

**ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНОЇ АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНИ
ВІДДІЛ ІСТОРИЧНОЇ РЕГІОНАЛІСТИКИ**

*До 100-річчя від дня народження
академіка НАН України
П.Т. Тронька*

РЕГІОНАЛЬНА ІСТОРІЯ УКРАЇНИ. Збірник наукових статей/Головний редактор В. Смолій; відповідальний редактор Я. Верменич. — Вип. 9. — К.: Інститут історії України НАН України, 2015. — 316 с.

Збірник присвячений осмисленню нових реалій сучасного світу, пов'язаних з явищами “неотурбулентності” й загостренням міждержавних відносин, з одного боку, і концептуалізацією інноваційних підходів до визначення місця і ролі кордонів і погранич, з другого. Нові пояснювальні моделі вибудовуються з врахуванням надзвичайно складної ситуації, в якій опинилася сучасна Україна. Відсутність оновленої “кордонної стратегії” та наукового кордонознавства стали на заваді ефективній протидії анексіоністським устремлінням Російської Федерації.

Рецензенти:

доктор історичних наук, професор О.С. Рубльов

доктор історичних наук, професор М.С. Дорошко

Рекомендовано до друку Вченою радою Інституту історії України НАН України (протокол № 6 від 25 червня 2015 р.).

Свідectво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації. Серія КВ № 14290, видане 09.07.2008 р.

Видання внесено Вищою Атестаційною Комісією України до переліку фахових видань України з історичних наук.

Опубліковані статті відбивають точку зору авторів, яка не завжди збігається з думкою редакційної колегії. Відповідальність за точність цитувань несе Автор.

Адреса редакції: 01001, м. Київ, вул. М. Грушевського, 4, к. 516, тел. 279-18-18.

Електронна версія: <http://www.history.org.ua>.

E-mail: yarover@ukr.net

РЕГІОНАЛЬНА ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

Збірник наукових статей

Випуск 9

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

ВАЛЕРІЙ СМОЛІЙ,
доктор історичних наук,
академік НАН України —
головний редактор

ЯРОСЛАВА ВЕРМЕНИЧ,
доктор історичних наук —
відповідальний редактор

Геннадій Боряк — доктор історичних наук, чл.-кор. НАН України (Київ)

Ірина Колесник — доктор історичних наук, професор (Київ)

Станіслав Кульчицький — доктор історичних наук, професор (Київ)

Микола Литвин — доктор історичних наук, професор (Львів)

Сергій Маловічко — доктор історичних наук, професор (Москва)

Олександр Реєнт — доктор історичних наук, чл.-кор. НАН України (Київ)

Ростислав Сосса — доктор географічних наук (Київ)

Олександр Удод — доктор історичних наук, професор (Київ)

Валентина Шандра — доктор історичних наук, професор (Київ)

**Київ
2015**

ЗМІСТ

7 *Смолій Валерій (Київ)*

Передмова

Розділ 1

Мережеві моделі в історичній регіоналістиці: пошук нової наукової мови

15 *Верменич Ярослава (Київ)*

Концептуалізація теорії й історії погранич у сучасних наукових дискурсах

43 *Литвин Володимир (Київ)*

Територіальна організація українського соціуму і проблема кордонів

53 *Нагорна Лариса (Київ)*

Поняття й метафори у територіальному аналізі: проблеми адекватності тлумачень

69 *Павлов Олександр (Одеса)*

Предметне поле сільської історії як складової руралістики

Розділ 2

Територіальність і порубіжність: модифікації амбівалентності погранич

89 *Водотика Сергій (Херсон)*

Регіональна історія у геополітичному вимірі: на прикладі Південної України

99 *Подкур Роман (Київ)*

Прикордоння радянської України у війсьній доктрині СРСР 1920–1930-х рр.

Горбуров Кирил (Київ) 119

З історії українсько-польського прикордоння
міжвоєнної доби ХХ ст.: Мархлевський польський
національний район УСРР 1925–1935 рр.

Грищенко Юлія (Київ) 141

Інституалізація національної політики більшовиків
та формування її болгарського напрямку в УСРР

Розділ 3

Історична географія

Щодра Ольга (Львів) 159

Історична географія: формування предметного простору
і структури дисципліни

Вербиленко Галина (Київ) 175

Передумови становлення історико-географічних
досліджень в Україні

Архипова Світлана (Київ) 183

Динаміка розширення меж м. Києва в ХХ ст.:
історико-географічний аспект

Розділ 4

Історія регіонів України. Донбас

Донік Олександр (Київ) 201

Індустріальне освоєння Донбасу у ХІХ – на початку ХХ ст.

Кульчицький Станіслав (Київ) 215

Структура донецької промисловості у 1926 – 1938 рр.

Якубова Лариса (Київ) 229

Етнонаціональна специфіка Донбасу

Розділ 5

Історична урбаністика

247 Прищеп Олена (Рівне)

Джерела особового походження про міське культурне довкілля Правобережної України кінця XVIII – початку XX ст.

263 Водотика Тетяна (Київ)

Міські соціальні frontiри у Наддніпрянській Україні в другій половині XIX – на початку XX ст.

277 Черняхівська Олена (Київ)

До передісторії вітчизняної історичної урбаністики: містознавство у багатотомній «Історії міст і сіл Української РСР»

301 Відомості про авторів

303 Анотації

ПЕРЕДМОВА

Людина сама обирає свій шлях у житті, а відтак і творить власну долю, констатував геніальний провидець Тарас Шевченко. Хтось мурує, хтось руйнує, хтось зазіхає на чуже. Нині, коли агресивність і руйнівні інстинкти знов загрожують катаклізмами глобального масштабу, а в Україні вже створили небачене поле напруги й збройних протистоянь, маємо віддати данину шани й поваги подвижникам, які і в часи найважчих випробувань вміли жити й працювати на благо людей. Отже, згадаємо добрим словом незабутнього Петра Тимофійовича Тронька, якому 12 липня виповнилося б 100 років.

До цієї “круглої” дати він не дожив зовсім небагато – усього 4 роки. Працював до останнього дня, жив так, ніби десь там, “нагорі” йому було гарантоване вічне безсмертя. “Безрозмірні” творчі плани 96-літнього академіка когось дивували, когось навіть дратували. Але прислухалися до них і у високих кабінетах, і у скромних апартаментах наукових установ. Адже історик-академік і Герой України в одній особі – явище унікальне.

“Путівку в життя дав мені той устрій, в якому я жив”, згадував він через багато років. Рання смерть батька і троє дітей на руках у матері змусили рано визначатися з вибором шляху. Пройшов і шахту, і службу в Єйській школі молодих льотчиків, але відчув своє покликання, коли у 21 рік у Лебедині йому судилося очолити колектив дитячого будинку. Невдовзі став комсомольським функціонером районного, потім обласного масштабу. Як найкращу пору свого життя згадував нелегку роботу у перші дні Другої світової війни на Станіславщині, участь у роботі Народних Зборів Західної України. Понад два роки був політпрацівником у діючій армії, пройшовши нелегкими дорогами війни від Сталінграда до Києва. У столиці, в яку увійшов 6 листопада 1943 р. з першими частинами Червоної Армії, почався новий етап у його житті. Робота на посаді першого секретаря міського та обласного комітетів комсомолу багато в чому визначила і нахил до роботи з людьми, і діапазон майбутніх наукових інтересів.

Перелічити у невеликому огляді бодай основні віхи становлення П.Тронька як науковця практично неможливо – упродовж восьми років він не лише пройшов усі щаблі історичної освіти, але й захистив кандидатську дисертацію, а дослідженням Другої світової війни займався, посідаючи відповідальні партійні посади й викладаючи у Київському університеті. Його головний науковий інтерес визначився раз і назавжди у 1957 р. – це була історія народного подвигу, транспонована переважно через долі молоді. Вона й стала предметом його докторської дисертації, захищеної 1968 р.

На той час коло його гуманітарних, наукових і пам'яткоохоронних ініціатив незмірно розширилося – з 1961 р. він працював на посаді заступника Голови Ради Міністрів УРСР, віддавши цій роботі 17 років. Безкінечно можна розповідати про його повсякденні турботи, пов'язані, зокрема, з упорядкуванням шевченківських місць у Моринцях, Кирилівці, Шевченковому, Каневі, зі спорудженням пам'ятників Великому Кобзареві у Москві, Лесі Українці, І.Франку, Г.Сковороді у Києві та на його “малій батьківщині”, з відновленням оселі-меморіалу І.Котляревського у Полтаві, з увічненням історії запорозького козацтва, зі створенням першого в Україні музею під відкритим небом у Переяславі-Хмельницькому. Далеко не всім у вищому партійному керівництві того часу було до вподоби щире захоплення заступника голови уряду українською старовиною – і хоч офіційно йому поставили на карб лише “допущену неорганізованість” і “свавільність” у визначенні спрямування меморіального комплексу запорозького козацтва на о.Хортиця, у супровідних документах фігурували значно серйозніші звинувачення, аж до того, що “елементи захоплення козацькою старовиною... здатні підживлювати націоналістичні та шовіністичні ілюзії і пережитки”. Петро Тимофійович не лише вистояв перед зливою звинувачень на свою адресу і перепрофілювань його дітища на звичайний філіал краєзнавчого музею, але й довів до кінця розпочату справу через кілька років, коли ідеологічний клімат у республіці зазнав змін на краще.

Хоч меморіальні проекти відбирали у заступника голови уряду багато сил і часу, все ж не вони займали чільне місце у його бурхливій діяльності. Головні його зусилля були упродовж 12 років сфокусовані навколо масштабного, безпрецедентного за складністю наукового проекту – “Історії міст і сіл Української РСР”. Започаткований у такий спосіб вихід у сферу осмислення місця й ролі територіальності у вітчизняній історії не мав на той час аналогів у світовій практиці, та й сьогодні ще дивує неординарністю підходів і дивовижною концентрацією сил майже 100-тисячного колективу ентузіастів навколо одного наукового проекту. Звернемо увагу бодай на обсяги зробленого – 26 величезних томів (14 з яких були перевидані й російською мовою) вмістили 1340 нарисів про області й міста і 8319 довідок про

центри селищних і міських рад, 620 карт і картосхем, понад 9 тис. ілюстрацій. Відзначений Державною премією СРСР 26-томний літопис здобутків народу й донині (попри зрозумілу заангажованість тиском тогочасної політики й ідеології) активно використовується у навчальному й виховному процесі. І справа тут не в обсягах і навіть не у практиці неймовірної концентрації наукових зусиль, а у тому, що в такий спосіб було започатковано новий – територіальний – вимір вітчизняної історії. До речі, П.Тронько добре відчував і незаперечні достоїнства, і відчутні вади цього масштабного проекту, до останніх днів життя озвучуючи й відстоюючи на різних рівнях ідею його перевидання на основі нових підходів.

Багатотомні наукові проекти були особливою пристрасстю академіка й віце-президента Академії наук. Ініційована 1982 р. ідея Зводу пам'яників історії та культури України виходила, здавалося, поза межі можливостей тогочасної науки й видавничої справи – адже йшлося про документовану наукову біографію близько 130 тисяч пам'яток. Природно, що для підготовки такої серії знадобиться багато років. Але томи “Київ”, які завдяки наполегливості Петра Тимофійовича побачили світ, засвідчують безпрецедентно високий рівень репрезентації вітчизняної архітектурної й культурної спадщини. Робота над томами “Зводу” триває й сьогодні, хоч за умов фінансової скрути доводиться обмежуватися вміщенням на сайті Інституту історії України НАН України підготовлених текстів.

У реалізації державної програми “Реабілітовані історією”, редколегію якої П.Тронько очолив у 77 років, було об'єднано зусилля понад 300 наукових і учбових закладів та громадських організацій. Передбачалося видати 30 томів, нині цей корпус налічує вже понад 100 томів, і робота досі триває. Маємо не просто об'ємний мартиролог жертв сталінських репресій – незмірно розширено інформаційну базу наукових досліджень, створено умови для концептуалізації нових наукових напрямів і субдисциплін. А вклад П.Тронька у цю справу досі належним чином не осмислений і потребує додаткових наукових досліджень. Адже йдеться про структурування джерельно-інформаційної бази регіональних досліджень, про створення нової архівно-археографічної бази наукових пошуків, про наукову концептуалізацію краєзнавства, пам'яткознавства, бібліотекознавства, музеєзнавства, наукової біографістики і цілого ряду інших спеціальних історичних дисциплін.

Фантастична працездатність і наукова інтуїція згуртовували навколо патріарха регіоназнавства таких же небайдужих до долі культурної спадщини, як і він сам, подвижників. Назвемо тут лише кілька імен відомих діячів культури, музейників, істориків, мистецтвознавців – Б.Олійник, М.Брайчевський, О.Гончар, О.Силін, Ф.Шевченко, О.Апанович, П.Толочко. Зрозуміло, що цей список міг би бути значно довшим.

Окремої розмови заслуговує діяльність П.Тронька на ниві утвердження України як визнаного суб'єкта міжнародних – політичних, культурних, наукових – зв'язків. Як керівник урядових делегацій на XX сесії Генеральної Асамблеї ООН (1965) та на "ЕКСПО-67" у Монреалі він багато зробив для пропаганди вітчизняних здобутків у гуманітарній сфері й української мови, для встановлення зв'язків з українською діаспорою у багатьох країнах світу. Упродовж майже десяти років (1979–1988) він керував роботою радянсько-чехословацької комісії істориків, провівши за цей час дев'ять її пленарних засідань, щоразу в іншій країні. Загальновизнаним, у тому числі на найвищому міжнародному рівні, є вклад Петра Тимофійовича у наукову славістику. Фактично очолюваний ним оргкомітет по проведенню у Києві у 1983 р. IX Міжнародного з'їзду славістів об'єднав зусилля майже 2 тисяч вчених з 26 держав Європи й Північної Америки. Майже всі його учасники відзначали як високий рівень теоретизації обговорюваних з'їздом проблем, так і його блискуче організаційне забезпечення. "Такої прекрасної організації, такої атмосфери не було ніде, – написав у листі до П.Тронька академік Д.Лихачов. – Це Ваш талант, Ваш людський шарм".

На зламі двох епох, констатував академік НАН України В.Литвин, зовсім небагато людей може похвалитися визнанням їхніх заслуг "тоді" і "тепер". Петро Тимофійович міг, бо завжди працював не заради чинів і звань, а заради добробуту народу. Зі здобуттям Україною незалежності багато що довелося переосмислювати, але П.Тронько ніколи не спокушався простою зміною "плюсів на мінуси". Мистецтво пізнання минулого він вбачав у тому, щоб відтворювати історію такою, якою вона була, відчуючи той соціальний фон і психологічну ауру, в якій та чи інша подія відбувалася. Висвітлення історичного процесу в усій його складності й неоднозначності було його науковим кредо, і саме на цьому фундаменті вибудовувався ним каркас вітчизняної регіональної історії.

"Минуле – це коріння, з якого виростає дерево майбутнього", не втомлювався повторювати Петро Тимофійович. Саме тому в його особистих планах на III тисячоліття так багато місця займало історичне краєзнавство. Перехід від масового аматорства у краєзнавчій справі до серйозного наукового осмислення виниклого на її основі громадського руху, створення базованої на інноваційних засадах періодизації краєзнавчих пошуків, упорядкування джерельної бази краєзнавчих досліджень на основі освоєння багатств щойно відкритих архівів, привернення суспільної уваги до відтворення раніше замовчуваних сторінок вітчизняної історії, підготовка навчального посібника з історичного краєзнавства – ідеї, які визначали основне коло проблем, висвітлених у його підсумковій праці "Історичне краєзнавство: крок у нове тисячоліття (досвід, проблеми, перспективи)". У краєзнавстві він цінував насамперед той могутній стимул, який об'єднує

небайдужих людей навколо збереження і примноження історико-культурної спадщини, джерело формування національної самосвідомості й активізації громадянської позиції людини. Але справжньою наукою життя, доводив вчений, краєзнавство зможе стати лише за умови, якщо не спокушатиметься простою заміною плюсів на мінуси і навпаки, якщо зуміє безсторонньо відтворити ту психологічну ауру, в якій жили наші попередники. Далеко не все в радянському минулому заслуговує осуду. Покоління, що житимуть через 100 чи 200 років, саме від нас дістануть інформацію про те, чим жили, про що мріяли люди ХХ століття. Важливо, щоб ця інформація була правдивою, а про оцінки тих чи інших подій наші нащадки потурбуються самі.

Предметом нашої особливої гордості є той факт, що саме в Інституті історії України НАН України під керівництвом П.Тронька сформувалася наукова школа істориків-регіонознавців, яка нині, не задовольняючись шаблонами, вибудовує каркас по суті нових субдисциплін – історичної регіоналістики, історичної урбаністики, історичної лімології. Йдеться насамперед про фронтальне осмислення непростих реалій сучасного регіоналізму, регіональної ідентичності, розробку основ “кордонної стратегії” держави. Відбувається активний процес перегляду співвідношення просторово-часових парадигм в історичних дослідженнях, усієї системи центр-периферійних відносин, створюється науковий фундамент для майбутніх реформ територіального устрою.

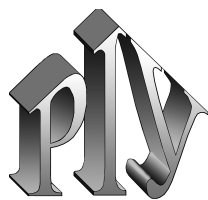
Більшою мірою висвітлена, переважно зусиллями вітчизняних краєзнавців, подвижницька діяльність П.Тронька на ниві пам’яткоохорони й музейництва. Очолюючи упродовж 22 років правління Українського товариства охорони пам’яток історії і культури, відродивши з небуття Спільку краєзнавців, Петро Тимофійович не тільки вніс визначальний вклад у розробку теорії й методології пам’яткоохоронної справи, але й ініціював реалізацію таких масштабних проєктів, як Музей архітектури і побуту, Музей Великої Вітчизняної війни, меморіальний комплекс на о. Хортиця, тощо. Уже на схилі років йому пощастило очолити Комісію з питань відтворення видатних пам’яток історії і культури при Президентові України й відповідний фонд ім.О.Гончара. Наслідком цієї роботи стало відродження Успенського собору Києво-Печерської Лаври та постання з небуття Михайлівського Золотоверхого собору.

Усі, хто добре знав Петра Тимофійовича й постійно з ним співпрацював (а таких по всій Україні налічувалися тисячі), не втомлювалися дивуватися його молодечому азарту, фанатичній працездатності, науковій ерудиції, дбайливій турботі про наукову зміну. На його особистому рахунку – участь у десятках ним же ініційованих наукових конференцій, соціальних наукових програм для дітей та юнацтва, редагування кількох наукових журналів. “Що ми залишимо на-

щадкам?” – ця проблема турбувала його найбільше, і навряд чи чийсь внесок у забезпечення духовного зв’язку поколінь був співставний із внеском Героя України Петра Тронька.

Безперечно, П.Т.Тронько – жива легенда нашої історії. Це людина-епоха, яка випередила свій час, яка навчилася мислити глобальними категоріями і для якої, здавалося, немає нічого неможливого. Він уособлював кращі якості науковця – допитливість, подвижництво, ерудицію, готовність ділитися своїми знаннями з іншими. Відомий державний і громадський діяч, знаний у державі вчений-історик, людина високої і благородної вдачі залишиться назавжди в історичній пам’яті українського народу. Віддамо ж належне його багаторічній подвижницькій праці й будемо гідними пам’яті про нього – справжнього гуманіста нашого часу.

Валерій Смолій

Розділ 1
МЕРЕЖЕВІ МОДЕЛІ
В ІСТОРИЧНІЙ РЕГІОНАЛІСТИЦІ:
ПОШУК НОВОЇ НАУКОВОЇ МОВИ

Верменич Ярослава (Київ)

**Концептуалізація теорії
й історії погранич
у сучасних наукових дискурсах**

Литвин Володимир (Київ)

**Територіальна організація
українського соціуму
і проблема кордонів**

Нагорна Лариса (Київ)

**Поняття й метафори
у територіальному аналізі:
проблеми адекватності тлумачень**

Павлов Олександр (Одеса)

**Предметне поле сільської історії
як складової руралістики**

Ярослава Верменич

**КОНЦЕПТУАЛІЗАЦІЯ ТЕОРІЇ
Й ІСТОРІЇ ПОГРАНИЧ У СУЧАСНИХ
НАУКОВИХ ДИСКУРСАХ**

Наприкінці ХХ ст. Кліффорд Гіртц констатував: у найближчому майбутньому розвитку політичної теорії може стати на заваді її власна мова, яка віддає перевагу узагальненням перед конкретною аналітикою. “Жанри описання чи судження, які є у нашому розпорядженні, не надто придатні для багатогранного, запутаного, невпорядкованого й мінливого світу, у якому ми живемо”. Відштовхуючись від цієї констатації, Егберт Ян наголошував на нагальній необхідності навчитися “диференційовано аналізувати й узагальнено синтезувати”, виходячи за рамки “єдиної і в принципі безкінечної потреби у диференціюванні”¹. Ішлося, зокрема, про пошук відповідей на питання: чи сумісний етнонаціоналізм з демократією? Як узгодити визнання права на національне волевиявлення з проблемою територіальної цілісності держав? Чому у 80-90-х рр. ХХ ст. завершилися невдачею спроби реформ, метою яких оголошувалася справжня федералізація? Зміцнюватиметься чи, навпаки, слабшатиме зв’язок національності з територією і які шанси на успіх у сучасному світі мають сецесіоністські рухи?

Нині, у контексті “гібридної війни” на Сході України, пошук нової наукової мови переростає рамки практичного завдання і стає потребою чіткої концептуалізації субдисциплін, наукових напрямів, передачі смислових відтінків термінів і понять. Адже традиційні підходи, базовані на ідеях центральності й нормативності західної інтелектуальної традиції, сьогодні вже “не спрацьовують”. Центри й периферії в сучасному світі стрімко міняються місцями, інтеграційні процеси супроводяться не менш помітними відцентровими й диверсифікаційними. У соціогуманітарній сфері досліджень ці тенденції дістають свій прояв в активізації усіх різновидів компаративістики. Порівняння, зв’язки, взаємообміни, перехресні впливи постають у вигляді фундаментальних опор для пошуку нових пояснювальних парадигм.

Відповідь на запитання: “якими мають бути обриси й межі сучасної регіональної історії?” сьогодні доводиться відшукувати з урахуванням безлічі негативних процесів і явищ: світової “неотурбулентності”, небаченого потягу до розширення ареалів насильства,

¹ Націоналізм в поздне- и посткоммунистической Европе. В 3-х тт. /Под ред. Е.Яна. – Т.1. – М., 2010. – С. 17-89, 369-411.

активізації сепаратистських проявів, переростання сепаратизму у тероризм. Попри часте вживання поняття “регіональна історія” має доволі розмиті обриси, химерно поєднуючи зовсім різнопланові сутності, як, приміром, історичне знання про реально існуючі й “уявлені” регіони чи доробок істориків, що працюють “поза центром”. Предметне поле регіональної історії можна розширювати за рахунок історії кордонів, порубіжних територій, історичних рефлексій довкола регіональних сюжетів, процесів формування регіональної свідомості й відповідної ідентичності, дослідження “образів” окремих територій. В кінцевому рахунку під поняття “регіональна історія” можна підвести усе те, чим займається історична регіоналістика, здійснюючи до того ж екскурси в суміжні галузі соціогуманітарного знання – соціальну психологію, культурологію, конфліктологію тощо. Але навряд чи в такий спосіб вдасться знайти такий відповідник німецькому *Zeitraum*, який вивів би проблему співвідношення регіонального простору й історичного часу поза звичні рамки метафоричного моделювання.

Зрештою доводиться констатувати: побоювання автора концепції “виклик – відповідь” А. Тойнбі щодо обмеженостей пізнання складних суспільних процесів були не безґрунтовними. Він інстинктивно боявся дожити до того часу, коли внаслідок морального убозства і соціальної деградації, під впливом війн, трайбалізму, перерозподілу власності людство перестане справлятися з викликами і не зуміє знайти адекватні відповіді на них. Зокрема, серйозним фактором ризику вчений вважав велику протяжність міждержавних кордонів. На длами цивілізацій, констатував мислитель, відбуваються там і тоді, де й коли люди починають шукати винуватців власних невдач поза собою – тоді суспільства втрачають потрібний енергетичний потенціал для руху вперед разом із стимулами самодетермінації².

Сьогодні і прогнози, і побоювання Тойнбі дістають підтвердження, зокрема й на українському досвіді. Світ поринув у таку глибоку стихію непередбачуваності й насильства, яка змусила голову Всесвітнього економічного форуму Клауса Шваба серед імовірних шляхів розвитку людства у 2015 році на перше місце поставити розпад, ненависть і фундаменталізм, і лише на друге – солідарність і співпрацю. Війна на європейському континенті, констатувала там же виконавчий директор Європейської бізнес-асоціації Анна Дерев'янка – новий серйозний виклик, який дуже негативно впливає на бізнес, особливо український. Але можливості використання останнім додаткових інвестицій фактично втрачені, бо далі декларування реформ і розмов про боротьбу з корупцією Україна станом на початок 2015 р. не просунулася³.

² Тойнбі А. Дж. Постигание истории. Избранное. – М., 2001. – С. 183, 268, 305, 315.

³ Дубровик А. Україна – в епіцентрі давоських дискусій. На жаль // День. – 2015. – 21 січня.

Провідні аналітики світу нині упевнені, що відповідь на головний виклик сучасності – зростання прірви між багатством і бідністю – не може зводитися до серії якихось часткових заходів і вдосконалень. Мова повинна йти про розвиток освіти і підприємницької ініціативи, що в Україні, на жаль, не сприймається як першорядна проблема. Тому імовірність тривалої стагнації, особливо з врахуванням ситуації цілковитої невизначеності на Сході України, зовсім не виключена.

Уведена соціологами для характеристики сучасного стану України категорія “кризове суспільство” – тривожний симптом, свідчення того, що розгортання руйнівних процесів у соціумі вже йде по всьому фронту, деформуючи усю систему. За такого збою соціального порядку відбувається потрясіння усіх підвалин суспільства, з інтеграцією у його модель невизначеності й турбулентності. Сутнісними ознаками суспільного життя стали псевдоіндивідуалізм і пізньопатерналізм, розтягнутий у часі шок супроводиться постійними кризами⁴. Основою вторинної, неорганічної (“наздоганяючої”) модернізації є імітаційні процеси, прояви конфронтаційності соціальних інтересів, розбалансованість системи. Людина втрачає ціннісно-моральні опори, стає беззахисною.

Безліч дискусій у суспільстві на теми “хто винен” не наближають кардинальне поліпшення ситуації. Адже для соціогуманітаристики важливіші не пошук винних, а чесна відповідь на питання: як таке взагалі могло статися? І тут важливо бачити насамперед не особисті провини, а системні протиріччя, породжені як об’єктивним ходом історичного розвитку і зовнішньополітичними втручаннями, так і суб’єктивними прорахунками владних структур на різних рівнях. Отже, шукати слід першопричини “драми нерозуміння”, що переросла у кривавий конфлікт. Історик, озброєний інструментарієм синергетичної епістемології, мусить уважно вивчати не лише об’єктивні факти, але й химерні уявлення, надії, розчарування, несправджені ілюзії – все те, що нині вкладається у формули психосоціальної динаміки. І бачити насамперед ті першопричини “смути”, які існували об’єктивно, але далеко не завжди бралися до уваги у соціальному аналізі.

Здається, що наблизити спільноту істориків до розуміння складних і неоднозначних процесів неотурбулентності у сучасному світі здатна мережева модель науки, що пропонує у межах постнекласичних підходів (кібернетичного, системного, синергетичного та інших) погляд на суспільство не як на ієрархічну систему, а як на рухливу, гнучку структуру потоків інформації й комунікацій. Мережеві моделі мають власні макро-, мезо- й мікрорівні; два останні повністю вкладаються у бачення регіональної науки як мережі інтелектуальних зв’язків, сфокусованих на дослідженні місцевих традицій, культурних

⁴ Вектори змін українського суспільства. – К., 2014. – С. 8-9, 47, 59-60, 201-203.

цінностей (і антицінностей включно з передсудами). Синтез (чи симбіоз) соціологічного, антропологічного та мікроісторичного підходів забезпечує не лише належний рівень синхронізації історичних подій в on-line-режимі, але й відповідний ступінь пояснення “відкатів”, розривів, мутацій в історичному процесі, а також когнітивних “поворотів” в системі пізнання. Паралельно відбувається оновлення термінологічного інструментарію за рахунок свіжого погляду на “культуру конфлікту”, співвідношення проблем самовизначення, суверенітету, сепаратизму тощо.

З цього погляду заслуговує на істотне переосмислення проблема місця й ролі територіальності у сучасній системі світоустрою. Домінуючі донедавна в соціальному аналізі оптимістичні уявлення про зменшення ролі бар’єрних функцій кордонів на користь контактних не витримують перевірку практикою. Радше мова має йти, зокрема, і у контексті українсько-російських відносин, про вироблення країною системи власних “культурних інтеграторів”, здатних протистояти проявам агресії, сепаратизму, тероризму тощо. Звідси підвищений інтерес до нової “філософії кордону” – з переглядом самих основ концепції центр-периферійних відносин, дискусіями на теми “десуверенізації” чи “постсуверенізації”, підвищеним інтересом до проблем соціокультурної гравітації. Повсюдно приходить усвідомлення того, що не так важливо облаштувати кордон за сучасними стандартами, як виробити оптимальні підходи до методологічного обґрунтування проблеми кордонності й нової онтології соціальності. Остання у баченні філософів має бути “не стільки картиною, скільки компасом”⁵.

Постмодерна ситуація, в якій перебуває сучасний світ, менш за все нагадує владну, вибудовану за звичними канонами центр-периферійності, вертикаль. Радше вона асоціюється з гетерогенною, за мережевим принципом сконструйованою, горизонталлю, здатною модифікуватися в найрізноманітніших конфігураціях. Як “нова соціальна морфологія” (М.Кастельс) децентралізована мережева структура являє собою “гранично допустимий мінімум впорядкованості чи організованості – далі починається або хаос, або владна нормалізація творчої стихії буття”. Глобалізація привела в рух, зблизила відмінності, а отже, і їхні кордони, зробила ситуацію пограниччя по суті детериторіалізованою, універсальною. “Іншу культуру ми можемо зустріти сьогодні у будь-якому місці. Пограниччя – різновид реальності між. Ця реальність є унікальним майданчиком для зустрічі з Іншим в усій його/її унікальності й неповторності. Пограниччя відкрите для пошуку нових шляхів і форм комунікативного взаєморозуміння”⁶.

⁵ Кемеров В.Е. Ключи к современности – в сдвигах в методологии // Вопросы философии. – 2014. – № 2. – С. 7.

⁶ Гречко П.К. Пограничье как социокультурная реальность // Вопросы социальной теории. – 2012. – Т. VI. – С. 81-96.

Загальною тенденцією світового розвитку є рух від державного монополізму через своєрідний корпоративний лібералізм до регіоналізації на основі використання переваг ресурсної бази, механізмів протекціонізму, врахування викликів глобалізації, з одного боку, і традицій соціонормативної культури, з другого. А отже, на порядок денний скрізь виходить концепт децентралізації, хоч у різних країнах, на різних континентах він набуває настільки відмінних форм, що інколи стає “янусоподібним”. Регіони водночас інтегруються й диверсифікуються, кордони зміщуються й розмиваються, міграційні процеси відкривають нові можливості й провокують нові ризики. Переосмислення “філософії глобалізму” йде “в ногу” з усвідомленням очевидної істини: якщо ері “глобального насильства” у найближчому майбутньому не буде покладено край, світ знову може поринути у пучину глобальних катаклізмів.

Відрадно водночас відзначити, що наука про кордони й пограниччя доволі швидко пройшла період становлення і у наш час переживає справжній бум міждисциплінарних досліджень. Якщо ще чверть століття тому вона існувала лише як прикладний напрям політичної географії, то нині це сфера фундаментальних інтересів соціологів і істориків, філософів і економістів, міжнародників-правників та культурологів. При цьому відбуваються не лише кількісне прирощення наукових знань, але й серйозні якісні зсуви: у фокусі наукової уваги опиняються як бар’єрні функції кордону, так і його контактні можливості. Лімологія як науковий напрям, зосереджений на дослідженні кордонів, набуває статусу субдисципліни на міждисциплінарних стиках. Її історичному відгалуженню пророкують не погане майбутнє: адже новітні дослідження кордонів переконливо довели, що у більшості випадків нові кордони виникають на місці старих. Не меншою мірою перспективним є і дослідження погранич як зон “взаємопритягання і взаємовідштовхування”, емоційно насичених “місць пам’яті”, культурних обмінів тощо. Стимулюватиме їх усвідомлення того, що на зміну двополярному світу прийшов поліцентризм, а в такому світі “пограничні стани” потребують особливої уваги.

Не можна, однак, не бачити того, що ставлення до соціотрансформаційної динаміки у сучасному світі неоднозначне. На більш-менш благополучному Заході домінують рефлексії щодо зменшення ролі національних держав, десуверенізації, розмивання кордонів. На пострадянському просторі, де в останні роки виявилось багато підспудних відцентрових течій, навпаки, говорять про постсуверенізацію і про необхідність зміцнення кордонів. На Близькому Сході сягає небезпечних величин політизація релігій, активізуються кланові способи мобілізації соціальної активності. Все це нагадує броунівський рух, непередбачуваність якого диктує потребу у нових соціокультурних ідентифікаторах. Потрібні насамперед зважені й неупереджені

оцінки сепаратизму, міжнародного тероризму, “правого” й “лівого” радикалізму. Потребують корекції й уточнення поняття суверенітету, демократії, ненасильства, територіальної цілісності, порубіжності, периферійності. А водночас і поняття “старого” й “нового” регіоналізму, особливо останнього, виниклого під впливом нового напрямку соціокультурної гравітації. Оскільки час для різних суб’єктів економіки й політики протікає з різною швидкістю, а простір теперішнього й майбутнього стискується під впливом нових комунікаційних реалій, людство вже не може обійтися без порівняльної аналітики, ґрунтованої на нових моделях рефлексії. Новизна тут визначається насамперед більшим врахуванням геополітичних композицій, різноспрямованих інтересів, відмінних поведінкових зразків, віртуальних образів.

Варто зауважити, що концепт гібридизації, який став надзвичайно модним у наукових дискурсах кінця ХХ ст., нині відроджується саме у “кордонному” контексті. Своєрідний “фетишизм кордонів” явно поступається місцем концепціям, базованим на визнанні їхньої ерозії. Оскільки, переважно “з подачі” ідеологів мусульманського Сходу, при цьому активно відроджуються ідеї синкретизму, на фоні посилення міграційних процесів можна чекати й “другого дихання” для модних у свій час теорій “креолізації”, “метисизації” тощо. Страх європейців перед можливою цивілізаційною трансформацією континенту під впливом нових хвиль мігрантів уже породив формули “Євразії”, “Лондонстану” і т.п.

Загалом можна констатувати, що теорії гібридизації, базовані на ідеях мікшування культурно-цивілізаційних відмінностей, хоча й різно домінують, але поки що мирно уживаються з іншими версіями взаємодій – гомогенізації (конвергенції), диференціалізму (зіткнення цивілізацій), групової мобілізації. Але так чи інакше теза про кризу націй-держав проходить червоною ниткою через усі ці побудови, і дедалі частіше доповнюється постулатом про кінець “системи Сайкс-Піко”, що визначала контури повоєнного світоустрою, і про кризу постколоніальної конфігурації Близького Сходу. При цьому з подачі російських сходознавців загрози посилення екстремізму уже не обов’язково пов’язуються з мусульманським світом: українська криза у цьому контексті також фігурує, причому в основі її вбачається глибокий цивілізаційний розлам⁷.

Із задекларованих новітніх підходів однозначно впливає висновок про необхідність критичного переосмислення когнітивного потенціалу модних донедавна неоліберальних схем, ґрунтованих на апологетизації західного досвіду і відповідних цінностей. Цілковита девальвація теоретичної моделі “трьох світів” ставить у зовсім новий

⁷ Наумкин В. Цивилизация и кризис наций-государств // Россия в глобальной политике. – Т.12. – № 1. – 2014. – С. 41-58.

контекст проблему центр-периферійних відносин і тісно пов'язану із нею проблематику кордонів і порубіжності. З'являються підстави говорити – у метафоричному, зрозуміло, сенсі – про особливі “пограничні цивілізації”.

Російський дослідник пограничних цивілізацій Я.Шемякін вбачає їхню “родову рису” у різних типах взаємодії й відмінному розумінні раціональності. На його думку, такий підхід допомагає по-новому усвідомлювати співвідношення універсального й локального вимірів історичного процесу.

Первісний фронтір, на якому була сформована “пограничність” як особлива соціокультурна якість, це, вочевидь, кордон між первісно-общинним ладом і першими цивілізаціями. Другий рівень зрілості феномена порубіжжя пов'язується з результатами “осьової революції” (за К.Ясперсом). Третій виникає внаслідок поділу єдиного цивілізаційного патерну на “Захід” і “Схід”. Лише на цьому етапі погранична ситуація набуває відносної стійкості і перетворюється на “пограничну” цивілізацію (елліністичну). “Саме цей “внутріосьовий” кордон стає особливим буттям, породжує специфічну системність”⁸.

Цікаві міркування щодо ризиків межовості і пристосування до явищ розколу знаходимо у працях тернопільських науковців М. та Л.Алексієвців та М.Юрія. Межові цивілізації, до числа яких належить Україна, розглядаються ними як самостійний стійкий історичний тип з незавершеністю синтезу як його постійною рисою. “Ці цивілізації характеризуються зіткненням якісно різних полюсів цивілізаційного розвитку, тим самим вони є фактором історичної турбулентності, цивілізаційними виразами, що викликають постійне збурення, причому в найрізноманітніших сферах, починаючи від економіки і закінчуючи психологією”. Аналіз такого розколотого суспільства, доводять вони, вимагає іншого специфічного рівня абстракції – з врахуванням як своєрідної цивілізаційної самотності, так і “невротизації” соціального типу, а також примхливого поєднання протилежних елементів лібералізму та традиціоналізму. Україна є проміжною цивілізацією, через душу і тіло якої розкол пройшов разом з державністю та прийняттям християнства. Утворився своєрідний гібрид, особливість якого полягає, однак, у тому, що розколоті частини суспільства прагнуть не довести розкол до логічно можливої крайньої форми, зберегти інтеграцію суспільства (хоча така штучно збережувана єдність має ознаки патологічного характеру і несе небезпеку постійної дезорганізації). Нездатність до синтезу якоюсь мірою компенсується симбіозом. Але розкол за таких умов набуває особливо важкого, затяжного плину, стає “хронічною хворобою” суспільства.

⁸ Шемякин Я.Г. Граница // Общественные науки и современность. – 2010. – № 5. – С. 112-119.

Цивілізаційна межовість означає “розхитаність” поведінкового стереотипу, нерідко породжує синдром “блудного сина”, неукорінєність, своєрідну ностальгію за чужими культурними образами, схильність до наслідування. Національна свідомість нерідко впадає у гріх історичного волонтаризму. “Специфіка розколу не в самому факті політичного конфлікту, а в тому, що в Україні ця боротьба приховує за собою боротьбу навколо існування державності, боротьбу державності та додержавної стихії... Розкол постійно відновлюється, якщо розколотою виявляється особистість... Гібридний ідеал дає можливість сакральній владі змінювати інтерпретацію добра і зла та у певних межах маніпулювати масовою поведінкою”⁹.

Розгадку секрету стабільності чи змінності кордонів історико-географічних регіонів при багатовікових змінах складу населення, господарських укладів, культурних традицій, мови регіоналістика відшукує на шляхах дослідження матеріалізованих топохронів. Розриви у спадковості топохронів здатні призводити до катастрофічного дисбалансу у сфері соціальної ментальності. Виявлення “втрачених” топохронів у діючих, гармонізація семантики культурних пластів і, нарешті, “регенерація” топохрона – вдячні завдання наукового пошуку регіонознавців. “В епоху глобальних економічних і соціальних процесів, зростаючої взаємозалежності цивілізацій та етносів, соціумів та культур, технологій та архетипів це завдання виходить далеко за межі академічних інтересів”¹⁰.

Сучасний дослідник порубіжних ареалів національних держав не може абстрагуватися від тих загальносвітових процесів, які вимагають радикального перегляду всієї системи відносин по лінії “час – простір”. Двоїстість процесу глобалізації виявляється у тому, що він небачено розширює і водночас звужує простір життя людини. У той час як економіка руйнує національні кордони, люди, не бажаючи втрачати відчуття “дому” й “належності”, відшукують тісніші простори зі стійкими зв’язками. Глобалізація й локалізація стають паралельними процесами, що відбивається у новому понятті “глокалізація”. “Все частіше доводиться робити висновок, – констатує У.Бек, – ...що всі ми живемо “глокально” (тобто глобально-локально)”¹¹.

Сказаним зумовлена новизна та актуальність спеціальних досліджень “зон прикордоння” на українському матеріалі. Важливим уявляється і створення об’єктивної картини формування пригра-

⁹ Алексієвець М., Алексієвець Л., Юрій М. Соціум і культура як ключові компоненти цивілізації // Україна – Світ – Європа. – Вип. 14. – Тернопіль, 2014. – С. 249-264.

¹⁰ Лебедев Г.С. Теория топохрона // Методология региональных исторических исследований. Российский и зарубежный опыт. – СПб., 2000. – С. 54-55.

¹¹ Бек У. Что такое глобализация? – М., 2001. – С. 132.

ничних ареалів, і простеження відповідних історіографічних рефлексій у межах ХІХ – початку ХХІ ст., і зрештою, осмислення наслідків “пограничних” культурних взаємовпливів і політичних протистоянь. Зрозуміло, що досягнути проблему цілком, вписавши її у загальносвітовий контекст, одному досліднику не під силу. Йдеться лише про основні тенденції, які намітилися у вивченні непростих відносин на “цивілізаційних стиках” і у регіонах прикордонних культурних дифузій.

Традиційно пограниччя в Україні досліджуються за допомогою тернерівської моделі “фронтиру”, із включенням степової зони у систему “Великого кордону Європи”. В.Брехуненко представляє український степ як частину типологічно однорідної смуги Великого Кордону від Дністра до Волги та Яіка з власним етапом козакотворення¹². Однак не можна не бачити й того, що застосування тернерівської моделі до українських реалій хвибує на підживлення міфотворчості – маємо, за оцінкою С.Плохія, “міф про людину з прикордоння, а не про прикордоння як таке”. Доводиться чути й значно більш категоричні оцінки: “тернерова теорія фронтиру недоречна для української історії” (К.Браун)¹³.

Якщо вилучити з тернерівської моделі давно розвінчану ідею зіткнення “цивілізації” з “варварством”, у понятті “фронтир” залишиться те, що його понад століття тримає “на плаву” – концепт колонізаційного освоєння пограниччя. Те, що він за будь-якого підходу заслуговує на специфічну “оптику” дослідження, сьогодні вже не піддається сумніву. Як, до речі, і необхідність деміфологізації базового дискурсу національної історії, що виходить з постулату етнічно, мовно й культурно гомогенної нації й абсолютизації тягlosti (континуїтету)¹⁴. Історія України вмістила історії різної тривалості, і кожна з них має досліджуватися у її власних темпоритмах.

Розуміння того, що пограниччя – це водночас і зона притягання, і ареал взаємовідштовхування, і простір маніпуляцій, диктує необхідність поєднання історико-генетичних, функціональних, психологічних підходів до його характеристик. Тут гостріше, ніж деінде, може проявлятися підміна патріотизму національною нетерпимістю: з категорії “своїх” часто виключаються не тільки носії протилежних ідеологічних поглядів, але й ті, для кого етнічна чи регіональна ідентичність

¹² Брехуненко В. Типологія Степового Кордону Європи і перспектива дослідження історії східноєвропейських козацтв // Україна в Центрально-Східній Європі. – Вип. 6. – К., 2006. – С. 458-460.

¹³ “Поверх кордону”: концепція прикордоння як об’єкт дослідження // Україна модерна. – 2011. – Ч. 18. – С. 65-66.

¹⁴ Касьянов Г.В., Толочко О.П. Національні історії та сучасна історіографія: виклики й небезпеки при написанні нової історії України // Український історичний журнал. – 2012. – № 6. – С. 4-24.

не є головною в системі пріоритетів. На цій основі виразною свідомісною домінантою нерідко стає побутовий культурно-психологічний нарцисизм, аж до проявів шовінізму. Особлива небезпека створюється при цьому тим, що “чужими” у першу чергу оголошуються новоприбульці – мігранти, “гастарбайтери” і т.ін., а апелює цей різновид націоналізму до найменш розвинутих прошарків суспільства.

Кордони виступають як новий об’єкт досліджень і в політичній географії, і в теорії міжнародних відносин, і, природно, в регіоналістиці. Кордони розмежовують нині не лише держави, але й ідентичності – територіальні й символічні, створюючи багатовимірні простори (*multidimensional spaces*). Принциповою особливістю “кордонних” досліджень є їхня міждисциплінарність. Базою для зближення підходів філософів і соціологів, істориків і політологів, етнологів і культурологів, фахівців із соціальної психології та міжнародного права є загальна антропологізація наукового знання з акцентом на соціальному самопочутті людини. При цьому реєструється помітне зрушення від соціально-структурних до соціокультурних параметрів у дослідженнях “кордонних” взаємодій.

О.Фісун наголошує на “трьох джерелах і трьох складових” формування парадигми сучасних лімологічних досліджень. По суті вона постає як результат взаємонакладання і взаємопереплетень трьох блоків сучасних теорій – *state-building* (Ч.Тіллі, С.Роккан, Р.Коллінз, І.Валлерстайн), *nation-building* (Е.Геллнер, Б.Андерсон, Е.Гобсбаум) та *space-building* (Е.Саїд, Л.Вулф, М.Тодорова). У рамках першого блоку було досліджено значення геопросторової (геоекономічної і геополітичної) організації для створення системи кодів, у межах другого – простежено механізми культурно-символічного конструювання ідентичностей на порубіжжях. Третій блок зосередив увагу на ментальній картографії і вивченні процесів формування й еволюції географічних образів регіонів та конфігурації їхніх кордонів. У такому баченні “територія сучасної держави як соціокультурний конструкт відтворюється саме через національний дискурс кордону”¹⁵.

У міждисциплінарну предметну галузь із власними категоріями й методами перетворився на рубежі тисячоліть і той напрям геополітики, який іменують критичним. Геополітичне бачення світу формується в рамках украї політизованого й ідеологізованого дискурсу, який пропонує формалізований набір поглядів на національну ідентичність, інтереси й політичні пріоритети. На цьому шляху вдалося подолати притаманну позитивізму майже неперехідну грань між внутрішньою й зовнішньою політикою, а відтак і відстань між

¹⁵ Фісун О. Геоісторичне майбутнє українсько-російського кордону в контексті глобалізації та європейської інтеграції // Українсько-російське порубіжжя: формування соціального та культурного простору в історії та сучасній політиці. – Харків, 2003. – С. 4-6.

геополітикою й політичною географією. І хоч інноваційні підходи критичної геополітики були сприйняті спочатку насторожено, невдовзі з'ясувалося, що саме вони прокладають шлях для сучасних порівняльних досліджень “образів територій”, які значною мірою залежать від соціальної стратифікації й регіональних особливостей.

Нові підходи до проблеми кордонів істотно змінили ракурси досліджень у сфері глобальної, регіональної, локальної історії, особливо останньої. Як відповідь на виклики глобалізації з'явилися “перехресні”, “пов'язані”, “інтегровані” історії, в яких увага фокусується саме на кордонах і пограниччях. Мова йде насамперед про зміну кута зору – змінюється, за І.Іоновим, позиція спостерігача, вона стає децентралізованою і не чітко фіксованою¹⁶. Кордони дістають вигляд рани, яка ще на зажилла, і пролягають не там, де хоче історик, а в зонах конфліктів.

Предметне поле “перехресних” історій їх засновники, представники школи “Анналів” М.Вебер та Б.Циммерман позначили як простір між емпірією та рефлексивністю – дослідника цікавлять, отже, і реальні кордони між націями, регіонами, цивілізаціями, і уявні кордони між універсаліями, за допомогою яких ці суспільства осмислюються. Зявдяки такому переходу вдається не лише зміщувати в просторі позицію спостерігача, але й докладно досліджувати сферу “Між” (А.Ахієзер), зокрема, у тій її площині, яка стосується відносин між традиціоналізмом і модернізацією.

Природу нового пізнавального простору, який на цій основі виникає, І.Іонов визначає як діалогічний історизм. Сутність його у новому баченні проєкції відносин країни і світу, країни й регіонів, глобального й локального, а водночас і у виході поза межі національних кордонів, у царину реальних суспільних зв'язків¹⁷.

Евристична цінність підходів, запропонованих у рамках “перехресних історій”, цим, зрозуміло, не обмежується. Відкриваються нові можливості збагачення джерельної бази і джерелознавства “пов'язаних історій” шляхом створення електронних баз даних, узгоджених дослідницьких проєктів. Ще більший інноваційний ресурс пов'язаний із “науково-гуманітарними” підходами – крос-культурним дослідженням поширення релігійних вірувань, ідей, технологій, дослідженням міграцій, шляхів розповсюдження інфекційних захворювань тощо.

Польський історик В.Вжосек розглядає поняття “кордон” і “граничність” як мисленнєві категорії, що допомагають з'ясувати сутність ідеї скінченності й/або перервності. Ідея граничності у його баченні (перекладачі на українську мову не зовсім точно, на наш

¹⁶ Іонов І.Н. Глобальная история и изучение прошлого России // Общественные науки и современность. – 2011. – № 5. – С. 149-152.

¹⁷ Там само.

погляд, передають її поняттям “межовість”) має сильні просторові асоціації, які виразно домінують над темпоральними. При цьому він відштовхується від думки Г.Зіммеля: “Соціологічний факт – це те, що люди відмежовуються від сусідів. А чи будуть вони вважати кордоном (межею) гору, ріку, або ущелину, чи проведуть її в чистому полі, то вже є конкретне “просторове наповнення”. Простір сам по собі нічого не означає. Це люди надають йому сенс і відповідно в ньому діють”.

У різних дискурсах, за Вжосеком, використовуються або дефініції, або метафори границі. В історіографії поняття кордону (межі) виступає одночасно у своїй метафоричній загадковості та багатоманітності. Суперечки, конфлікти, угоди та війни ведуться довкола кордонів. Кордон в історичній репрезентації є те, що під ним історично розуміють, а отже, ним може бути обшир територій, населення яких становлять люди, підпорядковані певному носієві влади, обсяг воєнного контролю над територіями, обшир держави та обов’язкового права, обсяг прав династії. “Кордони делімітовані й охороняються або ні, визначені прикордонними заставами або митними. Кордони можуть бути орфографічними або ні. Історична література демонструє історичну змінність як ідеї кордону, так і культурної практики, що визначає її встановлення та використання”.

Багато що залежить і від того, міркує Вжосек, хто виступає суб’єктом визначення чи “уявлення” кордонів. Від політичних кордонів, які проводяться волею держав, монархів тощо, відрізняються ті, які визначаються культурними практиками: господарчими, торгівельними, релігійними. Так з’являються границі дифузії, поширення та наслідування – межі протестантизму, бароко, Реформації і т.п. Завжди треба враховувати полісемантичність поняття “кордон” – це може бути і межа, окраїна, і сполучна ланка між культурами, і бар’єр, і “простір між”. Концепція гетеротопії у Мішеля Фуко впливає з положення про змінність простору та його внутрішніх меж, які визначаються делімітуючими соціальними практиками, соціальними знаннями та ментальністю¹⁸.

Такі підходи спираються на усталену вітчизняну традицію використання універсальних штампів “Сходу” і “Заходу” (причому Україна опинялася у межовому просторі (“між Сходом і Заходом”). Але якщо поняття “Заходу” приблизно відповідало географічному баченню реального сусідства, то поняття “Схід” у вітчизняній “географії уявлень” виявилось виразно деформованим. Під це останнє поняття підводилася і експансія євразійських кочових орд, і мусульманська культура Османської імперії та Кримського ханату (географічно це був Південь, а не Схід), і – особливо часто – все те, що було пов’язане з російським впливом (який ішов із півночі, а не зі

¹⁸ Вжосек В. Історія – Культура – Метафора. Постановня неklasичної історіографії. Про історичне мислення. – К., 2012. – С. 221-230.

сходу). Хай там як, але територія майбутньої України й справді виявилася на перехресті різноспрямованих впливів, стихійно намагаючись синтезувати греко-візантійську, європейсько-латинську, тюрко-мусульманську, російсько-православну традиції. Як зауважує Н.Яковенко, “окреслене розмаїття переплетень західної (“європейської”) та східної (“азійської”) цивілізацій наповнювало стару українську культуру таким строкатим багатоголоссям, що в ньому... подеколи навряд чи можливо відокремити “власне” від набутого”¹⁹.

На наш погляд, однак, у дослідженні українських пограниччя не так важливо розрізняти власне й набуте, як простежувати витоки культурного синтезу, з одного боку, і культурного регіоналізму й сепаратизму, з другого. З цього погляду цікавими уявляються міркування В.Горського, який зазначав, що у зв’язці “Схід – Захід” обидва ці поняття слід вживати не в географічному, а в культурологічному, типологічному сенсі. Захід у такому баченні уособлює такий тип культурного розвитку, який втілює специфіку менталітету техногенної цивілізації – з культурною матрицею, орієнтованою на швидкі зміни й домінування наукової раціональності. У межах такого типу культури рушієм змін виступає автономний індивід, який керується етикою відповідальності. Водночас термін “Схід” позначає культуру традиційних суспільств із переважанням “етики переконань”, що спирається на відданість певній ідеології, віруванню, філософській чи естетичній системі²⁰.

Специфічність українських кордонів полягає у тому, що окреслюваний ними простір був уявленим до появи бодай адміністративних меж. За В.Кравченком, кордони цієї уявної України ніколи не були сталими, а в зонах пограниччя формувалися гібридні, змішані ідентичності. Контактні культурні зони часто окреслювалися за допомогою символів, і тоді історичні наративи “могли відігравати, залежно від кон’юнктури, дієву роль, проводячи символічні межі національних проекцій ідентичності, демаркуючи або делімітуючи їхній історичний простір, а чи навпаки – розмиваючи вже наявні кордони нації. При цьому “м’які” та “жорсткі” кордони могли не збігатися між собою або мінятися місцями”²¹. А отже, справжню їх роль можна дослідити лише у широкому контексті конкуруючих дискурсів.

Проблему України як пограниччя уважно простежує канадський (донедавна український) історик С.Єкельчик. Природний кордон між лісом і степом доповнював культурний кордон між католицизмом, православ’ям й ісламом, а протягом останніх двохсот років – ще й

¹⁹ Яковенко Н. Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України. – Вид. 2-ге. – К., 2005. – С. 26.

²⁰ Горський В.С. Філософія в контексті історії української культури // Феномен української культури: методологічні засади осмислення. – К., 1996. – С. 209.

²¹ Кравченко В. Україна, Імперія, Росія. Вибрані статті з модерної історії та історіографії. – К., 2011. – С. 13.

політичний кордон між самодержавною Російською імперією й більш ліберальними європейськими країнами, між комуністичним і капіталістичним таборами, між СРСР та його східноєвропейськими сателітами. Зрештою, сьогодні Україна – це країна, розташована між Росією та Європейським Союзом. “Історики й політики не перестають битися над питанням, які саме події можна вважати частиною української історії”. Водночас іноземним журналістам і місцевим політикам важко збагнути витоки багатоманіття історичних ідентичностей України²². Наблизитися до їх розуміння допомагає з’ясування реальної ролі в її історії кордонів – географічних і політичних меж, які упродовж останніх трьох століть встановлювалися у далеких імперських столицях і в кінцевому підсумку стали основою інтелектуального проекту, наявність якого уможливила утворення незалежної української держави.

“Поліморфізм” українського культурного простору XVI–XVIII ст., що виявлявся як у його багат шаровості, мінливості, піддатливості асиміляційним впливам, так і в еластичності “культурних кодів” – одна з багатьох загадок, що бентежать увагу як вітчизняних, так і зарубіжних дослідників. Дж.Броджі-Беркофф пояснює його “іманентною”, від киево-руських часів, схильністю до синтезування різноспрямованих традицій, а також функціонально – як відповідь на загрозу дезінтеграції ще не сформованої культурної спільноти. Розвиваючи цю думку, Н.Яковенко пропонує розглядати цей поліморфізм “не як ознаку “недорозвитку”, а як стрижневий елемент “культурного коду”, що оприявлював себе у флуктуаціях зовнішніх упливів та внутрішніх поштовхів, у мовному й конфесійному плюралізмі”. За цих умов “дилема вибору” ставала органічною рисою світосприйняття, а кроскультурні зв’язки – частиною власного культурного ландшафту”²³.

Російський аналітик А.Некlessа вважає Росію, на цивілізаційній орбіті якої опинилося українське суспільство, рухливим простором, що тяжів до торгово-мілітарної корпоративності. Зовнішньою ознакою російського буття була, за його оцінкою, одночасно *відцентрова* (географічно й демографічно) й *доцентрова* (адміністративна й ідеологічна) фронтирність. Фронтирність, помережена лініями старих і нових транскордонних торгових шляхів, інтерцивілізаційних трактів, мисленневих устремлінь, відволікала індивіда й суспільство від повсякденності і планомірного освоєння території, занурювала їх в атмосферу то військових звитяг, то примарних очікувань. Взявши на себе роль охоронця християнської ойкумени, оголосивши себе ортодоксальним Третім Римом, Росія, однак, створила незавершену,

²² Екельчик С. История Украины. Становление современной нации. – К., 2010. – С. 18-19.

²³ Яковенко Н. Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України. – С. 58, 95.

недосконалу державну оболонку і не могла ефективно управляти різномовним населенням, що перебувало у різних цивілізаційних станах. Звідси – освоювані, але не втримані плацдарми, потворні диспропорції, помилки, провали. Звідси й апофатичне самовідчуття з явищами екстремальності, недбальства, буйності поряд з подвижництвом, утопізм, есхатологічні очікування. Екстремальність у російському варіанті мала й потужну мобілізаційну складову, продукуючи фрагменти транскордонної, універсальної експансії. “Перемішувалися народи, з’єднувалися, заселялися окраїни, *у-країни*, межі і православні козачі запорозькі й кубанські землі, донські й терські станиці”. Ця “потокова соціальність”, роз’єднана величезними просторами, створила симбіоз розбійної вольниці і мало чим обмеженої сваволі місцевих адміністрацій. Саморозвиток суспільства за таких умов значною мірою стримувався екстенсивним характером соціальних комунікацій, що позначалося на створенні повноцінного міського середовища, породжувало й закріплювало розмиті культурні орієнтири. Обручі, що слугували запобіжниками для відцентрованої енергетики територіального гіганта, зрештою вже не могли запобігти конфронтаційності й конфліктам²⁴.

Виникнення упродовж останнього десятиріччя міждисциплінарного наукового напрямку – історичної імагології – поставило у новий контекст проблему дослідження ментальних образів пограниччя. На розуміння Іншого як “чужого” (а то й ворога) впливає безліч чинників – політичних, етнічних, психологічних, релігійних та інших. Тут широкий простір для упереджень, фантазій, міфотворення. Специфічність національної самосвідомості полягає у такому співвіднесенні себе з Іншим, коли власне уявляється майже бездоганим, а інакшість представляється у негативних тонах. Безкінечно тиражований у легітимізаційних та мобілізаційних цілях, цей стереотип перетворюється зрештою у стійку культурну універсалію. У суспільствах із свідомо культивованою віктимною свідомістю вона обростає конфронтаційними конотаціями, аж до культивування взаємної нетерпимості й крайньої ворожості.

Коли стереотип ворожості у відносинах сусідів через певний проміжок часу стає об’єктом історіографічного осмислення, напруженість “діалогу з минулим” здатна наростати у геометричній прогресії. Адже зовсім не обов’язково людина минулого поділяла ті оціночні параметри, які нам здаються єдино вірними. Історик, перш ніж виносити вердикти, має зрозуміти атмосферу й мотивації дій у ситуаціях, які нині неможливо відтворити. Лише на основі осягнення методів і мови “конкуруючих традицій” можна бодай змоделювати ситуації вибору, в яких опинялися люди минулого.

²⁴ Неклеса А.И. Северная Ромея. Пространства сложного диалога // Полис. – 2012. – № 5. – С. 32-40.

Сучасна компаративна історія тому дуже обережна в оцінках “національного характеру” і навіть “національних почуттів”. Як соціокультурні конструкти, що мають цілком реальні підтексти й ідеологічні імплікації, вони привертають увагу здебільшого у контексті аналізу “стихийного етноцентризму”. Стійкі психологічні особливості світосприймання, що знаходять прояв і у політичній поведінці, чеський знавець націй і націоналізмів М.Грох радить аналізувати у контексті національної ідентичності, з врахуванням реальних – соціальних, політичних, культурних та інших – зв’язків та відносин²⁵.

За О.Донченко та Ю.Романенком, “негативні архетипові новоутворення, або травми колективного несвідомого, формуються в кризові, тяжкі, аномічні періоди історії, в моменти руйнації ціннісних патернів життя. Вони не зникають із зміною ситуації, вони перетворюються на хронічні хвороби соціуму у вигляді неусвідомленого, непереробленого, непереосмисленого “шматка” історії. Саме такі “рубці” багато в чому визначають у критичні періоди життя соціуму динаміку соціальних рухів, тональність соціальних почуттів, стан масової свідомості тощо”. На цій основі формується дистресовий досвід соціуму. Соціальна поведінка людей – наче під наркозом. Розквітають брехня, злочинність, стан хаосу посилюється. “Нетотожність спричиняє дезадаптацію великих груп населення і дезінтеграцію всієї соціальної структури... Цілі покоління при цьому вимушені жити в невротизованому, внутрішньо конфліктному соціумі, а це спричиняє масову пасивність, апатію, соціально-політичну інфантильність”²⁶.

Зроблений півтора десятиріччя тому, цей “діагноз” зберігає “риси типовості” і у наш неспокійний час, особливо коли мова заходить про особливості історичної пам’яті у регіонах погранич. Різні політичні сили використовують відмінні стратегії “управління пам’яттю” для конструювання потрібних їм образів минулого, здатних формувати суспільну свідомість, бути інструментом легітимації (чи, навпаки, делегітимації) певних політичних доктрин. Не випадково саме у просторі симуляцій з’явилося поняття “трансгресор” – зазвичай ним позначаються “агресивні” симулякри, здатні руйнувати не лише інші образи, але й простір ілюзій як такий.

Питання про те, чому проблеми формування територіальних ідентичностей виявляються “легкозаймистими”, надзвичайно складне; шукати простих і однозначних відповідей тут, очевидно, не варто. Однак уведення його у контекст “взаємодії на пограниччях” у широкому хронологічному діапазоні все ж обіцяє певне наближення до

²⁵ Грох М. Консенсусное объяснение формирования наций // Вопросы философии. – 2011. – № 1. – С. 27-32.

²⁶ Донченко О., Романенко Ю. Архетипи соціального життя і політика (Глибинні регулятиви психополітичного повсякдення). – К., 2001. – С. 95-98, 102.

розгадки “секретів несумісностей”. В усякому разі очевидно, що закладені в далекому минулому стереотипи світосприймання й реагування на “виклики долі” здатні відлунювати в сьогодиншній день і несподівано проявлятися у поведінкових реакціях і електоральних уподобаннях. Спробуємо проілюструвати це на прикладі найбільш показових “зон взаємопроникнення” на півдні, північному сході й заході України, зосередившись насамперед на його відображенні у суспільній думці відповідних регіонів.

Дослідника феномена порубіжності у вітчизняній історії підстерігають як мінімум дві пастки. Легко збитися на манівці “антиімперської риторики”, представляючи проблему взаємовідносин “центру й окраїн” виключно у категоріях гноблення, визиску, примусової русифікації. На такому шляху майже неможливо уникнути одномірності й передзаданості. Адже завдання управління у новоприєднаних регіонах були на порядок складнішими, а імперські власті мусили формувати дієздатні, працюючі консолідаційні механізми. Інша річ, що їхні уявлення про раціональність дуже часто розходилися як з об’єктивними потребами регіонів, так і з інтересами місцевих еліт. Тому потрібен вдумливий аналіз співвідношення намірів і результатів, механізмів впливу і засобів протидії. Доводиться рахуватися з тим, що і у центру були різні підходи (навіть на рівні генерал-губернаторів), і місцеві еліти аж ніяк не демонстрували єдності. На кожній території конкурували кілька імперських проектів і кілька моделей національних рухів.

Проаналізувавши глибинні причини конфлікту на Сході України, група американських і європейських аналітиків оприлюднила свої міркування на сторінках газети “Вашингтон пост”. Дошукувалися, зрозуміло, його етнічних та культурних коренів, за аналогією з конфліктами на Балканах, Близькому Сході, Середній Азії. Утім, дійшли висновку, що тут ані етнічні, ані культурні відмінності, хоч і є в наявності, підстав для воєнних дій у собі не містили. Значно більше важили незважені дії політиків, насамперед російських, штучно підігріті почуття, сфабриковані диверсії, цілеспрямовані пропагандистські акції²⁷. Але всі ці чинники не дали б такого швидкого “ефекту”, якби російсько-український кордон не був “прозорим” аж до його майже повної відсутності. І ще – якби українська влада вчасно і адекватно реагувала на попередження соціологів про те, що в Україні існує меншою мірою 8 різних кластерних груп, які дають підставу говорити про “вісім Україн”, і що 16,3% опитаних – переважно мешканців Сходу і Півдня – не хочуть ототожнювати себе з українськими націоналістами²⁸. Попередня київська влада по суті “проспала” процес кристалізації групових ідентичностей у Донбасі

²⁷ Режим доступу: <http://www.washingtonpost.com/blogs/monkey-cage/wp/2014/03/04>.

²⁸ Ковальчук М. Хто ми є (інтерв’ю з Н.Черниш) // День. – 2013. – 21 лютого.

на “гібридний” основі, а нинішня зробила ставку на силу там, де можливості пошуку порозуміння ще не були вичерпані.

У рамках культурної (гуманітарної) географії розрізняють кілька типів культурних кордонів, яким відповідають різні типи ідентичностей. Категорія етнічних кордонів допускає градацію по лінії етнічних і суперетнічних культурних спільнот. Розрізняються порогові кордони (адміністративні рубежі) й гравітаційні кордони (межі етнічних систем з переважно контактними функціями). Класифікація кордонів допускає поділ за хронологічними ознаками – давні (до XVII ст. включно), старі (що відносяться до імперської епохи XVIII – початку XX ст.), молоді – (XX–XXI ст.). З “віком” і “сталістю” (тривкістю) кордонів у Російській Федерації часто пов’язують зрілість регіональної самосвідомості²⁹.

Американський історик Алан Мегілл вважає, що розмаїття політичних режимів змушує дослідників урізноманітнювати термінологію кордонів і говорити не просто про кордон, а про кордон-*border*, кордон-*boundary* і кордон-*frontier*. При цьому *border* застосовується ним як загальний термін, що стосується усіх маркерів просторового поділу території між політичною державою й тим, що перебуває поза її межами. Що ж до *boundary* і *frontier*, то він пропонує розглядати ці терміни у квазі-діалектичній опозиції один до одного. *Boundary* у його баченні – точно визначена лінія, що відрізняє одну частину території від іншої. Кордон-*frontier* більш “зональний”, ніж “лінійний”. За наявності кордону-фронтиру доволі часто неможливо точно встановити, де саме проходить державний кордон.

Спроби окреслення типології кордонів у Мегілла базуються на класифікаціях Чарльза Майера, ґрунтованих на функціональному призначенні міждержавних рубежів. Кордони держав, що протистоять одна одній як ворожі, позначаються терміном “*anti-adversarial*” (спрямований проти суперників). Інші типи кордонів позначаються поняттями “прото-територіальний” (*proto-territorial*), “захисний” (*anti-incursive*), “фіскальний” (*tributary*). Природно, що такі типології є умовними, що визнає і сам Мегілл³⁰.

У вітчизняному слововжитку справа вибудови кордонного тезаурусу значною мірою ускладнена наявністю паралельних термінів “кордон”, “границя”, “фронтір”, “межа”. Найуживаніше поняття “кордон” побутує і у широкому сенсі (“межа”, “перехід”), і у більш вузькому, територіальному значенні (“границя”). З визначенням пограниччя справа ще складніша.

²⁹ Геополитическое положение России: представления и реальность / Под ред. В.А.Колосова. – М., 2000; Крылов М. Структурный анализ российского пространства: культурные регионы и местное самосознание // Культурная география. – М., 2001. – С. 143-171.

³⁰ Мегилл А. Границы и национальное государство. Предварительные заметки // Диалог со временем (Москва). – 2010. – Вып 30. – С.43-49.

На перший погляд, відповідь самоочевидна: це територія, наближена до кордону і залежна від тих комунікативних потоків, які він забезпечує. Але така загальна відповідь не дає уявлення ані про відстані, ані про ступінь залежності, ані про механізми впливу “кордонності”. Фахівці фіксують увагу на полісемантичності поняття “пограниччя” і навіть доводять, що “докладна і точна дефініція “пограниччя” неможлива”³¹. Можна погодитися і з тими дослідниками, які вважають: як просторово-соціальний і просторово-культурний феномен пограниччя має більш-менш визначені обриси лише в залежності від тієї чи іншої його інтерпретації.

В.Кравченко, приміром, звертає увагу на те, що в російській (відповідно й українській) мові поняття «фронтир» набуває не стільки географічного чи культурного, скільки певного мілітарного змісту. Розрізняє він також поняття “порубіжжя” й “пограниччя” – перше в його баченні ближче до поняття контактної зони, тоді як друге все ж більше відноситься до території, що визначена політичним кордоном, а також до чітко окреслених культурних, релігійних чи мовних областей³². От тільки з чіткими визначеннями при дослідженні порубіжних територій доводиться мати справу нечасто.

І все ж без бодай приблизного визначення пограниччя неможливо окреслити предметне поле відповідних просторових досліджень. На наш погляд, пограниччя – це просторово обмежена територія (регіон) і відповідно організований соціум, чия залежність від кордону зазвичай є більшою, ніж залежність від центру. Залежно від того, які функції (бар’єрні, фільтруючі, консолідуючі) виконує у кожному конкретному випадку кордон, розрізняють типи погранич: стикове (з переважанням бар’єрної функції), перехідне (з переважанням функцій культурної взаємодії), фронтирне (регіон освоєння). За ступенем культурної дистанції між соціокультурними спільнотами, що межують і взаємодіють, пограниччя можуть бути культурно-варіативними чи культурно протиставленими. За домінуючими культурами всередині погранич розрізняють бікультурні та полікультурні типи, симетрично-культурні та асиметрично-культурні пограниччя.

Геополітичний код України виявився значною мірою деформованим внаслідок втрати воєнної потужності, надмірних розрахунків на багатовекторність зовнішньої політики, особливостей українського менталітету з притаманною йому роздвоєністю і домінуванням тактичного, а не стратегічного мислення. Втративши ще й власний геоекономічний код, Україна перетворилася на одну з найбідніших держав Європи.

³¹ Коган В.М. Феномен пограниччя у соціокультурному вимірі. Автореферат. – Сімферополь, 2008.

³² Кравченко В. Харьков/Харків: столица Пограничья. – Вильнюс, 2010. – С. 25.

Як бачимо, сучасний тезаурус кордонів і погранич органічно включає в себе багатоскладовість, аналіз якої можливий лише на стику природничих і соціогуманітарних дисциплін, в руслі міждисциплінарності й постійного наукового діалогу. Саме поняття тезаурусу при цьому збагачується, у тому числі за рахунок здобутків лінгвістики, семіотики, інформатики, соціології. Поряд з основним значенням (скарбниця, запас) воно набуває ще й смисл особливим способом організованого нагромадження знань і систематизації здобутих даних. Ієрархічність – основна властивість будь-якого тезаурусу. Хоч, здається, жоден з них не може претендувати на повноту й всеосяжність.

Особливість тезаурусу – його побудова від індивідуального, часткового до спільного й узагальнюючого. Його можна представити у вигляді концентричних кіл чи орбіт, причому на більш віддалених кругах чи орбітах розміщуються більш абстрактні поняття. У нашому випадку це може бути модне у сучасному світі поняття “ідентичність”, без аналізу здебільшого гібридних форм якої немислиме дослідження пограничної взаємодії. Або не менш поширений, але надто розмитий термін “архетип”. Там же зазвичай розміщують категорії “соціальність” і “соцієтальність” – останньою передається міра лояльності пограничних соціумів до культивованих у суспільстві цінностей і традицій. Порівняно новими для “пограничної” аналітики є поняття інкультурації, культурної аккретації, етнокультурної компетенції тощо³³.

У баченні А.Некlessи світ, що виникає на наших очах, постає як рухливий, багатомірний космос співтовариств, що вибудовуються за екзотичними лекалами, яким насамперед притаманні примат культурної гравітації, потокова соціальність, розподілена множинність. Змінюється роль міст, національних держав, регіональних об’єднань. Колишній світ перевтілюється, диверсифікується, функції людей перетинаються, інколи зміщуються і накладаються одна на одну, але при цьому конкретизуються й персоналізуються, втрачаючи формат знеосіблених установ. У просторі міжнародних зв’язків утверджуються впливові суб’єкти – світові регулюючі органи, країни-системи, держави-корпорації, а взаємодії між ними здебільшого неформальні.

Формується, отже, поліфонічне середовище, багатолике суспільство, яке структурують регіональні й квазірегіональні інтегрії, що мають оригінальну гравітацію, залежну від власних культурно-цивілізаційних основ. Основну роль у цих процесах А.Некlessа відводить містам: розповзаючись мегаполісами, обростаючи фавелами, вони “зазнають різноманітних мутацій, перетворюючись у хаби, термінали, закапелки багатомірного рухливого мегаполісу”. Такі кардинальні зміни потребують нової орієнтації у лабіринтах соціальних просторів, створення гнучких правил, включаючи готовність до ра-

³³ Докладніше див.: *Нагорна Л.* Соціокультурна ідентичність: пастки ціннісних розмежувань. – К., 2011. – С. 47-58.

дикальних змін, неочікуваних надбань і втрат. Різноманітність світоглядних галактик передбачає множинність координат практики, а наявність оригінальної музики сфер диктує імператив усвідомленої присутності у новому еоні, з врахуванням проблем ідентичності як однієї з центральних в універсумі, що розширюється³⁴.

Нині центри світової економіки здебільшого уже не сприймаються лише у контексті певних країн; вони розглядаються як міжнародне сплетіння ділових кварталів великих міст з розташуванням у них провідних транснаціональних корпорацій, фінансових і політичних столиць. У процесах просторової організації сьогодні беруть участь не лише держави: економічна активність бізнесу як на рівні великих корпорацій, так і на рівні неформальних торговельних мереж має свій “регіональний вимір”. Як європейський, так і неєвропейський інтеграційний досвід дав безліч зразків інноваційних підходів до проблем регіоналізації. Нових конфігурацій набула система ринків, перерозподільчих центрів, лобістських груп. Поряд з проблемними політичними кордонами першорядної ваги набувають економічні. У процесі економічної інтеграції ринків і усунення бар’єрів на шляху інтеграції регіональні ринки можуть “розчинятися” у спільних структурах обміну товарами, капіталом тощо. Але на практиці рух до інтеграції ринків ще не набув якихось чітких форм і супроводиться, як правило, паралельними явищами дезінтеграції. Ситуація ускладнюється тим, що “кордони регіонів для “інтеграції ринків” є у кращому разі доволі розмитими, а в гіршому – спірними”³⁵. Тому й поняття “регіональний комплекс”, яке з’явилося в арсеналі регіоналістики на означення тісної взаємозалежності певних територій, є достатньою мірою умовним.

У баченні авторів концепції мережевої влади М.Хардта та А.Негрі колишній суверенітет був жорстко пов’язаний з кордоном, а сучасний – “з детериторіалізацією, постійним пересуванням меж”. Модель влади у глобальному світі постає у них як пірамідальна структура, що складається з трьох ярусів. На вершині піраміди – США, на цьому ж ярусі перебувають групи держав, що контролюють світову фінансову систему й процеси глобального обміну. Другий ярус уособлюють мережеві структури, створені транснаціональними корпораціями і ті національні держави, які спроможні налагодити контроль за рухом товарів і людей. На третьому ярусі – структури громадянського суспільства, неурядові організації, малі залежні держави³⁶.

У контексті сучасних процесів глобалізації, які супроводяться “дзеркальною” активністю регіональної та субрегіональної інтеграції, з’явився поділ країн на дві категорії – країни-суб’єкти (*globaliza-*

³⁴ Неклесса А.И. Преодоление Европы (Геоэкономический этюд) // Полис. – 2014. – № 3. – С. 28.

³⁵ Либман А.М., Хейфец Б.А. Модели региональной интеграции. – М., 2011. – С. 21.

³⁶ Хардт М., Негри А. Империя. – М., 2004. – С. 161, 290.

tion-makers) і країни-об'єкти (globalization-takers). Перші зумили скористатися перевагами глобалізації і примножили свій економічний і соціальний потенціал. Другі здебільшого сприймають глобалізацію як загрозу і чимало втрачають, виявившись не в змозі модернізувати свою економіку й соціальну сферу відповідно до викликів ХХІ століття.

Драматичні події, пов'язані з геополітичними зрушеннями початку ХХІ століття, спричинили переосмислення багатьох традиційних уявлень про цивілізацію й цивілізаторство, колоніалізм і постколоніальний світоустрій, імперію й імперськість як політичну стратегію. По-новому зазвучала проблема транскордонності, яка стала не лише як просторово-політична й національно-регіональна, але і як семантична й екзистенційна. На другий план відходять популярні упродовж століття пояснювальні моделі, побудовані на теоріях фронтиру і дихотоміях "центр – периферія", поступаючись місцем висвітленню проблем рубіжності в системі теоретичної і практичної лімології. Сам же феномен фронтиру осмислюється дедалі частіше не стільки як суто територіальний, скільки як ландшафтно-ментальний, пов'язаний із ідентичностями й ціннісними системами. Нової наукової мови вимагає репрезентація проблем екстремізму, правого радикалізму, міжнародного тероризму тощо.

Україна опинилася в епіцентрі політичних дебатів про територіальну цілісність, суверенітет, кордони. На її території розігрується грандіозна політична гра світових лідерів – США і Росії, в процесі якої вирішуються питання про те, яким буде світ у найближчі десятиліття – однополярним чи знову двополярним (можливо, й багатополярним). В основі нової геополітичної стратегії – теорії "м'якої", "розумної" сили, які вправно використовуються, принаймні в політиці щодо України, з обох сторін.

Серед ідеологічних концептів, що домінують у сучасному світі, важко знайти більш модний, ніж той, що вкладається у формулу *smartpower*. Уведена у політичний і науковий дискурс професором Школи Кеннеді Гарвардського університету Джозефом С.Наєм-молодшим формула "розумної сили" була своєрідною відповіддю на виклики "неотурбулентності" у сучасному світі і зводилася до зрозумілих для всіх максимум: співвідносити цілі та засоби, чітко формулювати пріоритети й компроміси, бачити різницю між егоїстичними й структурними цілями. Більше сили – не завжди означає краще, доводив С.Най. Благородні наміри часто призводять до жахливих наслідків, тому однаково небезпечні і надмірний оптимізм, і "злісне засліплення". У кожної країни повинен бути свій генеральний план гри, але не менш важливою є й гнучкість перед лицем подій, що розвиваються. Концептуальне мислення – це насамперед здатність розуміти зміни світової ситуації, інтуїтивно діагностувати їх, всебічно оцінювати ризики, протистояти будь-яким проявам екстремізму й насильства.

“Тут потрібна далекоглядність, яку реалісти справедливо ставлять на перше місце в стратегії розумної сили”³⁷.

Концепт *smartpower* виявився саме тим зручним “парасольковим” поняттям, в яке можна вкладати доволі відмінні смисли. Оскільки він по суті виступає синонімом “правильної, ефективної політики”, його охоче беруть на озброєння і консерватори, і радикали. Його розглядають як всеохопне (*catch-all*) гасло, як “генетично кон’юнктурний” термін. За оцінкою російських політологів, у його популяризації взяли активну участь аналітичні центри, фабрики думки, інтелектуальні блоги, і саме це зумовило ефект підвищення за його допомогою “інформаційно-інтелектуального управління”, “управління рефлексією” у світовій політиці. “Smartpower – це також швидкість обробки інформації, комунікаційна мобільність, здатність вести інформаційну війну й політичні кампанії у світових ЗМІ – нових і традиційних”. За допомогою цього концепту держави сподіваються генерувати нові ідеї, технології, інститути. Адже “для всіх гравців, хоча й з різних сторін, є насущною ідея “розумної енергії”, енергоефективності, розвитку інформаційних технологій”³⁸.

Утім, якщо не надто спокушатися яскравими брендами, зовсім не важко розгледіти за ними гегемоністські устремління провідних гравців на світовій арені. Трансформовані моделі світового лідерства позбавляються від риторики “стримування” й наступальності, віддаючи перевагу засобам інформаційного впливу з акцентами на інноваційності й багатоаспектності. І не випадково навіть теорії “керованого хаосу”, що спираються на постулати синергетики, подаються сьогодні у привабливій упаковці “формування нового порядку”. У зв’язку з переомисленням місця й ролі кордонів і пограниччя зазнає девальвації усталена система центр-периферійних відносин, яка упродовж усього ХХ століття виступала як базовий фундамент територіальної організації.

Мислення у межах концепту “центр – периферія” передбачає певну ієрархію просторових відносин як по горизонталі, у термінах віддаленості, так і по вертикалі (у термінах підпорядкування). Ф.Бродель акцентував увагу на ролі кордону (як маркера ідентичності центральної чи периферійної системи) і на ієрархіях у відносинах між більш розвинутими економіками центру і менш розвинутими економіками периферії. С.Роккан активно застосовував дихотомію “центр – периферія” для аналізу розподілу ресурсів (сировини, капіталу, знань) і комунікаційних потоків.

Новим словом у концепції центр-периферійних відносин стало введення І.Валлерстайном поняття напівпериферії. Цей термін він застосовував для характеристики достатньою мірою розвинутих середніх

³⁷Най Дж.-С. мл. Умная сила: Эссе // Политическая наука. – 2012. – № 4. – С. 179-194.

³⁸Чихарев И.А. Мировая политическая динамика: концептуальные основания и движущие силы // Там же. – С. 9-30.

зон, які відіграють у системі центр-периферійних відносин подвійну роль: з одного боку, пом'якшують тиск периферії на центр, виступаючи в ролі своєрідного буфера, а з другого – забезпечують економічний обмін між ними³⁹. Підтримка центром напівпериферій стимулює амбіції віддалених чи відсталих периферій, які домагаються, як правило, такого ж ставлення до себе. У соціології прийнято розглядати напівпериферію як проміжну ланку між центром і периферією, яка експлуатується ядром, але сама виступає у ролі експлуататора щодо периферії. За О.Стегнієм та М.Чуриловим, “напівпериферія – найбільш динамічна ланка в усій ієрархічній системі, саме за її рахунок відбувається, як правило, реорганізація простору в періоди економічних криз”⁴⁰.

У ідей Валлерстайна завжди було чимало опонентів⁴¹. Далеко не всіма сприймалося розмежування напівпериферій і периферій. Однак, сьогодні навіть найбільш категорично настроєні щодо цього розрізнення російські фахівці визнають, що у вигляді схеми “центр – напівпериферія – периферія” можна представити структуру будь-якої країни. При цьому зазначається, що напівпериферія може бути як природною, тобто виниклою під впливом об'єктивних соціоекономічних передумов, так і штучною, сконцентрованою центром для розв'язання специфічних геополітичних завдань (зокрема для продукування міфу про внутрішнього Іншого). Наявні спроби саме під таким кутом зору представити історію російської державності. При цьому процес періодичного штучного відтворення напівпериферій і перенесення ядер російської державності починають з часів Київської Русі. Головна теза тут така: формування образу “внутрішнього Іншого” відбувалося в Росії за рахунок відтворення напівпериферій на окраїнних територіях нової колонізації. Ментальна структура, що відбивала пріоритети регіонального розвитку країни, в результаті не співпала з економічною, орієнтованою на розташування центрів у внутрішніх регіонах. Це створило вічну дихотомію територіального розвитку Росії, що постійно борсається між централізацією й необхідністю розвитку регіонів. Фахівці шукають відповідь на ключове питання: де межа ефективності маргіналізації (хай і не завжди свідомої) центром периферії, після якої периферія починає тяжіти до сепаратизму?

Якщо визнати такий підхід продуктивним, можна сконструювати й український варіант схеми “центр – напівпериферія – периферія”, вмістивши напівпериферію в ареал “нового освоєння” територій Південного Сходу. Донбас і Придніпровський регіон, що бурхливо розвивалися

³⁹ Wallerstein I. The modern world system. – New York, 1974. – P. 349-350.

⁴⁰ Стегній О.Г., Чурилов М.М. Регіоналізм в Україні як об'єкт соціологічного дослідження. – К., 1998. – С. 7.

⁴¹ Див., напр.: Эстуд Э. Современная мир-система Валлерстайна // Теория и методы в современной политической науке. Первая попытка теоретического анализа. – М., 2009.

у другій половині XIX і у XX столітті, стали саме тією напівпериферією, яка активно підтримувалася імперським центром і водночас маргіналізувалася ним внаслідок хронічної неуваги до облаштування життєвого простору, співмірного запитам працюючої людини. Зрештою це й дало ефект активізації спочатку помірковано протестних, а потім і відверто сепаратистських настроїв на Донбасі. Що ж до Дніпропетровська, то тут спостерігаємо протилежну, але також тривожну тенденцію – тиску на київський центр потужного олігархічного клану.

Крах двополюсної системи світоустрою і розпад СРСР показали, що поняття “центр” і “периферія” – значною мірою умовні. Класична валлерстайнівська модель захиталася, а це потягнуло за собою необхідність перегляду усіх схем, базованих на догматичній “панування – підкорення”. Нового дихання набули більш гнучкі підходи, зокрема модель семіосфери Ю.Лотмана, в якій кордону відводиться роль головного інноваційного чинника, що зумовлює динамізм і оновлення системи. Уведенням дефініції “центральність периферії” російські науковці обґрунтовують тепер уже очевидну для всіх тезу: “соціальні кордони умовні, пластичні й ситуаційні, час рухається з різною швидкістю у різних контекстах; одночасно можуть співіснувати різні “історичні епохи”. У різних соціумів – різні уявлення про “соціальну норму” і різні “площини розмаїття”. А отже, саме гібридні ідентичності, що складаються в різних пропорціях з різних компонентів в різних умовах, є основними “персонажами” у тій “новій імперській історії”, яка простежується, зокрема, у статтях журналу “Ab Imperio”.

У такому перенесенні просторових акцентів закладено, на наш погляд, методологічний ключ для розв’язання принципової для національних історіографій проблеми: чи зберігає свій креативний потенціал у нових умовах конвенційна валлерстайнівська бінарна схема “центр – периферія”, чи тепер саме периферійна проблематика стає повноцінним суб’єктом (“центром”) нових наративів минулого? І “що треба знати про цей колишній “центр” при написанні історії колишньої “периферії”, що повинне увійти у національну історію, а що ні? Адже, як виявилось, “центральність” не є суто просторовою категорією, і вона не гарантується механізмами формального академічного статусу”⁴².

Утім, хоч якою продуктивною виявиться триваюча дискусія з приводу нових параметрів “периферійності центрів” і “центральності периферій”, основоположні параметри класичної схеми “центр-периферія” лишатимуться непохитними, оскільки є універсальними. Нові підходи не суперечать висновку про те, що саме історія освоєння чи завоювання периферії (успіхи, невдачі, фізичні розміри) дає уявлення про механізми територіального контролю й істотно впливає на внутрішню структуру політичних систем. Головна проблема тут пов’язана із феноменом соціетальної ідентичності території. Будь-яка більш-

⁴²Центральность периферии // Ab Imperio. – 2012. – № 1. – С. 9-18.

менш велика територіальна спільнота неоднорідна, а неоднорідність стимулює прагнення до автономного розвитку. Зрештою виникає конфлікт: периферійні еліти прагнуть контролювати внутрішні кордони, а центр намагається їх ламати.

Не випадково в арсеналі політиків і політологів з'явилося поняття "гібридна війна". Прикметно, що про непередбачувану еволюцію воєн розмірковує автор концепцій "м'якої сили" Джозеф Най, причому поняття "гібридна війна" він застосовує без лапок, очевидно, будучи впевненим у його змістовній адекватності. Війни й застосування сили перестали бути пріоритетом, вважає він, але вони нікуди не зникли. Вони лише еволюціонують, підлаштовуючись під правила й тактику бойових дій нового "покоління". Першим поколінням сучасних воєн були битви за участю великої кількості живої сили, як, приміром, у наполеонівських війнах. Під другого покоління воєн припав на Першу світову – хід війни залежав від великої кількості вогневої потужності. Третє покоління війни з методом блицкригу відшліфовувалося у ході Другої світової – ставка робилася переважно не на лобові зіткнення, а на метод обходу. У четвертому поколінні війн децентралізований підхід продовжує розвиватися: явний фронт взагалі може бути відсутнім, а воєнні дії фокусуються на громадянському суспільстві супротивника, з проникненням вглиб його території для придушення політичної волі. Говорять вже і про п'яте покоління воєн, у яких нові технології й наступальна кібернетика дозволять солдатам перебувати на відстані кількох континентів від їхніх цивільних жертв.

З приводу деталей розподілу історії воєн за поколіннями, вважає Най, можна сперечатися, але в цілому зрозумілим є важливий тренд: відбувається розмивання кордонів військового фронту та цивільного тилу. На цьому тлі думка, що виключно силою можна перебудувати суспільства регіонів, які роздираються конфліктами, є небезпечною помилкою. Війнам між країнами приходять на зміну збройні конфлікти за участю недержавних гравців – груп повстанців, мереж терористів, бойовиків, кримінальних угруповань.

У тих випадках, коли деякі держави нездатні ефективно управляти власними територіями, такі структури можуть завдяки серії політичних і збройних операцій дістати насильницький контроль над місцевим населенням. Тоді "війна між людьми" (визначення, дане Рупертом Смітом, колишнім британським командувачем у Північній Ірландії та на Балканах) "рідко закінчується на звичних полях битв традиційних армій". Критично важливим аспектом гібридних воєн став інформаційний конфлікт – завдяки фотокамерам у мобільних телефонах, програмам редагування фотозображень у комп'ютерах, соціальним мережам. У таких війнах немає правил і обмежень⁴³.

⁴³ Най Дж. Майбутнє сили, або Про непередбачувану еволюцію воєн // День. – 2015. – 10 лютого.

Гібридні війни у сучасному світі – новий феномен, переконливе свідчення того, що протистояння Заходу й Росії вступило у фазу “змагання без правил”. Такі війни, як правило, ведуться на “нейтральних територіях”, і у нашому випадку полігоном для випробування нової стратегії і тактики стала Україна. Наявність у головних протиборчих сторін зброї масового знищення утримує світ на грані повномасштабної війни, здатної легко перерости у третю світову. Але у провідних політичних акторів, зокрема у США та РФ, існує тверда впевненість у тому, що тактика “зашморгу” на шиї противника може виявитися не менш ефективною, ніж тактика відкритих воєнних зіткнень. На одночасне застосування воєнного, економічного, фінансового, дипломатичного, інформаційного тиску покладаються великі надії, і таке “опосередковане втручання” виявляється фатальним для країн, що перебувають на цивілізаційних порубіжжях і легко потрапляють у пастки різних “інтеграцій” та “асоціацій”. Для перетворення їх на джерело нестабільності і навіть гуманітарної катастрофи офіційне оголошення війни зовсім не обов’язкове. Дистанційний безконтактний вплив на противника стає засобом порівняно легкого перекроювання кордонів, а відтак підтримує оманливе відчуття вседозволеності у гарячих головах. Стратегічну перевагу у таких “багатомірних” війнах дістають, як правило, ті, хто першим зрозуміє: війну треба вести не за території, а за душі людей. Тому, як справедливо наголошують В.Ткаченко та М.Дорошенко на основі аналізу російської тактики і сумного українського досвіду, “гібридна” війна це насамперед війна ідеологічна⁴⁴.

Підсумовуючи сказане, зауважимо: онтологічний поворот, що відбувся в рамках неklasичної філософії, змістив акценти у дослідженні глобального й локального; виявилось, що у їхньому співвідношенні діє не стільки алгоритм протиставлення, скільки логіка включення. Звернення до конкретного досвіду порубіжних спільнот переконливо свідчить: обличчя глобальної історії значною мірою визначається конкретикою співіснування людей на міждержавних і міжцивілізаційних стиках, у зонах активних контактів. І хоч ці контакти, створюючи для людей додаткові шанси, породжують і відчутні небезпеки, пограниччя незмінно виступають як ареали підвищеної соціальної мобільності. Парадокс історії полягає у надто суперечливій взаємодії у цих ареалах орієнтації на раціональність із потужним впливом консерватизму. Традиційні архетипи “долі” та “повернення” справляють настільки сильний тиск на суспільну свідомість, що настрої ущемленості й віктимності пронизують усю тканину суспільного буття.

Сучасний погляд на “перехрестя взаємодій”, який формується під впливом взаємопроникнення процесів глобалізації й регіоналізації,

⁴⁴ Ткаченко В., Дорошенко Н. “Гібридная война”: истоки и политические последствия // Україна – Європа – Світ. – Вип. 14. – 2014. – С. 50.

поволі набуває, отже, системних обрисів. У ході комплексного аналізу етапів і особливостей розвитку погранич відбувається концептуалізація історичної лімології – міждисциплінарної галузі історичного знання, сконцентрованої на дослідженні функцій кордонів та особливостей ментальності населення прикордонних регіонів, специфіки транскордонного співробітництва. Але історичне знання до недавня лише мінімальною мірою включалося у процес осмислення переваг і вад рубіжності.

Нині можна з певністю констатувати: Рубікон перейдено. Міждержавні програми співробітництва істориків, сфокусовані на проблемах “пограниччя як долі”, уже дали значний приріст наукових знань і, сподіваємося, виявляться результативними в майбутньому.

Вміння бачити специфічність колективної психіки людей пограниччя і той вплив, який на неї справляють політика, ідеологія, релігія – запорука ефективності регіональної аналітики. Дослідження відповідних ментальних просторів, включно із багато в чому суб’єктивними й міфологізованими уявленнями людей про “свою” територію, створює запобіжники як проти інфантильної самозакоханості, так і проти віктимного світобачення. Очевидно, що простір міждисциплінарності – найкраще живильне середовище для вироблення наукових критеріїв просторово-часової інваріантності. Єдина соціокультурна матриця порубіжності в системі соціогуманітарних наук – це поки що ідеальна модель, але коли вона дістане практичне втілення, це істотно зменшить градус регіональної конфліктності і створить додаткові важелі посилення контактних функцій кордону й субрегіональної інтеграції.

Загалом же легко погодитися з А.Мегілло: добре, що мережа кордонів на всьому земному шарі уже накреслена; адже гарні кордони – це чіткий розподіл відповідальності і влади на даній території. Без кордонів стало б неможливим існування усього того, що ми називаємо політикою. Навіть якщо якісь кордони національних держав уявляються квазі-природними, немає сенсу їх змінювати без усталеної згоди зацікавлених сторін. Адже гарячі голови націоналістів прагнуть максимуму території, а в процесі розширення завжди виникають спокуси етнічних чисток і відповідного опору. Компроміси, спільні проекти завжди є кращим рішенням, ніж перекроювання кордонів. Зрештою оптимальні кордони, перефразовуючи американського посла Роберта Фроста, “це добрі сусіди”⁴⁵.

⁴⁵ Мегілл А. Границы и национальное государство. – С. 56-58.

* Публікація містить результати досліджень, проведених при грантовій підтримці Державного фонду фундаментальних досліджень за конкурсним проектом Ф 67.

Володимир Литвин

**ТЕРИТОРІАЛЬНА ОРГАНІЗАЦІЯ
УКРАЇНСЬКОГО СОЦІУМУ І
ПРОБЛЕМА КОРДОНІВ**

Вступ людства у глобалізаційну еру породив багато ілюзій, які, однак, швидко розвіюються. Однією з них була популярна на межі тисячоліть догма про зменшення питомої ваги територіальності у сучасному світоустрої. Мовляв, кожен індивід прагне бути “громадянином світу” і, отже, легко змінює місце проживання, не надає великого значення етнічному походженню, швидко укорінюється у незвичному для себе середовищі. У політичних і наукових дискурсах похідними від цієї догми стали версії зменшення ролі національних держав у сучасному світі й ідеї “десуверенізації”. А також поширені уявлення про незаперечні переваги “проникності” міждержавних кордонів і навіть про можливість вилучення “принципу кордону” з переліку пріоритетних базових цінностей.

Проте останнім часом ритми світової політичної динаміки і уявлення про притаманні їм закономірності змінилися блискавично. Не останню роль у цьому відіграла Україна. Будучи втягнутою у нову фазу загострення геополітичного конфлікту між провідними світовими гравцями, вона виявила гідну подиву стійкість у обстоюванні власного права на вистражданий цивілізаційний вибір. Для переважної більшості громадян територія виявилася саме тією пріоритетною суспільною цінністю, за яку люди, не вагаючись, віддають найдорожче – власне життя. І хоч процес обстоювання національного суверенітету й територіальної цілісності не обходиться без політичних та територіальних втрат і людських трагедій, все ж на цьому проміжному етапі можемо констатувати: саме соціокультурний код, що базується на усвідомленні територіальності як фундаменту життєвого світу людини й самодостатності соціуму, допомагає країні вистояти у жорстоких випробуваннях “на міцність”. І у тому, що на зміну модним донедавна теоріям десуверенізації приходять теоретичні постулати “постсуверенізації”, а “кордонна стратегія” в усьому світі привертає до себе дедалі більшу увагу, є помітний внесок нашого народу.

Що саме відбувається на наших очах – оптимізація світової трансформаційної динаміки чи, навпаки, розбалансування сформованих історично територіальних відносин – питання спірне, і остаточну відповідь можна буде отримати лише з часом. Потенціал насильства

на планеті не зменшується, локальні війни тривають, культура дедалі частіше відступає перед новітнім “варварством”. Сумно, що Україна, яка впродовж багатьох років пишалася відсутністю на її території гострих територіальних чи міжетнічних конфліктів, опинилася в епіцентрі збройного протистояння на європейському континенті. Утім, ситуація зобов’язує шукати відповіді на те, що сталося, і головне – чому? Робити це мусимо самі, не чекаючи будь-чиїх підказок.

Половина успіху у лікуванні хвороби – у встановленні правильного діагнозу. Отже, мусимо спокійно розібратися у тому, де схибили, де недопрацювали, де помилялися. Найлегше списати величезні людські жертви, руйнування промислового потенціалу, втрату (сподіваюся, тимчасову) територіальної цілісності лише на підступи зовнішнього ворога. Складніше розплющеними очима дивитися на непросту історію України й шукати як об’єктивні корені, так і суб’єктивні причини яскраво вираженої асиметрії в регіональних інтересах і суспільних настроях, які зрештою зробили територію полем бою, а громадян – заручниками корумпованості у бізнесовій та політичній верхівці, популізму, політичних амбіцій.

Історична доля України склалася так, що проблеми її територіальної організації завжди кардинальним чином впливали і на формування ціннісних систем та культурних ідентифікаторів, і на відповідну міфологію. Простежуючи її у доступному осмисленню понад тисячолітньому хронологічному діапазоні, мусимо констатувати: архетипи етнічної й національної свідомості українства формувалися у постійному намаганні узгодити потяг до злиття з природою, відчуттям “рідного дому” з войовничістю, частково успадкованою від попередників-кочовиків, але більшою мірою нав’язаною сусідами й сюзеренами. Популярна у сучасному світі формула *path dependence* – залежності від історичного минулого – може допомогти з’ясувати, які саме географічні, економічні, політичні та інші чинники зробили територіальний простір України ареною перманентної конфліктності.

Історичний центр цієї території, що інтенсивно формувався в регіоні Середнього Подніпров’я наприкінці I тисячоліття н.е., по праву можна вважати історичною батьківщиною православної гілки слов’янства. Торговельно-військова корпорація, очолювана князями з варязької династії Рюриковичів, виявилася цілком життєздатною у відносинах із власною периферією, але, роз’єднана внутрішніми міжкнязівськими чварами, не встояла перед зовнішнім натиском зі Сходу. Відтоді Русь надовго втратила можливість самостійно визначати параметри власної територіальної структури. Змушені отримувати ярлики на князювання в ординських сюзеренів, зазнаючи при цьому принижень і територіальних втрат, найбільш самостійні зпоміж князів русичів, зокрема ті, що тісніше контактували із західними сусідами, намагалися змінити орієнтаційні вектори своєї по-

літики. Данило Галицький заручився підтримкою папської курії і навіть дістав корону й титул короля Русі, але це не зупинило процес розподілу спадщини київських князів на все дрібніші уділи.

До середини XVI ст. територіям, яким судилося стати ядром майбутньої України, ще вдавалося зберігати своєрідний перехідний стан – сплачуючи данину Золотій Орді, вони адміністративно за згодою останньої підпорядковувалися новоствореному Великому князівству Литовському, а там зберігалися прерогативи “руського права”, домінувала руська мова. Ситуація докорінно змінилася після 1569 року, коли за Люблінською унією українські землі в об’єднаній Речі Посполитій відійшли під юрисдикцію Корони Польської. Потужний асиміляційний тиск у вигляді полонізації й окатоличення, сполучений з посиленням соціального гноблення, живив перманентні протестні настрої. Нововиниклий суспільний стан – козацтво, що зумів їх очолити, спираючись на союз із православним духовенством, еволюціонував від обстоювання поміркованого автономізму до ідеї формування власної української державності, і досяг на цьому шляху успіхів величезної історичної ваги. В ході Національної революції середини XVII ст. історичною реальністю стала звільнена від польської юрисдикції українська територія, почався процес формування окремої національно зафарбованої ідентичності. Із цими здобутками постає й перший досвід територіальної організації, не нав’язаної згори, а базованої на власних традиціях полково-сотеного устрою, сполученого з початками міського самоврядування.

Однак, досвід цей виявився нетривалим у часі. Прийняття Богданом Хмельницьким протекторату російського царя, у якому козацька верхівка вбачала засіб юридичного оформлення виходу зі складу Речі Посполитої й своєрідну особисту унію, Росія розглядала як акт “збирання руських земель” і, погодившись на обмежену козацьку автономію, крок за кроком її згортала. Оскільки ж Польща наполегливо добивалася соціального реваншу, Україна виявилася втягнутою у тривалу війну, яка, з врахуванням турецького втручання в українські справи, перетворила квітучий донедавна край у суцільну Руїну. Полишаючи освоєні території, населення тікало на необжиті східні землі, а на місці козацької держави створився своєрідний конгломерат кількох “гетьманств” під різними протекторатами й з мінливими кордонами. У північній частині Лівобережжя утверджувалася влада ставлеників Росії. Правобережжя після 1667 р. лишилося за Польщею, Поділля через п’ять років відійшло до Туреччини. Найстрашнішою для України трагедією і верхом цинізму тодішніх “вершителей доль” стало те, що за Вічним миром 1686 р. південній Київщині й Брацлавщині була відведена доля незаселеної нейтральної території (“вічної пустелі”, за М. Драгомановим).

Так розвивалася історична драма розчленування створеної українським козацтвом форми державності, яка за своїм територіальним

устроєм не мала аналогів у тогочасній Європі. У XVIII ст. Україна вступила роздробленою на сім по-різному структурованих областей. Крім підросійської лівобережної Гетьманщини й Правобережжя, що формально перебувало у польському підпорядкуванні, це були щойно освоювана козацтвом Слобожанщина, міцно інтегрована у Королівство Польське Галичина, Закарпаття, яке ще з XI ст. входило до складу Угорщини, Буковина, яка належала васалові Османської імперії – Молдавському князівству, а також Запорозжя, не схильне визнавати себе частиною України-Гетьманщини. Вже в останній третині століття хитка рівновага між ними була остаточно зруйнована. Росія скасувала гетьманство на Лівобережжі й слобожанський полковий устрій, розгромила Запорозьку Січ. Під час поділів Польщі 1793–1795 рр. вона анексувала Правобережжя, Волинь і Поділля, а приєднавши ще й Бессарабію 1812 р., зосередила у своїх руках основний масив українських етнічних земель. Поза її межами, у складі монархії Габсбургів, перебували Галичина й Північна Буковина, а також Закарпаття.

Ані в Російській, ані в Австрійській (Австро-Угорській) імперіях українські землі не становили якоїсь територіальної цілісності й не мали усталених назв. Нав'язувані їм моделі територіальної організації (губернії й генерал-губернаторства в Російській, коронні краї в Австрійській імперії) відбивали специфічні інтереси держав-метрополій, а для українських територій були завеликими й вже тому вразливими з точки зору управлінських завдань. Централізаторськими за духом виявилися обидві модернізаційні моделі – Російська й Австро-Угорська, але остання мала деякі ознаки “освіченого абсолютизму” і вважалася більш поміркованою. Утім, її вразливим місцем були виразні преференції для польської спільноти, що робило політичний простір Галичини полем гострої конфліктності між поляками й русинами (українцями).

Російська імперія виявляла особливу наполегливість у нав'язуванні на підвладних їй територіях уніфікаторських схем територіального устрою. Освоюючи території відібраного у Османської імперії у ході російсько-турецьких війн Північного Причорномор'я й анексованого у 1783 р. Криму, Катерина II намагалася втілити в життя химерний “грецький проект” – модифіковану версію “Третього Риму”. Так звана Новоросія мала, з одного боку, забезпечити через чорноморські порти значне зростання економічної активності метрополії й зміцнити її позиції у регіоні Середземномор'я, а з другого – створити ефективний міф імперської величч, побудованої, мовляв, на “порожніх” землях. У такий спосіб викорінювалися навіть згадки про попередні, переважно козацькі, традиції розселення й засоби освоєння території. Модернізаційні процеси й справді доволі швидко змінювали обличчя цього краю, але водночас стали чинником його прогресуючої денаціоналізації, наростання протестного радикалізму й ксенофобії.

За умов тривалої бездержавності й територіального розчленування український етнос не мав реальних шансів на створення сконсолідованої політичної нації і був приречений на територіально-політичну асиметрію суспільних зв'язків. Формуючись на цивілізаційному порубіжжі, в орбіті впливу східнохристиянської, римо-католицької та мусульманської світоглядних систем, зазнаючи постійного адміністративного тиску й морального приниження, він був розмежований не лише директивами, що виходили з чужих столиць, але й власними світоглядними настановами й політичними орієнтаціями. До того ж “плаваючі”, неусталені кордони безліч разів краяли його територію, а вимушена міграційна рухливість стирала уявлення про “свою” землю. Зрештою, як попереджав видатний український історик-державник В.Липинський, ментальні розбіжності між Східною (Візантійсько-Московською) та Західною (Римсько-Польською) частинами України стали настільки виразними, що реалізація будь-яких об'єднавчих, “соборницьких” декларацій ставала справою, яка потребувала величезних матеріальних і моральних зусиль.

У вирі революційних катаклізмів початку ХХ століття ідея єдиної, соборної України не раз поставала в програмах і деклараціях національно орієнтованих політичних сил і навіть була близька до практичної реалізації після Акту злуки УНР і ЗУНР (січень 1919 р.) Саме у цей доленосний час з'явилося кілька проектів адміністративно-територіального устрою України, розроблених на основі врахування національних традицій. Але всі проекти розбудови самостійної України наражалися на шалений опір з боку як “червоної”, так і “білої” Росії, байдужість Антанти, анархістську “отаманщину” на місцях.

За підсумками Першої світової війни територіальний статус України навіть погіршився – вона виявилася розчленованою вже не між двома, а між чотирма державами. Зрештою певну суспільну підтримку дістав проект радянської квазідержавності, що навіював ілюзії об'єднання трудящих у майбутній “світовій комуні”. Проте утворена на українських теренах формально суверенна Українська Соціалістична Радянська Республіка була лише блідю копією й філією свого російського аналога, на базі якого невдовзі було відтворено новітню імперську структуру – СРСР. Успадковані від імперії Романових кричущі перекоси у його територіальному облаштуванні були очевидними, і нова влада не шкодувала сил і коштів для проведення у 20-х рр. різнопланових територіальних реформ. Але всі вони виявилися безрезультатним “ходінням по колу”. Асиметричну обласну структуру, яка викристалізувалася у кінцевому результаті, до болю нагадуючи контури минулого губерньського поділу, успадкувала й незалежна Україна.

Несправедливо було б заплющити очі на те, що за роки радянської влади Україна не лише істотно збільшила свою територію, але й легітимізувала її межі, і що саме існування, нехай і ефемерної, націо-

нальної радянської державності забезпечило процес безболісного здобуття незалежності у 1991 р. Дехто – з політиків і вчених – навіть схильний вважати, що у такому вимірі Українська держава можлива виключно як радянський проект. Сьогодні майже весь етнічний масив з переважанням українського населення – у межах держави Україна. І лише від скоординованих дій влади й соціуму залежить, наскільки комфортно почуватимуться на своїй території мешканці того чи іншого регіону, наскільки повно задовольнятимуться їхні соціальні, комунікаційні, духовні потреби. На жаль, нинішні реалії гострого протиборства регіональних кланів, що вилилися зрештою в утворення ефемерних ДНР та ЛНР, не вселяють оптимізму. Отже, мусимо насамперед уважно розібратися у тому, що спричинило стан нерівноважності, регіональної асиметрії, появу відцентрових і сепаратистських настроїв. І на цій основі наполегливо оптимізувати механізми суспільної координації й самоорганізації.

Передусім належить подбати про відповідність сучасним реаліям мови наших політичних і наукових дискурсів. Категорії регіоналізму, регіоналізації, регіональної політики, регіональної ідентичності лише тепер, після десятиліть спрощених і однобічних трактувань, набувають вигляду наукового фундаменту для узгодження й репрезентації протилежно спрямованих тенденцій світової економічної й соціокультурної динаміки – до інтеграції, з одного боку, і диференціації, з другого. Регіоналізм у сучасному світі розглядається не так як джерело ризиків і загроз (хоч потенційно вони у ньому закладені), як ефективний засіб забезпечення самодостатності соціумів на рівні, проміжному між національним і локальним. Економічне й культурне розмаїття регіонів – невичерпний ресурс кожної національної спільноти. Справа полягає лише в тому, щоб розумно цим ресурсом користуватися. Сепаратизм і ксенофобія дістають живильне середовище лише там, де цей процес пущений на самоплив.

Територіальна організація соціуму – надзвичайно ємне поняття, яке включає в себе як схеми розміщення природних і людських ресурсів, виробничого потенціалу, так і моделі управління територіями. В оцінках соціально-територіального потенціалу береться до уваги чисельність та щільність населення, наявність необхідних ресурсів життєзабезпечення й відповідних комунікацій, якість надання послуг, ефективність дій влади у центрі і в регіонах. Якщо говорити у цьому контексті про специфіку України, не можна уникнути констатації “втраченого часу”. За 24 роки незалежності списано стоси паперу для обґрунтування необхідності адміністративно-територіальної реформи, проведено сотні дискусій на симпозіумах, конференціях, круглих столах. Але у підсумку маємо nereформовану систему, інерційність якої блокує усі ініціативи у напрямі оптимізації місцевого самоврядування. За цей час сусідня Польща, приміром, радикально переформатувала свій життєвий простір, вийшовши на

трирівневу систему замість дворівневої на основі послідовного дотримання принципу субсидіарності. Той рівень децентралізації, якого при цьому було досягнуто, істотно перекриває канали для виявів сепаратизму і водночас забезпечує необхідний комплекс умов для формування регіональних ідентичностей у неконфронтаційному річищі.

Спробу поширити на Україну польську модель адміністративно-територіального поділу було зроблено 2005 р., на хвилі ейфорії від “помаранчевої революції”. Широко рекламувалися принципи, на основі яких передбачалося реалізувати реформу – повсюдність, самодостатність, доступність, децентралізація владних повноважень, вдосконалення бюджетних відносин, підтримка депресивних територій, формування дієздатних територіальних громад. Саме сільські, селищні й міські ради та їх виконавчі органи мали стати основними суб’єктами соціально-політичного та економічного життя в регіонах. Але не було забезпечено головного – участі представників “місць” у розроблюваних проектах. Зустрівшись із громадським спротивом, розробники “кабінетної” реформи відступили, а політичні чвари у владних верхах довершили справу. До стадії практичної реалізації реформа адміністративно-територіального устрою так і не дійшла.

Реальний шанс змінити застарілу управлінську модель на самоуправлінську було втрачено не в останню чергу завдяки тому, що проблемам наукового забезпечення реформ не надавалось належного значення. Навіть спроби дати на офіційному рівні чітке визначення понять “територіальне управління”, “унітаризм”, “федералізм”, “децентралізація”, “територіальна громада”, не кажучи вже про “сепаратизм”, зроблено не було. У баченні третього Президента В.Ющенка федералізм однозначно ототожнювався із сепаратизмом. Відтак, навіть на наукові дискусії навколо цього поняття було накладено табу. А там, де кінчаються дебати, починається стагнація. І коли тепер, уже в значно гірших умовах, точаться розмови про децентралізацію, створюється враження, що починаються вони “з чистого аркуша”, ніби й не було багаторічних попередніх підходів до розв’язання цієї проблеми.

Чи часто ми замислюємося над тим, чому у світовій практиці децентралізовані суспільні системи виявляються, як правило, більш життєздатними й успішними, ніж ті, що жорстко підпорядковані центру? “Секрет” доволі простий: кожен політичний організм прагне до автономного самовиявлення. В усьому світі під впливом глобалізаційних процесів стираються виразні грані між федералізмом і унітаризмом, з’являються проміжні “регіональні держави”, окремі регіони унітарних держав набувають автономного статусу. Регіони стають самостійними суб’єктами політики, стрімка депровінціалізація створює зовсім новий формат європейської спільноти. Постійний пошук сучасних форм взаємодії на глобальному, національному й регіональ-

ному рівнях підпорядкований головному завданню: зробити життєвий світ людини максимально комфортним. Хоч варто визнати: ніде цей процес не є безпроблемним, свідченням чого може бути зростання кількості євроскептиків та прихильників виходу певних територій зі складу націй-держав у самостійне “політичне плавання”.

Поки що очевидне одне: у ситуації невизначеності і своєрідної “неотурбулентності” світ еволюціонує у напрямі від централізації до децентралізації, від жорстких ієрархій до мережевих структур взаємодії. На сепаратистські настрої, від яких жодна країна не застрахована, реагують цивілізовано – шляхом референдумів. Мабуть, можна зрозуміти тих шотландських сепаратистів, які після поразки на референдумі сумували з приводу втрати ілюзій щодо незалежності. Але чи йде їхнє горе у якесь порівняння із розпачем матерів та пенсіонерів Донбасу, що вступають у зиму у зруйнованих чи напівзруйнованих будівлях без засобів до існування і з втраченими надіями на нормальне життя?

Війна, хай навіть “гібридна” чи локальна – найгірше випробування і для пересічної людини, і для людських відносин у соціумі. Вона миттєво руйнує атмосферу доброзичливості й провокує ескалацію насильства. Нівелюючи цінність людського життя, війна несе з собою морок тривалої невизначеності, інтелектуальну деградацію, атрофію людяності, не говорячи вже про прямі людські втрати. Хтось, зрозуміло, заперечить: саме на війні завжди є місце подвигу, актам мужності, стійкості, солдатського братерства. Все це так. Але ті, хто пройшов крізь пекло, ще довго бачитимуть ворога у кожному інакодумцеві. А поруч з ними проходять випробування страхом і школу ненависті діти, багато з яких позбавлені можливості нормально жити і вчитися. Тривке й максимально швидке замирення – єдино розумна альтернатива війні.

Тепер про те, що найбільше турбує: про шляхи досягнення миру й “кордонну стратегію”. Хочемо ми цього чи ні, але імперативом “війни до перемоги” може бути лише пошук компромісів. Ті політики й політтехнологи, які будують свою стратегію на однозначному ототожненні сепаратизму (і навіть прихильності до федеративного устрою) з тероризмом, відкидаючи на цій підставі саму ідею переговорного процесу, заганняють себе у глухий кут. Зрозуміло, що серед сепаратистів є чимало бойовиків і терористів; у будь-який збройний конфлікт на певній стадії його розвитку охоче втягується криміналітет. Але відчутна різниця між тероризмом і сепаратизмом полягає у тому, що перший бодай в ідеалі можна здолати силою зброї, а другий – як популярний у сучасному світі ідеологічний тренд – їй непідвладний. Він здатний до самовідтворення, тому викоренити його шляхом прямого насильства неможливо.

Що ж до платформи, на якій компроміс може бути досягнутий, то пріоритет тут однозначно належить послідовно втілюваній децентралізації влади й фінансових потоків. Не лише в окремих, фактично

нікому не підконтрольних, районах Донбасу, а по всій країні. Не йдеться, зрозуміло, про федералізацію (хоч у принципі, в перспективі цей шлях для України може виявитися придатним). Але за умов війни кардинальна зміна основ державного устрою може запустити механізми розбалансування й розчленування. Децентралізація в ідеалі допускає безліч проявів і відтінків, але важливо, щоб вона забезпечила головне – демократизацію управлінської системи на основі чіткого розмежування сфер діяльності, функцій, повноважень, джерел доходів і відповідальності. Для України принципово важливим лишається розмежування управлінських і самоврядних функцій на користь останніх. Без цього – з обов'язковим дотриманням принципу субсидіарності, тобто вирішення усіх проблем на найнижчому з можливих рівнів, ми ні на крок не наблизимося до тих європейських норм, які розглядаємо як еталонні.

Природно, що на цьому шляху нас підстерігатиме чимало ризиків. Адже в принципі неважко видати за децентралізацію звичайну деконцентрацію влади – з перенесенням на місцевий рівень певних управлінських повноважень. Простою зміною назв управлінських посад можна легко створити ілюзію радикальних змін. Але після майданів і антимайданів люди навчилися розпізнавати фальш і протидіяти обману. Якщо влада не наважиться передати на найнижчий рівень – самоврядних територіальних громад – значну частину своїх повноважень, вона ще довго ходитиме по колу імітації реформ, або, що значно гірше, спровокує соціальний вибух. З другого боку, у цій ситуації важливо гальмувати охлократичні тенденції, які зміцнилися в обстановці “постмайданної” ейфорії.

І державні, і внутрішні адміністративні кордони України – це саме та сфера, яка донедавна не привертала належної уваги влади, за що доводиться розплачуватися в умовах “гібридної” війни. З одного боку, діяла інерція радянської традиції – розглядати внутрішні кордони з позицій доцільності і не надавати особливого значення їхній конфігурації. З другого, реалії глобалізації з відносно вільним обміном ресурсами, людьми, ідеями породжували уявлення, ніби бар'єрні функції кордонів відмирають, поступаючись місцем контактним. За 24 роки Україна переважно через спротив російської сторони так і не спромоглася упорядкувати бодай сухопутний кордон з Російською Федерацією, і навіть голови сілрад час від часу коригували на свій розсуд окремі його ділянки. Нині, коли через кордон вільно проходить російська військова техніка, всерйоз обговорюється ідея Стіни, покликаній гарантувати непроникність кордону. Але ж у ХХІ столітті непроникних стін не може бути в принципі. Будувати треба не стіни, а дороги й мости, руйнуючи водночас бар'єри в людських душах.

Країна потребує сьогодні не так надмірних і надвисоких стін, як побудованого на наукових засадах кордонознавства й відповідної стратегії. А також уважного дослідження специфіки соціальних про-

цесів і ментальності у зонах пограниччя, найбільш вразливих для недружніх сторонніх впливів. Сьогодні вже неможливо розглядати проблему пограниччя поза впливом феномена “стиснення світу” – з миттєвим доланням швидкостей за допомогою електроніки, активізацією міграційних процесів, різного роду транскордонних взаємозв’язків. А додаткові ризики на порубіжжі створюються небаченою досі активізацією рухливості населення, зростанням кількості вимушених переселенців, транскордонним переміщенням зброї й загонів бойовиків. Щоб контролювати небажані потоки й зв’язки, треба мати розгалужену систему моніторингу, але створювати її за умов збройного протистояння надто складно.

На етапі переходу від воєнних дій до миру без раціональної кордонної стратегії обійтися буде неможливо, а тому влада вже зараз має подбати про створення на міждисциплінарних засадах науки про кордони – лімології. Концептуалізація історичної лімології вже почалася, і це добрий початок. Але значно важливіше об’єднати навколо украї потрібної справи зусилля економістів, географів, соціологів, фахівців з теорії управління. Істотного перегляду у цьому контексті потребуватимуть традиційні теорії центр-периферійних відносин, акультурації, маргіналізації, транскордонної інтеграції. Свіжими очима доведеться подивитися на ще й досі модну, але вже явно застарілу з точки зору змісту, що закладався в неї понад сторіччя тому, концепцію фронтирів.

Побудоване на такому фундаменті наукове кордонознавство досить легко впишеться в уже усталену вітчизняну систему аналізу практики регіонабудівництва й відповідного планування й прогнозування. А далі справою техніки стане й наукове забезпечення прикордонної політики, насамперед тих її аспектів, які пов’язані із національною безпекою й охороною кордону. Не менш важливим виявиться й дослідження ментального простору пограниччя під кутом зору переосмислення концептів інакшості, ворожості, лояльності/нелояльності тощо.

Маємо робити все, щоб із безпрецедентних випробувань Україна вийшла не лише єдиною, а й сильною та конкурентоспроможною на світовій арені. Лише від усвідомлення необхідності таких чи інших підходів, скоординованих зусиль залежить, чи зуміє країна повернути собі роль авторитетного суб’єкта політики, чи лишатиметься лише об’єктом, плацдармом для реалізації чужих інтересів і сторонніх впливів.

Лариса Нагорна

**ПОНЯТТЯ Й МЕТАФОРИ
У ТЕРИТОРІАЛЬНОМУ АНАЛІЗІ:
ПРОБЛЕМИ АДЕКВАТНОСТІ
ТЛУМАЧЕНЬ**

Гібридні війни на Близькому Сході і в українському Донбасі висвітлюють безліч теоретико-методологічних проблем, які безпосередньо виходять на політичну практику і формують оновлені парадигми наукових дискурсів. Однією з них стало розмивання дистанції між поняттями й метафорами. Моделювання соціальних відносин за допомогою розширення простору т.зв. концептуальних метафор на рубежі тисячоліть перетворилося на своєрідну інтелектуальну моду, до якої виявилися схильними мало не всі галузі соціогуманітарного знання. По суті поле сучасної гуманітаристики – це суцільний простір уявлених (*imaginative*) чи уявних (*imaginary*) метафоричних конструкцій. Завдяки цьому історія понять і метафорологія опинилися у “симбіотичному відношенні взаємної підпорядкованості”¹.

Упродовж мало не всього XX ст. до метафоричних перенесень смислів у “строгих” історіографічних канонах існувало стримане, навіть упереджене ставлення. Із засилля метафор виводилася культурна ангажованість історичного мислення і релятивізація відповідних дискурсів. Наприкінці століття ситуація змінилася докорінно: криза традиційного історизму подарувала метафорі “друге дихання”. Лінгвістичний поворот у гуманітаристиці покликав до життя цілий ряд нових історичних шкіл, що зосередилися на впливі метафоричного моделювання на стан суспільної свідомості і процес формування ідентичностей. Г.Вайт вивчав під таким кутом зору досвід деконструкції історичних наративів і метанаративів, Ф.Анкерсміт – простір історичної тропології, В.Вжосек – застосування метафор в епістемологічно орієнтованому історіографічному аналізі. Останній констатує “рефлексивну й рефлексійну метафоризацію світу”, наголошуючи при цьому, що “метафора та її інтерпретаційні контексти є особливо доречними для такого розуміння гуманітаристики, яке відносить її не стільки до сфери науки, але насамперед до простору

¹ Цилл Р. «Субструктуры мышления». Границы и перспективы истории метафор по Хансу Блюменбергу // История понятий, история дискурса, история метафор. – Москва, 2010. – С.168.

культури”². Розмитість цього простору пішла метафорі на користь: метафоричні звороти почали використовувати як операціональні не лише у сфері науки, але і в політиці.

Метафора виступає в ролі важливого елемента “семіотичного інструментарію”, і не випадково безліч термінів соціальних і гуманітарних наук метафоричні за визначенням. Інколи метафори краще, ніж поняття, виконують пояснювальні й оціночні функції. Досить послатися у цьому контексті на тоффлерівську метафору “трьох хвиль”: як зазначав сам автор, “розуміння конфліктів, спричинених зіткненням цих хвиль, дає нам не лише чіткий образ альтернативного майбутнього, але й рентгенівський знімок політичних та суспільних сил, які на нас впливають”³. Не в останню чергу це розуміння виникло на ґрунті осмислення тих хвиль перемін, які були викликані освоєнням нових територій, міграційною рухливістю населення, колонізаційними процесами. Вдумливому читачеві багато скаже, приміром, зізнання Е.Тоффлера у тому, що поміж іншим його надихали ідеї, висловлені Фредеріком Тернером у класичному есе “Значення Кордону в американській історії”.

Дана стаття має на меті розглянути проблему розмежування понять і метафор в регіональній аналітиці під кутом зору тих неодноразових подій, які зробили сучасний регіоналізм полем підвищеної й важко регульованої конфліктності. Виходимо з того, що саме регіональна ідентичність стала останнім часом заручницею зіткнення геополітичних полюсів і взаємонакладання політичних інтересів, з одного боку, і пошуку джерел самозахисту у розбурханому морі політики, з другого. У посиленому пошуку локальних і регіональних ніш відбивається насамперед прагнення відчуженої від влади людини дістати своєрідну соціокультурну компенсацію у вигляді “місцевого патріотизму”. Захист від уніфікації й знеособлення відшукується у конструюванні простору, співмірного запитам і потребам конкретної людини. Прагнення зберегти свою самобутність у мові, звичаях, традиціях підкреслюється пошуком об’єднуючих символів і ціннісних орієнтирів. Регіональна ідентичність виявляється придатною для вироблення саме тих механізмів соціалізації, які найкраще відповідають місцевим особливостям соціонормативної й політичної культури. Вона ж створює своєрідне мірило легітимації домагань регіональних еліт.

Концепт регіональної ідентичності можна розглядати з різних позицій – і як соціально-психологічне відчуття належності до регіонального співтовариства, і як своєрідний ресурс, що визначає роль і місце певної території у загальнонаціональному просторі, і як так-

² Вжосек В. Історія – Культура – Метафора. Постановка неklasичної історіографії. Про історичне мислення. – К. – 2012. – С.57, 269.

³ Тоффлер Е. Третя хвиля. – К., 2000. – С.25.

тичну зброю в руках місцевих еліт. Його політичний вплив залежить не тільки і не стільки від сили внутрірегіонального “зчеплення”, скільки від сили чи слабкості національної ідентичності. Агенти формування регіональної ідентичності – від впливових політиків до журналістів – вдаються до конструювання притягальних міфів, що використовують як природне почуття прив’язаності до місця проживання, так і настрої невдоволення політикою центру. Експлуатація ресурсу регіональної ідентичності може здійснюватися і з метою маркетингу території, тобто конструювання такого її образу, який здатен підвищувати привабливість регіону як об’єкта інвестування і як ареалу проживання. Зрештою в регіональній ідентичності можуть у концентрованому вигляді віддзеркалюватися регіональні інтереси, тобто ті специфічні завдання, які уявляються пріоритетними саме для даного регіону⁴.

Соціологи віддають перевагу дослідженню регіональних ідентичностей у соціокультурному ключі, крізь призму концепції “субкультурної варіативності”. У понятті “регіональна субкультура” сфокусована конфігурація цінностей, уявлень, традицій, соціокультурних практик, які притаманні мешканцям того чи іншого регіону. Його використання дає можливість робити наголос на культурних механізмах утворення “уявлених спільнот” і з’ясовувати важливість для них смислів і значень, які конструюються як інституціонально (на рівні політики, у медіапросторі, в освіті тощо), так і у сфері повсякденного життя. Зовсім не обов’язково відповідні практики базуються на раціональній основі. Доволі часто вони є неусвідомленими і здійснюються на засадах традиції, звички, конвенцій, габітуальності⁵.

Чималий вплив на процес формування культурних преференцій регіону здатен справляти фактор порубіжності, який у вітчизняній гуманітаристиці постає, як правило, у спрощеному вигляді. Тим часом світова соціальна й гуманітарна думка за останні два десятиріччя у прискореному темпі пройшла шлях від метафоризації реального, “відчутного на дотик” порубіжжя і конструювання відповідних “уявно-географічних” моделей до оформлення міждисциплінарного наукового напрямку “пограничних досліджень” – з власними канонами просторово-часових трактувань, етики, естетики, епістемологічних розмежувань, “подвійної свідомості” тощо. Філологи й філософи на різних континентах сьогодні дискутують (поки що доволі обережно) навколо наявності певного умовного набору загальних рис і особливостей, які по-різному “проявляються у різних локальних історіях. Місце континентальної онтології належності “свого” і відторгнення Іншого займають нові трактування рубіжності (у тому

⁴ Докладно про специфіку регіональних ідентичностей у вітчизняному вимірі див.: *Нагорна Л.* Регіональна ідентичність: український контекст. – К., 2008.

⁵ Субкультурна варіативність українського соціуму. – К., 2010. – С.175.

числі й рубежу епох), транзити, архіпелагу, і ключовою метаметафорою у цьому ряду виступає поняття кордону. “Кордон стає украй напруженим місцем, що роздирається протилежними тенденціями і слугує призмою, через яку сприймаються час і простір”. А у найбільш радикальних варіантах пограничного мислення акцент зміщується всередину пограничної свідомості, мислення, пізнання тощо, і робляться спроби визначити, що таке “пограничний індивід” і яка його роль у процесах глобальних міграцій, детериторіалізації, вимушених переселень. Йдеться, отже, про відмову від домінуючого упродовж століть монотопічного суб’єктно-об’єктного типу пізнання і від міфу модерності, побудованого на ідеї прогресу. Пограниччя як локус існування осмислюється в ключі культурної трансгресії і відповідної “дислокації”, що тягне за собою зміну парадигм взаємовідносин центру й периферії. За таких умов кордон стає перевантаженим смислами поняттям – це і рубіж, і грань, і міжпросторовість, і своєрідний “хаос-світ”, замішаний на ідеї непередбачуваності й опозиції різних, складних і ціннісних форм⁶.

На пограниччях, у зоні різних геополітичних і культурних впливів, виникає особливий феномен “серединної культури”. Сучасний постмодернізм запропонував термін “лімінальність” для позначення таких перехідних станів, коли домінантою є невизначеність орієнтацій, гібридність ідентичностей, “оборонна свідомість”. Польські науковці, які активно досліджують феномен погранич, звертають увагу на функціонування у таких порубіжних соціумах власної системи кодів і символів, які формують специфічну екзистенційну філософію й ідеологію “приватної вітчизни”. За М.Герцфельдом, у таких “локальних теодицеях” довго живуть у концентрованому вигляді успадковані уявлення про несправедливість світу і про завдані в минулому образи. Такі ареали можуть бути свідченням “зламу таксономії”, оскільки у них населення послуговується відмінними від загальноприйнятих категоріями й оціночними критеріями⁷.

І наукові тексти, і дискурсивні поля сьогодні перенасичені метафорами, які відбивають відчуття нестабільності, невпевненості людини у завтрашньому дні, елементарного страху. Чи не кожна людина на планеті відчуває: світ втрачає керованість, провідні політичні гравці на світовій арені неспроможні протистояти навалі агресивності, кричущій неповазі до норм міжнародного права, проявам тероризму. Брак відповідних понять зробив надзвичайно популярними метафори гібридності, неотурбулентності, суспільних розламів і т.п. Зрештою й сам концепт “гібридної” війни доволі довго

⁶ Глостанова М.В. Исследования пограничья / vs пограничное (со)знание, мышление, творчество // Вопросы социальной теории. – 2012. – Т.6. – С. 63-80.

⁷ Herzfeld M. Antropologia. Praktycowanie teorii w kulturze i społeczeństwie. – Kraków, 2004. – S. 193-216.

задовольнявся статусом “свіжої” метафори, аж поки автор концепції “м’якої сили” Дж.Най не увів його в систему понять, які використовуються для оціночних характеристик кількох поколінь сучасних війн.

Територія як пріоритетна цінність, за яку тисячі людей готові віддавати життя, особливо підвладна стереотипізації й витонченому міфотворенню. Сумний вітчизняний досвід переконливо довів, як легко вибудовувати оціночні бренди на протиставленні “своїх” і “чужих”. Як правило, при цьому експлуатується магічний тип масової свідомості, який відзначається максималізмом і позірною революційністю. Притаманні йому відмітні риси – потяг до зрівняльної справедливості, простих рішень (“забрати й поділити”), комплекси жертви, невисока цінність людського життя. В ролі компенсаторних механізмів виступають утопічні марення, месіаністські ілюзії, пошук зовнішніх ворогів, ксенофобія. Такому типу свідомості більшою мірою, ніж раціоналістичному, притаманна амбівалентність: невисокий рівень довіри до владних інститутів сполучається не тільки із завищеними соціальними очікуваннями, але й з підсвідомим прагненням до авторитарної влади⁸.

Проявом такого типу свідомості найчастіше є вербальна агресія. У політичних дискурсах вона виступає у вигляді переважання експресивності над інформативністю, смислової невизначеності. Задовго до того, як збройний конфлікт на Сході України став фактом, певні політичні сили в Україні посилено конструювали комплекс морбальних метафор, тобто таких, які використовують стереотипи “хворого суспільства”. Метафори, створювані за цим зразком, мають переважно емотивний характер і об’єднуються концептуальними векторами агресивності й тривожності.

Міфологеми “розколу” у ході президентської кампанії 2004 р. відштовхувалися від уже “розкрученого” конструкту “двох Україн”. Спочатку політтехнологи поділили країну на регіональні “зони”, докладаючи зусиль до того, щоб представити прихильність до певного кандидата у категоріях “свій – чужий”. “Свої” ціннісні уподобання подавалися як єдино правильні, а в ціннісних пріоритетах “чужих” вбачалися ознаки недолугості або зомбування. Ключовим елементом таких політтехнологій було конструювання метафор за негативно-оціночним шаблоном – разом з висуненням на перший план у політичній агітації найбільш “чутливих”, “роз’єднуючих” тем і чіткою ідентифікацією кожного “полюсу” з певним кандидатом. Політизація й психологізація регіональних розбіжностей увінчувалася, як правило, конструюванням концепту “загрози” для України від перемоги носія протилежних поглядів.

⁸ *Немировский В.Г.* Массовое сознание и бессознательное как объект постнеклассической социологии // Социс. – 2006. – № 2. – С.16-17.

Інвективні ярлики, евфемізми, образливі метафори послідовно переводили політичний дискурс на рейки агональності, стирали грань між дозволеним і недозволеним у політичній взаємодії. Зрештою усі ідентифікаційні практики в Україні виявилися заручниками регіональної поляризації. Утім, науковий аналіз породжуваних сегментованістю соціуму і фрагментованістю його політичної культури ризиків предметом спеціальних досліджень так і не став. Не доводиться вже говорити про те, що ані історія понять, ні теорія і практика метафоричного моделювання у вітчизняних системах світобачення не були пріоритетами.

Тим часом проблема співвідношення понять і метафор розглядається як стратегічна всіма державами, які прагнуть бути самостійними гравцями на світовій арені. Теорія й історія понять і метафор у сучасному світі досліджується у багатьох площинах, з істотними відмінностями “національних традицій”. У Німеччині – переважно в руслі історичної семантики (Р.Козеллек, Р.Райнхарт). У Франції – в рамках “дискурсивного історичного аналізу” (Р.Робен, Ж.Гійому), який є полем активної міждисциплінарної взаємодії лінгвістики та історії. У англо-американському науковому світі – під серйозним впливом вчених Кембріджської школи (Дж.Покок, К.Скіннер), у руслі контекстуалізму, що вважає передумовою розуміння тексту вміщення його у контекст сучасних йому умовностей і суперечок та пошук у ньому прихованих смислів. Виниклий на цьому ґрунті новий науковий напрям, який позиціонує себе як семантичний холізм, загалом вписується у лінгвістично орієнтовану епістемологію. Основні історико-соціальні поняття, за Р.Козеллеком, є не лише “індикаторами” суспільних та історичних процесів – вони здатні прямо впливати на характер історичних змін як фактори цих процесів. “Всі історичні категорії, аж до категорії прогресу, першої специфічно сучасної категорії нашого часу, спочатку були просторовими висловами, здатністю яких “перекладатися” на іншу понятійну мову користується наша наука...Ми залежимо від запозичень із повсякденного мовного вжитку чи з інших галузей знань”. Звідси й головний у баченні Козеллека постулат суспільних наук – *пов’язаність позицією чи точкою споглядання*. “Звісно ж, дослідницька діяльність не повинна миритися з диктатом будь-яких політичних або функціональних цілей, привнесених ззовні, але ми повинні мати ясне уявлення про те, які політичні імплікації притаманні нашому науковому ремеслу, а які ні, і до якої форми суджень у цьому зв’язку нам слід вдаватися”⁹.

Україна багато втратила від того, що навіть основоположна категорія регіонального аналізу – “територіальна цілісність” – не дістала

⁹ Козеллек Р. Часові пласти. Дослідження з теорії історії. – К., 2006. – С. 333-345.

в її понятійному арсеналі належного теоретико-методологічного обґрунтування. Навіть тоді, коли стали очевидними претензії Російської Федерації на відторгнення Криму, ані політикум, ані наукова спільнота не зуміли протиставити відвертому авантюризму цілісну концепцію самозахисту. А наслідком нерозробленості понять “сепаратизм” і “тероризм”, їх далеко не завжди правомірного ототожнення стала невинуватна поспішність в оголошенні “антитерористичної операції” до вичерпання всіх можливостей суспільного діалогу в Донбасі. Зрештою запущений в обіг евфемізм, який навіть до категорії “свіжих” метафор віднести складно, упродовж понад року збройних протистоянь викликає нервову реакцію суспільства своєю невизначеністю й неадекватністю.

За такого стану аналіз суспільних настроїв украї утруднений: під впливом невизначеності й постійного страху люди воліють не афішувати свою справжню позицію (багато хто її взагалі не має). Проілюструвати це можна на прикладі Одеси, яка після трагедії 2 травня й постійних вибухів живе, за висновками аналітиків, “фактично в декількох вимірах...Можливість розширення театру бойових дій зависає над містом постійною тінню і змушує багатьох приховувати свої дійсні світоглядні симпатії”¹⁰.

Освоєння вже усталених у світовій науці підходів до оцінювання дистанції між поняттями й метафорами, а відтак і відчутних вад метафоризації як принципу регіонального аналізу, для вітчизняних політиків і науковців – завдання хоч і дещо запізніле, а проте актуальне як ніколи. За Г.Бедкером, предметом метафоризації “є не просто метафора у вигляді образної фігури риторики чи поетики, а метафора як інтерпретативна категорія... Метафоричні висловлювання претендують на значення доказів у дискурсі”. Смісловий калібр метафори інший, ніж у понять; поняття не в змозі “схопити” метафору внаслідок її наповненості візуальними асоціаціями. Метафора, отже, структурно й функціонально відмінна від поняття, і “словесний переклад” тут не завжди допомагає. Не випадково навіть після того, як німецькі проекти з історії понять “обережно й нерішуче відкрилися назустріч вивченню метафор, дослідження з історії метафор продовжували лишатися маргінальними”¹¹.

Некоректне застосування метафор здатне призводити до хибної метафорології – віртуалізації дискурсів за допомогою квазіметафоричного стирання кордонів між буквальним і фігуральним. Ефект від такої “метафорології” довго вважався різновидом “наукового підприємництва”, переважно зі знаком мінус. Похитнути таке уявлення

¹⁰ Ковальов П. Одеса...придивляється // День. – 2015. – 19 березня.

¹¹ Бедкер Х.Э. Отражение исторической семантики в исторической культурологии // История понятий, история дискурса, история метафор. – С.15.

намагався Г.Блюменберг, запропонувавши своє трактування метафористичної історії як антитезу традиційній історії метафор. Метафора при цьому розглядалася як доказова база дискурсу і як інтерпретативна категорія з претензією на креативну роль у структуруванні й поясненні світу. Однак ставлення до його новацій у науковому світі виявилось скептичним, якщо не негативним. За Л.Даннебергом, проблема креативності метафор надзвичайно складна внаслідок їх величезної варіативності; кожна метафора має власне обличчя, як і текст, у якому вона зустрічається. “Ніяка історія метафор не може бути самодостатньою”.

Метафори, доводить Даннеберг, існують у такому світі, з якого можна по-різному виділяти фрагменти, і це буде мати різні наслідки як щодо пізнання смислу метафор, так і для дослідження їх історій. У більшій мірі, ніж інші форми виразу, метафори залежні одна від одної і від контексту. У метафор є минуле, до якого і слід адресувати питання про їхній континуїтет чи дисконтинуїтет. Наслідки, які пов'язані з дією метафор, можуть змінювати їхній статус, і тоді можна говорити про інтра-, інтер- та трансметафоричні зв'язки. Але метафори соціально обрамлені; як і поняття, вони перебувають у структурованому полі, елементами якого є фактори й індикатори. Тому дискусії навколо “метафорики істини” мають тривати¹².

Механізми перенесення смислів – від засвоєних попереднім досвідом зразків до нових соціальних реалій – завжди таять у собі небезпеку примітивізації або й викривлень. Навіть безвідносно до суб'єктивних бажань дискутанта неточна чи непрозора метафора здатна заводити на манівці упереджень, формувати у суспільній уяві спотворені образи подій і явищ. Коли ж ідеться про опозицію “ми – вони”, схильність до метафорології майже автоматично призводить до сакралізації “свого” й відторгнення інакшості, стереотипізації на основі пошуку “історичних ворогів”. За Є.Шейгал, саме опозиція “свої – чужі”, трансформована у вигляді “друг – ворог”, визначає специфіку політичного, так само як опозиція “добро – зло” є базовою для сфери морального, “чудове – бридке” для сфери естетичного, “рентабельне – нерентабельне” – для економічної сфери. Будь-які ціннісні протиставлення у політичному дискурсі є похідними від опозиції “друг – ворог”¹³.

Пастки такої “метафоричної експансії” легко простежуються на прикладі конструювання глосарію постійно оновлюваного регіоналізму. У контексті переосмислення дихотомії “локальне/глобальне” відбувся перегляд на рубежі XX і XXI століть усіх просторових характеристик суспільних явищ. При цьому увага фокусується на двох взаємозалежних тенденціях – активізації глобальних інтеграційних

¹² Даннеберг Л. Смысл и бессмысленность истории // Там же. – С.189-297.

¹³ Шейгал Е. Семиотика политического дискурса. – М., 2004. – С.112-113.

процесів, з одного боку, і локалізації в межах самої глобальності, з другого. Становлення глобальності трактується як рух, який іде не лише “згори”, але й “знизу”, через активізацію локальних співтовариств і взаємодію локальних культур. Глобалізація при цьому постає не просто як череда структурних економічних і соціальних змін, що надають світовій системі нової (інтегральної) якості, але й як сума кардинальних зрушень в умонастроях і способах взаємодії. А в ролі “протифаз глобалізації” (термін А.Мельвіля) найчастіше фігурують регіоналізація, локалізація і фрагментація.

Зараз уже для всіх очевидно, що глобалізація й регіоналізація являють собою дві сторони одного процесу, який розвивається суперечливо і стрибкоподібно. І.Кононов називає цей процес постіндустриальним переходом, хоча точніше було б говорити про глоболокалізм чи глоборегіоналізм. Його сутність визначається усвідомленим прагненням локальних і регіональних спільнот створити своєрідну противагу деструктивним наслідкам глобалізації. Однак саме у той час, коли аналітики сфокусували зусилля на негативних проявах глобалізації, значно виразніше заявила про себе інша небезпека – сепаратизм. Як найрадикальніша форма націоналістичної ідеології й засіб обстоювання легітимності національно-визвольних рухів, сепаратизм притягальний для багатьох: як показав Л.Снайдер, сепаратисти легко рядяться у тогу борців за справедливість¹⁴. Дехто (Р.Ключник) навіть пише про сепаратизм як світову мегатенденцію сучасності: адже в принципі сецесія може розглядатися як реалізація права на самовизначення, а, окрім негативних, сепаратизм може мати й позитивні наслідки. Однак, навіть помірковані релятивісти бачать серйозну небезпеку у тому, що “вибухи сепаратизму виникають згідно з ефектом доміно: одне вогнище викликає появу інших у різних місцях планети”¹⁵.

Незалежно від того, в якому обличчі виступає сучасний сепаратизм (в арабському світі він найчастіше іменується “фітною”, що означає “смута” чи “заколот”), йому притаманні спокуса простих рішень, прагнення “дістати все й відразу”. Напівзаходів у формі федерації чи автономії він не визнає. Як правило, у протестувальників немає позитивної програми і впізнавання лідерів. А безпрецедентно швидкого поширення їхні настанови здатні набувати завдяки мережевим інформаційно-комунікаційним технологіям (“соціальні медіа”).

Сепаратизм має одну відмітну ознаку – він здатен розповсюджуватися за стереотипами інфекційних хвороб. Оскільки процес анексії

¹⁴ Snyder L.L. Global multi-nationalism. Autonomy or independence. – London, 1982. – P.17.

¹⁵ Ключник Р. Сепаратизм як світова мегатенденція сучасності // Західна аналітична група. – 2011. – 9 вересня.

Криму з боку РФ відбувався лавиноподібно, а київська влада спостерігала за ним відсторонено, це посіяло у багатьох головах уявлення про легкість і безпроблемність перекроювання державних кордонів. Зрештою феномен депривації – розходження між завищеними очікуваннями й суспільними реаліями – найбільш виразно проявився в Донбасі.

Складніше простежити і – головне – пояснити, чому і як бунтарські психози, які не завжди вдається відрізнити від елементарного хуліганства, здатні трансформуватися у “фрустраційні неврози”, у доланні яких виявляється безсилою навіть традиційна психіатрія. Чому з такою легкістю одурманені російською пропагандою люди руйнують систему власного життєзабезпечення, прирікаючи свої ж родини на нелюдські умови існування? Чому логіка звичайного людського співпереживання відступає під натиском ірраціональної ворожнечі до носіїв інших політичних поглядів? Чому такої популярності набув “образ боротьби”, дедалі більше витісняючи з регіональної свідомості навіть самі уявлення про толерантність?

Шукаючи відповіді на ці запитання, варто, очевидно, поставити на перше місце невдало обрану українською владою “націоналізуючу” стратегію у державному будівництві і в осмисленні історичного процесу. Як переконливо показав Р.Брубейкер, “націоналізуюча держава” створює потенційно конфліктну “тріадичну конфігурацію” – поле постійної гострої боротьби, в яке втягуються й зовнішні заінтересовані політичні актори. Останні діють за ширмою “зовнішньої національно спорідненої держави” (*external national homeland*), проklamуючи власну відповідальність за долю “співвітчизників”. І тоді вже не так важливо, чи створюються нові розподільчі лінії щирим селективним сприйняттям інакшості, чи цинічними викривленнями¹⁶. Навіть найкращі “легітимізаційні” наміри, якщо вони підкріплюються спущеними “згори” директивними схемами історичного процесу, здатні заводити на манівці викривлень і упереджень.

Покладена в основу “націоналізуючої стратегії” ідея “національного відродження” була, як уже зазначалося, метафоричним витвором, позбавленим реального смислу: бази для відродження модерної нації практично не було, її належало якщо не створювати, то бодай уявляти. Однак, за Г.Касьяновим, саме за сценарієм “національного відродження” зразка XIX століття фактично реалізувався український національний проект. “Винахід традиції обернувся її механічним перевиданням, і саме тут ми входимо в зону

¹⁶ Брубейкер Р. Национальные меньшинства, национализирующие государства и внешние национальные родственные государства в новой Европе // Национализм в поздне- и посткоммунистической Европе. – Т.1. – Москва, 2010. – С.149-173.

відповідальності “традиціоналістів”, які сповідували принцип “уперед – у минуле!”...Архаїчність, антикварність культурних форм, що їх пропонують як канони, спричиняють, у кращому разі, пасивне неприйняття, в гіршому – відверту агресію та зневагу”.

Пасейтична, обернена в минуле з виразним присмаком його сакралізації ідея відродження могла дістати суспільний резонанс лише у просторі звинувачень, пошуку ворога “на стороні” і компенсації за образи, що зрештою перетворило національний наратив на “суцільну мартирологію” (Я.Грицак). У перші роки незалежності проект “розбудови держави” був майже позбавлений ознак саморефлексії, не кажучи вже про національну самокритику. Акценти незмінно робилися на героїзації “свого” й дистанціюванні від “чужого”; в останньому постійно відшукувалися ознаки ворожості. А глорифікація саме тих елементів у націоналістичному світобаченні, які сформувалися у міжвоєнний період в систему інтегрального націоналізму із притаманною їй героїзацією терору, вже реально заводила у глухий кут. Штучна селекція (українська нація – корінні народи – національні меншини) обернулася суспільним збуренням уже в перші роки незалежності, але виявилася закріпленою у Конституції. Уже один цей факт виводив Україну поза межі прийнятих у цивілізованому світі норм, коли поняття “нація” корелює у першу чергу з громадянством і є об’єднувальним символом.

Як і слід було чекати, наслідком такої інструменталізації не могла не стати не лише викривлена картина історичної еволюції, але й ірраціоналізація усього політичного курсу. “Політичний прагматизм творення громадянсько-національних ідентичностей, з його пріоритетом права і свобод особи і громадянина над левіафаном суверенності держави, заступила метафізика есенціалізму з притаманними останньому підпорядкуванням інтересів особи колективу, міфотворенням, в якому *emotio* домінує над *ratio*, високим рівнем конфліктності внаслідок поляризації суспільства по лінії “свої/добрі – чужі/погані”...На практичному рівні домінування есенціалізму дозволяє політичному істеблішменту країни камуфлювати гаслами “розбудови/відродження національної держави” дрейф до етнізації політики і культури, авторитаризму і кланової плутократії, пауперизації, соціальної дезінтеграції і деморалізації найширших верств населення...Зіткнення умоглядного з реальним не може не продукувати ліній напруги у суспільстві”¹⁷.

Виразний тиск презентизму на політичний курс української влади накладався на регіональну поляризацію політичних настроїв, чим не в останню чергу зумовлений “дифузний” стан ідентифікації значної

¹⁷ Інструменталізація релігії в суспільно-політичному просторі України // Проблеми української політики. Аналітичні доповіді Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім.І.Ф.Кураса НАН України. – К., 2010. – С. 342-343.

частини соціуму, його готовність ототожнити себе то з одним, то з іншим ціннісно-символічним ядром. Багатовікова бездержавність і тривале перебування частин українського соціуму у складі різних, часто ворогуючих між собою держав наклали відбиток на свідомісні стереотипи, створили синкретичну політичну культуру із полярно орієнтованими субкультурами. Віддаючи данину поширеним у суспільстві настроям “віктимності”, заангажований історик ладен закрити очі на явні злочини і масові вбивства, якщо вони чинилися під гаслами боротьби за незалежність; він вважає себе морально зобов’язаним у такий спосіб підтвердити історичну “правоту” спільноти, цінності якої поділяє. Насправді на такому ґрунті можна вибудувати лише негативну ідентичність і ущербну самосвідомість, органічно налаштовану на глибоко закоріненій пасеїзм і несприйняття інакшості.

У перманентних політичних кризах, що стрясають Україну упродовж 24 років незалежності, питома вага ідентифікаційних розмежувань, виниклих на ґрунті незбігу світоглядних настанов і життєвих практик різних сегментів багатоскладового соціуму, завжди була доволі високою. З переходом перманентної конфліктності на стадію збройного протистояння останнє на масовому рівні найчастіше сприймається як “керований хаос”, спричинений “війною амбіцій”. Насправді ж це не тільки і не стільки боротьба “у верхах” за владу і власність, скільки прояв загострення усіх криз розвитку – кризи ідентичності (з конфліктом традиційної спадщини і сучасних космополітичних практик), кризи легітимності (з різким падінням довіри до всіх владних структур), кризи проникнення (із зруйнуванням механізмів зворотного зв’язку між владою і суспільством), кризи участі (із формуванням груп інтересів на клієнт-патрональному ґрунті і перетворенням партій на виборчі штаби). Складне переплетення усіх цих криз найточніше передається формулою “криза інтеграції”: неефективність влади і її популістська політика призводять до серйозної дестабілізації усього суспільного організму. Утім, хоч якої глибини сягала б ця всеохопна криза, в її основі незмінно перебуває неспівпадіння ідентифікаційних критеріїв і ціннісних систем.

На жаль, в Україні не тільки політичні актори, але й аналітика, що їх обслуговує, далеко не завжди керуються теорією раціонального вибору; значно частіше їхні дії детермінують тим або іншим способом витлумачена політична доцільність, символічні маркери й політичні орієнтири ринку. А вітчизняний політичний ринок звик жити пошуком ворога, педалюванням травматичного досвіду, збудженням негативних емоцій і нереальних очікувань. Поставлене на службу конструюванню ідентичностей історичне знання продемонструвало неабиякі мобілізаційні можливості символічних соціокодів, здатних задавати відправні константи суспільної свідомості в залежності від

тих або інших політичних інтересів. Проілюструвати цю тезу легко на прикладі явно неадекватного ставлення багатьох українських аналітиків до сучасних концепцій постколоніалізму. Від часу появи книги Е.Саїда “Орієнталізм” світ поринув у пучину дискусій, які вивели його на нове розуміння ментальної географії та “просторової історії”. Саїду вдалося не лише переконливо довести невідповідність понять “Захід” і “Схід” тим сутностям, які в це поняття вкладалися, але й показати, наскільки ідеологізованими й політизованими є всі поняття, створені в межах колоніального й антиколоніального дискурсів. Після того як “Орієнт” постав у вигляді продукту євроінтелекту, не таким вже складним завданням виявилось й переосмислення такого ж уявленого концепту “Східної Європи”, здійснене Ларі Вулфом.

Що ж до новітніх трактувань колоніалізму як теорії й політики, то неістотне на перший погляд розрізнення антиколоніальних та постколоніальних дискурсів створило зовсім нову, і притому потужну, деконструктивістську тенденцію, яка дала змогу відкритими очима подивитися на проблеми залежності, насильства, геополітичних впливів та культурних взаємообмінів. Інноваційний за самою своєю суттю постколоніальний дискурс запропонував такий раціонально-критичний погляд на історію і практику колоніалізму, який матеріалізував і поставив на науковий ґрунт проблему викривлених образів. До речі, саме такий викривлений образ колоніалізму не давав спокою Е.Тоффлеру, коли він чи не вперше побачив у цивілізації Другої хвилі не лише насильство, агонію, нищення культури, але й засіб прискорення індустріального розвитку світу¹⁸.

Те, що вітчизняні історики й публіцисти у своїй переважній більшості не відчують різниці між антиколоніальним і постколоніальним дискурсами і лишаяються в полоні викривлених дихотомій “свій – чужий”, “імперія – колонія”, “гнобитель – гноблений”, відкидає їх на маргінес сучасного історичного процесу. Адже сьогодні постколоніальність – це “не просто після колоніалізму, це ще й особливий спосіб інтерпретації сучасності...Префікс *post* – не лише вказівка на часову послідовність; він, головним чином, слугує означенням бажання переосмислити і подолати обмеженість “великих наративів” лібералізму, марксизму, колоніалізму й модернізації, способом відійти від універсалістського європоцентризму з його жорсткими опозиціями типу “Захід – Схід”, “цивілізований – нецивілізований” і знайти свою мову самоописання й альтернативні “деколонізовані” методології”¹⁹. Навіть щодо країн Центральної Азії, про колоніальний статус яких у недалекому минулому можна говорити зі значною

¹⁸ Тоффлер Е. Третья хвиля. – С.91, 111, 142-143.

¹⁹ Ремнев А. Колониальность, постколониальность и «историческая политика» в современном Казахстане // Ab Imperio. – 2011. – № 1. – С.171-172.

часткою вірогідності, тривають дискусії, в яких оспорювання лінеарних парадигм іде паралельно із запереченням поділу на “колонізаторів” і “колонізованих”.

На світовому рівні давно визнано, що радянський досвід погано вписується у наявні теоретичні схеми колоніальності і що значно більш продуктивним є розгляд його крізь призму порубіжності. А проте в Україні не лише стереотипи “колонії”, але й постулати сімдесятирічної “радянської окупації” не поспішають здавати свої позиції. Чи не тому поняття *нової історичної культури*, які хвилюють істориків на всіх континентах, в Україні не стали предметом серйозних наукових дискусій?

Що ж до застосовності формули “радянського колоніалізму” до українських реалій, то як умовно-метафоричний конструкт вона, можливо, й має право на існування. Але навіть проти такого її унормування бурхливо протестують ті, переважно темношкірі, речники постколоніальних студій, які, власне, й визначили їхній напрям і тональність. Запевнення наших прихильників застосовності постколоніальної методології до вивчення СРСР (на зразок того, що “для українців їхньою шкірою була їхня “чорна” – убога, зневажена, упосліджена “колгоспна” мова”²⁰), у сучасному світі взагалі мало кого переконують. Адже, як наголошують польські дослідниці Д.Колодзейчик та К.Шандру, змінилися не лише структури включення/виключення (підходи до визначення моделей центру/периферії, лімінальності, буття “поміж”), але й структури іншування й репрезентування відмінностей, травматичного досвіду тощо²¹. Американський славіст українського походження В.Чернецький вбачає певну закономірність у тому, що саме “третій світ” кинув виклик “першому”, який довго вважав себе втіленням винятковості й універсальності, а заодно й “другому”, який надто мляво реагував на зміни акцентів у дискурсах постмодернізму²². Австралієць українського походження М.Павлишин протиставляє архаїчній системі українських антиколоніальних підходів (які просто підмінили “чужі” історіографічні міфи “своїми”) відкритий постколоніальний простір, в якому зрештою можна відпочити від “літератури обов’язку” й імпровізувати на будь-які теми²³.

²⁰ Див., напр.: Рябчук М. Відміни колоніалізму: про застосовність постколоніальної методології до вивчення посткомуністичної Східної Європи // Наукові записки ІПіЕНД. – 2013. – №2. – С.52.

²¹ Kolodziejczyk D., Sandru C. Introduction: On colonialism, communism and east-central Europe – some reflections// Journal of Postcolonial Writing. – 2012. – Vol.48. – No.2. – P.113.

²² Чернецький В.Картографуючи посткомуністичні культури. Росія та Україна в контексті глобалізації. – К., 2013. – С.25-30, 77-93.

²³ Павлишин М. Казаки на Ямайке: проявления постколониализма в современной украинской культуре // Перекрестки (Минск). – 2005. – № 3-4. – С.5-16.

Підкупає у цьому контексті запропонована болгарським аналітиком А.Кессевим формула “самоколонізованих культур”, придатна і для аналізу українського контексту самопрезентацій. Хоч такі культури й не зазнали примусової колонізації, їхні адепти “у патріотичному ажіотажі” схильні зводити в абсолют власну нецивілізованість. Добровільно імпортуючи чужі цінності й цивілізаційні моделі, вони калічать себе і знищують тим самим власну ідентичність²⁴.

На завершення хотілося б визначити межі метафоризації у дискурсивному застосуванні терміна “розкол” стосовно загальної оцінки українських реалій сьогодення. До трагічних реалій 2014–2015 рр. формулу розколу було прийнято трактувати як міфологему; більш коректним справедливо уявлявся концепт “розмежування” Нині ситуація змінилася докорінно і, здається, мають рацію ті аналітики, які доводять: розкол в Україні сягнув такого рівня, що його описання вимагає нового рівня абстракції із введенням формули розколу у структуру понять. Україна представляється як проміжна цивілізація, через душу й тіло якої проходить розкол. Водночас ця цивілізація є своєрідним гібридом, результатом прагнення частин суспільства не довести розкол до його крайньої форми, зберегти інтеграцію суспільства. “Тим самим суспільство стимулюється (звичайно, у певних межах) до ігнорування, маскування розколу, того факту, що різні соціальні групи мають різні, навіть протилежні цінності”²⁵.

Час покаже, наскільки продуктивною виявиться така стратегія. Здається, однак, що будь-які “фігури замовчувань” чи міксувань не йдуть на користь неупередженому соціальному аналізу. Український соціум із притаманними йому соціально-економічними диспропорціями, регіонально-культурними відмінностями, політичними імпровізаціями, готовністю розв’язувати складні колізії ставкою на силу, а тепер ще й новим “внутрішнім кордоном”, особливо потребує системного аналізу викликів і ризиків – як об’єктивно зумовлених полірегіональністю й полікультурністю, так і створюваних суб’єктивно в руслі незваженої політики ідентичності.

Щоб не наступати вкотре на ті самі граблі, український політикун має, зокрема, винести важливий урок з того, якими значними суспільними втратами здатна обернутися ставка на архаїку і неготовність до компромісів. Шляхи подолання відчутних втрат – у введенні проблеми міждержавних, міжрегіональних, міжетнічних, міжконфесійних відносин в Україні у контекст чіткого дотримання міжнародного права, створення наукового тезаурусу регіональної

²⁴ Кьессев А. Самоколонизированные культуры // Там само. – С.118 -126.

²⁵ Алексієвець М., Алексієвець Л., Юрій М. Соціум і культура як ключові компоненти цивілізації // Україна – Європа – Світ. – Вип.14. – Тернопіль. – 2014. – С.249-264.

та етнонаціональної політики, прогнозування й попередження загроз національній безпеці, здатних впливати із факту сегментованості соціуму і фрагментованості його політичної культури. Надзвичайно важливим завданням для державних структур та інтелектуалів є осмислення фундаментальних засад європейської системи цінностей та конструювання цивілізаційної ідентичності на основі принципів ненасильства, толерантності, поваги до інакшості. Тільки виховання почуття соціальності й громадянської відповідальності, яким держава упродовж усіх років незалежності практично не займалася, може забезпечити ідентифікаційні системи від перманентного кризового стану. А науковці в міру своїх сил і можливостей повинні надавати ідентифікаційним символам стрункості й наочності, робити їх зрозумілими для всіх небайдужих громадян. Упорядкування відповідної системи понять – один із шляхів досягнення цієї мети.

Олександр Павлов

**ПРЕДМЕТНЕ ПОЛЕ
СІЛЬСЬКОЇ ІСТОРІЇ ЯК
СКЛАДОВОЇ РУРАЛІСТИКИ**

Руралістика як міждисциплінарна наукова галузь

Вирішення наукової проблеми, пов'язаної з визначенням предметного поля та змісту сільської історії як складової руралістики, має велике теоретичне та практичне значення. Розгляд сільської історії як самостійної галузі історичної науки у контексті руралістики (від англ. rural – сільський), дослідницьким полем якої є сільський простір та сільські території (об'єкти сільського розвитку) – результат еволюції наукових знань.

Розвиток сучасної науки характеризується проявом двох пізнавальних тенденцій – поглибленням спеціалізації наукових досліджень, з одного боку, та інтеграцією міждисциплінарних наукових зв'язків – з іншого, які доповнюють одна одну. Якщо перша тенденція пов'язана з диференціацією знань, то друга – з їх універсалізацією. Внаслідок цього дослідницьке поле науки стає достатньо розгалуженим і різноспрямованим. Незважаючи на те, що кожна наукова дисципліна використовує в процесі пізнавальної діяльності власний дослідницький інструментарій, відбувається інтенсивний процес взаємозбагачення дослідницьких практик, долаються міждисциплінарні кордони. Тому не дивно, що ми є свідками появи нових міждисциплінарних наукових галузей, які акумулюють у собі потенціал сучасної науки та її інноваційні дослідницькі методики.

Одна з таких галузей – руралістика – виникла внаслідок системного дослідження такого складного за своєю структурою та функціями природного і соціально-просторового утворення як сільські території. Вона об'єднує усі наукові напрями, що вивчають ті чи інші складові сільської територіальної підсистеми суспільства.

Руральність (“сільськість”) як соціальне явище і суспільний процес розглядається нами поза формаційним контекстом, тобто не позиціонується як натурально-патріархальний чи аграрно-дрібнотоварний господарський уклад. Руральність – це спосіб світосприйняття та життя українських громадян, що перебувають на сільських територіях. Об'єкт дослідження – сільські території – постають як агро-екосистема, економічний простір, соціальне середовище та мен-

тальний образ. Завдяки розвитку та функціонуванню сільських територій забезпечується продовольча безпека країни, підтримується баланс між природою, господарством і суспільством, створюються умови для збереження селянства як носія національної ідентичності та державності, здійснюється соціальний контроль майже над 80% території України. З огляду на це, все, що відбувається на сільських територіях, заслуговує спеціального наукового вивчення.

Руралістика як наукова галузь ґрунтується на вагомих теоретичних та методологічних засадах: фундаментальних положеннях цивілізаційних та світ-системної теорій, фізичної економії, соціоекономіки, концепції сталого розвитку, сучасних досягненнях економічної, історичної, географічної, правової, соціологічної, філософської наук, етнології, культурології, теорії державного управління та їх методичному арсеналі.

Дослідницьке поле руралістики, об'єктом вивчення якої є сільські території як складна полікомпонентна структура, має полімасштабний характер.

До глобального рівня дослідницького поля руралістики слід віднести питання про основи природного, духовного, господарського буття сільського соціуму, місце та перспективи рурального напрямку розвитку у сучасному світі, роль сільськогосподарської праці у розв'язанні глобальних проблем тощо.

До національного рівня належить проблематика, яка торкається усієї сукупності взаємозв'язків та взаємовідносин сільської територіальної підсистеми суспільства з відповідною міською підсистемою.

Третій, власне руральний або рустикальний (від лат. *rusticus* – сільський) рівень охоплює коло питань, що розкривають специфіку сільського буття у всіх його проявах: від руральних засад природного та соціокультурного простору сільських територій до їх ментального образу. Пріоритетними серед них є питання землеволодіння та землекористування, ефективного використання інтегрального потенціалу сільських територій, розвитку сільської економіки, створення належних умов для життєдіяльності на селі. Проте, першочерговим серед них є питання, на яке поки що наука не дала аргументованої відповіді, а саме – що необхідно зробити, щоб життя на сільських територіях стало в радість тим, хто там народжується.

Усі перелічені рівні дослідницького поля руралістики стосуються об'єкта сільського розвитку в цілому.

Разом з тим, сільські території ідентифікуються нами як певна система, що складається з:

- загальнодержавного, регіонального, районного та базового рівнів, які співвідносяться між собою за принципом “матрьошки”;
- з певних різновидів (типово сільські або аграрні території; перехідні, “змішані” території – сільські урбанізовані зони й ареали та “аграрні міста”; території зі спеціальним режимом функціонування – оздоровчо-рекреаційні, гірські, прикордонні);

– типів, що різняться між собою за певними ознаками (ступенем ресурсозабезпеченості, видом та режимом використання території, ступенем соціально-економічного розвитку, значенням функцій, етнічною ознакою, складністю тощо).

Тому чи іншому рівню, різновиду, типу сільських територій адекватний певний перелік проблемних питань, що складають їхнє дослідницьке поле.

Звісно, що при здійсненні наукових досліджень в межах руралістики як міждисциплінарної наукової галузі кожна наука, різні представники наукових напрямів та шкіл використовують власний дослідницький інструментарій. Разом з тим, в умовах розширення предметного поля дослідження руралістики, відбувається взаємозбагачення методик дослідження, застосовується науковий апарат суміжних наук.

У такий самий спосіб здійснюється удосконалення теоретичних та методологічних засад руралістики, завдяки чому відбуватиметься поступове розв'язання актуальних теоретичних та практичних завдань цієї міждисциплінарної галузі.

Сільський простір як об'єкт історії

Формування руралістики як міждисциплінарної наукової галузі значною мірою пов'язане з генезисом простору як універсальної наукової категорії. Із введенням у науковий обіг у 1970-х роках понятійного конструкту “просторовий розвиток” актуалізувалися дослідження секторних, сферних, функціональних, інформаційних зв'язків між територіальними утвореннями, розташованими у просторі. Це, у свою чергу, сприяло активізації наукового пошуку у напрямі інтеграції різних видів простору – географічного, економічного, природного, соціального, культурного, етнічного, політичного, ментального. Суміщення різних видів простору надало поштовху налагодженню міждисциплінарних зв'язків, імплементації в географічну науку методів економічної, історичної, соціологічної та інших наук й, навпаки, використанню суміжними науками пізнавального інструментарію географії. За таких умов рухомим став не тільки простір як фізичний феномен, а й відбувся процес універсалізації самої наукової категорії “простір”. Поряд з географією та філософією про свої “права” на нього заявила історична наука, оскільки подієва історія розгортається не тільки у часі, але й у просторі.

Саме сегментованість простору (просторова мозаїчність), як відмічає Я. Верменич, створює можливість для здійснення територіально обмежених і водночас внутрішньо самодостатніх наукових досліджень, що охоплюються системою понять “місцева історія”, “локальна історія”, “регіональна історія”¹. Таке переосмислення ролі

¹ Верменич Я.В. Локальні рівні сучасного історичного пізнання: спроба типологізації // Регіональна історія України. – Вип. 3. – К., 2009. – С. 15.

простору та просторових чинників історичною наукою сприяло створенню у 2002 році на базі Ставропольського державного університету Регіонального науково-освітнього центру “Нова локальна історія” за участю вчених Історико-архівного інституту Російського державного гуманітарного університету. Пізніше до цього проекту приєдналися Російський державний аграрний університет – МСГА ім. К.А. Тимирязева, Інститут загальної історії РАН та інші установи. Значну роботу в цьому напрямі проводить й відділ історичної регіоналістики Інституту історії України НАН України. За ці роки з’явилися публікації, в яких предметом наукової дискусії стали питання про правомірність існування сільської історії, її співвідношення з регіональною історією, місцевою історією та “новою локальною історією”². Поки що, як зазначається у вітчизняній та російській історіографії, предметне поле просторової історії ще не набуло сталих форм на відміну від дослідницьких практик західних країн. Наприклад, у Великій Британії з 1990 року видається журнал “Сільська історія: економіка, суспільство, культура”, в якому публікуються матеріали, присвячені проблематиці минулого сільських спільнот та сільської місцевості³. Час від часу у зарубіжній історіографії відбувається оновлення семантики базових категорій наукових досліджень зі зміщенням акцентів на дихотомію “місто–село”. Водночас змінюється й масштаб дослідження: історики все більше вдаються до мікроаналізу. Вони, за висловом Дж. Леві, не проводять досліджень сіл, а досліджують у селах⁴. Загальним для вітчизняної та зарубіжної історіографії щодо визначення дослідницького поля сільської історії є історична реконструкція та інтерпретації певного локального простору, межі якого визначаються відповідним типом поселення. Проте, на наше переконання, сільський простір є полімасштабним й далеко не обмежується селом. Отже, об’єктом історичних досліджень як складової руралістики – междисциплінарної наукової галузі – є сільський простір.

² Схід і Південь України: час, простір, соціум: у 2 т. – Т. 1: колективна монографія / Відп. ред. В.А. Смолій; керів. авт. колективу Я.В. Верменич. – К., 2014; *Верменич Я.В.* Концепт регіоналізму у сучасній термінопрактиці // Регіональна історія України. – Вип. 8. – К., 2014. – С. 19-54; Новая локальная история: по следам Интернет-конференций. 2007. – 2014. – Ставрополь, 2014; *Маловичко С.И., Зайцева Н.А.* Сельская история в проблемном поле «новой локальной истории» [Электронный ресурс]. URL:<http://www.newlocalhistory.com/node/1/>; *Дербышева Ю.А.* Новая локальная история в поисках объекта: городская и сельская истории [Электронный ресурс]. URL:<http://www.newlocalhistory.com/node/981/>

³ *Helland, Janice.* Rural Women and Urban Extravagance in Late Nineteenth-Century Britain // *Rural History: Economy, Society, Culture*, 2002. – Vol. 13. – №. 2. – P. 179-197.

⁴ Див.: Історичне краєзнавство. Напрями та методи історико-краєзнавчих досліджень: курс лекцій / В.Є. Голубко, А.В. Середняк, Р.Я. Генегга та ін. – Львів, 2011. – С. 61.

Різним аспектам простору та просторовості, обґрунтуванню положення про належність історії до просторових наук за останні роки приділено значну увагу на сторінках даного видання⁵. Теоретико-методологічні засади дослідження сільських територій як об'єкта сільського розвитку, що має певні просторові координати, було висвітлено нами в одному з випусків "Регіональної історії України"⁶. Враховуючи це, є доцільним при характеристиці сільського простору як об'єкта історичних досліджень зосередити основну увагу на взаємозв'язку наукових категорій "місця", "простору" та "території", за якими сільські території ідентифікуються як природні та соціально-просторові утворення.

Сільський простір набуває певних ознак та властивостей як просторовий сегмент, певне вмістище, де розміщені сільські території, кожний з елементів яких входить до їх певних складових: соціальної (населення, поселення, соціальна сфера і відповідна інфраструктура), економічної (виробничий комплекс і відповідна інфраструктура, землі) та екологічної (природне середовище). Деякі з перелічених елементів, а саме населення та землі, є універсальними й входять до кількох складових. Займаючи певну частину простору, сільські території тим самим уречевлюють його, наділяючи природними та суспільними характеристиками. До перших з них відносяться природні ресурси та природні умови. Суспільні характеристики визначаються здатністю території виступати просторовим базисом для розміщення населення, виробничих, соціальних та інших об'єктів. Звідси ідентифікація сільських територій як природних та соціально-просторових утворень, а також як фізичної території, географічного простору, антропогенного ландшафту або природного ландшафту, зміненого людською діяльністю через господарське освоєння простору.

Таке просторово опосередковане тлумачення сільських територій підкреслює нерозривний зв'язок простору та території: простір виступає як порядок розміщення речей, а територія являє собою місце їх розміщення. В цьому сенсі сільські території займають певне місце у просторі. На відміну від простору, який є показником розміру, масштабу сільських територій, місце як елемент просторової системи визначає їхнє розміщення у просторі відносно інших матеріальних об'єктів. Зв'язок місця з територією знаходить свій прояв у тому, що воно є конкретною точкою (адресою) території.

⁵ *Нагорна Л.* Територіальні ідентичності в системі трансдисциплінарних регіональних досліджень // *Регіональна історія України*. – Вип. 6. – К., 2012. – С. 35–52; *Маловичко С., Румянцева М.* История локуса в классической, неклассической и постнеклассической моделях исторической науки: статья вторая // *Там само*. – Вип. 7. – 2013. – С. 39–54; *Верменич Я.* Концепт регіоналізму у сучасній термінопрактиці // *Там само*. – Вип. 8. – 2014. – С. 19–54.

⁶ *Павлов О.* Сільські території: теоретико-методологічні засади дослідження // *Там само*. – Вип. 3. – 2009. – С. 113–132.

Науковий аналіз категорії “місце” в соціальній теорії пройшов еволюційний шлях від географічного детермінізму до оцінки соціально-економічного, екологічного, психологічного, етнологічного та соціокультурного значення місця. В цьому світлі місце сприймається не просто як частина фізичного простору, а асоціюється з певними соціальними статусними групами, їх ментальністю, моделями поведінки. На підставі сприйняття індивідом себе як представника певної “уявної спільноти” (за Б. Андерсоном) визначається територіальна ідентичність, що ґрунтується на єдності території проживання, історії та традицій, соціокультурного досвіду, ціннісних орієнтацій та образу життя⁷. Таким чином, опорним концептом, дискурсивним топіком сільського приросту є людина, яка бере активну участь у формуванні середовища власного мешкання. За місцем локалізації кожної сільської території можна судити про її відмінності від інших територій, розміщених у просторі. Але конкретний сільський локальний соціум (спільнота) поки що перебуває за межами професійного інтересу істориків.

При історичному дослідженні сільського простору слід враховувати його полімасштабність, яка представляє собою множину різних за своїм розміром, ієрархічно упорядкованих локалітетів (рівні сільських територій). Таксономічною одиницею базового рівня сільських територій є сільська територіальна громада, яка організує життєдіяльність на власній території. Території базового рівня агрегуються у більш великі таксономічні одиниці – адміністративні райони (районний рівень сільських територій). В результаті інтеграції територій базового рівня в території районного рівня, за рахунок прояву специфіки локальних таксономічних одиниць, не тільки ускладнюється структура територій вищого ієрархічного рівня, а й стає більш різноманітним їх зміст. Відповідно розширюється й ускладнюється масштаб об’єкта історичного дослідження. Сільські території районного рівня входять до відповідних просторових утворень регіонального рівня. В просторовому відношенні ці території представляють собою сільський сегмент (складову) того чи іншого регіону. В дослідницькому плані сільські території даного рівня є об’єктом вивчення регіональної історії. Сукупність сільських територій регіонального рівня складає їх загальнодержавний рівень, який виступає як сільська територіальна підсистема суспільства. Сільські території цього рівня є об’єктом дослідження національної історії.

За нашими підрахунками, чисельність населення, що проживає на сільських територіях України, складає понад 20,2 млн осіб (44% від загальної кількості населення), що значно перевищує кількісний склад сільського населення країни (14,1 млн осіб)⁸. Отже, на сіль-

⁷ Коржов Г. Территориальные идентичности: концептуальные интерпретации в современной зарубежной социологической мысли // Социология: теория, методы, маркетинг. – 2010. – № 1. – С. 108.

⁸ Павлов А.И. Идентификация и классификация сельских территорий: теория, методология, практика. – Одесса, 2015. – С. 183, 122.

ських територіях проживає не тільки селянство й навіть не виключно сільське населення, а й значна частина неселянського прошарку й міського населення. У зв'язку з цим виникає потреба у переосмисленні усталеного уявлення не тільки про об'єкт, а й про суб'єкти сільської історії. Окремого розгляду заслуговує питання про необхідність врахування взаємозв'язку та взаємодії сільських територій з міською територіальною підсистемою суспільства. Самостійного вивчення істориків потребують такі різновиди сільських територій, як сільські урбанізовані зони й ареали та "аграрні міста", а також території зі спеціальним режимом функціонування.

Предметом спеціального інтересу істориків є аналіз часового виразника масштабності, який проявляється через динаміку розвитку того або іншого рівня сільських територій за певний відрізок часу, кожний з яких має різне наповнення в залежності від масштабу таксономічної одиниці. Динаміка протікання суспільного процесу, що є помітною та значущою на базовому рівні сільських територій, частіше за все не враховується й не приймається до уваги на їхніх вищих рівнях. Тобто мова йде про різну темпоральність розвитку в розрізі різних рівнів сільських територій, а не тільки у сільському та міському просторових сегментах.

Позиціонування сільського простору як об'єкта історичних досліджень у вигляді багаторівневої системи сільських територій дає можливість сформуванню уявлення про полімасштабний характер об'єкта, структурні компоненти якого взаємодіють між собою. Ця взаємодія має не тільки часовий, просторовий, але й сутнісний вимір. Саме останній має безпосереднє відношення до предмета дослідження сільської історії.

Предметне поле сільської історії

Визначення предмета сільської історії потребує попереднього розгляду кола дослідницько-пізнавальних проблем, починаючи від виявлення співвідношення глобального та локального й закінчуючи методами дослідження.

Історичний досвід засвідчує циклічний характер дії інтеграційної та дезінтеграційної тенденцій, коли вони випереджають одна одну, але завжди існують як антиномія. Зазначене явище М. Іванов назвав парадоксом глобалізації, який полягає в тому, що вона йде поряд з локалізацією: відбувається зростання соціальної, економічної та політичної ролі локальних спільнот, які виявилися втягнутими у складну систему глобальних зв'язків та залежностей. Це відкриває перед нами нові можливості й у той самий час створює нові загрози, змушуючи самостійно знаходити засоби адаптації до нових умов⁹. За такої ситуації глобалізація зіштовхується з зустрічною тенденцією, яка проявляється у фрагментації простору.

⁹ Іванов Н.П. Глобализация и общество: проблемы управления // Мировая экономика и международные отношения. – 2008. – № 4. – С. 4.

Це потребує від дослідника, як зазначає Я. Верменич, застосування ідей широкого контекстуалізму – вміщення кожної події чи явища у найширший соціальний і культурний контекст. Йдеться про вироблення здатності історика бачити ціле до того, як він візьметься впритул до аналізу його складових частин. Контекстуальність у даному разі слугує запорукою того, що співвідношення глобального і локального, макро- й мікрорівнів в історичному аналізі виявиться оптимальним¹⁰. Така традиція розрізнення глобального та локального, загального та часткового в історичній науці простежується ще з часів В. Ключевського, який виділяв два предмети та два прийоми історичного вивчення: перший – історія культури, або цивілізації (загальна історія), в основі якого лежить вироблення людини і людського співжиття; другий – історична соціологія (переважно місцева історія), заняттям якої є пошук властивостей та сил, що створюють та направляють людське співжиття. Відмінність першої історії від другої в тому, що зміст історії культури складають результати історичного процесу, а в історичній соціології спогляданню підлягають сили та засоби його досягнення, так би мовити, його кінетика¹¹.

Тим самим В. Ключевський порушив питання про співвідношення теоретичної та описової (емпіричної) історії, що вимагає від історика вміння робити певні узагальнення, використовуючи теорії та вдаючись до рефлексії, а також володіння методикою критичного аналізу історичних джерел. В цьому сенсі сільська історія може бути одночасно віднесена до теоретичної історії (історичні знання щодо загальнодержавного рівня сільських територій) та до емпіричної історії (зріз історичних знань на інших рівнях територій й у першу чергу – базовому).

Спостереження за суспільним процесом, що відбувається на сільських територіях, за просторовими та часовими координатами, поновому ставить питання про роль минулого, сьогодення та майбутнього у історичних дослідженнях.

У зв'язку з цим доречним є звернення до теоретичної спадщини М. Бердяєва, який ділив історичний час на три частини – минуле, теперішнє і майбутнє, які він вважав примарними. І це тому, що "...теперішнє є тільки якоюсь нескінченно мало тривалою миттю, коли минулого вже немає, а майбутнього ще немає, але яке, само по собі, представляє якусь абстрактну точку, що не визначається реальністю. Минуле – примарне тому, що його вже немає. Майбутнє – примарне тому, що його ще немає. Лінія в часі розірвана на три частини, немає реального часу"¹².

¹⁰ Верменич Я. Локальні рівні сучасного історичного пізнання: спроба типологізації. – С. 27.

¹¹ Ключевский В.О. Сочинения: В 9-ти т. – Т. 1. Курс русской истории. – Ч. 1. – М., 1987. – С. 35.

¹² Бердяев Н. Смысл истории. – М., 1990. – С. 55.

Проте така позиція не означає заперечення історичного часу як такого, який є важливою категорією пізнання суспільного життя, завдяки якій можна відстежувати певні зміни. Він складається з часу життя кожної окремої людини і сукупного плинного часу людської спільноти. Звісно, історичний час відрізняється від абсолютного, дійсного математичного часу, який, за І. Ньютоном, тече рівномірно і інакше називається тривалістю. Історичний час є частиною тривалості, яка має точку відліку.

Певний інтерес щодо розуміння історичного часу викликають погляди Р. Колінгвуда, який зауважував, що "...історія в буденному чи поширеному розумінні слова є знанням про минуле, і ми, щоб зрозуміти її особливості та її притаманні проблеми, маємо поцікавитися, що ж воно таке минуле... Минуле стало теперішнім, і тому коли ми питаємо, де шукати минуле в живій і конкретній актуальності, то відповідь буде: у теперішньому. Але ж минуле, існуючи актуально у вигляді теперішнього, існує ще й ідеально як минуле – як те, чим воно було до того, як перетворилося на теперішнє... Таким чином теперішнє складається з двох ідеальних елементів минулого і майбутнього; отже, воно є і майбутнім, і минулим у синтезі, який є актуальним, фактично існуючим"¹³. З цієї точки зору коріння майбутнього лежать у минулому і в сьогоденні.

Інтеграційно-контекстний підхід, який враховує просторовий та хронологічний підходи до вивчення історії, запропонував Г. Ріккерт, який відмічав, що "історія...намагається, подібно генералізуючим наукам, зрозуміти усе у відомому зв'язку... Історичний зв'язок усякого історичного об'єкта має, так би мовити, два виміри, які можна було б назвати вимірами широти та довжини, тобто, по-перше, історія має встановити відносини, що пов'язують об'єкт з оточуючим його середовищем, та, по-друге, прослідкувати від початку до кінця в їхньому взаємному зв'язку різні стадії, які об'єкт проходить послідовно, або, інакше кажучи, вивчити його розвиток"¹⁴. Такий підхід дозволяє виявити генезис та еволюцію суспільного процесу й вплив на нього просторових факторів розвитку.

Що стосується поєднання міждисциплінарності та дисциплінарності при дослідженні сільського простору й визначення місця в цьому пізнавальному процесі історичної науки, було б доцільним посплатися на висловлювання одного з сучасних представників французької школи "Анналів" М. Емара про те, що історія – це не все, але все є історією¹⁵. Така оцінка історії є свідченням всеосяжного харак-

¹³ Колінгвуд Р. Ідея історії. – К., 1996. – С. 455, 502.

¹⁴ Ріккерт Г. Философия истории // Ріккерт Г. Науки о природе и науки о культуре. – М., 1998. – С. 147.

¹⁵ Див.: Павлов О.І. Тенденції розвитку цивілізацій у контексті глобалізації: навчальний посібник. – 2-ге видання. – Одеса, 2011. – С. 9.

теру історичних знань. Одночасно це – й широке тлумачення розуміння історії як діяння людей у будь-якій сфері суспільного життя, яка має просторові та часові координати.

Проте таке уявлення не позбавляє дослідника від необхідності виокремлення предмета вивчення історії в рамках руралістики як між-дисциплінарної наукової галузі. Ця процедура передусім потребує визначення предметного “стику” історії та інших наукових дисциплін, до яких в першу чергу слід віднести географію, соціологію, аграрну економіку, земельне право та екологію. Наявність такого “стику” або перетину напрямів та точок дотику загальних дослідницьких проблем мають своїм наслідком формування таких дисциплін як історична географія, аграрна історія, соціальна географія сільського господарства, регіоналістика, історичне ландшафтознавство, історична локалістика, місцезнавство, локальна соціальна історія, соціологія села. В рамках зазначених дисциплін активно використовується інструментарій суміжних наук. Очевидно, що ця тенденція з часом буде набувати нових обертів. Звісно, відбувається й розгалуження історичної науки на певні напрями досліджень та нові історичні дисципліни.

Попри це, має активно використовуватися арсенал дослідницьких методів історичної науки, пов’язаних з правилами та процедурою пошуку, виявлення, відбору, встановлення достовірності джерел інформації щодо отримання нових знань про сутність суспільного процесу або окремого фрагменту дійсності, що відбуваються в межах сільського простору. До таких методів відноситься джерелознавчий метод, за допомогою якого виявляються та досліджуються джерела інформації, які безпосередньо відображають історичний процес. До цих джерел передусім відносяться архівні матеріали, предмети матеріальної та духовної культури, сільського побуту, спогади учасників історичних подій тощо. Застосування хронологічного методу при дослідженні життєдіяльності на сільській території дозволяє дослідити її у часовій послідовності та з’ясувати походження та головні етапи сільського розвитку в межах певного простору. Ретроспективний метод передбачає оберненість у минуле на основі історичної пам’яті, досвіду, мислення та людської свідомості з метою використання знання минулого для розуміння сучасного та майбутнього сільського розвитку. За допомогою методу івент-аналізу аналізуються дані про події, без чого неможливо уявити наративну (оповідальну) історію. Цей метод ґрунтується не стільки на дослідженні змісту інформації про події, скільки на врахуванні їх частоти. Метою івент-аналізу є визначення алгоритму кожної окремої події, виявлення одиниць виміру подій (суб’єктів та об’єктів дії та її часу) з подальшим з’ясуванням взаємозв’язків між окремими подіями, з яких складається суспільне явище. Завдяки цьому з’являється можливість здійснення системної діагностики тієї чи іншої проблемної ситуації у розвитку сільських територій.

Визначення змістовного наповнення предметного поля історії сільського простору потребує співставного розгляду категорій “часу” та “простору”. За часовим структуруванням уявлень про дійсність все, що відбувається у просторі, в будь якій із сфер суспільного життя чи галузі діяльності, має ознаки історичності. Проте незаповнений простір не несе у собі ніяких сутнісних характеристик, крім параметричних (площа, протяжність, компактність, конфігурація) та просторово-географічних координат. Простір представляє інтерес для історика як місце життєдіяльності. З цього приводу Я. Верменич використовує поняття “проживання простору”, яке означає осмислення територій проживання людини¹⁶. В нашому випадку мова йде про сільські території й їх осмислення. Більшість сучасних вітчизняних та зарубіжних істориків під осмисленням чи переосмисленням ролі простору і просторових чинників розуміють дослідження не стільки території, скільки сформованих у їх межах соціумів як соціальних організмів.

Аналізуючи джерельну базу та методи вивчення сільської історії, М. Румянцева доводить, що сільський світ, хоча й перебував традиційно на периферії уваги істориків, але ніколи не зникав із їх дослідницького поля, а селянин залишався при цьому не суб’єктом, а об’єктом історичної дії¹⁷.

Розв’язання завдання переосмислення наукових уявлень про сільський простір, яке стоїть перед сучасною історичною наукою, потребує критичного аналізу знань, що складають зміст сільської історії. На наш погляд, історична наука на сьогоднішній день оперує не системою знань, а фрагментарними знаннями з тих чи інших аспектів сільського буття.

Істотного переосмислення, на переконання Я. Верменич, потребує традиція нерозчленованості “історії міст і сіл”. Адже очевидно, що міські і сільські спільноти – це два різні, навіть гостро відмінні типи групової самоідентифікації. Локальні соціокультурні простори, якими є міста й села, виступають у ролі структуроутворюючих начал для двох відмінних типів самоорганізації. Міській субкультури притаманний потяг до інновацій, сільській – авторитет традиції¹⁸. Більше того, як вважає географ Т. Нефьодова, природне, культурне, соціально-демографічне та економічне різноманіття сільського простору сформувало настільки різні сільські світи, що часто вони становляться незрозумілими один для одного¹⁹.

¹⁶ Верменич Я.В. Просторове моделювання історії: зміна парадигм // Схід і Південь України: час, простір, соціум: у 2 т. – Т.1. – С. 18.

¹⁷ Румянцева М.Ф. К вопросу об источниковой базе и методах изучения сельской истории // Новая локальная история: по следам Интернет-конференций. – С. 57, 59.

¹⁸ Верменич Я. Локальні рівні сучасного історичного пізнання: спроба типологізації. – С. 38.

¹⁹ Нефедова Т. Социальная география сельского хозяйства [Электронный ресурс]. URL:<http://www.ru-90.ru/content>

Малодослідженими є історія аграрних перетворень та історія аграрної політики пострадянської доби, які мали революційний, а не еволюційний характер й базувалися на соціальних, економічних, психологічних та інших підвалинах. Поза увагою істориків залишається критичний аналіз наслідків сучасних реформ на селі, які завдали значних втрат сільському господарству, селу і селянству. Унаслідок цього, як зазначає В. Юрчишин, у переважній більшості сільських поселень простежується асоціальність сільсько-селянського буття²⁰.

Наскрізною проблемою сільського буття, дослідженням якої протягом тривалого часу займаються історики, є селянське питання, яке належить до категорії доленосних та фундаментальних, тобто таких, від розв'язання яких залежить подальша доля не тільки певного соціального прошарку, галузі, а й країни в цілому. Історики не меншою мірою, ніж економісти і соціологи, мають дати аргументовану відповідь на питання: чому, отримавши у власність земельні ділянки, селяни не тільки не стали господарями власної долі, а й перебувають на межі зникнення як первинна форма існування соціуму та соціальності?

Проте серед сільськотериторіальної проблематики є тема, соціальну відповідальність за наукове освоєння якої історики не мають розділяти з представниками інших наукових дисциплін. Це – тема, пов'язана з формуванням історичної пам'яті, на основі якої відбувається просторова самоідентифікація сільського населення. Йдеться про спосіб самосприйняття тих чи інших сегментів сільського простору як вернакулярних (від англ. vernacular – місцевий, народний, рідний). За Т. Джорданом, вернакулярні території є продуктом просторового сприйняття “середньої людини”, а ніяк не інтелектуального творення вченого²¹. Тому “шукати” ці території треба не в господарських та культурних особливостях, а у сприйнятті цих особливостей людиною.

У вітчизняній статистиці та науці відсутні дані про те, яка частина сільського простору покрита вернакулярними територіями. Можна з достатньою впевненістю стверджувати, що таких територій обмаль й знаходяться вони переважно у приміській зоні, що свідчить про просторову нерівнозначність, за якою одні території є життєздатними (меншість), інші – нежиттєздатними (більшість).

Разом з тим, припущення відносно того, які саме території серед множини інших слід вважати вернакулярними, не може замінити собою предметного дослідження даного феномена. Щодо цього існує відпрацьована американська система методик виявлення територіальних переваг населення, яка складається з наступного: прямого

²⁰ Юрчишин В.В. Сучасні аграрні перетворення в Україні. Ретроспективні нариси у трьох частинах. – К., 2013. – С. 83.

²¹ Jordan T. Perceptual Regions of Texas // Geographical Review. – 1978. – №3. – Vol. 68. – P. 74.

опитування місцевих мешканців; тлумачення посередніх ознак в матеріальній культурі; статистики руху людей, товарів, інформації; дослідження літературних джерел²².

В Україні проведення комплексних досліджень з метою визначення вернакулярних територій уявляється реалістичним тільки після здійснення паспортизації сільських територій базового рівня й проведення статистичних обстежень з наступним формуванням відповідної звітності у розрізі базового та районного рівнів цих природних та соціально-просторових утворень.

Історики також мають долучитися до дослідження процесу руралізації, сутність якого полягає у проникненні елементів сільського способу життя у міста. Цей процес має декілька проявів. По-перше, руралізація є зустрічним і зворотним процесом по відношенню до урбанізації, яка зумовила не тільки стрімке зростання міст і міського населення за рахунок сільського, а й продемонструвала переваги міст як промислових, транспортних, торговельних, культурних, наукових та адміністративних центрів. Це сформувало в суспільній свідомості їх образ як місць, що є більш привабливими за умовами життєдіяльності, ніж сільські території, який матеріалізується у міграційному русі сільського населення. По-друге, руралізація є наслідком просторового зрощення міст та прилеглих до них сільських територій. По-третє, руралізація знаходить свій прояв у перетворенні “аграрних міст” в села внаслідок закриття в них переробних підприємств, скорочення об’єктів соціокультурного призначення. По-четверте, деякою мірою прояви руралізації є результатом розміщення в містах підприємств з переробки сільськогосподарської сировини.

Незважаючи на розширення сільських просторових меж за рахунок неселітебних територій, для історичної науки ніяким чином не зменшується актуальність дослідження сільських населених пунктів, значна частина яких мають статус історичних.

Слід розрізняти масштаб історичного дослідження сільського простору й відповідне йому предметне поле, які притаманні тому чи іншому рівню сільських територій. Безперечно, прерогативою вивчення територій базового рівня є особистість, сім’я, домогосподарство, побут та культура сільської громади, історія села та соціуму. В даному випадку мова йде про емпіричний рівень історичних досліджень сільського простору. На районному та регіональному рівнях основна увага дослідників має приділятися виявленню та опису місцевих та регіональних особливостей сільських територій. Загальнодержавний рівень сільських територій асоціюється з теоретичним рівнем історичного мислення.

²² Див.: Трофимов А.М. Шарыгин М.Д., Исмагилов Н.Н. Территориальная идентификация в географии и вернакулярные районы [Электронный ресурс]. URL:<http://www.geo-vestnik.psu.ru/files/vest/84>

Окремого розгляду заслуговують взаємозв'язки сільської територіальної підсистеми суспільства з відповідною міською підсистемою.

Предметом спеціального дослідження історичної науки є ті чи інші різновиди сільських територій, між якими існують як спільні риси, так і відмінності.

Із викладеного можна зробити висновок про те, що предметне поле сільської історії є достатньо розгалуженим, що обумовлено складною структурною будовою об'єкта сільського розвитку (сільські території), його багаторівневостю, різновидністю та різнотипністю. Додаткове уявлення про сільську історію як складову руралістики дає її розгляд в контексті інших історичних дисциплін.

Сільська історія в системі історичних наук

За результатами проведеного дослідження з'ясовано, що сільська історія відповідно до ієрархічної структури сільських територій складається з історій територій базового рівня (історія територіальної громади), територій районного рівня (сільська місцева історія), територій регіонального рівня (історія сільської складової регіону), територій загальнодержавного рівня (історія сільської територіальної підсистеми суспільства).

Для виявлення співвідносності класифікаційних рівнів сільської історії з системою історичних наук доцільно звернутися до історіографічної практики їх ранжування.

Так, за версією Я. Верменич, системологія історичної локалістики постає у такому вигляді²³:

перший, традиційний тип, що відповідає описовому етапу у формуванні джерельної бази – історичне краєзнавство;

другий, нетрадиційний тип, з виразними ознаками теоретизації історичного знання – нова локальна історія;

третій, “бічний” тип, що виник на базі “зміни методу” в руслі антропологізації локальної історії – мікроісторія;

четвертий тип, що передбачає “інший масштаб” локалізації – історична регіоналістика, історична урбаністика, історія прикордоння тощо.

Як зазначає автор типологізації, виділення тих чи інших типів локальної історії необхідне, з одного боку, для з'ясування меж предметних полів кожного з названих типів і їхніх взаємозв'язків та для подолання нігілістичних тенденцій в процесі розмежування “старих” і “нових” підходів, з іншого (“старе” зовсім не обов'язково гірше “нового”)²⁴.

²³ Верменич Я. Локальні рівні сучасного історичного пізнання: спроба типологізації. – С. 21.

²⁴ Там само. – С. 21–22.

Англійський історик Дж. К. Уолтон пропонує ієрархічну схему практик вивчення історії, яка складається з місцевого (підрегіональний), регіонального, національного та міжнародного рівнів²⁵.

На думку російських дослідників С. Маловічка і М. Румянцевой, виділення місцевої історії в рамках лінійного (стадіального) уявлення історії не відповідає сучасній тенденції трансформації історичного знання до нелінійних предметних полів, що є свідченням їх рядоположеності, в рамках яких перебувають історія сім'ї, локальна історія, міська історія, регіональна історія та ін²⁶. Водночас ці автори запровадили власний нетрадиційний погляд на нелінійні предметні поля історії, пов'язаний з науково орієнтованою історією (нова локальна історія, регіональна історія), в якій основна увага приділяється історії соціокультурних спільнот²⁷.

Аналізуючи практику історіописання, Л. Репіна розглядає місцеву історію (краєзнавство) та регіональну історію разом з новою локальною історією як два неспіврозмірні культурні контексти, що мають різну ідейну орієнтацію: перший – як спосіб мобілізації історичної пам'яті, другий – як ефективний інструмент історичного пізнання, в якому знаходять застосування теорії, методи та концепції суміжних дисциплін²⁸. Місцева історія – переконані С. Маловічко і М. Румянцева, що еволюціонувала у напрямі краєзнавства, як соціально орієнтоване знання, існує паралельно науковому. Це інше, ненаукове знання, в якому мають потребу суспільна та масова свідомість²⁹.

Дана позиція російських дослідників викликає ряд заперечень. Перш за все, штучним є протиставлення місцевої та нової локальної історії, тому що за визначенням обидві вони є локальними. Крім того, автори плутають поняття “теоретичні знання” та “наукові знання”, визначаючи краєзнавчі знання як ненаукові. Насправді вони не є теоретичними, але – науковими й при цьому, як правило, ґрунтуються на достатній джерельній базі. Насамкінець, незрозуміло, в чому полягає новизна нової локальної історії та яке її предметне поле. Вона все ж таки є не новою, а новітньою, виходячи з того, як її презентують розробники.

²⁵ Walton J.K. Imagining Regions in Comparative Perspective: the Strange Birth of North-West England // *An Agenda for Regional History* / eds by B.Lancaster, D. Newton, N. Vall. – Newcastle: Northumbria Univer. Pr., 2007. – P. 289-302.

²⁶ Маловічко С., Румянцева М. История локуса в классической, неклассической и постнеклассической моделях исторической науки: статья первая // *Регіональна історія України*. – Вип. 6. – К., 2012. – С. 15.

²⁷ Там само.

²⁸ Репина Л.П. Историческая наука на рубеже XX–XXI вв.: социальные теории и историографическая практика. – М., 2011. – С. 182-193.

²⁹ Маловічко С., Румянцева М. История локуса в классической, неклассической и постнеклассической моделях исторической науки: статья вторая. – С. 50.

В якості одного з напрямів історико-краєзнавчих досліджень в соціальній літературі розглядається мікроісторія. Вона позиціонується як галузь історичного знання, предметом якої є сфера людської бутенності у її історико-культурних, політичних, етнічних та конфесійних контекстах. Об'єктом мікроісторії є людина чи соціальна група людей, яка проживає на певній історично сформованій території. За словами Дж. Леві, мікроісторія означає не розглядання дрібниць, а висвітлення в деталях³⁰.

Суміжною наукою, що сформувалася на стику історії та географії й до якої дотична сільська історія, є історична географія. Вона тлумачиться як дисципліна, що вивчає фізичну, соціально-економічну, культурну, політичну географію минулих епох в історичній динаміці, або як науковий напрям, що досліджує просторову сторону історичного процесу³¹. Об'єкт історичної географії також розглядається під кутом зору впливу господарської діяльності на географічне середовище, географічних факторів – на виробництво і етногенез³².

В надрах даного дослідницького напрямку склалася особлива субдисципліна – історична географія ландшафтів, або історичне ландшафтознавство, яка вивчає освоєння природного ландшафту, результати його “окультурення” людиною в процесі її господарської діяльності.

Наведені типології та характеристики історичних дисциплін, переважна більшість яких, за винятком нової локальної історії й регіональної історії, є традиційними, свідчать про наявність зв'язку між ними за дослідницьким полем. В цьому переконують й прояви спроб з боку розробників “нової локальної історії” включити до її складу сільську історію. Обґрунтовується це необхідністю фіксації вихідних параметрів сільської історії з метою визначення зони пошуків нових дослідницьких підходів³³, що не є виправданим, оскільки сама “нова локальна історія” ще не визначилася з об'єктом та предметом вивчення.

Посилаючись на традиції британської історіографії, Ю. Дербишева поміщає село, поряд з такими об'єктами дослідження, як сім'я,

³⁰ Історичне краєзнавство. Напрями та методи історико-краєзнавчих досліджень. – С. 59.

³¹ Стрелецкий В. Регионалистика и историческая география: область взаимных интересов и перспективы взаимодействия // Регіональна історія України. – Вип. 7. – К., 2013. – С. – 57-58.

³² Вербиленко Г. Історична географія та її місце у вивченні регіональної історії України // Там само. – С. 71.

³³ Румянцева М. К вопросу об источниковой базе и методах изучения истории. – С. 57.

соціальні прошарок та спільнота, в мікроісторичну перспективу, при цьому відмічаючи, що локальні історики сприйняли село як повноправний об'єкт вивчення³⁴.

С. Маловічко і Н. Зайцева підкреслюють, що “нова локальна історія” відрізняє сільську історію від інших напрямів, що вивчають історико-аграрну проблематику. Аграрна історія та історія селянства, як проблемні поля, що генетично пов'язані з соціально-економічними дослідженнями простору, вважають вони, не виключаються із історіографічної практики сільської історії, але існують в рамках нової локальної історії³⁵.

Деякий інший підхід щодо визначення дослідницького поля сільської історії демонструє М. Румянцева. Вона пропонує включити сільську історію до етнографії, або до соціальної (історичної) антропології, посилаючись на пропозицію, висловлену свого часу Г. Ріккертом щодо доцільності не мріяти про якусь неіснуючу “ідеальну” історичну науку, а глибоко рефлексувати наявне історичне знання. Відмічаючи креативність історичної антропології, яка формує навколо себе такі нові предметні поля, як історія ментальностей, історія повсякденності, гендерна історія, інтелектуальна історія, нова локальна історія, М. Румянцева наголошує на антропологічному повороті в історичному пізнанні в цілому³⁶. Що стосується ролі соціальної антропології в розвитку історичного мислення, то з цим можна погодитися. Проте у цього наукового напрямку та сільської історії різні предметні поля, й саме у презентованій нами дисципліні воно значно ширше.

Основний недолік й неконструктивний характер розглянутих підходів щодо включення сільської історії до складу “нової локальної історії” чи соціальної антропології пов'язані з хибною ідентифікацією переліченими істориками сільського простору, обмеженням історії складного територіального об'єкта, яким є сільські території, історією селянства, села або аграрною історією.

Сільська історія у розрізі її рівнів відповідає тому чи іншому локальному рівню історичної науки. Краєзнавство та мікроісторія співставні з історією територіальної громади, місцева історія – певною мірою з сільською місцевою історією, регіональна – частково з історією сільської складової регіону. Історія сільської територіальної підсистеми суспільства є безпосередньою складовою національної історії.

³⁴ *Дербышева Ю.А.* Новая локальная история в поисках объекта: городская и сельская истории. – С. 50.

³⁵ *Маловичко С.И., Зайцева Н.Л.* Сельская история в проблемном поле «новой локальной истории».

³⁶ *Румянцева М.Ф.* Возможна ли «сельская история»: полемические заметки [Электронный ресурс]. URL:<http://www.newlocalhistory.com/node/987>

Виділення зі складу історичної науки її сільської складової є об'єктивним процесом, пов'язаним з розвитком загальної наукової тенденції щодо спеціалізації знань. Прив'язка сільської історії до руралістики як міждисциплінарної наукової галузі є, з одного боку, свідченням інтеграції наукових напрямів та відповіддю на виклик часу – з іншого, а саме необхідністю обґрунтування шляхів відродження сільських територій й їх виходу на якісно новий рівень.

Інтеграція історичної науки в нову міждисциплінарну галузь, по-перше, сприяє вирішенню суспільно значущих проблем, по-друге, збагачує її теоретичний та методологічний арсенал за рахунок синтезу дослідницьких практик.

Позиціонування сільського простору в якості міждисциплінарного об'єкта дослідження за активного використання пізнавального інструментарію історичної науки значно збагачує її категоріальний апарат за рахунок дослідження не тільки подієвого ряду в межах сільського простору, зв'язків між його об'єктами й системою суспільних відносин, але й дослідження перетворюючої діяльності людини як суб'єкта історичної дії й творця історії.

У зв'язку з цим потребує глибокого переосмислення й предметне поле сільської історії, яке перебуває на перетині з географією, соціологією та соціальною антропологією. Якщо для географічної науки фактами, за А. Геттнером, виступають відношення простору³⁷, то для історії – мотиви людської взаємодії у просторі протягом певного часу та її результати. В цьому науковий інтерес історичної науки співпадає з дослідницьким полем соціології та соціальної антропології, на які разом покладається завдання щодо осмислення місця “сільськості” у суспільному розвитку, ключової ролі людини у освоєнні, використанні та сталому розвитку сільського простору.

³⁷ Хорологическая концепция А. Геттнера: консерватизм и прогрессивность [Электронный ресурс]. URL:<http://vseprostrany.ru/index.php>

Розділ 2
ТЕРИТОРІАЛЬНІСТЬ І ПОРУБІЖНІСТЬ:
МОДИФІКАЦІЇ
АМБІВАЛЕНТНОСТІ ПОГРАНИЧ

Водотика Сергій (Херсон)

**Регіональна історія
у геополітичному вимірі:
на прикладі Південної України**

Подкур Роман (Київ)

**Прикордоння радянської України
у військовій доктрині СРСР 1920–1930-х рр.**

Горбуров Кирил (Київ)

**З історії українсько-польського
прикордоння міжвоєнної доби ХХ ст.:
Мархлевський польський
національний район УСРР 1925–1935 рр.**

Юлія Грищенко

**Інституалізація національної політики
більшовиків та формування
її болгарського напрямку в УСРР**

Сергій Водотика

**РЕГІОНАЛЬНА ІСТОРІЯ У
ГЕОПОЛІТИЧНОМУ ВИМІРІ:
НА ПРИКЛАДІ ПІВДЕННОЇ
УКРАЇНИ**

Загальновідомо, що регіональна історія знаходиться під впливом різноманітних чинників, в т. ч. геополітичних¹. Об'єктивною основою взаємодії регіональної історії та геополітики є просторовий підхід. В цьому аспекті не має принципового значення “фокус” геополітики – держава чи “великий простір”. А ось той факт, що геополітика як наука прагне досягнути в комплексі географічні, історичні, політичні, цивілізаційні та інші фактори, що взаємодіють і складають сутність геополітичного становища держави (регіону), має принципове значення. Причому практично все розмаїття змісту геополітичних концепцій можна (звичайно ж, умовно) звести в історичному дискурсі до кооперації, конкуренції, домінування. Саме про міру їх співвідношення в різні часи писемної історії, вплив різних геополітичних потуг на історичну долю Півдня України і піде мова.

Мотивом для написання цієї розвідки стала книжка Є. Магди “Гібридна війна: вижить и победить”². У передмові український дипломат Д. Кулеба наголосив, що цей феномен відомий з часів Пелопонеської війни і що гібридна війна “багато в чому метафізична і важко фіксована. Вона скрізь і водночас ніде”³. До певної міри геополітичний вимір також присутній скрізь і часто-густо важко піддається чіткому визначенню. Проте його присутність в історії регіонів України є очевидною з часів еллінської колонізації Північного Причорномор'я. Геополітичні інтереси країн, імперій, цивілізацій істотно позначилися на історії окремих регіонів. Скажімо, в різні часи на історію Північного Причорномор'я внаслідок його приморського становища впливали антична Греція, Давній

¹ Див. *Верменич Я.* Історична регіоналістика в системі «просторової історії»: диференціація предметних полів // *Регіональна історія України.* – Вип. 7. – К., 2003. – С. 9.

² *Магда Е.* Гібридна війна: вижить и победить. – Харків, 2015.

³ Там само. – С. 3.

Рим, Візантія, італійські середньовічні республіки, Порто, Західна Європа, Росія⁴.

Очевидно, що геополітичні інтереси існують об'єктивно внаслідок природно-географічних факторів. Проте міра і засоби їх реалізації змінюються з часом внаслідок конкретно-історичної комбінації об'єктивних і суб'єктивних факторів, еволюції розуміння сутності геополітичних інтересів та шляхів їх втілення. Не менше значення має здатність окремих регіонів і держави в цілому досягнути та реалізувати власні геополітичні інтереси.

Візьмемо для прикладу інтереси Росії в Південній Україні. З часів Івана III та Івана IV Кремль прагнув забезпечити в цій частині України свої економічні, військово-політичні, релігійні та інші інтереси. Власне, це природно. Питання полягає у способах їх реалізації, в розумінні необхідності їх забезпечення на шляхах кооперації, тобто з урахуванням інтересів регіону та всіх причорноморських і середземноморських держав. Спроби ж домінування мали вкрай тяжкі наслідки – передусім для України, хоча Росії теж “дісталось на горіхи”, аж до потрясіння основ державності включно. Водночас й Південна Україна мала оптимальні умови поступу лише тоді, коли регіональні еліти могли обстоювати свої інтереси, перш за все на шляхах національної єдності, поєднання загальнодержавних і місцевих інтересів. Причому в кожній конкретній ситуації без врахування інтересів інших гравців нічого путнього не виходило й не могло вийти, принаймні на більш-менш тривалий час. Проаналізуємо декілька “реперних” точок взаємовпливів геополітики й історії Південної України.

Почнемо з часів скіфів, що утворили у VI–III ст. до н. е. фактично першу відому кочову імперію, хоча деякі автори воліють вести мову про перше державне об'єднання на території України. Східна кочова ментальність правлячої еліти Скіфії практично не сприймала ідеї кооперації з іншими державними (протодержавними) утвореннями, розуміючи лише владу збройного домінування. Простір, територію вона сприймала суто механістично – чим більше, тим краще. Опанування цим простором уявлялося вкрай спрощено – це або місце для кочування, або джерело надприбутку. При цьому геополітичний простір у баченні скіфів охоплював не лише південноукраїнський і значну частину євразійського степу, але й частину Європи, Близького і Середнього Сходу, Кавказу. Природно, що таке розуміння геополітики відображало як об'єктивні реалії поступу історії, так і суб'єктивно-ментальну природу кочового світу. А тому досягнути будь-які аспекти історії Південної України скіфських часів можна лише з урахуванням геополітичних (безумовно, усвідомлюваних на вкрай примітивному рівні) впливів. І в цьому сенсі наші уявлення про життя

⁴ Див.: *Кінг Ч.* Історія Чорного моря / Пер. з англ. – К., 2011.

скіфів через брак джерел дещо полегшують аналіз. До того ж саме з часів Скіфії народи, що населяли цю територію, стали частиною світової писемної історії.

Перш за все звернемо увагу на сусідство Скіфії з античним світом, насамперед полісами Північного Причорномор'я. Життя всього скіфського суспільства, від царів до рядових общинників, у значній мірі обумовлювалось взаємодією з еллінами. У літературі звертається увага на сам факт існування Скіфії лише через наявність еллінів-землеробів, на торгово-економічні, військово-політичні стосунки, скарби скіфських курганів і т. п. Все це так. Водночас дещо меншу увагу приділяють іншому важливому і навіть принциповому питанню – як вплинула античність на внутрішній світ скіфського суспільства, що саме запозичили скіфи у еллінів. Чи стали скіфи більш цивілізованими, хоч як спрощено звучить це запитання.

Очевидно, що античність мало вплинула на внутрішній світ скіфів. Останні запозичили звичаї вживання вина та оливкової олії, освоїли деякі види захисної зброї, способи використання престижно-статусних речей, елементи раціоналізму щодо експлуатації зручностей посередницької торгівлі. Проте всі ці запозичення скоріше послабили, а не посилили скіфський світ. Скіфи не перейняли передових на той час технологій, хоча залюбки користувалися їхніми наслідками⁵. Адже “золотий вік” Скіфії в Південній Україні був вкрай недовгим. Показово, що останнім часом херсонськими археологами доведено, що “пізньоскіфські городища” Нижнього Подніпров'я другої половини II ст. до н. е. – II ст. н. е. мали синкретичний характер і не були власне скіфськими за етнічним складом населення⁶.

Отже, зручне геополітичне становище Скіфії не вплинуло ні на характер їх кочового суспільства, ні на здатність до внутрішнього розвитку. “Вікно можливостей” для його поступу залишилось вкрай вузьким, а зміна природних умов на рубежі III-II ст. до н. е. звела нанівець можливості існування скіфського суспільства взагалі.

Більш значущими були наслідки запозичень у військовій справі. Походи скіфів до Малої й Передньої Азії та Дарданелл, вторгнення персидського царя Дарія I у Скіфію, війни з македонянами, участь у династичній боротьбі Боспора засвідчили включеність Скіфії у тодішні геополітичні зіткнення. І хоча війни завершилися для Скіфії в цілому успішно, вони кардинально не змінили внутрішній устрій

⁵ З величезної за обсягом літератури про Скіфію виокремимо ідеї, висловлені в праці відомих вітчизняних скіфологів – див.: Мурзин В.Ю., Гаврилюк Н.А., Бессонова С.С., Фіалко Е.Е. Скифия: история, хозяйство, быт, религия, искусство, военное дело. – Николаев, 2004.

⁶ Былкова В.П. Нижнее Поднепровье в античную эпоху (по материалам раскопок поселений). – Херсон, 2007.

суспільства. Наочно засвідчивши наявність неабияких проблем і загостривши їх, вони через гучні перемоги немовби відсунули їх подалі.

Цей парадоксальний наслідок не є поодиноким у світовій історії. Щодо Південної України згадаємо наслідки російсько-турецьких війн XVIII ст., Другої світової війни. Переможні фанфари не дозволяли суспільству відчутти соціальну й політичну вагу наявних проблем, а геополітичні союзники цікавилися видимими військовими наслідками і виявляли недалекозорість щодо далекосяжних геополітичних наслідків зміцнення недемократичних режимів. Очевидно, що саме в цьому ключі варто оцінювати результати коаліційних війн між геополітичними союзниками у процесі перебігу регіональної історії.

Скажімо, успішна боротьба Російської імперії з Турецькою за Південну Україну законсервувала щонайменше на 250 років поступ останньої в європейських координатах. Природно, що йдеться не про заперечення значення військових перемог. Акцент слід перемістити на те, чи були українські регіони об'єктами чи суб'єктами міжнародних відносин, в якій мірі вони могли розуміти та обстоювати свої геополітичні інтереси. В регіональному аспекті йдеться про міру врахування регіональних і загальнодержавних (загальнонаціональних) геополітичних пріоритетів.

Так, на думку В. Заруби, в останній чверті XVII ст. Південна Україна (у його трактуванні – Пониззя Причорномор'я) була включена переважно в систему міжнародних відносин Оттоманської Порти, Австрії і Кримського ханства, в той час як Запорозжя разом з Лівобережжям, Слобожанщиною і Сіверщиною перебуваючи на орбітах впливу Московської держави і Кримського ханства, а Західна і Правобережна Україна – Речі Посполитої⁷. Це аж ніяк не заперечує європейські орієнтири Південної України, а лише наголошує на складності їх усвідомлення елітою і суспільством через багатомірність самого геополітичного вектора, його певну мінливість. Дійсно, автономістичні прагнення того ж Запорозжя мали економічну, військову і політичну складові. З плином часу серед геополітичних пріоритетів змінювалось співвідношення складових. Саме тому запорожці через якихось 25 років, в річищі постійних автономістичних прагнень, підтримали союз І. Мазепи зі Швецією. Очевидно, що досягнення геополітичних інтересів в міру змін геополітичного оточення має приводити до відповідальних коректив в усіх складових регіональної політики.

Це чітко простежується на історії кораблебудування у пониззі Дніпра. Його історія почалась в добу Ольвії, далі продовжилась в часи

⁷ Заруба В. Українське козацьке військо в російсько-турецьких війнах останньої чверті XVII ст. – Дніпропетровськ, 2003.

Київської Русі, Запорозжя, Російської імперії, СРСР і нині ще не закінчилась. Очевидно, що ця галузь є органічною частиною економіки Південної України і зміст її має визначатись з урахуванням геополітичних інтересів регіону і всієї України.

Так, в часи Ольвійської держави для кораблебудування була необхідна сировина – ліс Гілея, що проходив вздовж лівого берега Дніпра в межах сучасної Херсонщини, та залізоробне виробництво на Кінбурнській косі. Мореплавство було необхідною умовою існування Ольвійського полісу – забезпечувало торгівельні зв'язки з Давньою Грецією, контакти з хорою, риболовлю тощо. Будували і ремонтували переважно невеликі промислові і каботажні судна, а також у незначній кількості бойові кораблі та великі торгівельні для експортно-імпорتنних операцій⁸. Тобто суднобудування враховувало геополітичні інтереси держави, орієнтувалось на потреби місцевого ринку. Про будівництво на експорт торгових суден і тим більше бойових кораблів не йшлося.

В часи Київської Русі на околиці сучасного Херсона існувало давньоруське місто Олешія (перша згадка 1084 р., остання – 1224 р.). Воно було транзитно-перевалочним і митним центром на шляхах “з варяг у греки” і з Києва до Криму, центром рибальства і торгівлі, опорним пунктом Київської Русі на Нижньому Дніпрі. В місті, про що свідчать літописи, існував судноремонт і, очевидно, будувались промислові та каботажні торгові судна. Наголосимо, що суднобудування і судноремонт орієнтувались переважно на місцеві потреби та на обслуговування міжнародних торгівельних зв'язків Київської Русі. Це відповідало як місцевим, так і загальнодержавним потребам в рамках геополітичних інтересів.

У період існування Кам'янської (1709-1711, 1728-1734 рр.) та Олешківської (1711-1728 рр.) січей козацтво, очевидно, обмежувалось будівництвом човнів і невеликих суден для плавання в пониззі Дніпра і Дніпро-Бузькому лимані. В несприятливих геополітичних умовах козацьке суднобудування обмежувалось місцевими потребами.

Місто Херсон зобов'язане своїм народженням у значній мірі невдалій спробі Катерини II реалізувати імперський геополітичний “Грецький проект”, причому місцеві еліти до недавнього часу ігнорували всі інші версії появи міста і намагалися “погрітись” в імперських променях. Не торкаючись в даному випадку актуальних не лише для Херсона питань історичної пам'яті, наголосимо, що буквально через 16-18 років зникнення геополітичного марення поставило руба

⁸ Див.: Крыжицкий С.Д., Буйских С.Б., Бураков А.В., Отрешко В.М. Сельская округа Ольвии. – К., 1989. – С. 211-227; Одрін О.В. З історії транспортного флоту Ольвійської держави // Український історичний журнал. – 2003. – № 1. – С. 97-108.

гамлетівське питання “бути чи не бути” не лише перед кораблебудуванням, але й перед містом. Так, вже 1783 р. зникли плани створення в місті бази Чорноморського флоту, у 1794 р. центром військового кораблебудування став Миколаїв, функції основного порту зовнішньої торгівлі перебрала на себе Одеса. Вітрина імперської Новоросії зникла назавжди, але Херсон вижив і перетворився на губернське провінційне місто, центр ремесла і торгівлі. До початку XX ст. тут успішно розвивався судноремонт і суднобудування для каботажу і плавання в межах Азово-Чорноморського басейну (бриги, баржі, буксири, річкові пароплави, портові судна і крани). У 1914 р. на 6 судноремонтних і суднобудівельних верфях і доках працювало близько 700 кваліфікованих робітників, а суднобудування було однією з провідних галузей економіки міста. Херсон успішно конкурував з іншими портами в експорті збіжжя (за 1902-1913 рр. було експортовано 6,3 млн. т), в т. ч. завдяки суднобудуванню⁹. Інакше кажучи, херсонське суднобудування знайшло свою “нішу” в реальних геополітичних інтересах міста й регіону.

У радянську добу геополітичні цілі СРСР сягали обріїв “світової пролетарської революції”, які знов тимчасово перетворили Херсон на “місто корабелів” в інтересах міжнародних пріоритетів держави. Проте створений гігант – Херсонський суднобудівний завод – в наш час втратив ринок, кваліфікований кадровий потенціал і ледве жевріє. Натомість два невеликі суднобудівельні заводи імені Комінтерну та ім. Куйбишева сьогодні переорієнтувалися на судноремонт і почувають себе більш-менш впевнено. Непогані економічні перспективи має унікальний докобудівний завод. Очевидно, що геополітичним інтересам України, в т. ч. Південної, відповідає відродження судноплавства по Дніпру, забезпечення природних торгівельних зв'язків з країнами басейнів Чорного і Середземного морів. В цій геополітичній парадигмі може і має існувати суднобудівна галузь Херсона.

Російська анексія Криму у 2014 р. висвітлила ще один аспект впливу геополітичних чинників на історію Південної України. Йдеться про органічність цього регіону через багатоетнічний склад населення, що історично складався з представників східних і південноєвропейських етносів. Це дозволяє краще усвідомити та успішніше реалізувати геополітичні пріоритети і водночас відображає реальний, а не кабінетно-умоглядний, зміст цих пріоритетів.

Відомо, що з часів пізнього палеоліту на територію сучасної Південної України проникали групи людності з Півдня Європи. В добу неоліту тут оселилися вихідці з Передньої Азії та Балкан, з часів бронзи південноукраїнські степи стали своєрідним “коридором” між Азією та Європою. В добу Античності північний берег Чорного моря

⁹ Коротецький А. Летопись Херсона. – Херсон, 2004. – С. 101.

заселили елліни, римляни, євреї. В історії Південної України значну роль відігравали німці, французи, італійці. В Одесі, Генічеську, Херсоні та багатьох інших містах протягом доволі тривалого часу неабиякий вплив мали грецькі громади. Звичайно, не слід забувати про росіян, питома вага яких з кінця XVI ст. до розпаду СРСР невпинно зростала.

Все це є загальновідомим. Але з поля зору дослідників нерідко зникає або не набуває належної оцінки геополітичний вимір цих змін в етнонаціональній структурі. Звернемо увагу на декілька важливих речей.

По-перше, сам факт появи певної етнічної групи свідчив про цілком конкретні геополітичні пріоритети чи то “приймаючої сторони” (якщо етнічні групи з’являлись на запрошення відповідних державних утворень), чи про геополітичний інтерес батьківщини мігрантів. Класичним прикладом першого варіанту є причорноморські німці, другого – елліни, золотоординці. В цьому сенсі поза геополітичними реаліями оселялись на території Південної України невеликі і на час переселення бездержавні етноси – караїми, болгари, євреї, турки-месхетинці, кримські греки тощо.

Об’єктивно життя і діяльність цих етнічних груп посилювали відповідний геополітичний вектор, наповнювали його цілком конкретним (економічним, політичним, культурним, військовим і т. п.) змістом. Проте наслідки такої діяльності були неоднорядковими й неоднозначними для українських реалій.

Найбільш суттєвими виявилися ті, що мали об’єктивне підґрунтя в українській дійсності. В такому випадку іноземні нововведення вступали в резонанс з місцевими передумовами, даючи порівняно плідні наслідки. Скажімо, це формування легкої кавалерії в царській Росії (гусари, улани, пікінери) з колишніх козаків за участю переселенців з Балкан; розвиток вівчарства за участю ногайців, кримських греків і німців; експортна орієнтація зернового господарства; релігійна толерантність тощо. В таких випадках варто зосередити увагу на впливі геополітичних орієнтацій на генезу цих явищ, з’ясувати міру привнесених новацій, роль останніх в реалізації геополітичних інтересів. При цьому слід враховувати, що кожне з цих явищ має певний історичний час для своєї появи, розквіту і занепаду чи трансформації. Просте намагання відродити ту чи іншу традицію, без урахування сучасних реалій, приречене на невдачу.

Візьмемо за приклад розвитку на Півдні України вівчарства. Його традиції сягають часів неоліту, потім наступив розквіт завдяки існуванню кочовиків – від кіммерійців до ногайців включно. В часи запорозької колонізації нашого краю вівчарство закономірно посіло одне з провідних місць у тваринництві. Цьому сприяли як умови господарювання, біологічні особливості вівці (невибагливість до їжі,

можливість практично цілорічного утримання на випасі, здатність пересуватися на великі відстані), технології комплексного використання всіх продуктів вівчарства (вовни, шкіри, м'яса, молока). І хоча з українців виходили непогані вівчарі, але кращими господарями овець були східні народи, передусім кочовики чи їх нащадки. Це ж стосується і тих народів, які довго проживали у відповідному середовищі, скажімо, кримські греки¹⁰.

Для розвитку вівчарства з економічної точки зору необхідні вільні землі і ринок збуту. До середини XIX ст. на Півдні України з цим проблем не було. Більше того, на початковому етапі господарського освоєння краю скотарство взагалі і вівчарство зокрема було необхідною передумовою цього процесу – мінімальні капіталовкладення і дешева робоча сила забезпечували порівняно вагомий економічний ефект. Саме тому скотарство було провідною галуззю господарства на Запорозжі.

В часи капіталістичної індустріальної модернізації західна, передусім англійська, і вітчизняна легка промисловість стали потребувати якісної вовни. Відповідно великі землевласники (типовим прикладом може бути родина Фальц-Фейнів¹¹, які започаткували розведення асканійських мериносів) почали розводити нові породи, що давали якісну тонкорунну вовну. В Харкові та Чернігові виникли вовномийні фабрики, а в Херсоні (дніпровська вода виявилась за своїм складом доброю для миття вовни) у другій половині XIX ст. вовномийна галузь навіть стала провідною.

Проте з останньої чверті XIX ст. ситуація кардинально змінилась – зовнішні ринки опанувала більш якісна австралійська і новозеландська вовна, а вітчизняна легка промисловість скоротила переробку вовни і почала широко використовувати середньоазійську бавовну. Вівчарство поступово скорочувалось, херсонські вовномийки зникли, а вовномийні фабрики почали широко використовувати імпорتنу сировину.

Після розпаду СРСР вівчарство, очевидно, пройшло точку неповернення і вичерпало свій ресурс як товарної галузі чи, тим більше, локомотива економіки. Хоча й сьогодні час від часу лунають “прожекти” щодо відродження вівчарства, які можна поставити в один ряд із сумнозвісним провальним досвідом вирощування бавовни чи каучуконосів.

Натомість інша галузь, теж започаткована іноземними колоністами, має сприятливі перспективи в координатах геополітики. Йдеться про виробництво зерна на експорт. Так, вже згадуваний Ф. Фальц-Фейн з останньої чверті XIX ст. невпинно розширював виробництво пшениці на експорт. На західноєвропейський ринок йшло

¹⁰ Греки России и Украины. – СПб., 2004. – С. 143-151.

¹¹ *Задерейчук А. А.* Фальц-Фейны в Таврии. – Симферополь, 2010.

відносно дешеве й якісне збіжжя, передусім озима пшениця, завдяки продуманому менеджменту – дешеві морські перевезення, якісне збіжжя, рентабельне виробництво завдяки передовим технологіям. Фальц-Фейни подали приклад вирощування екологічно чистої сільськогосподарської продукції і приклад збереження природи, залишивши нащадкам заповідник Асканію-Нову.

Інакше кажучи, врахування етнічного компонента в процесі реалізації геополітичних інтересів України дозволяє істотно доповнити наше розуміння економічної історії.

Деякі слова слід сказати про історію формування соціальної психології в координатах геополітики. Історія Південної України є своєрідним етнічним горнилом, в якому “переплавлялися” різні за походженням, конфесією, цивілізаційною приналежністю, культурно-господарським типом і т. п. народи. Кожен з них (принаймні більшість) не лише уособлювали певний стратегічний вектор, але й залишали свій пласт в ментальності, соціальній психології мешканців краю. Природно, що це аж ніяк не заперечує український характер цього регіону, не заперечує необхідності зміцнювати позиції української мови, культури, історичної пам’яті. При цьому слід зважувати на особливості соціальної психології населення, що відображаються в геополітичних симпатіях і антипатіях.

Кочівницький, євразійський, власне російський архетип поведінки мешканців Донбасу став однією з причин російської агресії проти України. На думку японського дослідника Г. Куромії населенню Донбасу у спадок від попередніх часів дістався комплекс важко поєднаних рис – жага свободи і схильність до терору, “прохолодне” ставлення до закону, жорстокість, войовничість, прагнення до автономізму¹². Очевидно, що в значній мірі такі риси можна екстраполювати і на решту південних територій. А це означає, що об’єктивно геополітичний вплив Росії буде мати внутрішнє підґрунтя. Безумовно, що сама по собі така геополітична складова несе потенційну загрозу, особливо з урахуванням доволі примарних перспектив демократизації в Росії. Влада в Україні має не нарікати на ці особливості, а діяти з їх урахуванням.

Не менш очевидним є те, що оскільки у ментальності жителів Південної України, в т. ч. того ж Донбасу, закладені різновекторні складові, для реалізації західної орієнтації держава і суспільство в цілому мають створити належну альтернативу.

Підсумовуючи, наголосимо, що стаття не претендує навіть на більш-менш закінчений виклад теми. Автор свідомо уникав абстрактно-теоретичного підходу, намагаючись показати необхідність врахування геополітичної складової при розгляді практично

¹² Див.: Куромія Г. Свобода і терор у Донбасі: українсько-російське прикордоння, 1870 – 1990-і роки. – К., 2002. – С. 475-482.

всіх значущих проблем регіональної історії – економічних, соціальних, етноконфесійних і т. п. Геополітична складова не є абсолютно детермінуючим фактором, але вона в значній мірі визначає “вікно можливостей” поступу суспільства. Очевидно, що геополітичну детермінованість слід розглядати як один з можливих (альтернативних) варіантів поступу суспільства залежно від соціально-економічного устрою, політичного режиму, суспільної свідомості, якостей політичної еліти і лідерів. Водночас не варто недооцінювати геополітичну “заданість” як історії України в цілому, так і її окремих регіонів. І Південна Україна в цілому не становить винятку, хоча має унікальну історію, в т. ч. внаслідок особливостей геополітичного становища.

Роман Подкур

**ПРИКОРДОННЯ РАДЯНСЬКОЇ
УКРАЇНИ У ВОЄННІЙ ДОКТРИНІ
СРСР 1920–1930-х рр.**

Нинішні події україно-російської "гібридної" війни вкотре привернули наукову увагу до кордону не лише як до маркера адміністративних меж держави, а й до цілого комплексу пов'язаних з ним етнічних, економічних, політичних та військових проблем прикордоння. Неважко помітити, що в російській інтерпретації пояснювальні схеми конфлікту базуються на відправних радянських ідеологемах "єдиної радянської держави", "радянської людини", "єдиного народногосподарського комплексу", "єдиної воєнної доктрини радянських республік". Пропаганда войовничості у поєднанні з позірним обстоюванням "більшовицької пильності" завжди була стратегічним пріоритетом у діях кремлівських очільників, які вбачали сенс існування СРСР у перманентному воєнному протистоянні з "капіталістичним оточенням".

Країни-сусіди СРСР у 1920–1930-х рр. теж не відзначалися "миролюбністю". Так, на початку 1920-х рр. на територію радянської України неодноразово проникали розвідувально-диверсійні загони (за тодішньою термінологією – "політичні бандити") з Польщі та Румунії. Особовий склад їх набирався із числа колишніх вояків Армії УНР, білогвардійців, місцевого населення, невдоволеного діями радянської влади. Одним із мотивів участі в таких рейдах була ненависть до більшовиків, які позбавили їх Батьківщини, майна, владних повноважень. Це активно використовували уряди суміжних із СРСР та деяких західноєвропейських держав для дестабілізації прикордоння, проведення розвідувальних операцій тощо¹.

¹ Сборник указаний по борьбе с басмачеством. – Ташкент, 1924; Басмачество. – М., 2005; *Пылев А.И.* Басмачество в Средней Азии: Этнополитический срез (взгляд из XXI века). – Бишкек, 2006; *Бейли Ф.* Миссия в Ташкент. – М., 2013; *Гаспарян А.* Операция «Трест»: Советская разведка против РОВС: 1921–1937 гг. – М., 2008; *Мисюк А.* Спецслужбы Польши, советской России и Германии: Организационная структура польских спецслужб и их разведывательная и контрразведывательная деятельность в 1918–1939 гг. – М., 2012; *Гладких А.А.* Деятельность органов ОГПУ Дальнего Востока (1923–1930 гг.) // Россия и АТР. – 2007. – №2. – С.20-30; *Его же:* Террористическая деятельность белоэмигрантских организаций на Дальнем Востоке и борьба с ними органами госбезопасности в 1920-е годы // Вестник Дальневосточного отделения РАН. – 2009. – №5. – С.22-30 та ін.

Саме тому одним із головних принципів воєнної доктрини "країни Рад" стала нейтралізація можливих загроз із заходу, сходу та півдня через поєднання оборони й майбутнього наступу. Кремлівські вожді так визначали завдання для Червоної армії: "відбиття можливої імперіалістичної агресії", бути опорою "світової соціалістичної революції" – "армією робітників усіх країн", "підтримати майбутню соціалістичну революцію в Європі". Неминуче зіткнення уявлялося їм як комбінація елементів "антиімперіалістичної" та громадянської воєн. Водночас В.Ленін, Й.Сталін, Л.Троцький, М.Фрунзе та інші не виключали можливості повстанських антибільшовицьких рухів, "партизанства". Тому, на їхнє переконання, необхідною була "воєнізація цивільного тилу"².

Однак на початку 1920-х рр. економіка радянських республік перебувала в руїні. Зокрема, у базовій галузі УСРР – чорній металургії – працювала лише одна доменна піч (на Петровському заводі в Єнакієвому). Із 10 773 промислових підприємств вважалися діючими лише 4060, переважно дрібні (але й вони працювали з перебоями, постійно відчуваючи нестачу сировини, палива, електроенергії). Чисельність промислових робітників скоротилася наполовину. Рятуючись від безробіття й голоду, люди масово перебиралися у села³. Удвічі впало виробництво сільськогосподарської продукції⁴. Голод 1921–1923 рр. остаточно позбавив більшовицьке керівництво ілюзій щодо перспектив "військової економіки".

Проголошена В.Леніним нова економічна політика потребувала значних бюджетних та приватних капіталовкладень. Тому під скорочення в першу чергу потрапили військові видатки. Так, чисельність Червоної армії, що наприкінці громадянської війни нараховувала понад 5,5 млн чол., було скорочено у десять разів – до 561 тис.⁵ Звичайно, що такої кількості військ у межах радянських республік було недостатньо навіть для проведення мінімальних оборонних заходів. Тому одним із сегментів військової реформи став перехід на мішану систему комплектування армії. Це забезпечувало можливість відповідної підготовки призовного контингенту і необхідну кількість військових з'єднань. Один з ініціаторів перетворень М.Фрунзе писав: "Вихід ми знаходимо у поєднанні кадрової армії із міліційною системою. Наявність територіально-міліційних формувань дозволить нам

² Реформа в Красной армии: Документы и материалы: 1923–1928 гг.: В 2 кн. – Кн.1. – М.; СПб., 2006. – С.6.

³ Економічна історія України: Історико-економічне дослідження: У 2 т. – Т.2. – К., 2011. – С.155.

⁴ История СССР в документах и иллюстрациях (1917–1980). – М., 1981. – С.89.

⁵ Военная реформа в СССР // Военно-исторический журнал. – 1989. – №12. – С.33.

збільшити кількість контингенту, що буде пропущений через нашу армію. [...] Ця система уможливило несення військової служби без тривалого відволікання від господарства. Іншого виходу при теперішніх умовах і чисельності наших мирних кадрів у нас немає й бути не може"⁶. Після ухваленого 8 серпня 1923 р. декрету ЦВК та РНК СРСР "Про організацію територіальних військових частин і проведення військової підготовки трудящих" розпочалося формування нових підрозділів. Станом на 1 квітня 1926 р. у Червоній армії вже нараховувалося 49 стрілецьких дивізій, 3 стрілецьких полки, 2 кавалерійські дивізії, 1 полк бронепоездів, що підпадали під визначення територіальних (загалом 98 081 кадрового та 563 853 особи перемінного складу)⁷.

Але М.Фрунзе розумів, що за відсутності кадрової армії, низького рівня підготовки змінного складу територіальних дивізій в умовах війни ворог швидко захопить прикордонні райони СРСР: "Розміри наших територій, можливість відступити на значну відстань, не втрачаючи здатності до продовження боротьби та інше, представляють сприятливий ґрунт для організації маневрів стратегічного характеру, тобто поза полем бою"⁸. Тому для відбиття наступу технічно краще оснащеного, чисельно переважаючого противника він запропонував зосередитися на інженерному облаштуванні вузлів опору та на "малій війні".

Зважаючи на досвід Першої світової й технічне оснащення європейських армій, М.Фрунзе розумів, що масштабні інженерні споруди на лінії фронту перестали відігравати стратегічну роль. Він так означив їх допоміжну роль у військових операціях: "Використання місцевості, широке застосування до неї [інженерних укріплень] та її штучне посилення, створення штучних тимчасових рубежів, що забезпечують виконання загального марш-маневру, – ось область докладання зусиль і засобів цього порядку"⁹.

Інженерне зміцнення західного та південно-західного прикордоння СРСР було вимушеним кроком. Після підписання Брестського миру основні фортифікаційні споруди на західному кордоні колишньої Російської імперії залишилися у державах-сусідах – Польщі, країнах Балтії, Фінляндії, а сам кордон наблизився до деяких економіч-

⁶ Фрунзе М.В. Избранные произведения. – М., 1984. – С.220–221.

⁷ Осьмачко С.Г. Военная реформа в СССР (1924–1928 гг.): содержание, значение и исторические уроки. – Ярославль, 1991. – С.11. Див. також: Жарков В. Реформирование Красной армии в 1920-е гг. // Ярославский педагогический вестник. – 2009. – №2 (59). – С.192-212.

⁸ Фрунзе М.В. Единая военная доктрина и Красная армия // Красная новь. – 1921. – №1. – С.94-106; Его же: Избранные произведения. – Москва, 1977. – С.43.

⁹ Фрунзе М.В. Единая военная доктрина и Красная армия. – С.103-104.

них і політичних центрів СРСР (Ленінград, Одеса, Мінськ). Тому військове відомство розробило програму будівництва фортифікаційних споруд на прикордонні. Нові укріплені райони у прикордонних регіонах СРСР, зокрема в Україні, повинні були стати опорою Червоної армії у стримуванні противника. Німецькі та західні пропагандисти від 1936 р. почали називати ці укріплені райони "лінією Сталіна"¹⁰. Дослідники виділяють три етапи фортифікаційного будівництва. На першому (1929–1936 рр.) та другому (1936–1939 рр.) укріплені райони зводилися вздовж "старого кордону", а на третьому (1939–1941 рр.) етапі – на новоприєднаних землях Західної України та Західної Білорусії¹¹.

Укріплений район – це лінія фортифікаційних споруд довжиною 80–120 км по фронту з глибиною оборони 1–3, 2–4 км. Оборонні вузли являли собою батальйонні позиції, розташовані на відстані 5–8 км одна від одної. Проміжки між ними займали польові укріплення (лінії траншей). Дислокація вузлів оборони дозволяла вести перехресний і фланговий вогонь. Склалися вони з бетонних одно- та двоповерхових фортспоруд (окремі з них з'єднувалися підземними забетонованими ходами-потерьнами) й дерево-земляних вогневих точок. Окрім вогневих рубежів будувалися підземні склади продовольства, боеприпасів, казарми, санітарні приміщення тощо. Основним озброєнням були кулемети, а також 45- та 76-мм гармати, що встановлювалися на спеціальних казематних лафетах¹². Однак їх виробництво відставало від темпів будівництва укріплень, тому частина фортспоруд залишалася без зброї.

Упродовж 1928–1937 рр. було облаштовано 13 укріплених районів, із них на території України – Київський, Коростенський, Летицький, Могилів-Подільський – Ямпільський, Рибницький, Тираспольський, Новоград-Волинський. У 1938–1939 рр. на старому державному кордоні СРСР розпочалося будівництво ще 8 укріплених районів. Зокрема, Остропільський прикрив проміжок між Летичівським і Новоград-Волинським УРами, а Шепетівсько-Ізяславський, Старокостянтинівський, Проскурівський, Кам'янець-Подільський

¹⁰ Коваль М.В. Спорудження укріплених районів «лінії Сталіна» в Українській РСР // Наукові записки Вінницького державного педагогічного інституту ім. М.Коцюбинського. – Вип. 22: Серія «Історія». – Вінниця, 2014. – С.82.

¹¹ Там само.

¹² Див. докл.: Хорьков А.Т. Укреплённые районы на западных границах СССР // Военно-исторический журнал. – 1987. – №12. – С.47-54; Коваль М.В. Довготривала фортифікація на теренах України напередодні та під час Другої світової війни: Міфи і реалії. – Ч.1. – Хмельницький, 2005; Кузяк А.Г. Железобетонные сооружения укреплённых районов СССР на территории Украины: 1928–1936 гг. // Крепость Россия: Историко-фортификационный сборник. – Вып.2. – Владивосток, 2005. – С.6-75 та ін.

та Дідовицький вузли оборони Новоград-Волинського укріпленого району утворили новий оборонний рубіж¹³.

У зв'язку з перенесенням лінії державного кордону будівництво (окрім Кам'янець-Подільського УР) законсервували. Боєприпаси, озброєння, спеціальне обладнання або здавалося на склади, або відправлялося для обладнання УРів на новому кордоні. Будівельні та інженерні підрозділи теж перекидалися для розгортання нових прикордонних укріпрайонів. Зміна кордону спричинила також деяку реорганізацію в підпорядкуванні "старих" УРів. У 1940–1941 рр. частина батальйонів укріплених районів увійшла до складу дивізій. "Зникнення" деяких УРів як самостійних військових одиниць породило серед дослідників думку щодо їх розформування. Самостійними військовими одиницями в УРСР залишилися управління Кам'янець-Подільського, Могилів-Подільського – Ямпільського та придністровських укріплених районів. Але Генеральний штаб на початку 1941 р. наказав сформувати кулеметні батальйони для УРів. Уже на 1 червня 1941 р. у 13 УРах на старому кордоні розташовувалися 25 кулеметних батальйонів загальною чисельністю 17 080 осіб¹⁴.

Прикордонні бої червня 1941 р. підтвердили найгірші прогнози щодо вже побудованих УРів. Хоча дивізії встигли зайняти укріплення, однак брак зброї, розгубленість радянського командування, уміле маневрування німецьких танкових і механізованих частин зумовили швидке просування вермахту на інших напрямках. Особовий склад укріпрайонів або здавався в полон, або гинув у боях, або, за можливості підірвавши споруди та знищивши озброєння, виходив з оточення¹⁵.

У боях проявилися численні прорахунки – як вищого командування Червоної армії, так і допущені на місцях при будівництві й інженерному забезпеченні укріплених районів. Так, командуючий Київським особливим військовим округом, згодом начальник Генерального штабу Г.Жуков неодноразово наголошував на побудові УРів безпосередньо на українському прикордонні¹⁶. У своїх спогадах він

¹³ Коваль М.В. Спорудження укріплених районів «лінії Сталіна» в Українській РСР. – С.84.

¹⁴ Там само. – С.85.

¹⁵ Ленский А.Г. Сухопутные силы РККА в предвоенные годы: Справочник. – Санкт-Петербург, 2000. – С.43-47; Данилов І.В. Шепетівський укріпрайон в системі південного оборонного комплексу СРСР // Південно-Східна Волинь: наука, освіта, культура. – Хмельницький; Шепетівка, 1995. – С.188-191; Данилов І.В. Могилів-Ямпільський укріплений район // Первая Могилев-Подольская краеведческая конференция (октябрь 1996 г.). – Могилев-Подольский, 1996. – С.85-88 ті ін.

¹⁶ Жуков Г.К. Воспоминания и размышления. – Москва, 1969. – С.194.

цитував директиву Генштабу Червоної армії від 8 квітня 1941 р. про консервацію до особливого розпорядження Шепетівського, Ізяславського, Старокостянтинівського, Остропільського укріпрайонів. Командування КОВО зобов'язали сформувати кадри управління УРів, підготувати ділянки для побудови дерево-земляних та бетонних вогневих точок силами інженерних військ упродовж 10 днів після початку війни. Водночас у наступній директиві Генштабу від 19 квітня вимагалось максимально посилити темпи монтування бронедверей, озброєння, за можливості "кулемети та гармати встановлювати на польових станках"¹⁷. Цитування цих документів наприкінці 1960 – у 1970-х рр. повинне було переконати громадськість у посиленій підготовці до оборони країни.

Військове керівництво СРСР сподівалося, що укріплені райони на вірогідних напрямках наступу противника стануть основою для його стримування та наступного контрудару. Але реальний розвиток подій у червні 1941 р. засвідчив відсутність стратегічного мислення при плануванні прикордонної кампанії. По-перше, кремлівські очільники, розглядаючи програму побудови укріплених районів, не могли через політичні мотиви допустити тимчасовий відхід підрозділів Червоної армії із прикордоння на відстань понад 200 км. Як уже зазначалося, у потенційній зоні окупації залишалися чимало економічних та політичних центрів. Й.Сталін і його оточення цілком справедливо вважали, що масштабний відступ спричинить зневіру населення у спроможності лідерів СРСР організувати опір агресії. По-друге, Й.Сталін був упевнений, що основні воєнні дії розгорнуться саме на прикордонних територіях. Тому укріплені райони було максимально наближено до лінії держкордону. Так, Коростенський УР на своєму північному фланзі проходив усього лише в 1 км від кордону та в 96 км – на південному фланзі, а Новоград-Волинський УР – на відстані 24–80 км¹⁸. Це було характерним і для Тираспольського, Рибницького, Могилів-Подільського – Ямпільського укріпрайонів.

Командири також вказували на недостатню забезпеченість флангів і тилу від обходів противника, що за маневреної війни знижувало оперативну цінність укріплень; відсутність далекобійних гармат для боротьби з штурмовою й облоговою артилерією ворога – із 3196 збудованих довготривалих вогневих споруд тільки 409 призначалися для розміщення казематної артилерії; споруди були в основному фронтального типу¹⁹.

¹⁷ Там же. – С.221-223.

¹⁸ *Веремеев Ю.* Линия Сталина и подготовка партизанской войны. – Електронний ресурс. – Режим доступу: <http://army.armor.kiev.ua/hist/linia-stalina-ukr.php>

¹⁹ *Коваль М.В.* Спорудження укріплених районів «лінії Сталіна» в Українській РСР. – С.84.

Таким чином, зважаючи на маневрений характер війни, нові тактичні рішення вермахту, прорахунки політичного керівництва СРСР, укріплені райони не могли відіграти стратегічну роль у відбитті наступу. Певні очікування виправдав лише Київський укріпрайон, що став основою оборонної операції в липні – вересні 1941 р.²⁰

Паралельно М.Фрунзе пропонував для нейтралізації наступу переважаючих сил противника задіяти у прикордонних регіонах можливості так званої "малої" (партизанської) війни: "Якщо держава приділить цій справі доволі серйозну увагу, якщо підготовка цієї "малої війни" проходитиме систематично і планомірно, то можна створити для армії противника таку обстановку, за якої, незважаючи на всі свої технічні переваги, вона виявиться безсилою перед порівняно погано озброєним, але ініціативним, сміливим і рішучим супротивником"²¹. Такий висновок він зробив після аналізу бойових дій партизанів у Сибіру й на Далекому Сході, боротьби в "козацьких областях", із "басмацтвом" у Туркестані, "махновщиною" та "політичним бандитизмом" в Україні. Тому М.Фрунзе вважав одним із завдань Штабу Червоної армії узагальнення досвіду повстанської та партизанської війни, використання ідеї "малої війни" у "наших майбутніх війнах із технічно краще оснащеним ворогом"²².

Невдовзі було напрацьовано заходи щодо підготовки до "малої війни". Це, зокрема, створення законспірованої мережі диверсійних груп і диверсантів-одинаків у містах, на залізниці західніше від майбутніх укріплених районів; підготовка маневрених партизанських груп, здатних діяти в тому числі на незнайомій місцевості; виготовлення та вдосконалення спеціальної зброї й мінно-підривних засобів для диверсантів і партизанів; забезпечення останніх радіозв'язком та створення мережі радіоцентрів далекої дії; проведення попередньої підготовки для влаштування загороджень на дорогах, знищення мостів тощо. Ці заходи було орієнтовано саме на прикордонні регіони України та Білорусії, а їх здійснення покладалося на органи державної безпеки та відповідні управління (у тому числі розвідувальне, згодом 4-те) Штабу РСЧА. Уже 1923–1925 рр. на підставі вказівок командуючого військами України та Криму М.Фрунзе під час польового навчання підрозділи Українського військового округу тренувалися у проведенні диверсійних, партизанських дій у тилу ворога.

Паралельно розроблялися та втілювалися у життя плани зниження темпів наступу агресора через влаштування інженерних і

²⁰ Павлик В.С. Киевский укрепрайон: Документы, факты, свидетельства. – К., 2005.

²¹ Фрунзе М.В. Единая военная доктрина и Красная армия. – С.103-104.

²² Там же. – С.105.

мінно-вибухових загороджень. Так, у вересні 1925 р. командир 7-ї роти 4-го Червонопрапорного Коростенського залізничного полку І.Старинов (згодом один з ініціаторів створення у СРСР військ спеціального призначення) був відряджений у розпорядження дорожньо-транспортного відділу ОДПУ СРСР Південно-Західної залізниці як "фахівець з улаштування загороджень для забезпечення відходу військ на випадок агресії". Роботи проводилися на підставі вказівок командуючого військами Українського військового округу і завершилися впродовж 1929 р. Станом на 1 січня 1930 р. у прикордонній смузі було підготовлено, крім підривних команд зі складу двох залізничних полків, прикордонних військ, воєнізованої охорони залізниці, понад 60 підривних підрозділів загальною кількістю 1400 осіб. Для забезпечення швидкого мінування створювалися спеціальні склади готових до використання мін, було перевірено й відремонтовано 120 мінних труб і камер на об'єктах. Ефективність діяльності підривних команд та швидкість мінування у прикордонних районах (Південно-Західна залізниця) перевірялися під час польових навчань 1929–1930 рр.²³

Для підготовки особового й командного складу диверсійних і партизанських груп було створено законспіровані спеціальні школи – три у Києві, по одній у Харкові та Куп'янську (тут також розміщувалася тренувальна база, аеродром), в Одесі діяв філіал однієї із київських шкіл. Практичні питання діяльності шкіл, використання їхніх випускників вирішував безпосередньо командуючий Українського (із 1935 р. Київського) військового округу Й.Якір.

Згодом у довідках про агентів НКВС УСРР було виявлено відповідні записи про закінчення диверсійних шкіл наприкінці 1920 – на початку 1930-х рр. Так, у довідці від 25 грудня 1942 р. із посиланням на оперативне джерело "Нікітін" указувалося, що він успішно закінчив школу керівників партизанського руху при ДПУ УСРР і був призначений командиром загону у прикордонному Шепетівському районі²⁴.

Паралельно у прикордонних регіонах, згідно із затвердженням Штабом РСЧА планом, проводилося облаштування секретних складів із тисячами гвинтівок, сотнями кулеметів, десятками тонн боєприпасів і вибухівки. Найбільші бази матеріально-технічного забезпечення диверсантів закладалися на прикордонні – у Бессарабії, у районах Олевська, Коростеня, Овруча, Славути та ін.²⁵, у передпіллі укріпрайонів. Але останні будувалися, як уже зазначалося, у безпо-

²³ *Старинов И.Г.* Подрывник на коммуникациях агрессора // Вопросы истории. – 1988. – №7. – С.100-101.

²⁴ *Попов А.* НКВД и партизанское движение. – М., 2003. – С.25.

²⁵ Там же. – С.36.

середній близькості від кордону. Така дислокація позбавляла маневру диверсійні й партизанські загони, котрі, згідно з теорією малої війни, повинні були діяти в тилу противника.

Одна із київських шкіл розташовувалася на вул. Саксаганського, 120. Це була двоповерхова будівля із чотирма спальними кімнатами, їдальнею, класами та кабінетами. Тут навчалися 16 курсантів, більшість із них мали досвід партизанської війни в 1918–1920 рр. Їх тренували на посади командирів, заступників командирів диверсійних груп.

Серед курсантів шкіл було також чимало дівчат, які проходили диверсійну підготовку нарівні з чоловіками. 500 випускників українських, білоруських, ленінградської диверсійних шкіл брали участь у маневрах Ленінградського військового округу восени 1932 р., відпрацьовуючи дії в тилу ворога²⁶. Одну з диверсійних груп тоді очолював майбутній Герой Радянського Союзу, командир розвідувально-диверсійного загону НКВС СРСР, котрий діяв у 1942–1943 рр. на Київщині й Західному Поділлі, М.Прокопюк²⁷. Загалом в Українському військовому окрузі було підготовлено 3 тис. диверсантів, у тому числі 1400 підричників²⁸.

У 1930 р. на тлі проведення суцільної колективізації сільського господарства виникла велика кадрова проблема. Колишні партизани впродовж 1920-х рр., отримавши земельні наділи, стали середняками. Здебільшого вони не бажали записуватися в колгоспи й підпадали під розкуркулення та виселення з місць постійного проживання. Їх навчання та подальшу діяльність було глибоко законспіровано, вони не мали права розголошувати таємницю. І.Старинов згадував, що чимало майбутніх диверсантів та їхніх сімей удавалося визволити вже з ешелонів, що везли їх в "північні краї". Тому було вирішено випускників диверсійних шкіл перевести на роботу на цукрові заводи, механічні майстерні, машинно-тракторні станції²⁹.

У 1936 р. почалося згортання диверсійно-партизанського напрямку у воєнній доктрині СРСР та відхід від теорії малої війни. Формування кадрових дивізій та відмова від міліційно-територіального принципу, технічне переозброєння сприяли впевненості кремлівських вождів у "непереможності" Червоної армії. Нарком оборони СРСР К.Ворошилов 16 вересня 1936 р. на мітингу в Києві заявив: "Якщо ворог нападе на радянську Україну, на радянську Білорусію чи

²⁶ Старинов И.Г. Подричник на коммуникациях агрессора. – С.102-103.

²⁷ Боярский В. Партизаны и армия: История утерянных возможностей. – Минск; М., 2001. – С.58-59.

²⁸ Степаков В. Спецназ России. – СПб.; М., 2002. – С.66.

²⁹ Старинов И.Г. Мины ждут своего часа. – Москва, 1964. – С.34-35.

іншу частину Союзу, ми не тільки не пустимо ворога в межі нашої Батьківщини, але будемо його бити на тій території, звідки він прийшов"³⁰.

Створення партизанських та диверсійних загонів, закладання конспіративних баз зі зброєю та вибухівкою було використано як доказ існування "військово-фашистської змови у Червоній армії" в 1936–1937 рр. Підготовлені диверсанти та партизани зазнали арештів. Їх разом з інструкторами звинуватили "у зневірі у силах соціалістичної держави", "підготовці до ворожої діяльності в тилу Червоної армії". Тоді було арештовано заступника наркома оборони СРСР маршала М.Тухачевського, командуючих Київським (Й.Якір) та Білоруським (Є.Уборевич) військовими округами, заступника командуючого Ленінградського військового округу В.Примакова та ін.³¹ І.Старинов згадував, що після повернення з Іспанії восени 1937 р. його допитав співробітник держбезпеки про підготовку диверсантів, закладання баз зброї й вибухівки наприкінці 1920 – на початку 1930-х рр. у прикордонній смузі УРСР. Після допиту він зрозумів, що вся створена раніше диверсійно-партизанська система зруйнована, бази зброї й вибухівки, законспіровані загоны ліквідовано, партизанів заарештовано та засуджено. У розмові з К.Ворошиловим І.Старинов акцентував увагу на тому, що заходи з підготовки диверсантів і баз було санкціоновано ЦК ВКП(б) й виконувалися вони відповідно до вказівок самого наркома оборони. Тоді І.Старинова врятувало заступництво К.Ворошилова, який у телефонній розмові з М.Єжовим переконав остатнього в невинуватості Іллі Григоровича. Натомість нарком оборони чітко висловився, що "Якір і Берзін (у 1924–1935 рр. – начальник 4-го (розвідувального) управління Штабу РСЧА) готували банди й робили для них закладки зброї". Він запевнив М.Єжова, що І.Старинов виконував наказ і не міг знати про "антирадянські плани" "змовників"³². З обставин розмови цілком зрозуміло, що нищення одного з сегментів "малої війни" у прикордонні відбулося на тлі встановлення жорсткого контролю Й.Сталіна над армійським командуванням.

Одним із напрямів "малої війни" було розгортання партизанських дій на прикордонних територіях держав-сусідів, зокрема Румунії та Польщі. Таким чином більшовицькі керівники намагалися підтримувати "вогнище світової революції", подавати приклад "революційної війни за визволення пригноблених", відволікати зусилля суміж-

³⁰ Ворошилов К.Е. Речь на митинге в Киеве 16 сент. 1936 г. // Статьи и речи. – Москва, 1937. – С.656.

³¹ Кантор Ю.З. Война и мир Михаила Тухачевского. – М., 2005; Минаков С. Сталин и его маршал. – М., 2004.

³² Старинов И.Г. Мины ждут своего часа. – С.157-158.

них держав на придушення інспірованих повстань та бунтів селян прикордонних із СРСР територій. Хрестоматійним прикладом дестабілізації ситуації в Румунії стало Татарбунарське повстання 15–18 вересня 1924 р. в Південній Бессарабії. Його перебіг, склад учасників, зовнішньо- та внутрішньополітичні причини детально описано³³. Однак, у даному контексті, ми бачимо типовий приклад діяльності так званої "активної розвідки" ОДПУ СРСР та розвідників Штабу РСЧА.

Співробітники іноземного відділу ОДПУ СРСР та військової розвідки активно підтримували діяльність бойових загонів комуністичних організацій у Галичині, територію якої було розподілено на 4 "військових округи" (9 районів): Львівський (Золочівський, Рава-Руський, Рогатинський), Тернопільський (Тернопільський, Чортківський), Станіславський (Станіславський, Коломийський), Перемишльський (Перемишльський та Дрогобицький). Керівництво здійснювала "трійка" та два інструктори. У кожному окрузі й районі був свій керівник-організатор. Бюджет галицької військової організації складав 1,3 тис. доларів на місяць. Волинь поділили на 2 округи та 10 повітових організацій. Бюджет становив 1 тис. доларів³⁴.

Постійні диверсійні акти, напади на поліцейські дільниці для звільнення заарештованих спричиняли відповідну реакцію польських армії та спецслужб. Одна з таких операцій могла стати міжнародним скандалом і призвести до різкого погіршення стосунків із Польщею. 5 січня 1925 р. начальник прикордонної охорони ДПУ УСРР М.Бистрих повідомив про напад загону польських військ у складі 40 піхотинців і 3 кіннотників на управління 2-ї комендатури Ямпільського (тепер Хмельницька область) прикордонного загону та заставу 5 у районі с. Сивки, що за 7 км від Ямполья. Поляки обстріляли прикордонників, поранивши начальника застави Діккермана. Одного з нападників було вбито, але його тіло вони змогли забрати. Загін успішно перейшов польсько-радянський кордон і розчинився на території СРСР³⁵. Голова ОДПУ СРСР Ф.Дзержинський був стурбований нападом поляків і того ж дня написав Г.Ягоді: "Треба із розслідуванням виїхати на місце. Треба з'ясувати мотиви та причину таких дій поляків. Питання дуже серйозне"³⁶.

³³ Борьба трудящихся Бессарабии за своё освобождение и воссоединение с советской Родиной (1918–1940 гг.). – Кишинёв, 1970; *Грама Д.К., Мартынич Е.Г.* Процесс над участниками Татарбунарского восстания. – Кишинёв, 1988.

³⁴ *Колтакиди А.И., Прохоров Д.П.* Империя ГРУ: Очерки истории российской военной разведки. – Кн.2. – М., 2000. – С.123-124.

³⁵ Пограничные войска СССР 1918–1928: Сб. док. и мат. – М., 1973. – С.515-516.

³⁶ Ф.Э.Дзержинский – председатель ВЧК–ГПУ: 1917–1926 / Сост. А.А.Плеханов, А.М.Плеханов. – М., 2007. – С.579.

Навіть первинний аналіз повідомлення засвідчив серйозну військову та диверсійну підготовку нападників. Так, при прориві через позиції прикордонників вони використали понад 30 гранат, що дало можливість практично безперешкодно перейти на територію СРСР. Це – один із методів саме диверсійних груп. Зважаючи на отримані докази нападу підрозділу регулярної польської армії, 8 січня 1925 р. політбюро ЦК РКП(б) створило "трійку" у складі О.Шліхтера, В.Балицького та представника наркомату закордонних справ СРСР. Їй доручили розібратися в "обставинах боєзйткнення в 7 км від Ямполья Волинської губернії". Наркомату закордонних справ доручалося викликати представника посольства Польщі й "вказати на готовність нашої сторони владнати інцидент мирним шляхом"³⁷. Така поблажливість більшовицьких очільників була вимушеною. По-перше, СРСР не мав можливості розпочинати в 1925 р. війну з Польщею; по-друге, члени політбюро вже знали, що загін належав розвідувальному управлінню Штабу Червоної армії...

На засіданні 27 січня 1925 р. члени політбюро ухвалили ще одну постанову – "Про напад на Ямпіль". Вони доручили наркомату закордонних справ підготувати "ноту про напад на СРСР регулярних частин польської армії", але цей документ не повинен був загострити радянсько-польські відносини. Також було створено комісію у складі В.Куйбишева (голова), Ф.Дзержинського, Й.Уншліхта, М.Фрунзе (із заміною К.Ворошиловим), Г.Чичеріна для аналізу діяльності і форм роботи розвідувального управління за кордоном³⁸. Того ж дня Ф.Дзержинський наказав Г.Ягоді підготувати запит до прикордонної охорони, начальників особливих відділів ОДПУ СРСР про діяльність "банд (наших)" і роботу розвідувального управління³⁹. Також він написав листа до голови ДПУ УСРР В.Балицького з проханням зібрати всю інформацію про диверсантів Розвідупра, їх чисельність, озброєння, підпорядкування в Києві, Харкові, Москві, взаємовідносини фахівців-розвідників із прикордонниками та чекістами, методи переходу через кордон. В.Балицькому пропонувалося висловити своє ставлення до діяльності "банд" і Розвідупру, необхідності їх ліквідації, можливості виступу проти радянської влади, перспективи їхньої закордонної роботи тощо⁴⁰.

У результаті роботи комісії В.Куйбишева стало відомо, що, починаючи з 1921 р., розвідувальне управління надсило на суміжні території Польщі добре підготовлені й озброєні диверсійні групи. Їх

³⁷ Российский государственный архив социально-политической истории, ф.17, оп.3, д.484, л.1.

³⁸ Там же, д.486, л.1.

³⁹ Там же, ф.76, оп.3, д.165, л.15.

⁴⁰ Там же, д.247, л.7.

метою була провокація антидержавних виступів. Спільно з представниками місцевого населення, що були невдоволені польською владою, вони здійснювали акти терору проти поліцейських, службовців адміністрації, грабували банки, нападали на поїзди, невеликі тюрми тощо.

25 лютого 1925 р. політбюро ЦК РКП(б) затвердило пропозиції комісії В.Куйбишева. Члени комісії визнали, що активна розвідка (диверсійні, військово-підривні групи) були "необхідним доповненням наших військових заходів". Зі встановленням дипломатичних стосунків із країнами-сусідами пропонувалося згорнути їх діяльність. Однак слабкість керівництва місцевих партійних осередків стихійним селянським рухом, представниками якого комплектувалися ці групи, "не дозволяли організаційно керувати цими групами, вони не виконували надіслані директиви". Тому пропонувалося ліквідувати диверсійні та партизанські групи за межами СРСР і, зокрема, у Польщі. Наголошувалося, що у суміжних державах не повинно залишитися активних бойових груп, діяльність яких санкціонувалася політбюро. Уся бойова й повстанська робота повинна бути передана осередкам компартії тієї країни, де вони діяли. Замість активної розвідки у сусідніх державах пропонувалося створити "суворо законспіровані пункти для вивчення військових об'єктів, встановлення зв'язку із потрібними людьми, заготівлі матеріалів і т.д., тобто для підготовки до деструктивної роботи під час війни в тилу противника". Ці розвідувально-диверсійні пункти не пов'язувалися з партією, а члени груп не повинні бути партійцями. Загалом ішлося про створення у суміжних державах розгалуженої розвідувально-диверсійної мережі.

Також комісія В.Куйбишева пропонувала очистити прикордоння СРСР від активних партизанів, що переходили кордон і займалися диверсійними актами й терором у сусідніх державах. Пропонувалося, "не озлоблюючи їх і залишаючи на обліку для використання під час війни, евакуювати у внутрішні округи". Політбюро навіть ухвалило рішення виділити необхідні кошти для виводу груп, вирішення матеріальних проблем бойовиків. Відповідальність за перехід кордону тепер повністю покладалася на ОДПУ СРСР.

Цікаво, що у пропозиціях комісії В.Куйбишева вказувалося, що в окремих випадках політбюро залишало за собою право відновити діяльність партизанських і диверсійних груп, зокрема в Бессарабії⁴¹. Хоча політичне керівництво СРСР санкціонувало виведення диверсантів із Польщі, Румунії та інших країн Центрально-Східної Європи, однак на далекосхідному (Китай) та південному (Афганістан) напрямках упродовж 1920–1930-х рр. діяльність груп "активної розвідки" лише посилювалася.

⁴¹ Там же, ф.17, оп.162, д.2, л.78-81.

Обговорюючи результати роботи диверсійних груп на територіях сусідніх держав, Й.Сталін та його оточення усвідомлювали можливість розвитку повстанства та диверсійної роботи в українському прикордонні, адже національний повстанський рух 1920-х рр. став яскравим прикладом військової спроможності селянства України. Наявність у прикордонних районах чималих контингентів населення, що мали родичів у суміжних державах, компактне проживання національних меншин – представників титульної нації держав-сусідів, антирадянські настрої вагомої частини населення зумовили ставлення вищого партійно-радянського керівництва СРСР до України як до "петлюрівської" та "повстанської" території. У широко цитованому дослідниками листі Й.Сталіна до Л.Кагановича від 11 вересня 1932 р. керівник ВКП(б) писав: "Якщо не візьмемося за виправлення становища на Україні, Україну можемо втратити. Майте на увазі, що Пілсудський не дрімає, і його агентура на Україні набагато сильніша, ніж гадає Реденс чи Косіор. Майте також на увазі, що в Українській компартії (500 тисяч членів, хе-хе) перебуває немало гнилих елементів, свідомих і позасвідомих петлюрівців, нарешті – безпосередніх агентів Пілсудського. Як тільки справи погіршаться, ці елементи не забаряться відкрити фронт всередині (та за межами) партії, проти партії. Найгірше – це те, що українська верхівка не бачить цих небезпек"⁴².

Вихід Й.Сталін та його оточення бачили в комплексі заходів, які, на їхню думку, могли економічно зміцнити в першу чергу сільське господарство прикордонної смуги, таким чином посиливши її боєздатність. У цьому комплексі заходів значним фактором була репресивна складова, зокрема масові депортації "політично неблагонадійного" населення. Із прикордонних районів узимку – навесні 1935 р. населення депортувалося у два етапи. Перший: 1–9 лютого 1935 р., коли на спецпоселення Біломорсько-Балтійського каналу було вивезено 2 тис. сімей (8678 осіб) "куркулів та антирадянського елементу" (615 німецьких, 681 польська, 589 українських, 115 чеських, молдавських, болгарських, єврейських родин)⁴³. На другому етапі виселення проходило у внутрішні області радянської України (Харківську та Дніпропетровську). Уже 20 грудня 1934 р. політбюро ЦК КП(б)У вирішило виселити з прикордонної смуги двадцяти двох районів Вінницької та Київської областей "політично неблагонадійних осіб" і натомість вселити із внутрішніх районів УСРР – 4 тис. "кращих колгоспників". Загалом упродовж 20 лютого – 10 березня 1935 р. з

⁴² Васильєв В. Ціна голодного хліба // Командири великого голоду: Поїздки В.Молотова і Л.Кагановича в Україну та на Північний Кавказ: 1932–1933 рр. – К., 2001. – С.30-31.

⁴³ Сталинские депортации: 1928–1953 / Сост. Н.Поболь, П.Полян. – М., 2005. – С.50.

подільського прикордоння було виселено 2864 господарства (із загальної кількості 8342 виселених господарств), 12 828 осіб (із загальної кількості 38 996 осіб). Підкреслимо, що чекісти ретельно готували списки виселених. Основними критеріями були соціальний стан, ставлення до політичних та господарських кампаній, політичне минуле, наявність родичів за кордоном. Так, із загальної кількості виселених 8342 господарств 3434 були українцями, 2866 – поляками, 1903 – німцями. За соціальним складом: "куркульських" – 1155, одноосібних – 3725, колгоспних – 3396, інших – 53 сім'ї. На вільні поселення на Поділлі вїхало 1016 господарств (4217 осіб) із Чернігівської та Київської областей⁴⁴.

У масовій операції з адміністративного виселення слід відзначити декілька моментів. По-перше, головним підґрунтям цієї акції стала політична та соціальна належність. Про це свідчить хоча б кількість виселених в обох хвилях українців. У першій були відкриті противники більшовизму, які неодноразово в різних формах висловлювали своє ставлення до економічних експериментів керівників СРСР. До другої хвилі виселених увійшли так звані пасивні та потенційні "противники радянської влади". Тому, вірогідно, їх переселили у внутрішні області України. Співробітники органів державної безпеки, а з їхньої подачі й вище партійно-радянське керівництво СРСР, інтерпретували наявність на прикордонні населення, тотожного за національністю з прилеглою державою, як середовище діяльності спецслужб сусідів.

По-друге, кидається у вічі диспропорція кількості виселених (38 996) та вселених (16 431 особа). Тут вирішувалося дві суттєвих проблеми – зменшувалося навантаження населення на гектар землі, що було важливо для малоземельного Поділля, а паралельно розпочалося грандіозне військове будівництво вже згадуваних вище укріплених районів, котре потребувало значного "життєвого простору" та відповідного забезпечення секретності.

По-третє, із прикордонної смуги "вилучалися" реальні та потенційні (на думку комуністичних очільників) "противники радянської влади", які могли дискредитувати соціально-економічні експерименти більшовицького режиму, надавати посильну допомогу "диверсантам та розвідникам" з-за кордону, а в період воєнних дій активно допомагати агресору. Так, за інформацією секретно-політичного відділу ОДПУ СРСР від 20 липня 1932 р., за неповними

⁴⁴ Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України), ф.1, оп.20, спр.6618, арк.1–8. Див. також: Подкур Р.Ю. Переселення «політично неблагонадійних» громадян України на початку 1935 р. в контексті репресивної політики партійно-державного керівництва СРСР // Історія України: Маловідомі імена, події, факти. – Вип.13. – К., 2001. – С.127-149.

даними з прикордонних районів УСРР до суміжних держав (Польщі та Румунії) тільки у січні – травні 1932 р. нелегально перейшло 745 громадян, затримано при спробі переходу 1130 осіб. Емігранти підрадянської України розповідали про реалії проведення суцільної колективізації, наростання масового голоду. Також співробітники цього союзного відомства акцентували увагу на розкритті у січні – липні 1932 р. "по лінії національної контрреволюції" 35 організацій та груп загальною кількістю 562 особи⁴⁵. Наскільки реальна була "контрреволюційна діяльність" цих "розкритих" груп, свідчать списки реабілітованих громадян, які оприлюднюються у відповідних книгах науково-документальної серії "Реабілітовані історією" у Вінницькій, Волинській, Житомирській, Рівненській, Хмельницькій областях.

По-четверте, прикордонна смуга заселялася "політично благонадійними" колгоспниками. Здебільшого це були сільські активісти, комуністи, комсомольці, прихильники радянської влади, демобілізовані червоноармійці та їхні сім'ї. Вони мали стати опорою в розбудові колгоспів і, водночас, посилити оборонні можливості прикордонної смуги. Паралельно в першочерговому порядку прикордонним колгоспам, машинно-тракторним станціям надавалося суттєве матеріально-технічне, продовольче, фінансове забезпечення. Лідери СРСР сподівалися, що комплексні заходи поліпшать політико-економічну ситуацію у прикордонних колгоспах, селах і містечках.

Восени 1935 р. почалася цілеспрямована депортація польського населення з прикордонних районів Поділля та Київщини. Спочатку з санкції ЦК КП(б)У до Харківської, Донецької і Дніпропетровської областей було вислано 1500 польських сімей, а у травні та вересні 1936 р. – 15 тис. польських і німецьких господарств не зі своєї волі вирушили до Казахстану⁴⁶. Причини такої акції пояснив у листі в ЦК КП(б)У перший секретар Вінницького обкому КП(б)У В.Чернявський. "Політична неблагонадійність" польського населення полягала в підозрах щодо "шпигунства", участі в контрабандних оборудках, наявності родичів за кордоном, "належності до релігійного активу"⁴⁷. Національну спрямованість цих акцій також підтвердив нарком НКВС СРСР Г.Ягода в листі до голови РНК В.Молотова. Оці-

⁴⁵ Трагедия советской деревни: Коллективизация и раскулачивание: 1927–1939: Док. и мат.: В 5 т. – Т.3. – М., 2001. – С.421; *Ганжа О.І.* Опір селянства політиці суцільної колективізації в Україні // Проблеми історії України: Факти, судження, пошуки. – Вип.5. – К., 2001. – С.209.

⁴⁶ Сталинские депортации: 1928–1953. – С.53-56.

⁴⁷ *Калитко С.Л.* Політика керівництва компартії щодо польської національної меншини наприкінці 20-х – 30-х рр. (на матеріалах Вінницької області) // Поляки на Хмельниччині: погляд крізь віки. – Хмельницький, 1999. – С.341.

нюючи депортації в лютому – березні 1935 р., він писав: "Проведені переселення значною мірою очистили прикордонні райони, особливо Київської області, від контрреволюційних націоналістичних (польських і німецьких) і антирадянських елементів. Унаслідок того, що у час весняного переселення 1935 р. контингент переселенців із прикордонних районів Вінницької області був порівняно невеликий, у ряді прикордонних районів Вінницької області до теперішнього часу залишилися значні кадри контрреволюційних польських націоналістичних елементів, перебування яких у прикордонних районах, із точки зору укріплення кордонів, потрібно визначити небажаним"⁴⁸.

Наростання антипольських настроїв серед вищого партійно-радянського керівництва СРСР початку 1930-х рр. проявлялося не лише в депортаціях. Так, постанова ЦК КП(б)У від 4 квітня 1935 р. "Про реорганізацію німецьких і польських шкіл у прикордонних районах" розпочала чергову кампанію ліквідації національної освіти. У документі зазначалося: "У зв'язку з тим, що польські націоналісти штучно створили ряд польських шкіл у районах із переважною більшістю українського населення, яке розмовляє українською мовою, особливо в районах [...] Проскурівському, Волочиському, Городоцькому, Сатанівському Вінницької області, [...] комісії у складі Попова, Затонського, Ільїна, Чернявського, Дитюка і Карпова доручено розробити конкретні заходи"⁴⁹.

Однак на територіях компактного проживання національних меншин налічувалися сотні тисяч громадян. "Вилучивши" невелику, політично активну частину, лідери СРСР та місцеві партійно-радянські працівники намагалися згорнути національно-культурний розвиток нацменшин. Так, окружні парткоми спільно з органами виконавчої влади продовжували ухвалювати рішення про ліквідацію польських шкіл. Бюро Проскурівського окружного КП(б)У 16 серпня 1935 р. в постанові "Про мережу польських шкіл" доручило відділам окрпарткому, партійній групі окрвиконкому впродовж декади "переглянути списки польських шкіл округу і не пізніше 26-го серпня подати матеріали на бюро окрпарткому". Як наслідок, в окрузі було переведено на українську мову викладання 11 польських шкіл, у тому числі у прикордонних Городоцькому – 3, Сатанівському – 3 і по одній школі у Чорноострівському, Базалійському та Красилівському районах⁵⁰.

Після постанови ЦК КП(б)У від 27 жовтня 1935 р. на Поділлі залишилося 29 польських шкіл: серед них середніх – 5, неповних

⁴⁸ Сталинские депортации: 1928–1953. – С.54.

⁴⁹ ЦДАГО України, ф.1, оп.7, спр.384, арк.4; оп.16, спр.12, арк.278.

⁵⁰ Держархів Хмельницької обл., ф.П-301, оп.1, спр.28, арк.9, 20.

середніх – 18 та 6 початкових, в яких навчалося 6537 учнів⁵¹. У Кам'янець-Подільському окрузі з 14 – залишилося лише 2: в окружному центрі та в Дунаївцях.

1 лютого 1935 р. секретаріат ЦК КП(б)У ухвалив постанову "Про реорганізацію мережі районних польських газет", відповідно до якої у Шепетівському, Полонському та Бердичівському районах Вінницької області газети ліквідовувалися⁵². З 15 квітня 1935 р. припинився вихід видання "Пограничная правда" у Славуті⁵³. Постановою Проскурівського окружного КП(б)У "Про ліквідацію польських районних газет" з 1 вересня 1935 р. було припинено випуск газет "Коллективист пограничья" Проскурівського, "Штурмовик надзбручанський" Городоцького та "Коммунар пограничья" Волочиського районів. За рішенням партійних комітетів було ліквідовано польські районні газети на Славутчині та Ізяславщині (Шепетівський округ)⁵⁴. Їхнє майно передавалося редакціям україномовних райгазет, а шрифти відправили до центральної польської газети "Гłos радзецький".

Прикордонний фактор Поділля, і УРСР у межах СРСР загалом, відіграв значну роль у розгортанні масштабів "Великого терору" 1937–1938 рр. Загальні мотиви, перебіг масових операцій тих часів детально досліджено⁵⁵. Тож зупинімося на певних регіональних особливостях "Великого терору" на Поділлі. Основну роботу з реалізації запланованих акцій було покладено на управління державної безпеки УНКВС УРСР, міжрайонні відділи УДБ та районні апарати НКВС. На території республіки створювалося 45 міжрайонних оперативних груп. У Вінницькій області місцями їх дислокації визначалися Вінниця, Бердичів, Шепетівка, Тульчин, Проскурів, Кам'янець-Подільський, Могилів-Подільський⁵⁶.

Для визначення місць дислокації та районів, що входили до складу міжрайонних відділів держбезпеки, чекісти провели політичну та соціально-економічну оцінку адміністративно-територіальних оди-

⁵¹ Держархів Вінницької обл., ф.П-136, оп.1, спр.371, арк.15-16.

⁵² Єременко Т.І. Польська національна меншина в Україні у 20–30-ті рр. XX ст. – К., 1994. – С.60.

⁵³ Рубльов О., Репринцев В. Репресії проти поляків в Україні у 1930-ті роки // 3 архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 1995. – №1/2. – С.134.

⁵⁴ Держархів Хмельницької обл., ф.П-301, оп.1, спр.228, арк.33.

⁵⁵ Кип Д., Литвин А. Епоха Сталіна в Росії: Современная историография. – М., 2009; Політичні репресії в Україні (1917–1980-ті рр.): Бібліографічний покажчик. – К., 2007; Репресії в Україні (1917–1990 рр.): Науково-допоміжний бібліографічний покажчик. – К., 2007.

⁵⁶ Нікольський В.М. Репресивна діяльність органів державної безпеки СРСР в Україні (кінець 1920-х – 1950-ті рр.): Історико-статистичне дослідження. – Донецьк, 2003. – С.91-92.

ниць. Так, у підготовлених "політико-економічних характеристиках" вказувалася кількість населення, перелік промислових підприємств та їх значення в економіці регіону чи навіть СРСР, наявність військових частин тощо. Особливо акцентувалося на ставленні до УНР, участі населення в повстанському русі, протидії колективізації, наявності "національних колоній". Зокрема, зазначалося, що у прикордонному Орининському районі, "населення було сильно заражене петлюрівським рухом та контрабандною діяльністю. Серед контрабандистів зафіксовані зв'язки з польським шпигунством. Особливо проявили себе контрреволюційні організації під час проведення масової колективізації і виселення куркульства. Район є об'єктом для польської розвідки". Муровано-Куриловецький район, який межував із Румунією, уважався "осередком есерівщини та петлюрівщини. Село Вербівці було місцем діяльності польського агента, ксьондза Соколовського, який був обмінаний і проживає в Польщі. У минулому в районі були значні петлюрівські формування. За кордоном (у Румунії та Польщі) проживає значна кількість вихідців із району – колишніх учасників польської та петлюрівської армії"⁵⁷.

Виходячи з подібних уявлень формувалися відповідні штати міжрайонних відділів УДБ. Прикордонні на відміну від "внутрішніх" замість 15–16 штатних одиниць налічували 17–18 співробітників. Окрім того, арешти у прикордонній смузі, згідно з оперативними наказами, проводили прикордонні загони. Усі ці органи мали впродовж короткого часу провести політичну та соціальну "санацію" Поділля, де проживало понад 3,8 млн осіб. Наявність 200 тис. польського населення (за підрахунками чекістів) визначила одну з регіональних особливостей державного терору на Поділлі⁵⁸.

Таким чином, на формування воєнної доктрини СРСР впливали ідеологічні засади комуністичної партії, котра оголосила "війну світовому капіталу". Її лідери постійно акцентували увагу на "капіталістичному оточенні першої соціалістичної країни". Це зумовило вироблення алгоритму: оборона від агресії капіталістичних країн, виснаження ворога у прикордонних боях, перехід у контрнаступ з остаточним розгромом армії противника на території держави-агресора.

Руйнівні наслідки Першої світової та громадянської воєн призвели до значного занепаду економіки як радянських республік, так і держав-сусідів. Увага політичних лідерів зосередилася на відновленні господарства. Для збільшення капіталовкладень довелося значно скоротити військові бюджети. Але як суміжні держави, так і СРСР активізували діяльність розвідувально-диверсійних підрозділів у при-

⁵⁷ Галузевий державний архів Служби безпеки України, ф.16, оп.30, спр.61, арк. 19, 23.

⁵⁸ Там само, арк.2.

кордонних регіонах. Їх метою було виявлення можливої концентрації контингентів військ для наступу й дестабілізація прикордоння. Останнє відволікало значні політичні та економічні зусилля для їх нейтралізації та не дозволяло в повній мірі зосереджуватися на підготовці потенційної війни.

Скорочення військового бюджету СРСР призвело до реалізації теорії "малої війни", що передбачала створення диверсійних і партизанських груп, баз їх матеріально-технічного забезпечення. Ці підрозділи мали діяти в тилу ворога під час війни. Однак унаслідок політичних інтриг військового командування та посилення контролю Й.Сталіна над армією наприкінці 1930-х рр. було ліквідовано всі диверсійні та партизанські загони, їх учасників та інструкторів заарештовано й засуджено до страти або довготривалих термінів ув'язнення, а зброю, вибухівку передано на склади.

Паралельно у прикордонні будувалися нові фортифікаційні споруди. Вони мали стати опорними пунктами для зупинення можливої агресії й переходу в контрнаступ. Однак в умовах реальної війни через прорахунки командування Червоної армії, використання вермахтом тактики маневреної війни укріплені райони, за окремими винятками, не відіграли визначеної для них стратегічної ролі.

Одним з елементів реалізації воєнної доктрини у сегменті прогнозованої війни на прикордонні стали масові політичні репресії проти населення прикордонних регіонів. Лідери СРСР убачали в ньому потенційну "п'яту колону". Це стосувалося як національних меншин, що були представниками титульних націй держав-сусідів, так і титульних націй радянських республік. "Політично неблагонадійних" громадян спочатку висилали з прикордоння, а потім, під час "Великого терору", значну частину потенційних "ворогів" ув'язнили або стратили.

Кирил Горбуров

**З ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКО-
ПОЛЬСЬКОГО ПРИКОРДОННЯ
МІЖВОЄННОЇ ДОБИ ХХ ст.:
МАРХЛЕВСЬКИЙ ПОЛЬСЬКИЙ
НАЦІОНАЛЬНИЙ РАЙОН УСРР
1925–1935 рр.**

У статті на підставі наявної історіографії¹, а також виявлених автором нових документальних джерел, які значною мірою уперше вводяться до наукового обігу, робиться спроба по-новому реконструювати призабуту сторінку з історії українсько-польського прикордоння міжвоєнної доби ХХ ст. – причини створення, історію функціонування й мотиви владної ліквідації Мархлевського польського національного району УСРР 1925–1935 рр.

Мархлевський (до 1926 р. – Довбишанський) польський національний район УСРР був створений у загальному річизні політики «коренізації»/«українізації»² відповідно до постанови Малої президії ВУЦВК від 21 липня 1925 р. з населених пунктів Новоград-Волинського, Баранівського, Пулинського, Чуднівського й Миропільського районів Житомирської округи з компактними масами польського населення. Територіально межував з Пулинським німецьким національним районом. Функціонування Мархлевського району розпочалося у вересні 1925 р.

Район розташовувався у далекій від залізничного сполучення місцевості – на південній окраїні українського Полісся, посеред нескінченних боліт, пісків й лісів, що займали майже 40% території «польрайону». Районний центр Довбиш, на початку 1926 р. на прохання «працюючого польського люду» перейменований на Мархлевськ й

¹ Аналіз історіографії питання станом на 2005 р. див.: *Ващенко І. М.* «Радянська Мархлевщина» як історичний феномен: польський національний район УСРР 1925–1935 рр. в історіографії // *Історія України: Маловідомі імена, події, факти.* – К., 2005. – Вип. 30. – С. 202-215.

² Див., напр.: *Чирко Б. В.* Національні меншини в Україні (20–30 роки ХХ ст.). – К., 1995; *Якубова Л. Д.* Етнічні меншості УСРР у першій половині 20-х років ХХ ст. – К., 2002; «Українізація» 1920–30-х років: передумови, здобутки, уроки. – К., 2003 та ін.

неофіційно титулований «польською радянською столицею», був невеликим поселенням навколо порцелянового заводу. Довбиш/Мархлевськ був практично рівновіддаленим (на відстань у 120 км) як від радянсько-польського кордону, так і від округового центру – Житомира. Відсутність дороги з твердим покриттям, яка з'єднувала б район з Житомиром, суттєво перешкоджала прискореному розвитку «радянської Мархлевщини». Тому її будівництво, яке тривало упродовж 1926–1933 рр., стало однією з найбільших й найважливіших інвестицій цієї польської національно-адміністративної одиниці³.

Створення польського національного району в УСРР викликало сплеск ентузіазму у польських комуністів у Радянському Союзі, що, зрештою, було цілком зрозумілим. Адже вони отримували таким чином сурогатний заміник соціалістичної Польщі, боротьба за яку раніше принесла стільки невдач й розчарувань. Долучився до справи творення «радянської Мархлевщини» й особисто «залізний Фелікс» (Ф. Дзержинський), який 3 жовтня 1925 р. звернувся з листом до «працюючих мас» новоствореного району, в якому наголошував виняткове значення цієї польської радянської автономії⁴.

На урочисте проголошення району, яке відбулося 27 березня 1926 р., прибули ледь не усі видатні польські комуністи, які працювали в СРСР – на чолі з Ф. Дзержинським, Ф. Коном та Й. Уншліхтом. Урочистість перетворилася на бурхливу демонстрацію солідарності з «польським пролетаріатом, який бореться». Окрім численних місцевих провідників радянської Полонії, які прибули на проголошення польського району, почесними членами його райвиконкому було обрано комуністичних послів Сейму II Речіпосполитої – А. Варського й С. Ланьцуцького⁵.

Функціонування польського національного району мало яскраво виражений політичний зміст. Про це не раз говорив керівник польської секції й заступник голови ЦКНМ Я. Саулевич: «Розташований на пограниччі України, польський район є живим контрастом до капіталістичної політики поляків, є постійним нагадуванням утисків українців і білорусів у Польщі [...]. Організація району стала одним із чинників притягнення основних мас польського селянства до радянського будівництва, відданості їх спільній справі Батьківщини всіх працюючих – СРСР»⁶.

³ Iwanow M. Pierwszy naród ukarany: Polacy w Związku Radzieckim 1921–1939. – Warszawa – Wrocław, 1991. – S. 120–121.

⁴ ЦДАВО України, ф. 413, оп. 1, спр. 481, арк. 17.

⁵ Polsko-radzieckie stosunki kulturalne, 1918–1939: Dokumenty i materiały. – Warszawa, 1977. – S. 279.

⁶ Цит. за: Якубова Л. Д. Національне адміністративно-територіальне будівництво в УСРР/УРСР 1924–1940: Польський національний район Мархлевський (до 1926 – Довбишанський) // Енциклопедія історії України: У 10 т. – К., 2010. – Т. 7: Мл – О. – С. 306–307.

27–30 квітня 1926 р. відбувся 1-й з'їзд рад району, в якому взяли участь 103 делегати та 500 гостей. На пропозицію Польбюро агітпропвідділу (АПВ) ЦК ВКП(б) було вирішено назвати район іменем Ю. Мархлевського⁷, а райцентр Довбиш – Мархлевськом. З'їзд привітали від імені ЦК ВКП(б) й Компартії Польщі (КПП) Фелікс Кон, ЦК КП(б)У – Самуїл Лазоверт, Польбюро АПВ ЦК ВКП(б) – С. Дзержинська, Ради національностей ЦВК СРСР й уряду УСРР – Болеслав Скарбек⁸, а також представники інших владних органів, установ та організацій. Надійшли привітання від голови ВУЦВК Г. І. Петровського, РНК УСРР, голови Селянського Інтернаціоналу Т. Домбаля й Ф. Дзержинського. Новоутворений район отримав цінні подарунки: від московського видавництва «Трибуна» – два трактори з плугами, культурно-освітнього товариства «Праца» – радіоприймач, польського відділення Наркомпросу РСФРР – фотоскоп, удови Ю. Мархлевського – його портрет та дві платівки з промовами⁹.

З доповідями на з'їзді виступили: Ф. Кон – про міжнародне становище, Б. Скарбек – діяльність уряду УСРР, Сумцов – роботу Волинського окрвиконкому. Доповідачам було задано чимало питань, зокрема, й незручних: «Чому радянська влада не дозволяє передплачувати газет з Польщі?»; «Кому належить земля, що її відібрано у середняків?»; «Чому землю не продають у власність?» та ін. В обговоренні доповідей промовці наголошували на нагальних проблемах району: недостатній кількості й важкому матеріальному становищі шкіл, жахливому стані доріг і мостів (Мархлевськ був розташований у 13 верстах від шосе), відсутності медичної й агрономічної допомоги, браку приміщень для райвиконкому (тимчасово розташувався у будинку порцелянового заводу), сільрад, шкіл, шкільних підручників, особливо німецьких, малочисельності міліції (три співробітники на район), необхідності субсидій для розвитку району тощо. З'їзд обрав райвиконком (28 осіб), який очолив Є. Олдаковський. Серед членів першого складу Мархлевського РВК були Ф. Дзержинський, Ф. Кон та Й. Уншліхт. Почесними членами РВК, як вже зазначалося, були обрані А. Варський та С. Ланьцуцький¹⁰.

1927 р. відбувся 2-й з'їзд рад Мархлевського району, на якому були присутні Т. Домбаль, Б. Скарбек, С. Лазоверт.

⁷ Див.: Мархлевский, Юлиан Юзефович (1866–1925) // Деятели СССР и революционного движения России: Энциклопедический словарь Гранат. – Репринтное изд. – М., 1989. – С. 534.

⁸ Про нього докладніше див.: Горбуров К. Болеслав Скарбек-Шацкий (1888–1934) – маловідома біографія лідера «польської комуністичної роботи» в УСРР // 3 архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – 2012. – № 1 (38). – С. 181–207.

⁹ Костюшко И. И. Польское национальное меньшинство в СССР (1920-е годы). – М., 2001. – С. 78.

¹⁰ Там само. – С. 79.

На момент створення Довбишанський польський національний район складався з 25 сілрад, 96 населених пунктів, 7 557 господарств з загальною кількістю населення 40 577 осіб, що з них поляків нараховувалося 28 336 (69,83%), українців – 8 098 (19,96%), німців – 2 805 (6,91%), євреїв – 1 319 (3,25 %); 18 осіб мешканців району репрезентували інші національності (0,05%). Відповідно до національної структури людності, з 25 сілрад району 21 була польською, 2 – українськими, 2 – німецькими¹¹.

Польське населення району мало низку характерних особливостей. На противагу іншим теренам України й Білорусі, тут була нечисленною польська заробітчанська еміграція, сформована у різні періоди. Вона переважала хіба що серед робітників двох невеликих склозаводів й Довбишанської порцелянової фабрики. Серед місцевих поляків майже не було представників шляхти загородової, цих традиційно найбільш послідовних й затятих носіїв й творців польських національних традицій на «далеких Кресах». Згідно з даними Волинського губкому КП(б)У, поляки на теренах проектованого національного польського району склалися переважно з однорідної автохтонної селянської маси, яка за різних обставин зазнала полонізації. Це були насамперед майже без винятку колишні уніати, яким у цьому віддаленому й відсталому закутку поліських боліт вдалося відбити форсований царською владою православний наступ й перетворити власні уніатські церкви на католицькі костьоли. Їхня полонізація відбулася головним чином у другій половині XIX ст., тобто за доби найгострішої русифікаційної політики¹².

Втім, «хрещений батько» національного польського району УСРР – заступник голови Центральної комісії національних меншин при ВУЦВК Я. Саулевич¹³ висловлював дещо відмінну від керівництва Волинського губкому КП(б)У точку зору щодо генези й стратифікації (дихотомія «пани – хлопи») місцевої польської людності, фіксуючи наявність на території проектованої польської автономії шляхетських колоній й ретельно переховуваних від стороннього (особливо владного) ока в окремих місцевих родинах грамот про польське дворянське походження. За його словами, ця частина населення

¹¹ ЦДАВО України, ф. 413, оп. 1, спр. 6, арк. 38 зв.

¹² *Iwanow N. Zapomniane ludobójstwo: Polacy w państwie Stalina. «Operacja polska» 1937–1938.* – Kraków, 2014. – S. 73.

¹³ Докладніше про нього див.: *Рубльов О. С.* Ян Саулевич (1897–1937): біографія «хрещеного батька» Мархлевського району у контексті репресій 1930-х років // *Історія України: Маловідомі імена, події, факти.* – К., 2007. – Вип. 34. – С. 143–176; *Його ж.* Ян Саулевич (1897–1937): від заступника голови Центральної комісії нацменшин при ВУЦВК до «польського шпигуна» // *З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ.* – 2008. – № 1/2 (30/31). – С. 348–414.

«спілкується доволі правильною польською мовою», звертається поміж собою на «пан/пані» й у побуті демонструє культурну вищість (дотримання етикету, чистота й охайність у помешканнях)¹⁴.

Мархлевський польський національний район на початку свого існування суттєво поступався сусіднім українським районам за рівнем економічного розвитку, не мав також й соціально-культурної бази.

9 січня 1927 р. голова Мархлевського РВК Є. Олдаковський, виступаючи на Першій Всеукраїнській нараді по роботі серед національних меншин, окреслив коло проблем польського національного району, який він очолював. Йшлося насамперед про незадовільний стан культурно-освітньої роботи серед польської людності – незначне охоплення школою учнів-поляків, перевантаженість педагогів польських шкіл: якщо в українських школах на одного учителя припадало пересічно 50 учнів, то його польський колега у Мархлевському районі мав працювати з 160 учнями. Незадовільним було й фінансування з боку Наркомосу республіки освітньої сфери Мархлевщини. Нарікання з боку голови РВК викликали технічні труднощі у функціонуванні підлеглого йому апарату райвиконкому, який мав працювати паралельно двома мовами – польською й українською. Проблемою була й дотаційність району з боку республіканських урядових структур – доповідач пропонував розробити план формування місцевої економічної бази, аби розірвати замкнене коло дотаційних обмежень й забезпечити економічне піднесення бідної на ресурси місцевості¹⁵.

Тому для створення на радянській Волині зразкового й заможного польського району центральна влада СРСР й республіканська адміністрація на прискорений розвиток Мархлевщини спрямовували поважні кошти. Упродовж десятилітнього існування національного району державні дотації на його господарський та соціально-культурний розвиток становили від 80 до 90% районного бюджету. 1929–1931 рр. цей бюджет щорічно подвоювався¹⁶.

Завдяки системним фінансовим вливанням у Мархлевську було збудовано електростанцію, налагоджено телефонний зв'язок з Житомиром, Києвом й Харковом, здано в експлуатацію водогін. 1927 р. у районі завершено спорудження сучасної лікарні, кількох нових шкільних будинків, двох клубів; 1928 р. – районного суду й міліції. Хутірський Довбиш/Мархлевськ стрімко перетворювався на сучасний районний центр. 1930 р. у ньому урочисто відкрито «зразкову

¹⁴ ЦДАВО України, ф. 166, оп. 5, спр. 824, арк. 381-382.

¹⁵ Первое Всеукраинское совещание по работе среди национальных меньшинств, 8–11 января 1927 г.: Стенографический отчет, резолюция, постановления и материалы. – Харьков: Издание ЦКНМ при ВУЦИК, 1927. – С. 93-96.

¹⁶ ЦДАВО України, ф. 413, оп. 1, спр. 528, арк. 7; спр. 535, арк. 10.

польську семирічку». Також введено в експлуатацію поштово-телеграфне відділення, нову споруду райвиконкому й Мархлевського райкому КП(б)У. Одночасно у райцентрі провадилося будівництво аптеки, кінотеатру, ветеринарного пункту, а також чотирьох кількопверхових житлових будинків для районних партійних функціонерів й службовців райвиконкому. Налагоджено було регулярне автобусне сполучення з Житомиром¹⁷. Упродовж 1930–1935 рр. у районі видавалася польськомовна газета «*Marchlewszczyzna Radziecka*» («Радянська Мархлевщина»; з 7 лютого 1934 р. /з 13/ друкувалася під назвою «*Szturmowiec Pół*» /«Штурмовик ланів»/) – орган райкому КП(б)У, райвиконкому й районного комітету незаможних селян. Наклад часопису коливався від 1 250 до 2 500 прим.¹⁸ 1926–1930 рр. Мархлевщина швидкими темпами перетворювалася на зразковий радянський національний польський район¹⁹.

Пріоритетний розвиток Мархлевщини був умотивований насамперед більшовицькими пропагандистськими потребами. Одна з найвідоміших акцій такого ґатибу, пов'язаних з досягненнями району у «соціалістичному будівництві», відбулася влітку 1929 р. Вона мала стати відповіддю на недопущення делегації «радянської Полонії» на I Всесвітній з'їзд закордонних поляків, який відбувся у Варшаві²⁰. До польського району була спрямована делегація «людей праці» з Польщі. До складу делегації «польських робітників і селян» входив, зокрема, почесний член Мархлевського райвиконкому, комуністичний посол Сейму II Речіпосполитої Станіслав Ланьцуцький²¹. Свої враження від Мархлевщини він висловив у московській «Правді»: «Мархлевський польський район на Волині справив на нас велетенське, незабутнє враження. Цей цілковито забутий й відсталий за часів царату район нині може пишатися значними досягненнями у сфері як

¹⁷ Там само, спр. 481, арк. 28; *Kupczak J. M.* Polacy na Ukrainie w latach 1921–1939. – Wrocław, 1994. – S. 170.

¹⁸ Докладніше див.: *Daszkiewicz J.* Prasa polska na Ukrainie radzieckiej: Zarys historyczno-bibliograficzny / J. Daszkiewicz // *Rocznik Historii Czasopiśmiennictwa Polskiego*. – Wrocław- Warszawa-Kraków, 1966. – T. V, z. 2. – S. 99, 103, 106, 123, 133–134.

¹⁹ *Iwanow M.* Pierwszy naród ukarany: Polacy w Związku Radzieckim 1921–1939. – S. 123.

²⁰ Див. Докладніше, напр.: *Sowiecka propaganda antypolska w związku z Warszawskim Kongresem Polaków z Zagranicy* // *Sprawy Narodowościowe*. – 1929. – Nr. 3/4. – S. 537–538; *Сременко Т. І.* Про участь польського населення України в підготовці до Першого Всесвітнього з'їзду зарубіжних поляків у 1929 р. // *Міжнародні зв'язки України: Наукові пошуки і знахідки*. – К., 1993. – Вип. 4. – С. 113–122.

²¹ Див. докладніше: *Łańcucki Stanisław* // *Posłowie i senatorowie Rzeczypospolitej Polskiej 1919–1939: Słownik biograficzny*. – Warszawa, 2005. – T. III: K – Ł / P. Majewski; redakcja naukowa G. Mazur. – S. 383–385.

господарській, так і культурній. Ми бачили школи, клуби, світлиці, зразково обладнаний шпиталь та ін.»²²

Піком інструментального використання Мархлевського польського національного району адміністрацією СРСР/УСРР з пропагандистською метою можна вважати 1930 р., коли відзначалося п'ятиріччя існування цієї національної адміністративно-територіальної одиниці. 28 серпня 1930 р. при ЦКНМ відбулася нарада у справі організації культпоходу до Мархлевського району з нагоди п'ятиріччя його існування. В ухвалі зібрання йшлося: «1. Враховуючи велике політичне громадське значіння п'ятирічного існування польського Мархлевського району, визнати за потрібне організувати культурний похід, присвячений п'ятирічному ювілею цього району. 2. Культпохід провести під такими гаслами: а) популяризації ленінської національної політики; б) виконання основних господарсько-політичних завдань партії та Радвлади (хлібозаготівля, осіння засівкампанія, колективізація, ліквідація куркульні як класи на базі суцільної колективізації); в) культурної революції (загальне навчання і ліквідація неписьменності) [...]»²³ Культпохід розпочався 15 вересня й тривав місяць.

У центральній та республіканській пресі з'явилися принагідні ювілейні публікації. Зокрема, дві майже ідентичні за змістом статті секретаря ВУЦВК Марка Сергійовича Василенка (1895–1937) у московському («Революция и национальности») та харківському («Радянська Україна») часописах відповідно – «Один из многих: К пятилетнему юбилею Мархлевского польского района»²⁴ та «Польський національний район ім. Мархлевського»²⁵ – були традиційно ювілейними, але водночас у загальних рисах окреслювали ситуацію й певні здобутки п'ятирічного існування цього, «одного з багатьох» (28-ми на той час), національно-адміністративного району УСРР.

У звичному ключі більшовицької пропагандистської риторики М. Василенко стверджував: «П'ять років існування Мархлевського району – це п'ять років настирливої боротьби пролетаріату і всіх трудящих за здійснення на ділі національної політики, за культурне і господарське піднесення трудящих мас селянства. Ці п'ять років довели, що польська трудяща людність буде тепер на території УСРР зовсім за нових, відмінних умов, рівняючи до часів панування царату, свою національну культуру і ніколи не забуде тогочасної варварської політики, коли дідицько-капіталістична влада жорстоко викоринювала

²² Правда. – 1929. – 17 сентября.

²³ ЦДАВО України, ф. 413, оп. 1, спр. 500, арк. 13.

²⁴ Василенко М. Один из многих: К пятилетнему юбилею Мархлевского польского района // Революция и национальности. – 1930. – № 4/5. – С. 38-47.

²⁵ Василенко М. Польський національний район ім. Мархлевського // Радянська Україна. – 1930. – № 8/9. – С. 54-62.

навіть найменші спроби домогтися більш-менш вільних умов існування. Успіхи, які ми маємо в усіх галузях політичного, господарського і культурного будівництва, є наслідок глибокого розуміння бідняцько-середняцькими масами селянства тих завдань, що стоять перед ними, а також правильного розв'язання на практиці Ленінової національної політики.

Уся зовність району за ці п'ять років набрала зовсім іншого вигляду. Давнього, напівзруйнованого, що втопає в багні, задихається в тісноті містечка [Довбиш] не впізнати. Нове приміщення райвиконкому, лікарні, міліції, суду, клубу, школи-семирічки, десятки нових житлових приміщень, будівництво пішоходів, брукування вулиць, – все це піднесло містечко [Мархлевськ], що є тепер зразок майбутнього будівництва нових наших сіл»²⁶.

Автор відзначав успіхи «соціалістичного сектору» сільського господарства району, зафіксувавши на осінь 1930 р. 7% колективізованих господарств (13 % орної землі) й наголосивши у дусі сталінського «Запаморочення від успіхів»: «За проведення колективізації, надто навесні 1930 р., були по окремих селах такі «спритні колективізатори», що не хотіли вважати на специфічні особливості району і на всі сили «гналися» збільшити відсотки колективізації, ламаючи в окремих місцях ленінські принципи добровільності об'єднання селян у колгоспи [...]. Тільки завдяки втручання вищих радянських і партійних організацій і директив ЦК ВКП(б) ті перекручування, що були в галузі колективізації, усунути»²⁷. Віддавалося у статті належне й промислового поступу Мархлевщини: «Наявність на терені району чималих покладів сировини, як каолін, різна глина, пісок, кварц, сприяє розвиткові шкляної, фаянсової та порцелянової промисловості. На терені району вже є 4 заводи: в Мар'яновці та Биковці – шкляні, Мархлевському – порцеляновий і в Кам'яних Бродах – фаянсовий, де працює понад 1 600 робітників. Крім великих покладів сировини, розвиткові промисловості сприяє наявність торфу, що цілком може забезпечити паливом чинні заводи на десятки років. Тепер на торф'яне паливо переведено майже цілком три заводи»²⁸.

Наголосивши на успіхах культурного будівництва у Мархлевському районі за радянської влади (антитезою слугувало ритуальне порівняння з добою царату – на цих теренах, мовляв, «було 14 костьолів і тільки 4 початкових школи»), М. Василенко констатував й суттєвий недолік у функціонуванні радянського апарату цієї польської національно-адміністративної одиниці – його «замалу колонізацію»: «В польських селах, незважаючи на те, що весь керівний склад робітників виключно поляки, більшість організацій роботу свою

²⁶ Там само. – С. 55.

²⁷ Там само. – С. 57.

²⁸ Там само. – С. 58.

провадить тільки російською або українською мовами. Та й серед сільських рад мало таких, що цілком провадять роботу польською мовою. Такий стан потребує рішучих заходів до полонізації роботи радянських та громадських організацій, а цього можна досягти, рішучіше висувачи на керівну роботу колгоспників, наймитів, бідняків і середняків та підносячи політвиховну роботу серед мас»²⁹.

Того ж року робота Мархлевського районного виконавчого комітету розглядалася Радою національностей ЦВК СРСР. У телеграмі, надісланій нею керівництву району, зокрема, зазначалося: «Рада національностей ЦВК Союзу РСР палко вітає вас із п'ятирічним ювілеєм. Наявні великі успіхи у вашій роботі на господарському і культурному фронті показують велике значення ленінської національної політики радянської влади і її правильне проведення Українським урядом»³⁰.

Незважаючи на виняткові фінансові вливання у «радянську Мархлевщину», ставлення польського населення регіону (та й УСРР у цілому) до радянського режиму залишалося приховано нелояльним. До свіжої ще пам'яті про антипольську політику більшовиків під час війни 1920 р. долучилася примусова атеїзація населення й, зокрема, системні утиски римо-католицької церкви та її духовенства (на території району усі костьоли й каплиці РКЦ були зачинені, нечисленні ксьондзи – репресовані). Форсована колективізація (попри усі вербальні маневри Кремля) й пов'язаний з нею злочинний Голодомор 1932–1933 рр. не додали симпатій владі. У свою чергу, украй повільні темпи колективізації аграрного сектора району, чому місцеве селянство чинило відвертий й латентний опір, давали підстави владі закидати полякам-хуторянам Мархлевщини нелояльне ставлення до «генеральної лінії партії».

Впливали й складні, а іноді й неприховано ворожі взаємовідносини між СРСР та II Річчюпосполитою: упродовж ледь не усіх 1930-х років Кремль вважав Польщу головним ймовірним противником, який ледь не щопівроку готувався здійснити агресію проти «батьківщини трудящих» й анексувати її «невід'ємну складову» – УСРР. Міфічна «польська загроза» й віртуальна «польська агентура» усередині УСРР/СРСР набули в уяві Й. Сталіна маніакально-гіпертрофованого вигляду. 11 серпня 1932 р. у листі до Л. Кагановича Й. Сталін виразно окреслив своє бачення теми «польського шпигунства» й «агентури Пилсудського» у радянській Україні й пов'язаних з цим загроз для режиму: «Если не возьмемся теперь же за выправление положения на Украине, Украину можем потерять. Имейте в виду, что Пилсудский не дремлет,

²⁹ Там само. – С. 61.

³⁰ Приветствие Совета национальностей к пятилетнему юбилею польского Мархлевского района УССР // Революция и национальности. – 1930. – № 6. – С. 136.

и его агентура на Украине во много раз сильнее, чем думает Реденс или Косиор. Имейте также в виду, что в Украинской компартии [...] обретаются не мало (да, не мало!) гнилых элементов, сознательных и бессознательных петлюровцев, наконец – прямых агентов Пилсудского. Как только дела станут хуже, эти элементы не замедлят открыть фронт внутри (и вне партии), *против* партии [...]

³¹.

У відповідь на замовлення кремлівського господаря ГПУ-НКВД сфабрикували справу так званої «Польської Організації Військової» («ПОВ»), запозичивши назву у реальної організації доби Першої світової війни, яка припинила своє існування 1921–1922 рр. Обвинувачення у приналежності до «ПОВ» з 1933 р. й до кінця десятиліття стають зручною матрицею, якою залюбки послуговувалася сталінська таємна поліція у репресіях проти польської людності СРСР/УСРР й, зокрема, населення й урядовців Мархлевського польського району³².

Форсована примусова колективізація, розкуркулення й початок Голодомору 1932–1933 рр. спричинили таке явище, коли у західному прикордонні УСРР, зокрема у польському Мархлевському й сусідньому з ним німецькому Пулинському районах, вже восени 1932 р. системного характеру набувають спроби селянства залишити місця свого постійного проживання й виїхати на Південь України, у Донбас або й за межі республіки у пошуках більш придатних для життя регіонів СРСР.

Так, у січні 1933 р. заступник Голови ОДПУ В. А. Балицький констатував «масовий виїзд селян з села, головним чином Харківської, Одеської, Київської, частково Чернігівської областей», що розпочався наприкінці грудня 1932 р. Лише по Київській області такий виїзд був зафіксований у 27 районах, 437 селах. За чекістськими даними, виїхало з Київщини 6 576 осіб (усього по вищезгаданих областях УСРР втекло з села – 31 693 одинаки, 2 789 родин)³³. 22 січня 1933 р. була підписана директива ЦК ВКП(б) й РНК СРСР щодо попередження масового виїзду голодуючих селян: «До ЦК ВКП й Раднаркому дійшли

³¹ Сталин и Каганович. Переписка. 1931–1936 гг. / Сост. О. В. Хлевнюк, Р. У. Дэвис, Л. П. Кошелева, Э. А. Рис, Л. А. Роговая. – М., 2001. – С. 274.

³² Рубльов О. С. «Имейте в виду, что Пилсудский не дремлет, и его агентура на Украине во много раз сильнее, чем думает Реденс или Косиор»: антипольські репресії більшовицького режиму в УСРР, 1920–1930-ті роки // Справа «Польської Організації Військової» в Україні. 1920–1938 рр.: Збірник документів та матеріалів. – К., 2011. – С. 11-12.

³³ Записка Г. Е. Прокофьева И. В. Сталину о проводимых мероприятиях по борьбе с массовыми выездами из Украины и СКК с приложением записок Е. Г. Евдокимова и В. А. Балицкого, 23 января 1933 г. // Лубянка. Сталин и ВЧК-ГПУ-ОГПУ-НКВД: Архив Сталина: Документы высших органов партийной и государственной власти. Январь 1922 – декабрь 1936 / Под ред. акад. А. Н. Яковлева. – М., 2003. – С. 393-394.

відомості, що на Кубані й Україні почався масовий виїзд селян «за хлібом» у ЦЧО, на Волгу, Московську обл., Західну обл., Білорусію. ЦК ВКП й Раднарком СРСР не сумніваються, що цей виїзд селян, як і виїзд з України минулого року, організований ворогами Радянської влади, есерами й агентами Польщі з метою агітації [...] проти колгоспів й загалом проти Радянської влади. Минулого року партійні, радянські й чекістські органи України прогавили цю контрреволюційну витівку ворогів Радянської влади. Цього року не може бути допущено повторення минулорічної помилки». ЦК КП(б)У, РНК УСРР й репресивно-чекістський апарат республіки зобов'язувалися «не допускати масового виїзду селян з України до інших країв»³⁴. Для «попередження масового виїзду з України, Північного Кавказу й Білорусії» транспортні органи ОГПУ влаштовували на залізницях заслони й оперативно-пошукові групи, які виловлювали утікачів й повертали їх до місць постійного проживання»³⁵.

Втім, адміністративно-репресивні заходи не дали стовідсоткового результату, й сільське населення «зразкових» національних районів західного прикордоння УСРР продовжувало залишати їхню територію. Так, 29 березня 1934 р. заступник голови ГПУ УСРР З. Б. Кацнельсон адресував секретарям ЦК КП(б)У С. В. Косіору й П. П. Постишеву спеціальне повідомлення «Про масові виїзди на Південь німців-колоністів на Волині». Воно починалося з констатації явища, яке набуло системного й масового характеру і серйозно дискредитувало владу: «За останній час серед німців-колоністів на Волині (Київська область) у Пулинському, Черняхівському й Мархлевському районах спостерігається потяг до переселення у південну частину України [...]. Внаслідок поширення провокаційних чуток, частина німців-колоністів разом з родинами і майном виїздить на станцію Житомир. На станції Житомир мав місце випадок, коли накопичилося понад 200 осіб, які придбали у касі залізниці квитки на право проїзду у потягах, що проходять [...]. Відмічений факт, коли переселенці намагалися затримати потяги, що проходять, стаючи на залізничну колію з вигуками «Ріжте наших дітей!» тощо. Вжитими заходами ця демонстрація була ліквідована [...]»³⁶.

³⁴ Директива ЦК ВКП(б) і СНК СРСР о предотвращении массового выезда голодающих крестьян, 22 января 1933 г. // Лубянка. Сталин и ВЧК-ГПУ-ОГПУ-НКВД. Январь 1922 – декабрь 1936. – С. 391.

³⁵ Докладная записка Г. Г. Ягоды И. В. Сталину и В. М. Молотову о пресечении массовых выездов из УССР, Северо-Кавказского края и БССР, 2 февраля 1933 г. // Лубянка. Сталин и ВЧК-ГПУ-ОГПУ-НКВД. Январь 1922 – декабрь 1936. – С. 398-399.

³⁶ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 6, спр. 350, арк. 74–75.

Спеціальна комісія ЦК КП(б)У для з'ясування причин «стихійного переселення» колгоспників й одноосібних господарств з Пулинського району констатувала (квітень 1934 р.): «З 1 серпня 1933 р. розпочалася масова втеча з району, головним чином до Таврії, Херсонщини [...]. З 1 серпня [1933 р.] по 15 березня 1934 р. втекло з загальної кількості понад 6 000 господарств – 826 господарств (537 одноосібних + 289 колгоспних), тобто близько 14% усіх господарств. Загальна кількість тих, що виїхали з району, ще більша (1 045 господарств), бо частина виїхала внаслідок паспортизації.

Загалом потайки втікло з Пулинського району 18 % одноосібних й 12 % колгоспних господарств. Факти еміграції мали місце не лише у німецьких сільрадах (на які припадає найбільший відсоток), а й в українських й польських. Втеча набувала в окремих сільрадах катастрофічний характер [...]. Немає жодної сільради, де тією чи іншою мірою не мало місце втеча»³⁷. Аналогічною була ситуація й у сусідньому польському Мархлевському районі.

Ревізори від ЦК КП(б)У у своєму звіті остерігалися називати справжню причину масової еміграції німецького й польського населення з західного прикордоння УСРР – національних німецького Пулинського й польського Мархлевського районів – форсовану колективізацію, brutальне «розкуркулення» й конфіскацію майна господарської частини села, штучний Голодомор 1932–1933 рр. Натомість у документації партійних органів звично використовувався традиційний ефемізм – «великий прорив у колгоспах», містилися посилення на «надзвичайну засміченість колгоспів відверто куркульськими елементами», «свідому фашистську діяльність гітлерівських, пілсудчиківських і петлюрівських елементів й агентів», слабкість керівних партійних й радянських кадрів цих районів³⁸.

Відтак німецьке й польське населення західного прикордоння УСРР чимдалі більше розглядалося компартійним керівництвом республіки як нелояльне у своїй масі. Адекватною відповіддю на цей виклик тоталітарний режим вважав лише репресивні заходи – систематичні кампанії по «очищенню» прикордонної смуги від «контрреволюційного» й «антирадянського елементу», яким, мовляв, були особливо «вражені» прикордонні національні райони, й, з іншого боку – доприселення або й заселення на місце депортованих поляків й німців перевірених й стовідсотково лояльних «колгоспників-ударників», родин демобілізованих червоноармійців тощо (переважно українців і росіян). Такі заходи режиму, зрештою, розмивали навіть значною мірою формально-декоративний «національний» польський й німецький характер Мархлевського й Пулинського районів й невдовзі зумовили владну ліквідацію цих національних адміністративно-те-

³⁷ Там само, арк. 57.

³⁸ Там само, арк. 57-58.

риторіальних одиниць. Характерно, наприклад, що 9 квітня 1935 р. секретаріат ЦК КП(б)У, розглянувши питання «Про школи в прикордонних районах», дав доручення культпропвідділу ЦК «внести пропозиції про реорганізацію ряду німецьких та польських шкіл в прикордонних районах в українські з польськими та німецькими групами в зв'язку з змінами в складі населення (внаслідок заходів в прикордонних районах по виселенню та доприселенню)»³⁹.

Серед чинників, які вплинули на рішення Кремля щодо припинення існування «польського радянського Пьемонту», слід також згадати чергове погіршення польсько-радянських міждержавних відносин, викликане підписанням у січні 1934 р. польсько-німецького пакту про ненапад⁴⁰. Конфронтаційного характеру практично синхронно набули й радянсько-німецькі відносини – після приходу до влади у Німеччині НСДАП. Зміни геополітичної ситуації вплинули й на внутрішню політику кремлівського режиму щодо польського й німецького населення СРСР та їхніх національно-адміністративних одиниць, насамперед розташованих у західному прикордонні Радянського Союзу.

7 грудня 1934 р. ЦК ВКП(б) адресував закритого листа республіканській партійній верхівці Києва й Мінська під назвою «Про ситуацію у польських районах України й Білорусі». Йшлося відповідно про Мархлевський й Дзержинський (БСРР) національні райони. Республіканському керівництву «пропонувалося» припинити подальшу розбудову польської автономії у прикордонній смузі (що мала стати ареною бойових дій у випадку нового польсько-радянського конфлікту), вжити заходів щодо українізації й білорусизації території й апарату цих районів, який мав бути зміцнений «перевіченими кадрами». В той же час органам НКВС «рекомендувалося» здійснити арешти й висилку «контрреволюційних елементів». Під час редагування листа Й. Сталін зробив деякі правки у його тексті. У первісному варіанті НКВД СРСР давав вказівку засуджувати до розстрілу «запеклих керівників антирадянської роботи». Втім, з огляду, з одного боку, на ймовірні дипломатичні ускладнення з Польщею й Німеччиною й вірогідність розгортання неконтрольованої компаніїщини та перегинів республіканських й місцевих урядовців – з іншого, Й. Сталін викреслив цей пункт, замінивши його на «судити на загальних підставах без будь-якого послаблення»⁴¹. Синхронно з Кремля до Києва надійшла аналогічна директива щодо німецьких районів республіки (йшлося насамперед про прикордонний Пулинський німецький національний район).

³⁹ Там само, оп. 7, спр. 383, арк. 1.

⁴⁰ *Gregorowicz S. Polsko-radzieckie stosunki polityczne w latach 1932–1935*. – Wrocław, 1982. – S. 159.

⁴¹ *Хаустов В. Сталин, НКВД и репрессии 1936–1938 гг.* / В. Хаустов, Л. Самуэльсон. – М., 2009. – С. 49–50; *Iwanow N. Zapomniane ludobójstwo: Polacy w państwie Stalina. «Operacja polska» 1937–1938*. – S. 247–248.

9 грудня 1934 р. політбюро ЦК КП(б)У розглянуло питання «Про німецькі райони» (на підставі шифрованої телеграми з ЦК ВКП(б) № 513/ш). На виконання директив Кремля щодо репресивних заходів у німецьких районах створювалася комісія на чолі з секретарем ЦК КП(б)У М. М. Поповим, до якої входили також П. П. Любченко, Й. Е. Якір й В. А. Балицький. Комісії із залученням секретарів обкомів тих областей, де були німецькі райони, доручалося «ретельно проглянути усі німецькі райони для визначення необхідних заходів, що випливають з телеграми ЦК ВКП(б), у кожному районі й сільраді». Комісія упродовж тижня мала ретельно перевірити керівний склад цих районів, а також їхню шкільну мережу. Аналогічну роботу мала провести ця ж комісія й щодо польських районів і сільрад. Цим же рішенням обкоми партії зобов'язувалися надіслати до німецьких й польських районів керівних працівників обкомів для «роз'яснення населенню, що радянська влада не стерпить якнайменших спроб антирадянської діяльності або агітації й не зупиниться перед тим, щоби відмовити у праві проживання в СРСР або вишле усіх осіб, які ставляться нелояльно до радянської влади, у віддалені місцевості СРСР»⁴².

20 грудня 1934 р. політбюро ЦК КП(б)У ухвалило рішення «Про переселення з прикордонних районів», яким передбачався комплекс заходів зі «зміцнення прикордонної смуги». Зокрема, райони й села з польським та німецьким населенням у першу чергу мали бути «очищені» від «неблагонадійного й антирадянського елементу» – планувалося «лінією НКВД» вислати на Північ близько 2 тис. господарств.

21 січня 1935 р. «хрещений батько» Мархлевського району, а на той момент заарештований й звинувачений у приналежності до «ПОВ» Я. Саулевич дав розгорнуту відповідь на питання слідчого: «За чиєю ініціативою й коли було організовано як самостійний адміністративний район Мархлевський польський національний район?». Відповідь ув'язненого була поєднанням правдивих відомостей реальної історії створення цієї польської адміністративно-територіальної одиниці й активної участі самого ув'язненого у цій урядовій акції, яка вписувалася у загальне річище більшовицької «коренізації», а відтак й «полонізації» асимільованого чи напівасимільованого польського етносу Правобережної України, з напівправдою й відвертою фальсифікацією у бажаному для слідства «контрреволюційному» забарвленні: «Ініціатива щодо організації Мархлевського польського національного району [...] належить особисто мені й здійснена була мною за вказівками керівництва «ПОВ» [...]. Я виявив доволі широку зону польських й змішаних польсько-українських сіл у прилеглих один до одного населених пунктах Новоград-Волинського, Баранівського, Пулинського й Чуднівського районів.

Маючи за мету, за завданням керівництва «ПОВ», створити широку базу для загарбницьких планів Польщі й для підготовки цього –

⁴² ЦДАГО України, ф. 1, оп. 16, спр. 23, арк. 170-171.

проведення великої націоналістичної роботи щодо полонізації польського населення, я вирішив адміністративно об'єднати вищезазначені населені пункти в один адміністративний польський національний район, враховуючи, що, за відповідного насадження членів «ПОВ» на керівні посади управління районом, можна буде на усю широчінь проводити у життя завдання «ПОВ». Склавши відповідний проект, я його запропонував керівництву «ПОВ» в особі Скарбека, Вишневецького, Політура й Теодора [...]. Проект цей був докладно обговорений [...] й схвалений.

Керівництво «ПОВ» доручило мені, як членові ЦК Нацмену при ВУЦВК, внести від свого імені цей проект на обговорення наради Польбюро ЦК КП(б)У, а вони, зі свого боку, наполягатимуть на затвердженні й ухваленні рішення Польбюро щодо створення польського національного району на Правобережжі України»⁴³.

8 червня 1935 р. Спецколегією Київського обласного суду Я. Саулевич був засуджений до десяти років таборів «віддалених місць СРСР»⁴⁴.

Й надалі тривали «оперативно-чекістські заходи» щодо репресування й дискредитації чинної й вже колишньої компартійної номенклатури Мархлевського польського національного району, а відтак – й делегітимації цієї національно-адміністративної одиниці з її подальшою ліквідацією.

11 лютого 1935 р. у Москві ГУГБ НКВД СРСР за обвинуваченням у приналежності до «ПОВ» був затриманий один із столичних кербудів Адам Якович Калиновський, колишній (1927–1928) секретар Мархлевського райкому КП(б)У.

17 лютого 1935 р. уповноважений комісії партійного контролю при ЦК ВКП(б) по Київській області Рубенов підписав постанову «Про керівних працівників Мархлевського району», яка звучала вироком очільникам цієї національної адміністративно-територіальної одиниці: «Розслідуванням партійного Контролю встановлено, що керівні працівники Мархлевського району – колишній секретар Райкому КП(б)У МАРЧЕВСЬКИЙ Б. Я., заст. секретаря Райкому ГЕЙНЕ С. Й. й голова Райвиконкому АДАМЧИК М. І., працюючи у прикордонному національному польському районі, втратили класову революційну пильність й на ділі були знаряддям у руках класово ворожих елементів, які підривали господарство району»⁴⁵. У документі наголошувалося «викривлення національної політики партії» з боку компартійного

⁴³ Цит. за: Рубльов О. С. Ян Саулевич (1897–1937): біографія «хрещеного батька» Мархлевського району у контексті репресій 1930-х років. – С. 159-160.

⁴⁴ Галузевий державний архів Служби безпеки України, ф. 6, спр. 67312-ФП, арк. 250-250 зв. (далі – ГДА СБ України).

⁴⁵ U pełnomocnika Komisji Kontroli Partyjnej przy KC WKP(b) na obwód Kijowski // Sierp (Kijów). – 1935. – 28 lutego. – Nr. 28. – S. 2; ГДА СБ України, ф. 6, спр. 71168-ФП, арк. 27.

керівництва Мархлевського району, якому закидалася «куркульська політика» й провалення «усіх найважливіших господарсько-політичних кампаній», «засміченість» району «контрреволюційним куркульським елементом». Відтак керівна трійка національного польського району позбувалася не лише номенклатурних посад, а й партійних квитків. Тим же рішенням з посади директора Мархлевської МТС було знято Дорохова, а питання щодо партійності низки інших членів районної партійної організації мало з'ясувати розслідування КПК⁴⁶.

Парадокс ситуації полягав у тому, що ще 4 січня 1935 р. той самий М. Адамчик на шпальтах московської «Trybuny Radzieckiej» рапортував про «остаточне подолання» у районі «опору куркулів й польських націонал-фашистів» й колективізування 59,3% селянських господарств Мархлевщини⁴⁷.

У червневому номері 1935 р. московського журналу «Револуция и национальности», органу Ради національностей ЦВК рад СРСР, було вміщено статтю завідувача нацменвідділу ЦВК УСРР (спадкоємця колишньої ЦКНМ) Д. Маца «На высоком подъеме: О работе среди национальных меньшинств Украины» («На високому піднесенні: Про роботу серед національних меншин України»)⁴⁸. Своєю назвою й тональністю стаття доводила правильність курсу «ленінсько-сталінської національної політики» й не містила, здавалося б, жодних виразних вказівок на загрозу існуванню Мархлевського польського й Пулинського німецького національних районів.

У статті стверджувалося (у контексті зростання районів інших нацменшин УСРР), що у Мархлевському районі на 1 січня 1934 р. було 32 молочних ферми, 14 свинарських й 8 вівчарських, а на 1 березня 1935 р. кількість молочних ферм зросла до 48, свинарських – 16, вівчарських – 11. Якщо більшість районів національних меншин були аграрними з незначною промисловістю, то натомість ставився у приклад Мархлевський район, у якому на базі місцевої сировини дістала значного розвитку скляна, порцелянова й фаянсова промисловість, зосереджена на 4 заводах: «Заводи Мархлевщини, які до революції являли собою дрібні напівкустарні підприємства, за часи радянської влади докорінно реконструйовані, механізовані, електрифіковані, й випуск продукції цих заводів збільшився у декілька разів, хоча виробнича потужність заводів ще повністю не використовується»⁴⁹.

⁴⁶ Marchlewszczyzna musi być godna imienia Marchlewskiego // Sierp. – 1935. – Nr. 29. – S. 4.

⁴⁷ Iwanow N. Zapomniane ludobójstwo: Polacy w państwie Stalina. «Operacja polska» 1937–1938. – S. 248.

⁴⁸ Мац Д. На высоком подъеме: О работе среди национальных меньшинств Украины // Револуция и национальности. – 1935. – № 6 (64). – Июнь. – С. 56-63.

⁴⁹ Там само. – С. 59.

У публікації Д. Маца у звичному пропагандистському стилі подавалися цифри зростання шкільної й культурно-освітньої мережі Мархлевщини. Наголошувалося, що бюджет польського району за сім років зріс удесятеро (1927 р. – 210 тис. руб., 1934 р. – 2 млн 184 тис. руб.), щоправда, не уточнюючи, якою за цей період була інфляція⁵⁰. До негативних сигналів з життя Мархлевського району, наведених у статті, слід зарахувати низький відсоток колективізації по району (69 %) у порівнянні з майже стовідсотковими показниками по інших районах (щоправда, у німецькому Пулинському районі він був ще меншим – 61,3%): «У ряді сіл Мархлевського й Пулинського районів колективізація перебуває на винятково низькому рівні»⁵¹. До недоліків було зараховано й плинність керівних працівників національних районів. Якщо в окремих з них голови сільрад у період між виборами змінювалися по 6–8 разів, то у Адамовецькій сільраді Мархлевського району лише 1934 р. змінилося 4 голови⁵². Очевидно, автор не з'ясував, що причиною такого явища були постійні виключення з партії й арешти низових керівників.

Тим часом 13 липня 1935 р. у Києві був заарештований відповідальний секретар Паливної комісії при РНК УСРР Євген Олдаковський – колишній голова оргкомітету й перший голова райвиконкому Мархлевського польського національного району (1925–1927); 15 серпня у Тюмені, куди виїхав у пошуках роботи, був затриманий Станіслав Клеєр-Гейне, колишній заступник секретаря Мархлевського райкому КП(б)У; 17 серпня за ґратами опинився Станіслав Май – секретар парткому Польського педагогічного інституту у Києві, колишній завідувач польської секції Волинської губнаросвіти й інспектор польських шкіл Волинської окрнаросвіти; 28 серпня арештували Болеслава Беганського – колишнього завідувача відділу народної освіти Мархлевського РВК. Ув'язнених УГБ НКВД УСРР примусило давати свідчення у сфабрикованій «справі» так званого «Волинського центру «ПОВ»»⁵³.

Спираючись на фальшиві інформації й репресивну «статистику» республіканського НКВД, 26 липня 1935 р. голова київського облвиконкому М. С. Василенко й секретар київського обкому КП(б)У М. М. Налімов адресували меморандум секретарям ЦК КП(б)У С. В. Косіору та П. П. Постишеву, в якому стверджували, що «Мархлевський національно-польський район Київської області є одним

⁵⁰ Там само. – С. 60-61.

⁵¹ Там само. – С. 57, 59.

⁵² Там само. – С. 63.

⁵³ Докладніше див.: Рубльов О. Репресії проти поляків в Україні у 1930-ті роки / О. С. Рубльов, В. Ф. Репринцев // 3 архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – 1995. – № 1/2 (2/3). – С. 128-130, 140-141, 150.

з найбільш засмічених прикордонних районів області антирадянським елементом». У документі повідомлялося, що навесні поточного року (відповідно по ухвали ЦК КП(б)У) до східних районів УСРР з «радянської Мархлевщини» було переселено 1188 господарств «ненадійних елементів»; їх замінили 754 родини «перевіраних колгоспників-ударників» з південних районів Київщини. Однак, як наголошували очільники столичної області, вжитих заходів виявилось недостатньо для «очищення» району від «антирадянських елементів», адже, мовляв, спеціальна перевірка виявила значні залишки колишніх учасників банд, білих армій, польських легіонерів, колишніх контрабандистів, осіб, пов'язаних з викритими раніше «шпигунськими організаціями», колишніх куркулів, «польських шовіністичних і націоналістичних елементів». Відтак керівники області просили санкції ЦК КП(б)У на додаткове відселення з Мархлевського району до східних областей УСРР 300 родин «ненадійних елементів», а 50 господарств найнебезпечніших «антирадянщиків» взагалі пропонувалося заслати до віддалених місцевостей СРСР⁵⁴.

31 липня 1935 р., менше ніж через тиждень після вищезгаданого меморандума Василенка – Налімова, сталінський намісник в УСРР – другий секретар ЦК КП(б)У й одночасно перший секретар київського обкому КП(б)У П. П. Постишев адресував майже ідентичну за змістом доповідну записку на ім'я Й. Сталіна. У першому абзаці документа, щоправда, містилися певні додаткові деталі – наголошувалося, що район не лише прикордонний, а й «вважається національним польським районом», тобто піддавався сумніву національний характер цієї адміністративної одиниці: «Мархлевський (прикордонний) район Київської області, що вважається національним польським районом, був найбільш засміченим районом антирадянськими й контрреволюційними елементами»⁵⁵. Далі містилося прохання санкціонувати заходи щодо «додаткового очищення» й «зміцнення» Мархлевського району, ідентичні меморандуму від 26 липня 1935 р.⁵⁶ Прикметно, що принаймні на кінець липня 1935 р. про ліквідацію Мархлевського району не йшлося – у всякому разі на рівні ЦК КП(б)У.

8 серпня 1935 р. ув'язнений Є. Олдаковський, відповідаючи на запитання, чим керувалася «ПОВ» у своєму прагненні створити польський національний район, так умотивовував це бажання: «Керівництво «ПОВ» використало національну політику партії для створення зовні національного району у відповідності до партійних

⁵⁴ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 6, спр. 396, арк. 166-167; Рубльов О. Репресії проти поляків в Україні у 1930-ті роки. – С. 127-128.

⁵⁵ Лубянка. Сталин и ВЧК-ГПУ-ОГПУ-НКВД: Архив Сталина: Документы высших органов партийной и государственной власти. Январь 1922 – декабрь 1936. – С. 682.

⁵⁶ Там само.

настанов, фактично ж наповнивши це націоналістичним змістом. «ПОВ» створенням польського національного району намагалася створити плацдарм для розгортання своєї націоналістичної роботи на Україні [...]. Мархлевський район розташований поблизу польського кордону й лежить на головній магістралі у напрямку Житомира й Києва.

Цілком зрозуміло, що на випадок воєнних ускладнень з Польщею район, маючи згуртовані націоналістичні кадри, мав відіграти певну роль»⁵⁷.

15 серпня 1935 р. з'явилося друком останнє число (№ 663) найстаршої, яка видавалася упродовж шести років, польської районної газети у Мархлевську – «Szturmowiec Pół». 17 серпня 1935 р. Мархлевський райком КП(б)У ухвалив лаконічне рішення «Про зміну назви районної газети «Szturmowiec Pół» » такого змісту: «Назву районної газети «Szturmowiec Pół» змінити на «За більшовицький наступ» »⁵⁸. Деполонізація «районки» з одночасним переведенням її на друкування українською мовою побіжно засвідчувала, що республіканське компартійне керівництво (за згодою чи навіть безпосередньою вказівкою Кремля) вже вирішило долю цієї польської національно-адміністративної одиниці.

17 серпня 1935 р. члени політбюро ЦК КП(б)У опитуванням (тобто без безпосереднього розгляду й обговорення) ухвалили постанову ЦК «Про Мархлевський і Пулинський райони». Згідно з цим документом, польський Мархлевський й німецький Пулинський райони Київської області розформовувалися «в зв'язку з економічною слабкістю», «незручністю обслуговування МТС колгоспів, а також адміністративною черезполосицею»⁵⁹. Територія розформованих районів фрагментами (окремими сільрадами) передавалася Баранівському, Баришівському, Володимир-Волинському, Житомирському, Новоград-Волинському й Черняхівському районам, а також новоствореному Червоноармійському району з центром у Пуліні (перейменованому на Червоноармійське)⁶⁰. Мархлевську поверталася попередня назва – Довбиш. По суті ж члени республіканського політбюро слухняно виконували вказівки Кремля щодо «очищення» західного прикордоння УСРР від «непевної» польської й німецької людності, а відповідне репресивне умотивування щодо необхідності «санації» цих територій від «контрреволюційних елементів» й потреби ліквідації національних районів у прикордонній смузі забезпечувало НКВД УСРР.

⁵⁷ ГДА СБ України, ф. 13, спр. 278, арк. 21-21 зв.

⁵⁸ *Daszkiewicz J.* Prasa polska na Ukrainie radzieckiej: Zarys historyczno-bibliograficzny. – S. 106.

⁵⁹ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 6, спр. 375, арк. 132.

⁶⁰ Там само, арк. 132-133.

Рішення республіканського політбюро звично було доведене до кремлівського керівництва – ініціатора «санації» західного прикордоння СРСР. 13 вересня 1935 р. Л. Каганович листовно інформував Й. Сталіна, який перебував у відпустці: «Українці прислали проект постанови щодо розформування Мархлевського й Пулинського районів (польського й німецького). Я пам'ятаю, що ви, схваливши це, все ж зазначили, здається, щоби це не виглядало розформуванням й щоби найменування Мархлевського не скасовувати. Надсилаю вам цей проект й прошу повідомити, чи правильно я вас тоді зрозумів, щоби внести відповідні зміни до проекту [...]»⁶¹ Кремлівський диктатор погодився з проектом й не наполягав на збереженні найменування Мархлевського – тим більше, що вже колишній польський національно-адміністративний район втрачав свою територіальну цілісність й розчинявся у сусідніх «анаціональних» районах. Однак вищезгадана фраза у листі Л. Кагановича до його кремлівського патрона від 13 вересня («я пам'ятаю, що ви, схваливши це») зайвий раз засвідчує причетність Й. Сталіна до планів ліквідації «радянської Мархлевщини».

З жовтня 1935 р. політичне рішення ЦК ВКП(б) – ЦК КП(б)У легалізували «у радянському порядку» – постанову з аналогічною назвою («Про Мархлевський та Пулинський райони Київської області») та ідентичним постанові ЦК КП(б)У від 17 серпня змістом ухвалила президія ВУЦВК⁶².

Своєрідною епітафією розформованому національному району став перший том статистичного довідника «Райони УСРР», який був підготовлений Управлінням народногосподарського обліку УСРР за редакцією О. М. Асаткіна. Книга була здана до виробництва 9 квітня 1936 р. й випущена з друку тритисячним накладом 29 квітня того ж року. У виданні подано відомості про «Мархлевський район Новоград-Волинського округу Київської області», щоправда, із застереженням, що за постановою ЦВК УСРР Мархлевський район розформовано, а тому «відомості на 1/I 1936 р. по району не подано»⁶³. Зафіксовані у томі відомості про Мархлевський район подано станом на 1 січня – 15 квітня – 1 травня 1935 р.

Отже, у «Районах УСРР» зафіксована територія Мархлевського району – 88,9 тис. га (889 км²), в тому числі орної землі – 33 462 га, лісів – 24 903 га. Населення району на момент ліквідації складало 55 301 особу, з яких 3 431 мешкали у райцентрі – Мархлевську, від

⁶¹ Сталин и Каганович. Переписка. 1931–1936 гг. / Сост. О. В. Хлевнюк, Р. У. Дэвис, Л. П. Кошелева, Э. А. Рис, Л. А. Роговая. – М., 2001. – С. 565.

⁶² Стронський Г. Злет і падіння: Польський національний район в Україні у 20–30-і роки. – Тернопіль, 1992. – С. 55–56; Iwanow N. Zapomniane ludobójstwo: Polacy w państwie Stalina. «Operacja polska» 1937–1938. – S. 249.

⁶³ Райони УСРР / Управління народногосподарського обліку УСРР. – К., 1936. – Т. 1: Статистичний довідник. – С. 198–199.

якого до найближчої залізничної станції (Новоград-Волинський Південно-Західної залізниці) було 48 км. У районі нараховувалося 40 сілрад. Бюджет району на 1935 р. передбачав 3 млн 23 тис. руб., з яких на соціально-культурні заходи планувалося витратити 2 млн 130 тис. руб.⁶⁴ Промисловість польського району складалася з 9 підприємств різної підпорядкованості, на яких працювало 1 760 робітників; у ньому нараховувалося 79 торговельних точок, з них 77 магазинів й, зокрема, Мархлевський районний універмаг; діяло також 2 колгоспних базари. Працювало 89 шкіл (1 повна середня, 32 неповні середні й 56 початкових) з загальною кількістю учнів 7 053; функціонував також технікум (77 студентів) й 2 робітфаки (145 слухачів); працювало 10 бібліотек й 25 клубів, стаціонарний кінотеатр. Потреби охорони здоров'я населення забезпечували поліклініка, 2 лікарні (на 60 ліжок), 5 амбулаторій, диспансер, 3 фельдшерських пункти й 2 аптеки. Медичний персонал району складався з 8 лікарів й 30 працівників середнього медперсоналу⁶⁵.

У другій половині 1930-х рр. радянська національна політика знову зазнала радикальних змін. Консолідація сталінського режиму характеризувалася велетенським зростанням ступеня централізації партійного й державного апарату. Це спричинило також значне обмеження прав численних національних меншостей й навіть ліквідацію національно-адміністративних утворень окремих народів. Втім, навіть на цьому тлі державна політика щодо польського населення мала особливий характер. Польську автономію в Україні ліквідовано тоді, коли системи автономій інших меншин розвивалися доволі успішно й засадничо нічого нібито не передрікало їм повторення долі поляків. Характерно, що тоді, коли доля Мархлевського польського національного району вже була передрішена, 17 липня 1935 р. Політбюро ЦК КП(б)У розглянуло питання «Про 10-річчя Коларівського [болгарського] району», визнавши «необхідним відзначити 10-ліття Коларівського (національного) району Дніпропетровської області». Району виділялося 30 тис. руб. з резервного фонду РНК УСРР, дарувалася легкова машина, а президія ЦВК УСРР мала заслухати звітну доповідь Коларівського РВК⁶⁶. У вересні 1936 р., через рік після ліквідації Мархлевщини, в УСРР все ще існували 24 національних райони (9 російських, 7 німецьких /8-й – Пулинський – був втрачений синхронно з Мархлевським/, 4 болгарських, 2 єврейських і 2 грецьких).

Свідчило це, безперечно, що зміна політики щодо поляків в СРСР попереджала зміну генеральної лінії ВКП(б) у національному питанні й, можливо, була передвісником такої зміни. Можна навіть висловити припущення, що владна невдача з колонізаційним експери-

⁶⁴ Там само. – С. 198.

⁶⁵ Там само. – С. 199.

⁶⁶ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 6, спр. 394, арк. 83.

ментом стала однією з причин загальної зміни національної політики режиму. Було це безпосередньою реакцією на цілковиту поразку спроб прищеплення польській людині «соціалістичного» світогляду й створення на теренах УСРР/СРСР лояльного автономного польського суспільства, яке б функціонувало на засадах радянського тоталітарного режиму й було б викликом/антитезою «буржуазно-поміщицькій», «фашистській Польщі».

Буквально напередодні розпаду Радянського Союзу було реабілітовано очільників так званого «Волинського центру «ПОВ»» – Є. Олдаковського, Б. Беганського, А. Калиновського й С. Мая, партійних і радянських функціонерів Мархлевського польського району. Засуджені Військовим трибуналом КВО 15–17 лютого 1936 р. до страти (Є. Олдаковський, Б. Беганський, С. Май) й десятирічного покарання у таборах (А. Калиновський), усі вони після «пом'якшення» покарання Військовою колегією Верховного Суду СРСР 7 квітня 1936 р. (розстріл замінено десятьма роками таборів) були спрямовані до далекосхідних таборів СРСР, де й загинули за нез'ясованих обставин⁶⁷. Усі вони були реабілітовані за висновком Прокуратури СРСР від 13 серпня 1991 р. на підставі ст. 1 Указу Президента СРСР від 13 серпня 1990 р. «Про відновлення прав усіх жертв політичних репресій 20–50-х років»⁶⁸.

Тоді ж, дещо несподівано, було «реабілітовано» й Мархлевський польський національний район. У тому ж рішенні Прокуратури СРСР стверджувалося: «Встановлено, що Мархлевський національний польський район організовувався за рішенням республіканських й союзних органів. Доказів того, що у районі провадилася націоналістична робота, крім загальних показів обвинувачуваних, немає»⁶⁹.

⁶⁷ ГДА СБ України, ф. 6, спр. 68505-ФП, т. 5, арк. 867-871.

⁶⁸ Там само, арк. 895-899.

⁶⁹ Там само, арк. 897 зв.

Юлія Грищенко

**ІНСТИТУАЛІЗАЦІЯ
НАЦІОНАЛЬНОЇ ПОЛІТИКИ
БІЛЬШОВИКІВ ТА
ФОРМУВАННЯ ЇЇ
БОЛГАРСЬКОГО
НАПРЯМКУ В УСРР**

Законодавчою базою національної політики радянської держави були «Декларація прав народів Росії», «Декларація прав робітничого та експлуатованого народу» та перша Конституція РСФСР¹. Втім, декларацій після приходу до влади більшовикам виявилось замало. Для реалізації основних теоретичних засад їхньої національної політики потрібен був спеціальний орган, який мав спрямовувати та координувати діяльність усіх органів радянської влади, які стосувалися національного питання.

Таким органом став створений 26 жовтня (8 листопада) 1917 р. на II Всеросійському з'їзді рад Народний комісаріат у справах національностей (далі – Наркомнац), який проіснував до квітня 1923 р. Народним комісаром у справах національностей був призначений Й.Сталін. У «Положенні про Наркомнац» фіксувалися такі завдання його діяльності: забезпечення мирного співіснування та братерського співробітництва усіх національностей колишньої Російської імперії, враховуючи особливості побуту, культури та економічного розвитку, сприяння матеріальному та духовному розвитку народів, нагляд та реалізація національної політики радянської влади². Отже, завдання були настільки широкі, що зрозуміти, чим конкретно повинна була займатися нова структура, виявилось досить проблематичним.

Структурними частинами наркомату були комісаріати та відділи, кожний з яких займався вирішенням питань певної національності або груп національностей. До кінця 1918 р. були утворені вірменський, білоруський, єврейський, литовський, мусульманський комісаріати та киргизький, український й естонський націо-

¹ Политика Советской власти по национальным делам за три года (1917–1920). – М., 1920. – С. 8.

² Наулко В.И. Развитие межэтнических связей на Украине. Историко-этнографический очерк. – К., 1975. – С. 55.

нальні відділи. До їх завдань входило інформування органів радянської влади про економічні, соціальні та побутові проблеми національних меншин, широка агітація і пропаганда більшовицьких ідей. В апараті наркомату були створені також кілька столів: агітації і пропаганди влади, зв'язків національних комісаріатів, редакції, підготовки загальних декретів, зв'язків із закордоном, статистики.

На місцях національні комітети та відділи наркомату мали розгорнуту мережу місцевих національних комісаріатів і відділів при губернських, повітових і міських радах. 19 квітня 1920 р. при наркоматі були створені національні представництва, які функціонально пов'язували автономні республіки і області з центром.

Деякі владні структури, особливо на місцях, взагалі розглядали Наркомнац як зайвий орган, намагаючись уникати виконання його доручень та позбутися надокучливого контролю. Не випадково Рада народних комісарів наполегливо рекомендувала усім партійним та державним органам сприяти роботі нової структури. І все ж у липні 1919 р., посиляючись на громадянську війну, Президія Всеросійського Центрального Виконавчого Комітету намагалась ліквідувати Наркомнац. Лише завдяки втручання ЦК РКП(б) та особисто В. Леніна Наркомат національностей був збережений.

З іншого боку, за недостатньо чітко визначених функцій комісаріату та багатоетнічності колишньої Російської імперії, масштаби діяльності цього органу постійно зазнавали змін. Власне, складна та багаторівнева поточна робота самого Наркомнацу поволи приносила позитивні (з точки зору ставлення до нього інших органів влади) результати. Протоколи засідань колегії наркомату унаочнюють даний факт. Так, на черговому засіданні 14 серпня 1920 р. відзначалося, що «робота в Наркомнаці оживає», «його зовнішній авторитет помітно зріс», «тепер з ним рахуються»³ (щоправда, слід, очевидно, враховувати суб'єктивний характер таких оцінок).

З часом з'являється і певний досвід конкретної практичної діяльності комісаріату. Тому цілком прогнозованим стала поява у новому «Положенні» про наркомат 1921 р. вказівок щодо реалізації вищезазначених завдань: розробка проектів заходів у царині національної політики та внесення їх на розгляд ВЦВК та РНК; проведення переговорів з представниками окремих національних меншин на всій території держави; збір та дослідження матеріалів, які б відносилися до життя національних меншин.

Найвні документи засвідчують бюрократичний характер нового державного органу. Так, лише вирішення проблем кількісного складу колегії наркомату національностей зайняло близько трьох місяців, що, безумовно, унеможливило нормальний хід її діяльності. Затвер-

³ Наулко В.И. Развитие межэтнических связей на Украине. – С. 59.

дження складу колегії, комісій всередині комісаріату, рішень Наркомнацу через РНК, ВЦВК та ЦК РКП (б) також не сприяли оперативному вирішенню поставлених завдань. Великою проблемою була відсутність в комісаріаті елементарного досвіду роботи на державній службі та наявності професійних кадрів, необхідних для вирішення багатьох принципово важливих питань. Кадрове питання було одним з найгостріших в Наркомнаці. Для роботи в ньому необхідні були представники різних народів, зі знанням не лише мови, традицій та культури свого етносу, але й доброю освітою і, що особливо важливо – партійно надійні та класово свідомі.

Реорганізації Наркомнацу за 6 років його діяльності сформували таку структуру. Окрім колегії, функціональних та національних відділів, наркомат включав у себе відділ національних меншин, представництва автономних республік, областей та комун, а також фактично колегію Наркомнацу – Раду національностей. Остання стала органом, який визначав вектори політичного, господарського та культурного розвитку національних меншин через свої представництва та відділи між усіма етносами держави⁴. Тобто, Рада національностей була органом, який увібрав у себе керівництво усіма принципово важливими напрямками діяльності Наркомнацу. До її складу увійшли: нарком, його заступник, члени колегії – представники автономних республік та областей, завідувачі нацвідділами та відділом національних меншин. Мала колегія була перетворена на Президію Ради національностей⁵.

Реалізація одного з основних завдань комісаріату – створення національно-територіальної державності народів – сприяла збільшенню автономних одиниць. По факту формування державності кожної окремої національної групи її національний відділ у структурі Наркомнацу автоматично анулювався⁶.

На засіданні колегії від 19 жовтня 1918 р. Наркомнац прийняв постанову про організацію спеціальних відділів при губернських та повітових радах країни, у якій зазначалося, що у місцевостях, які різняться певним національним складом, формуються губернські та повітові відділи національностей, які, в свою чергу, утворювали національні секції. Очолювали губернські та повітові відділи національностей завідувачі, які обиралися виконкомами та затверджувалися центральним комісаріатом національностей, а керівників секцій призначав виконавчий комітет рад (затверджував відділ національностей при Наркомнаці).

⁴ Наулко В.И. Развитие межэтнических связей на Украине. – С. 124.

⁵ Грошев И.В. Исторический опыт КПСС по осуществлению ленинской национальной политики. – М., 1967. – С. 124.

⁶ Жизнь национальностей. – 1920. – 17 ноября.

Після 1917 р. саме Наркомнац відігравав провідну роль у реалізації національної програми більшовиків. Основним завданням діяльності наркомату стала підготовча робота щодо отримання етносами національно-територіальної автономії. Необхідність створення автономних одиниць дещо конкретизувала діяльність у різних сферах соціально-економічного, політичного та культурного життя етносів. На 1922 р. робота зі створення механізмів національної державності в основному була завершена.

Після утворення у грудні 1922 р. СРСР виокремилась певна ієрархія національно-державних одиниць. Першу сходинку за статусом займали союзні республіки, далі – національні (республіки, області, трудові комуні, округи) та територіальні (у складі краю чи області автономії). Зважаючи на різні права кожної з цих ланок, стає зрозумілим, що народи, які в них проживали, мали зовсім різні можливості. Зрозуміло, що обмеження та привілеї, відсутність яких наголошувалася у перших декретах, деклараціях та Конституціях радянської влади, зберігалися у реальному житті. У квітні 1923 р. Наркомнац був ліквідований, але його спадок (позитивний і негативний) був використаний відповідними державними структурами у майбутньому.

Це зауваження повною мірою стосувалося аналогів нацменорганів Радянської України. Важливим інструментом реалізації етнополітики новоствореної більшовицької держави стало утворення, починаючи з 1920 р. за аналогією до РСРФР національних секцій (відділів) при Наркоматі освіти УСРР.

Впродовж 1919–1921 рр. при Наркоматі освіти УСРР були утворені єврейська, латиська, литовська, болгарська, татарська, німецька та польська секції. 22 травня 1920 р. була створена єврейська секція, яка найактивніше, на відміну від інших, впроваджувала освітню роботу серед своєї меншини. Менш результативними були татарська, польська, болгарська (утворена у червні 1920 р.) та німецькі секції – проблема нестачі кадрів негативно вплинули на їх діяльність⁷.

22 липня 1921 р. було утворено спеціалізований Відділ з освіти серед нацменшин у структурі комісаріату. До повноважень центрального національного бюро належало управління культурно-освітньою роботою серед національних меншин та залучення їх до культурного будівництва⁸. Досить складною була система національних органів на місцях – передбачалося утворення губернських, повітових, районних та волосних бюро (секцій). Секції були зобов'язані затверджувати кошториси, які стосувалися матеріального забезпечення та фінансування закладів етнічних меншин. В пере-

⁷ ЦДАВО України, ф. 166, оп. 2, спр. 616, арк. 14.

⁸ Там само, арк. 94.

ліку повноважень, які набували бюро, були відкриття, реорганізація та ліквідація освітніх закладів національних меншин. Щодо керівництва мережею місцевих національних бюро, то воно здійснювалося колегією центрального бюро – завідуючим та двома заступниками; засідання бюро відбувалося щотижня. До основних завдань колегії належала розробка плану та бюджету на рік, а також загальне керівництво бюро⁹. На кінець 1923 р. продовжували роботу чотири центральних бюро (єврейське, польське, німецьке та латиське)¹⁰.

Можна стверджувати, що національні секції стали першими органами з регулювання державної національної політики. Разом з тим, зважаючи на відсутність чітко визначеної концепції існування органів влади такого характеру та значний дефіцит фінансового та кадрового забезпечення, їх діяльність виявилася недостатньо ефективною.

Соціально-економічні та культурні зрушення 1922–1924 рр. привели до подальшої трансформації вже існуючої структури та організації національних меншин. Політика коренізації, основним завданням якої стало надання народам, об'єднаним в СРСР, певної «культурно-національної автономії» – права на розвиток своєї національної культури та мови, започаткувала новий етап в етнічній історії країни.

У квітні 1923 р. під час проведення XII з'їзду РКП (б) були сформульовані основні завдання політики коренізації, а саме – підготовка, виховання та висування кадрів корінної національності, врахування національних особливостей при формуванні партійного та державного апаратів, утворення мережі навчально-культурних закладів, видання газет, журналів, книг мовами національних меншин, вивчення національної історії, подальший розвиток національних традицій та культури. Усю політику коренізації в Україні можна умовно поділити на два вектори – власне українізацію та запровадження політичних та економічних умов для розвитку етнічних меншин.

Не менш важливим завданням політики коренізації було встановлення тотального контролю більшовицького керівництва над процесом національного відродження на території всього СРСР. Можна виокремити також кілька спонукальних чинників зовнішнього та внутрішнього характеру, які сприяли зародженню нового курсу у сфері національних відносин. Передовсім більшовицька держава розраховувала:

- у перспективі стати тим фактором на зовнішній арені, який би демонстрував світовому співтовариству гармонійний та вільний розвиток радянських республік;

⁹ Кудаткін О.В. Національні секції та Рада нацменшин при Народному комісаріаті освіти// Наука. Релігія. Суспільство. – 2008. – № 2. – С. 55.

¹⁰ ЦДАВО України, ф. 166, оп. 3, спр. 1011, арк. 1, 4, 5, 15.

- назавжди вирішити селянське питання та отримати підтримку національної інтелігенції;
- зняти існуючі суперечності між народними масами та партійним апаратом;
- утвердити новостворену державу – Радянський Союз шляхом надання права культурно-національної автономії народам, що її населяли.

Початковим етапом політики коренізації на території України стали декрети Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету від 27 липня та 1 серпня 1923 р., у яких проголошувалася рівність мов та необхідність розвитку мов національних меншин. Положення цих законодавчих актів лягли в основу діяльності влади, яка мала значною мірою просвітницький характер: відкриття шкіл, бібліотек, клубів тощо. Органи влади також вивчали господарську специфіку, особливості побуту, соціальний склад та релігійні настрої представників національних меншин.

Нові обставини, які стосувалися національного питання, обумовили певні корективи в інституалізації системи органів державної влади – відділ національних меншин НКВС передав свої повноваження до ВУЦВК, який, в свою чергу, виступив з ідеєю про створення спеціальної Комісії з національних питань.

За часів політики коренізації в УСРР вирішення усіх питань, пов'язаних з болгарською національною меншиною, були покладені на болгарську секцію ЦКНМ та Центральне болгарське бюро при ЦК КП(б)У. В округах, де болгари проживали компактно, при комісіях з національних питань працювали болгарські секції, які виконували функції дорадчих органів. Робота секції носила більше практичний характер, а бюро – агітаційно-пропагандистський.

Мета, напрями роботи та організаційна структура комісії були визначені в Положенні «Про комісію у справах національних меншостей при ВУЦВК та її місцевих органах», яке було прийняте ВУЦВК та РНК УСРР 22 жовтня 1924 р.¹¹

Згідно документа, який мав загальний характер і торкався всіх етносів, наголошувалося, що з метою розвитку та закріплення мирного співіснування усіх національностей при ВУЦВК створюється Комісія у справах національних меншин. Комісія наділялася такими правами:

- законодавчої ініціативи у всіх питаннях, які торкаються національної політики УСРР;
- участю з правом дорадчого голосу у всіх заходах, що стосуються питань нацменшин;
- порушувати перед державними органами питання, що торкаються інтересів будь-якої нацменшини;

¹¹ ЦДАВО України, ф. 413, оп. 1, спр. 28, арк. 1.

- приймати та опрацьовувати скарги на діяльність тих органів, робота яких стосується нацменшин;
- збирати, вивчати та розробляти матеріали з економічних, соціальних та культурних питань, які мають відношення до нацменшин;
- ухвалювати необхідні заходи з видачі та розповсюдження мовами національних меншин важливих законодавчих актів;
- скликати, з дозволу Президії ВУЦВК, Наради представників Бюро національних меншин, а також доповідати Президії ВУЦВК про скликання З'їздів трудящих національних меншин¹².

Члени цієї Комісії призначалися Президією ВУЦВК з представників єврейської, німецької, польської, болгарської та молдавської національностей¹³. Щодо Голови комісії, то він призначався ВУЦВК із числа членів Президії ВУЦВК¹⁴. Згідно документу, члени Комісії перерозподіляли між собою роботу серед решти національних меншин. Що стосується фінансування діяльності комісії – усі витрати покладалися на ВУЦВК. Також Комісія отримала право відкривати свої фонди, в порядку, затвердженому Президією ВУЦВК¹⁵.

Місцевими органами Комісії, згідно цього ж документа, були Бюро національних меншин при президіях губернських та окружних виконавчих комітетів; у тих же губерніях, в яких не було необхідності у створенні подібних місцевих Бюро, їх функції покладалися на уповноважених, призначених губернськими виконавчими комітетами. Губернські та окружні бюро діяли на основі особливої інструкції, виданої Центральною Комісією у справах національних меншин¹⁶.

Наступним нормативним актом, який розвивав змістовну частину Положення у забезпеченні прав національних меншин на місцевому рівні, стала Інструкція по роботі Бюро та Уповноважених серед національностей при губернських та окружних виконавчих комітетах, прийнята 16 листопада 1924 р. У загальних положеннях цього документа вказувалося, що місцевими органами ЦКНМ при ВУЦВК є Бюро або Уповноважені в справах національних меншин при Президіях губернських та окружних виконавчих комітетів. Члени губернських бюро, губернські уповноважені, члени окружних бюро призначалися губернськими або окружними Виконавчими комітетами при погодженні з ЦКНМ. У своїй роботі Бюро та Уповноважені керувалися розпорядженнями та інструкціями вищих органів влади у справах національних меншин та постановами відповідних виконавчих комітетів. Крім того, передбачалася підготовка детального

¹² Там само, арк. 2.

¹³ Там само, арк. 1.

¹⁴ Там само.

¹⁵ Там само.

¹⁶ Там само, арк. 3.

календарного плану, який погоджувався з відповідним виконавчим комітетом ВУЦВК. Бюро та Уповноважені залучали до своєї роботи партійних, радянських функціонерів та представників громадськості, які працювали з нацменшинами.

За Інструкцією, виокремлювалися кілька блоків функцій місцевих органів:

- в галузі радянського будівництва;
- брати участь з правом дорадчого голосу в проведенні виборчих кампаній усіх рівнів;
- брати участь з відповідними виконками у постановці питань, що торкаються національних меншин на районних окружних та губернських з'їздах Рад;
- порушувати у встановленому законом порядку питання про необхідність зміни кордонів адміністративно-територіальних одиниць у залежності від інтересів широких верств населення національних меншин, а також брати участь у роботі адміністративно-територіальних комісій з метою сприяння останнім при відокремленні районних та сільських одиниць, де більшість складають представники нацменшин;
- брати участь у засіданнях Президії губернських та окружних виконкомів з правом дорадчого голосу;
- через Комісію подавати центральним органам влади проекти тих законодавчих актів, які торкалися економічних та культурних питань нацменшин;
- в господарській галузі:
- збирати та аналізувати матеріали з різних економічних та побутових питань нацменшин;
- брати участь з правом дорадчого голосу у засіданнях губернських та окружних комісій з господарських питань;
- збирати інформацію, що стосується рівня заможності сільських господарств нацменшин;
- в культурно-освітній галузі:
- брати участь у розробці планів культурного розвитку національних меншин певного регіону;
- залучати кваліфікованих працівників Бюро нацменшин для культурно-освітньої роботи серед нацменшин;
- брати участь у підготовці та виданні літератури мовами нацменшин¹⁷.

Перше засідання Комісії у справах національних меншин відбулося 3 травня 1924 р. Розглядалися питання щодо встановлення етнічного складу УСРР, виокремлення регіонів компактного проживання національних меншин, їх економічно-соціального та культурного розвитку.

¹⁷ Там само, арк. 6-8.

Паралельно з Центральною комісією у справах національних меншин як її місцеві органи при губернських виконавчих комітетах рад були створені комісії або бюро національних меншин. 24 листопада 1924 р. РНК УСРР затверджує постанову «Про штати губернських комісій у справах національних меншин»¹⁸. Згідно цього документа були утворені 8 губернських комісій зі штатом у 34 співробітники (серед них був 1 представник від болгарської національної меншини).

Наступним нормативним документом, що значно збільшив повноваження комісії, стала постанова ВУЦВК та РНК УСРР «Про Центральну комісію у справах національних меншостей при ВУЦВК та про місцеві органи у справах національних меншостей» від 29 лютого 1928 р. Згодом були утворені окружні комісії у справах національних меншин, що безпосередньо вплинуло на збільшення штату співробітників (на початок 1928 р. він зріс до 140 осіб¹⁹, 3 з них працювали по болгарській лінії).

Звернемо увагу на основні завдання комісій та бюро у справах національних меншин – координація роботи адміністративних та господарських органів, закладів освіти та культури, медичних установ із забезпечення прав та інтересів національних груп.

ЦКНМ повинна була регулярно звітувати своєю роботою перед РНК УСРР та ВУЦВК.

Із середини 30-х років розпочалась реорганізація місцевих органів Центральної Комісії у справах національних меншостей, а центральні органи не припиняли своєї діяльності до середини 30-х рр. XX ст.

Провідне місце у системі управління сферою національних відносин займали національні секції. У листопаді 1924 р. секретаріатом ЦК КП(б)У було прийнято постанову «Про штати національних меншостей», у якій затверджувалось штатний розклад національних секцій при губернських та окружних комітетах партії. Окрім агітаційно-пропагандистської діяльності, секції брали участь в організації національних адміністративних одиниць, вирішували питання землеустрою, координували роботу освітніх та культурних закладів.

9 березня 1926 р. був затверджений такий склад ЦКНМ: голова Комісії – М. Лобанов, заступник – від польського населення – Я. Саулевич, єврейського – Б. Левін, німецького – І. Гафтель, болгарського – А. Міцев, грецького – С. Ялі, без визначення – Я. Кантор²⁰. Проблема

¹⁸ Чирко Б.В. Національні меншини України (20–30 роки XX століття). – К., 1995. – С. 19.

¹⁹ Там само. – С. 20.

²⁰ Якубова Л.Д. Центральна комісія національних меншин (ЦКНМ) при ВУЦВК та її місцеві органи. 1924–1934 рр. // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. – 2005. – Вип. 14. – С. 346.

кадрового забезпечення, на якій вже наголошувалося, стала причиною збільшення навантаження на членів комісії (наприклад, А. Міцев, окрім болгар, вимушений був опікуватися додатково питаннями молдаван та албанців). Також існував певний територіальний контроль над співробітниками окружних комісій (А. Міцев, наприклад, курував роботою Мелітопольського, Першотравненського, Зінов'євського, Лубенського окружних бюро національних меншин та Молдавської Автономної СРР)²¹. Наступним головою Комісії був обраний П. Буценко – за сумісництвом секретар ВУЦВК. Його обіцянки щодо розширення прав працівників органів національних меншин були сприйняті досить позитивно.

Звіти із засідань окружних бюро національних меншин яскраво демонструють формалізм та бюрократичний характер їх роботи. З часом спостерігається і зниження працездатності самої ЦКНМ – з 70-ти засідань протягом року у 1924–1926 рр. до 13 у 1932 р.²² В підоснові цього перебувало авральне запровадження колективізації та індустріалізації, що змінили вже звичний етнополітичний вимір країни.

Щодо Півдня України 20-х рр. ХХ ст., то він традиційно представляв собою поліетнічний багатонаціональний регіон. Цей фактор вплинув на особливості запровадження тут політики коренізації. В перші роки існування радянської держави представники національних меншин знаходились в опозиції до тогочасної влади через ігнорування останньою інтересів колоністів при створенні адміністративних одиниць. Адміністративно-територіальна реформа 1922 р. призвела до певного хаосу на місцях – відбулись повне розірвання усталених до того економічних та соціальних зв'язків, занепад традиційних форм господарської діяльності та руйнація національно-культурного життя національних меншин. Радянська влада, враховуючи зростання невдоволення серед національних меншин, була вимушена вживати заходів щодо розв'язання існуючих проблем у регіоні.

Керівництво країни вважало, що певним чином стабілізувати напружену ситуацію на місцях можливо завдяки підтримці місцевих керівних кадрів. Одним із векторів коренізації стало залучення до роботи партійного та державного апарату представників національних меншин республіки. Реалізація політики коренізації на місцях відбувалася через утворення національних районів. Цей процес тривав з 1923 до кінця 1920-х рр. Правовою основою процесу формування нових територіальних одиниць стала постанова ВУЦВК та Раднаркому УСРР «Про виділення національних районів та сільрад» від

²¹ ЦДАВО України, ф. 413, оп. 1, спр. 244, арк. 2.

²² Там само, арк. 28.

29 серпня 1924 р. Новостворені органи влади не повинні були за своїми функціональними обов'язками відрізнятися від аналогічних місцевих органів республіки.

Розробкою питань районування та подальшим виділенням національних адміністративних територіальних одиниць займалася Центральна адміністративно-територіальна комісія (далі – ЦАТК) при ВУЦВК (створена 29 листопада 1922 р.) та її відділи на місцях. Основоположним законодавчим актом, який визначив основні принципи роботи щодо реалізації реформи й облаштування нового адміністративно-територіального поділу УСРР, стала постанова III сесії ВУЦВК IV скликання (1922 р.). Цей документ заклав підоснови проведення першого етапу реформи: зменшення кількості повітів та волостей, створення округів і районів²³. У процесі своєї роботи Комісія розробила проекти змін у адміністративному поділі УСРР з врахуванням інтересів національних меншин, створила етнографічну карту республіки.

У процесі роботи адміністративно-територіальних комісій територія України була розділена замість 102 повітів на 53 округи, тобто було ліквідовано 49 повітів (або 48,0%). Проекти адміністративно-територіальних змін були після ухвали Раднаркому та Президії ВУЦВК затверджені II сесією ВУЦВК VII скликання²⁴. На засіданні III сесії ВУЦВК VI скликання були запропоновані майбутні засади організації районів – визначено за необхідне встановити демографічну норму району від 25 тис. до 40 тис. осіб, а сільської адміністративної одиниці – не менше 1000 осіб²⁵. Результатом реорганізації в Україні протягом 1923–1925 рр. стало створення 41 округу з 706 районами замість 12 губерній, 102 повітів та 1989 волостей. Супутні фактори проведення адміністративної реформи – поспішність, постійне недофінансування та відсутність кваліфікованих працівників – обумовили якісні параметри проведеної реформи. Наймасштабніші прорахунки стосувалися насамперед структури деяких округів. Адже на самому початку процесу розгляду проектів ухwalювалися рішення, що не вносили змін у вже існуючі кордони між губерніями.

Величезним недоліком у процесі районування у 1922–1923 рр. стало те, що національний склад новоутворених чи змінених адміністративно-територіальних одиниць, які виникали замість повітів та волостей, майже не брався до уваги. Так, в результаті укрупнення багатьох колишніх, до того практично мононаціональних районів, низка національних громад були фактично розірвані між

²³ ЦДАВО України, ф. 1, оп. 3, спр. 610, арк. 58.

²⁴ Там само, арк. 65.

²⁵ Там само, арк. 70.

різними адміністративно-територіальними одиницями. Як наслідок порушувалися існуючі регіональні зв'язки, занепадали традиційні форми господарської діяльності, зазнавало руйнування національно-культурне життя національних меншин. Це все доповнювалося бюрократичним свавіллям місцевої влади, яка неспроможна була забезпечити вирішення існуючих проблем. Суттєві концептуальні прорахунки, допущені при адміністративно-територіальному поділі, були невдовзі проаналізовані органами радянської влади, наслідком чого стало рішення щодо внесення корективів у вже існуючу систему районування. Однією з них стало питання про виділення адміністративно-територіальних одиниць у місцях компактного проживання національних меншин. Ці заходи дещо зняли напругу, викликану адміністративно-територіальною реформою 1922–1923 рр.

Впровадження практичних заходів щодо національних груп передбачало проведення певної підготовчої роботи, яка стосувалась дослідження місць компактного проживання національних меншин. Це давало необхідний фактичний матеріал щодо визначення характеру соціально-господарської структури, особливостей побуту, культурно-освітнього стану населення для розробки програми національно-державного будівництва серед етнічних груп, які заселяли територію УСРР. Результати проведених обстежень яскраво показували, що представники національних меншин мали безліч невирішених проблем – національно-культурних, релігійних, мовних та інших питань. Представники місцевих органів влади, на жаль, не були готові до вирішення складних та специфічних питань, що виникали у сфері національних відносин. Саме відсутність забезпечення національно-культурних потреб з боку місцевої влади перешкоджала природному абсорбуванню мешканців «національних» сіл у середовищі національної більшості. Як правило, ідеологічні засади доктрини комуністичного режиму про найшвидше «вирішення національного питання» суперечили його практичній реалізації. Для ефективного вирішення багатьох проблем, що мали здатність до загострення, необхідно було переходити до реорганізації існуючих національних адміністративно-територіальних одиниць у місцях компактного проживання національних меншин.

Паралельно із дослідженням національних груп проводилася підготовка статистичних матеріалів щодо загальної чисельності та національного складу населення УСРР. Результатом цього стало проведення (із залученням 37 155 технічного персоналу) в грудні 1926 р. на території республіки Всесоюзного перепису населення²⁶. Під час перепису реєструвалося все наявне населення, його соціальний і професійний склад, стать, вік, письменність, національ-

²⁶ Вороб'єв Н.Я. Всесоюзная перепись населения 1926 г. – М., 1957. – С. 27.

ність тощо. За даними перепису, в УСРР проживало майже 29 млн. осіб (з них 23219 тис. українців (80,1%), 2677 тис. росіян (9,2%), 1574 тис. євреїв (5,4%), 476 тис. поляків (1,6%), 393,9 тис. німців (1,3%), 258 тис. молдован (0,8%), 105 тис. греків (0,3%), 92 тис. болгар (0,3%), 76 тис. білорусів (0,2%), а також представники інших національностей²⁷. Перепис містив важливі відомості щодо чисельності національних груп населення України, співвідношення міського та сільського населення, вживання рідної мови тощо. Однак серйозним недоліком під час його проведення став той факт, що частина населення тоді ще не визначилася стосовно своєї національної приналежності.

Дослідники цієї проблематики неодноразово відзначали, що створення національно-територіальних одиниць сприяло наданню національним меншинам ряду важливих привілеїв у сфері місцевого самоврядування, особливо на етапі його становлення. Згідно з постановою IV сесії ВУЦВК (лютий 1925 р.) «Про низове районування» мінімальна норма, необхідна для організації звичайних адміністративних районів (25 тис. населення району), для національних адміністративних районів знижувалася до 10 тис. осіб, національних сільських або селищних рад – із 1000 до 500. Отже, досвід України 20-х рр. свідчить, що ця норма, потрібна для утворення або виділення національних районів та рад, навіть при компактному проживанні національних меншин зменшувалась у два рази порівняно із звичайними адміністративно-територіальними одиницями. Прийняття ряду прогресивних для національних меншостей України законодавчих актів підготувало правовий документ для формування унікальної системи національного районування в країні. Особлива увага акцентувалась на залученні національних меншин до радянського будівництва. Звісно, мова йшла й про утворення однорідних національно-адміністративних одиниць. Передбачалося «оформити проведення районування німецьких і мєнонітських колоній у Катеринославській та Одеській губерніях; підготувати матеріали із районування німецьких поселень в інших пунктах (Волинська, Чернігівська та Харківська губ.), а також чеських поселень у Волинській губернії, оформити накреслене районування болгарських місцевостей у Катеринославській та Одеській губ., а також виділення Молдавської Республіки»²⁸. Також наголошувалося на тому, що необхідно «приступити до підготовки матеріалів щодо виділення польських і чеських сілрад і районів з роз-

²⁷ Короткі підсумки перепису населення України. 17 грудня 1926 р. – Харків, 1928. – С. 4.

²⁸ Гуцало Л.О. Становлення та розвиток системи національного районування в Україні у 20–30-х роках XX століття// Волинські історичні записки. – Т. 1. – 2008. – С. 73.

рахунком проведення районування протягом 1924–1925 рр.»²⁹. В межах національних адміністративно-територіальних одиниць, як у сільських радах, так і районах, планувалося поступово перевести роботу зборів, засідання та усе діловодство на мову відповідної національної меншини. В першу чергу цей крок передбачалося реалізувати у німецьких та єврейських адміністративно-територіальних одиницях, згодом – у польських, болгарських та інших.

Зазначимо, що організаційне оформлення національних адміністративно-територіальних одиниць почалося з виділення німецьких, згодом – бурхливого створення болгарських, грецьких та чеських сільрад, а дещо пізніше – польських, єврейських, російських. Це пояснювалося тим, що стосовно поляків необхідно було враховувати моменти, які торкалися питання про так званих українців-католиків; виділення єврейських сільських рад було тісно пов'язане з роботою щодо організації містечкових рад, розмежування їх території з сільськими радами, ухваленням положення про містечкові ради непромислового типу. Утворення рад проходило згідно з врахуванням думки населення відповідних населених пунктів³⁰.

Аналізуючи Звіт про роботу Бюро національних меншин за період з 1-го жовтня до 31 грудня 1924 р., бачимо, що національне районування було досить результативним. Так, за цей період було «виділено самостійних сільрад: німецьких – 42 з кількістю поселень 163, болгарських – 31 з кількістю поселень 47, польських – 2 з кількістю поселень 2, білоруських – 1, албанських – 1, молдавських – 1, чеських – 1, єврейських – 4 з кількістю поселень – 6»³¹.

Після утворення німецьких національних районів наступним кроком ЦКНМ при ВУЦВК стала робота над «Проектом виділення болгарських адміністративно-територіальних одиниць». За рекомендаціями М. Дихана 1924 р. за участю Д. Перванова було організовано два болгарські райони – Романівський та Цареводарівський. У жовтні 1926 р. Романівський район перейменували в Коларівський, а в листопаді 1927 р. Цареводарівський – у Ботевський. Секретарями райпарткомів цих національних районів було обрано Петра Петрова та Камена Русинова³². Важливо звернути увагу на існування певної колізії у процесі створення першого болгарського району. Документальне протиріччя виникло при опрацюванні та аналізі документів вищих органів влади й управління – у звіті про роботу серед болгарського населення першим юридично оформле-

²⁹ ЦДАВО України, ф. 413, оп. 1, спр. 5, арк. 1-2.

³⁰ Там само, спр. 249, арк. 24.

³¹ Там само, спр. 17, арк. 92.

³² Дихан М.Д. Болгари-політемігранти у соціалістичному будівництві на Україні в 1924–1929 рр. – К., 1973. – С. 47-53.

ним і функціонуючим названо Романівський район³³. Цей факт засвідчений у статті А. Буценка «Районування України»³⁴. А у звіті про діяльність ЦКНМ при ВУЦВК за період з 1 жовтня 1925 до 1 квітня 1926 рр. першоствореним називається Цареводарівський болгарський район³⁵.

У 1925 р. було створено третій болгарський національний район, який отримав назву Великобуялицький. Згідно ухвали Президії Одеського окрвиконкому від 27 вересня 1925 р. його склад поповнила низка болгарських сіл східної частини Ленінського району – болгарські сільради Буяликська, Свердловська, Кубанська, Куяльницька з населенням у 13450 осіб, а також українська Півлівська сільрада з населенням 1286 осіб, що давало новоутвореному району 14736 осіб населення. Його площа становила 50000 га.³⁶ Райцентром цього болгарського району стало село Великий Буялик, яке на той час було найбільш економічно розвинутим місцевим центром. У грудні 1927 р. створено болгарський Вільшанський національний район в Первомайському окрузі³⁷. Тут протягом 1927–1930 рр. секретарями РВК були Тодор Главчев, Микола Гранчаров та Микола Нестеров.

Поряд із національними районами швидкими темпами зростала кількість національних сільських рад. Якщо на квітень 1925 р. їх налічувалося 232, то на червень 1927 р. – 872. Разом із сільськими радами збільшувалася й кількість селищних рад. У червні 1927 р. діяло повністю оформлених селищних рад: єврейських – 32,4%, російських – 23,0%. Як бачимо, не всі національності створювали селищні ради. Це пояснювалося в першу чергу тим, що німці, греки, болгары являли собою національні меншини з великим відсотком сільського населення, а євреї та росіяни проживали переважно в містах. На 1931 р. в Первомайському та Одеському округах існувало 14 національних болгарських сільських рад.

Після прийняття у 1936 р. нової Конституції СРСР національні райони та сільради втратили юридичні підстави для свого існування, адже на відміну від Конституції 1924 р. існування цих адміністративних одиниць національних меншин вже не передбачалося. А наприкінці 1930-х рр., зважаючи на ряд внутрішніх та зовнішніх факторів, створення національних одиниць було визнано штучним – райони були ліквідовані, а сільські ради, які входили до складу цих

³³ ЦДАВО України, ф. 413, оп. 1, спр. 10, арк. 84.

³⁴ Буценка А.И. Районування України// Радянська Україна. – 1925. – № 8. – С. 8.

³⁵ ЦДАВО України, ф. 413, оп. 1, спр. 10, арк. 3.

³⁶ ДАОО України, ф. р. – 1916, оп. 1, спр. 64, арк. 17; Там само, ф. 969, оп. 3, спр. 466, арк. 2.

³⁷ Миколаївський обласний державний архів: путівник. – К., 1966. – С. 253.

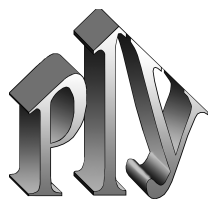
районів, перерозподілялися по інших районах. 5 березня 1939 р. був ліквідований Благоевський район Одеської області.

Звичайно, негативні явища в процесі створення національних районів не були секретом ні для кого, хоч наголос місцеві працівники робили, як правило, на позитивах. Як приклад, можна навести тезу заступника Голови ВУЦВК Я.К. Саулевича з виступу на II Всеукраїнській організаційній нараді (2 листопада 1930 р.): «Безумовно, що великі наслідки ми маємо в справі національного районування. У цій роботі ми є прикладом для інших республік, ми зуміли багато зробити до належної організації національних адміністративно-територіальних одиниць, у справі наближення апарату до мас; але треба одне сказати, що ця робота у нас провадилася більш кількісно, ніж якісно»³⁸.

Зауважимо, що утворення національних болгарських районів у 1920-х рр. дещо поліпшило ситуацію, спричинену адміністративною реформою 1922 р. Новоутворені адміністративні одиниці повинні були вирішувати увесь комплекс економічних, соціальних та культурних проблем болгарського населення регіону. Утім, у нових реаліях кінця 1930-х рр. необхідності у їх існуванні правляча партія вже не бачила, що призвело до ліквідації цих одиниць. У майбутньому національна політика регіону впроваджувалася практично без врахування інтересів корінних меншин*.

³⁸ Саулевич Я. Про радянське будівництво серед нацменшостей (Промова на 2 Всеукраїнській Оргнараді) // Радянська Україна. – 1928. – № 7–8. – С. 38.

* Публікація містить результати досліджень, проведених при грантовій підтримці Державного фонду фундаментальних досліджень за конкурсним проектом Ф 67.

Регіональна історія України
Збірник наукових статей
Випуск 9

Розділ 3

ІСТОРИЧНА ГЕОГРАФІЯ

Щодра Ольга (Львів)

**Історична географія:
формування предметного простору
і структури дисципліни**

Вербиленко Галина (Київ)

**Передумови становлення
історико-географічних
досліджень в Україні**

Архипова Світлана (Київ)

**Динаміка розширення меж
м. Києва в XX ст.:
історико-географічний аспект**

Ольга Щодра

**ІСТОРИЧНА ГЕОГРАФІЯ:
ФОРМУВАННЯ ПРЕДМЕТНОГО ПРОСТОРУ
І СТРУКТУРИ ДИСЦИПЛІНИ**

Історична географія є прикладом утворення нової галузі знань внаслідок інтеграційних процесів у гуманітарних і природничих науках. Вона виникла на межі історії і географії, а сучасний етап її розвитку супроводжується щораз ширшим залученням даних багатьох інших спеціальних дисциплін, як наприклад, кліматологія, ландшафтознавство, екологія, етнологія, антропологія. Незважаючи на тривалий період розвитку історико-географічних студій, серед істориків і географів продовжуються дискусії стосовно їх предмету і завдань.

У добу античності і в епоху середньовіччя між історією і географією не було чіткої межі. “Історії” і “географії” античних і середньовічних авторів можна віднести до особливого історико-географічного жанру. Вони мали, як правило, описовий країнознавчий характер і містили географічні й історичні відомості. До цього жанру відносяться праці грецьких і римських авторів, зокрема, “Історії” Геродота і Плінія Старшого, “Географії” Страбона і Клавдія Птолемея, а також твори істориків візантійської школи – Йордана, Прокопія Кесарійського, Маврикія Стратега та ін. Історико-географічні описи продовжували домінувати і в епоху Відродження.

Наприкінці XVI ст. з’являється новий жанр описових праць – державознавство (у Німеччині з другої половини XVII ст. він отримав назву статистика від Status – держава), який став передвісником спеціальних історико-географічних студій. Предметом державознавства були природно-кліматичні умови, ресурси, державний лад, господарство, побут і визначні історичні пам’ятки. Цей жанр започаткував Джованні Ботеро, автор популярного у той час у Європі енциклопедичного видання – “Всесвітніх відомостей”.

Наприкінці XVI – на початку XVII ст., німецький вчений Філіп Клювер одним із перших відокремив “нову” географію, завдання якої, на його думку, полягало у вивченні сучасного стану природи і країн, від “історичної”, яка повинна була описувати географію земель і країн в історичному минулому¹.

¹ Докладніше див.: *Верменич Я.* Географія, хорографія, хорологія: етапи становлення й концептуалізації // *Історико-географічні дослідження в Україні.* – 2007. – № 10. – С. 7-16; *Верменич Я.* Історична географія й регіонаознавство: наступність і взаємодія // *Істину встановлює суд історії. Збірник на пошану Ф. П. Шевченка.* – Т. 2. Наукові студії. – К., 2004. – С. 488-517; *Жекулин В.* Историческая география: предмет и методы. – Ленинград, 1982.

Однак справжнє становлення історичної і географічної наук відбулося тільки у XVIII ст., коли поступово розмежовується предмет їхніх досліджень. Одночасно з процесами диференціації історії і географії робилися спроби нових синтезованих підходів до вивчення суспільних і природних процесів, внаслідок яких і почала формуватися як окрема дисципліна історична географія. Таке поєднання диференційних та інтеграційних підходів в історичній і географічній науках характерне і для сучасного етапу, що, певною мірою, ускладнює чітке визначення предмета їхніх досліджень і предмета історичної географії, зокрема. Питання про предмет і структуру історичної географії дискусійне ще й тому, що їх визначення залежало також від фаху дослідника: історики розглядали історичну географію як спеціальну історичну дисципліну, а географи – як галузь географії.

Історики дещо раніше від географів усвідомили необхідність вивчати історію природи разом з історією суспільства. Як вказував Володимир Жекулін, “інтерес істориків до ландшафтів і природи взагалі був не випадковий, він підтримувався відкриттям нових історичних фактів, які вимагали пояснення”². Історики мали перед географами вагому перевагу, оскільки у своїх синтезах охоплювали великі проміжки часу і, володіючи великим фактичним матеріалом, могли простежити зміни природного середовища.

У Росії, в складі якої з другої половини XVIII ст. перебувала більша частина українських земель, історико-географічні студії почали розвиватися практично одночасно зі становленням і розвитком історичної науки. Засновник російської історичної школи Василь Татищев був одночасно і засновником російської географічної школи. У праці “Пропозиції до створення історії і географії Російської” (1793) він поділяв географію на загальну, часткову й топографію і наголошував, що без врахування географії (землезнання) не може бути повного і глибокого знання історії³. У своєму “Лексиконі” В.Татищев визначив зв’язок історичної географії з географією сучасності і визначив її структуру, до якої відніс політичну географію, етногеографію, економічну географію. Під політичною географією вчений розумів “межі і розташування, кордони”, під етногеографією – “ім’я, народи, переселення”, під економічною географією – “поселення і забезпечення ресурсами”⁴. В.Татищев по праву може вважатися основоположником історичного напрямку в розвитку історичної географії в Росії.

² Жекулін В. Историческая география: предмет и методы. – С. 6.

³ Попов Н. Татищев и его время. Приложение. – М., 1864. – С. 664.

⁴ Татищев В. Лексикон российской, исторической, географической, гражданской. – С-Пб., 1793. – Ч. I. – С.39.

Значну увагу географічному чиннику у своїх історичних синтезах приділяли російські історики XIX ст. Сергій Соловйов і Василь Ключевський. Автори синтез української історії, зокрема Михайло Грушевський, Дмитро Багалій також відводили йому належну роль. М. Грушевський виділяв як особливо важливий напрям історичних досліджень історичну регіоналістику, яка мала, на його думку, вивчати вплив географічного простору на життєдіяльність людей у певних історико-географічних ареалах⁵. Він ввів у науку таке поняття як “історичне районознавство”, створив під такою назвою у 1920-х роках асоціацію істориків і розробив для неї спеціальну програму історико-географічних досліджень регіонів. У цій програмі М. Грушевський зробив акцент на вивченні історії української колонізації, питаннях взаємодії і боротьби світових культур. Історична регіоналістика зараз знову стає одним із пріоритетних напрямів історико-географічних досліджень⁶.

Спроби істориків пояснити розвиток суспільства перш за все особливостями географічного середовища врешті-решт привели до появи географічного детермінізму. На противагу прихильникам посибілізму, які робили акцент на широких можливостях пристосування людини до навколишнього середовища, представники цього підходу до вивчення історичного процесу схильні були пояснювати особливості суспільного життя виключно географічними умовами. Яскравим представником географічного детермінізму в російській історіографії був С. Соловйов. Він вважав, що колонізаційний шлях розвитку російської державності і особливості російського національного характеру значною мірою були обумовлені природними умовами, зокрема, величезними просторами Росії, які спонукали населення до постійних переселень і бродяжництва. Цю ідею він послідовно проводить у своїй “Історії Росії з найдавніших часів”⁷.

Перше ґрунтовне визначення предмету і завдань історичної географії в російській історіографії зробив Леонід Майков у праці “Замітки з географії Древньої Русі”. Він вказав на необхідність перейти від описового характеру історико-географічних студій до висвітлення впливу природи на розвиток людства і окремих народів, а також на

⁵ Див.: *Верменич Я.* Роль М. С. Грушевського у становленні системи регіонально-історичних досліджень в Україні // Український історичний журнал. – 1998. – № 2. – С. 92-101.

⁶ Див.: *Верменич Я.* Теоретико-методологічні проблеми історичної регіоналістики в Україні. – К., 2003; *Регіональна історія України. Збірник наукових праць / Головний ред. В. Смолій. Вип. 1–8.* Київ, 2007-2014.

⁷ Див., наприклад: *Соловйов С.* Сочинения. Кн. 1. История России с древнейших времен. Т. 1–2. М., 1988. – С. 9, 259.

необхідність вивчати вплив антропогенного чинника на довкілля та його наслідки⁸. Історичну географію Л. Майков вважав наукою про взаємовідносини довкілля і суспільства. Праця Л. Майкова створила ґрунт для появи в російській історіографії наприкінці XIX – на початку XX ст. перших спеціальних досліджень з історичної географії, у яких предмет і завдання історичної географії були сформульовані ще конкретніше і чіткіше. Це були, зокрема, “Нариси російської історичної географії” Миколи Барсова⁹, “Історична географія Росії в зв’язку з колонізацією” Матвія Любавського¹⁰, “Російська історична географія” Степана Кузнецова¹¹, “Історична географія” Сергія Середоніна¹², “Російська історична географія” Олександра Спіцина¹³.

Впродовж тривалого часу, майже до кінця XIX ст., історична географія вважалася переважно галуззю історичних досліджень, і її вивченням займалися, як правило, історики й археологи. Вони наголошували на вирішальному значенні власне історичного компонента в цій дисципліні. В середовищі представників гуманітарного або історичного напрямку на початку XX ст. вже існувало достатньо чітке уявлення про історичну географію як окрему спеціальну історичну дисципліну із особливим предметом дослідження. Так, на думку А. Спіцина, головним завданням історичної географії було створення широкого тла, необхідного для розуміння історичних подій і явищ¹⁴.

Двоїста природа історичної географії, що проявляється уже в самій назві дисципліни, її тісний зв’язок не лише з історією, хронологією, але й з географією, обумовили інтерес до неї також представників географічної науки. Поряд з історичним у XIX ст. поступово починає розвиватися природничий напрям історичної географії. Його засновниками стали Карл Ріттер, Альфред Геттнер, Джордж Марш. Одночасно на порядок денний була поставлена проблема взаємозв’язку і взаємодії природничих і гуманітарних наук. Найбільший вплив на її формування мали видатні німецькі географи, теоретики природознавства Олександр Гумбольдт і Карл

⁸ Майков Л. Заметки по географии Древней Руси. С-Пб., 1874. – С. 17.

⁹ Барсов М. Очерки русской исторической географии. География начальной (Нестеровой) летописи. – Варшава, 1873.

¹⁰ Любавский М. Историческая география России в связи с колонизацией. – М., 1909.

¹¹ Кузнецов С. Русская историческая география. – М., 1910.

¹² Середонин С. Историческая география. – С-Пб., 1916.

¹³ Спицын А. Русская историческая география. – Петроград, 1917.

¹⁴ Там же. – С. 1.

Ріттер. О. Гумбольдт вперше впровадив в науковий обіг визначальні для історичної географії поняття “ландшафт” і “життєсфера” і створив підґрунтя для поділу географії на універсальну (всезагальну) і хорологічну (країнознавство)¹⁵. К. Ріттер був творцем “землезнання”, філософського вчення про вплив географії на історію. У своїй дев’яtnадцятитомній праці “Землезнавство стосовно до природи й історії людини, або загальна порівняльна географія” (Берлін, 1856-1879 рр.) він намагався розмежувати предмет досліджень природничих і історичних студій. На його думку, “фізичне землеописання” було природничою наукою, а “загальне землеописання” – історичною дисципліною¹⁶. К. Ріттер розвинув ще одну основоположну для історичної географії ідею – хронологічного дослідження простору. Він наголошував, що “географія не може обійтись без історичного елемента, якщо хоче бути істинною наукою про земні просторові відносини, а не абстрактною блідою копією місцевості”¹⁷. Завдяки О. Гумбольдту і К. Ріттеру географія із описової перетворилася на пояснювальну науку, а її подальший розвиток відбувався через спеціалізацію і поділ на дві головні галузі – фізичну географію і географію людини.

Один із засновників природничого напрямку А. Геттнер упровадив поняття “просторової науки” і вважав, що географія може бути одночасно землезнавством, тобто природничою наукою, і країнознавством, тобто гуманітарною наукою. До країнознавчого аспекту географії він відносив історичну географію¹⁸.

Ідея зв’язку природи і населення проходить лейтмотивом у працях американського дослідника Дж. Марша. Він вважав, що людина виступає перш за все чинником, який руйнує гармонію природи і створює дисгармонію¹⁹.

Географічний детермінізм, який сформувався в рамках природничого напрямку, став основою для уявлень про множинність локальних цивілізацій і культур, зумовлену різними географічними умовами. Одним із його представників і засновником антропогеографії

¹⁵ Див.: Гумбольдт А. Космос. Опыт физического мироописания. – Изд. 2-е. – Ч. 1-3. М., 1862-1863.

¹⁶ Див.: Риттер К. Землеведение Азии. – Ч. 1–5. – С-Пб., 1856–1879; Риттер К. Общее землеведение. – М., 1864.

¹⁷ Риттер К. Об историческом элементе в науке землеведения // Магазин Землеведения и путешествий. – М., 1853. – Т. II. – С. 482.

¹⁸ Геттнер А. География, ее история, сущность и методы. – Ленинград–М., 1930. – С. 139.

¹⁹ Марш Дж. Человек и природа или влияние человека на изменение физико-географических условий природы. – С-Пб., 1866. – С. 39.

і теорії дифузійонізму був німецький вчений Фрідріх Ратцель. Розвиваючи ідеї Гегеля про цивілізації долин і плоскогір'їв (землеробів і кочівників), а також ідеї Гізо про необхідність взаємодії кількох чинників для розвитку цивілізації, він у своїх працях наголошував, що саме географічні умови визначають долю людства, темпи і форми розвитку культури, здатність одних народів до сприйняття досягнень інших, застій і деградацію культури²⁰.

Погляди Ф. Ратцеля набули подальшого розвитку у працях відомого англійського етнографа і антрополога Едварда Тайлора і, особливо, у працях істориків школи "Анналів" другої половини ХХ ст. В останні десятиріччя теорію дифузійонізму успішно розвивають представники нової економічної історії (кліометрії) і американської географічної школи²¹.

Загалом для представників фізичного напрямку історична географія уявлялася наукою, яка вивчає останній етап у розвитку природи, що розпочався з появою людини.

Диференціація наук, характерна для ХІХ ст., а також негативний вплив кантіанської методології з її розділенням простору і часу, гальмували становлення історичної географії як комплексної міждисциплінарної галузі знань. Розширення уявлень про предмет історичної науки наприкінці ХІХ ст. зумовило зближення історії з географією. Історична наука уже не обмежувалася тільки політичною історією, а починала вивчати також народонаселення, господарство, економічні і культурні зв'язки в історичному минулому. Зближення географії та історії мало своїм наслідком появу нових напрямів досліджень, таких як історичне ландшафтознавство, історико-економічна географія, географія урбаністики. У Росії велику роль у інтеграції історії і географії відіграли Дмитро Анучін і Василь Докучаєв. Своїми дослідженнями вони заклали основи історичного ландшафтознавства і першими звернули увагу на проблему реконструкції ландшафтів²². Д. Анучін у праці "Рельєф поверхні Європейської Росії", яка вийшла у 1895 р., наголошував, що розуміння сучасного стану ландшафтів можливе лише шляхом вивчення їхнього стану в минулому і процесів, які спричинили його зміни²³. Послідовники Д. Анучіна і В. Доку-

²⁰ Ратцель Ф. Народоведение. – С-Пб., 1894; Ратцель Ф. Земля и жизнь. Сравнительное земледование. – С-Пб., 1905.

²¹ Див., наприклад: Даймонд Дж. Зброя, мікроби і харч. – К., 2009.

²² Див.: Анучин Д. Рельеф поверхности европейской России в последовательном развитии представлений о нем // Анучин Д. Н., Борзов А. А. Рельеф Европейской части СССР. – М., 1948; Докучаев В. Русский чернозем // Избранные произведения. – Т. I. – М., 1948; Докучаев В. Наши степи прежде и теперь // Избранные произведения. – Т. II. – М., 1949.

²³ Анучин Д., Борзов А. Рельеф Европейской части СССР. – С. 28.

чаєва широко застосовували історичний підхід до вивчення природних процесів, зокрема вивчали вплив господарської діяльності людини на зміни ландшафтів.

Природничий напрям в українській географічній науці розвивали академіки ВУАН Степан Рудницький і Павло Тутковський. У праці “Про становище історичної географії в системі сучасного землезнання”, яка вийшла 1927 р., С. Рудницький першим серед українських вчених поставив питання про предмет історичної географії. Він писав: “Не сама людина й не самі її діла, а тільки взаємини людини й взаємовідносини її діл з землею, себто з природою краю, становлять предмет усіх антропогеографічних дисциплін. Без географічно-природничого світогляду і підготовлення неможливо як слід навіть підійти до ніякої антропогеографічної, отже, й до ніякої історико-географічної проблеми”²⁴.

Визнаючи двоїстий характер історичної географії, С. Рудницький на перший план ставив географічний компонент, а саму дисципліну розглядав як складову, хоч і окрему частину географічної науки. Критикуючи історичний напрям за його недостатню увагу до самої землі, природи, академік визнавав, що історична географія починається з того часу, коли людина стає активним географічним чинником і починає більш чи менш виразно впливати на природу краю, в якому вона проживає.

С. Рудницький розвивав ідеї Ф. Ратцеля і Е. Тайлора і вважав історичну географію частиною більш загальної науки – антропогеографії, яка включала також статистику, економіку, соціологічні науки, антропологію, етнологію. З огляду на це він формулював завдання історичної географії з виділенням таких її складових:

- 1) історичне дослідження природи (клімат, ландшафт, фауна і флора);
- 2) історичної антропології, яка складається з:
 - а) історичної демографії (чисельність, розміщення і рух людності);
 - б) історичної етнографії (раси, народи, племена);
 - в) історичної географії селитби (зміна форм і розташування поселень);
 - г) історичної топографії (встановлення місцевостей та об'єктів: міст, сіл, монастирів, церков, полів, лук, лісів, урочищ);
 - д) ономотології (топоніміки) (вивчає географічні назви);
 - ж) історично-політичної географії (вивчає політично-географічні утворення минулого, встановлює їх межі, розташування, площі і взаємини з землею);
- з) історичної картографії (об'єднує всі галузі історичної географії і служить їм, відображає історико-географічні реалії на картах і атласах).

²⁴ Цит. за: Академік Степан Рудницький – основоположник української географічної науки. Збірник наукових праць. – Львів, 1994. – С. 109.

Новим етапом у розвитку історико-географічних студій в СРСР могла стати праця одного із засновників природничого напрямку А. Геттнера “Географія, її історія, сутність і методи”, російський переклад якої вийшов у 1930 році. Однак вона була піддана нищівній критиці за наголошування ролі географічного чинника в історичних процесах, після чого розвиток природничого напрямку історичної географії в радянській науці був заблокований.

Після фактичного припинення історико-географічних студій в радянській Україні вони продовжували розвиватися у 1930-х роках в Галичині. Їх розвиток пов'язаний насамперед з іменем Володимира Кубійовича, який розширив і збагатив проблематику дисципліни, методи наукових досліджень. В. Кубійович розпочав дослідження в галузі історичної економічної географії, етнодемографії України, розвивав антропогеографічний напрям, досліджуючи вплив людської діяльності на довкілля²⁵. У своїх працях, зокрема у монографії “Географія українських і сумежних земель”, яка вийшла у Львові 1943 р., В. Кубійович широко використовував картографічний і статистичний методи історико-географічних досліджень.

У той час, як в СРСР розробка теоретичних питань історичної географії в рамках природничого напрямку практично припинилася, в західній історіографії новий імпульс для їх розвитку дало звернення до теорії дифузійонізму, або культурних запозичень Ф. Ратцеля – Е. Тайлора, до ідей засновника “людської географії” Елізе Реклю. Важливим для уточнення предмета історичної географії стало поняття “культурного ландшафту”, яке з'явилося у 1960-х роках і асоціювалося зі змінами, спричиненими людською діяльністю²⁶.

У світлі нових уявлень про закономірності розвитку цивілізацій західні дослідники дуже широко почали трактувати предмет історичної географії, включаючи у нього “будь-яке вивчення географії минулого, або географічних змін у часі... незалежно від того, чи це буде вивчення культури, чи фізичних або біологічних умов”²⁷.

Таке широке розуміння предмета і завдань історичної географії вивело наприкінці ХХ ст. на перший план серед методів досліджень генетичний (історичний), або діахронічний підхід, основою якого є встановлення причинно-наслідкових зв'язків у розвитку географічного об'єкта. Генетичний підхід ще більше зблизив географію з істо-

²⁵ Кубійович В. Атлас України і сумежних країв. – Львів, 1937; Кубійович В. Етнічні групи південно-західної України (Галичини) на 1. 01. 1931 р. // Кубійович В. В. Наукові праці. – Париж-Львів, 1996.

²⁶ Докладніше див.: Жекулин В. Историческая география: предмет и методы. – С. 24.

²⁷ Кларк А. Историческая география // Американская география. – М., 1957. – С. 85.

рією. Не випадково його прихильники, а вони складають більшість західних вчених, почали називати себе історико-географами. Італійський вчений Гаetano Ферро навіть припустив, що історичний підхід в географії може повністю витіснити історичну географію, залишивши їй тільки соціальну історію населення (демографію)²⁸. Однак, як свідчить тематика Міжнародних географічних конгресів, в якій широко представлені історико-географічні дослідження, прогноз вченого не справдився.

Сучасні західні дослідники наголошують на щораз більшому прикладному значенні історичної географії і вважають одним із її головних завдань реконструкцію природних умов минулого з метою кращого розуміння сучасного стану заселення і сільськогосподарського освоєння Землі. Вивчення просторових моделей минулого, на їхню думку, потрібне для розв'язання сучасних проблем, наприклад, задоволення зростаючих потреб людства у їжі і житлі²⁹. Актуалізує історико-географічні студії і мальгузіанська теорія демографічних циклів, яка в останні десятиріччя разом із дифузійною теорією знову використовується для творення нової концепції історії людства.

Теорія культурних запозичень і генетичний метод досліджень посилили інтеграційні процеси в сучасній зарубіжній географічній науці. Дослідження сучасних історико-географів мають наскрізний історичний характер. Увага зосереджується насамперед на історії географічних об'єктів (природних, економіко-географічних, культурних та ін.), яка допомагає краще зрозуміти їх сучасний стан і причини, що його зумовили.

Починаючи із середини ХХ ст. природничий напрям історико-географічних студій поступово відновлюється і в СРСР. Вагому роль у його розвитку відіграли дослідження Лева Берга, присвячені питанням історичного ландшафтознавства. Спираючись на історичні джерела, дослідник наголошував на змінності ландшафтів і необхідності історичного підходу до їх вивчення³⁰. В руслі концепції культурних ландшафтів розглядав теоретичні питання історичної географії Сергій Калеснік, який акцентував увагу на необхідності вивчати вплив антропогенного чинника на формування ландшафтів. Історична географія, за його визначенням, є природничою наукою про зміни ландшафтів за історичний період³¹. Проблеми методології історич-

²⁸ Ферро Г. Ориентация и проблемы исторической географии в Италии // Международная география. – М., 1976. – С. 14-17.

²⁹ Жекулин В. Историческая география: предмет и методы. – С. 24-26.

³⁰ Берг Л. Географические зоны Советского Союза. – М., 1947. – С. 21.

³¹ Калесник С. О классификации географических наук // XIX Международный географический конгресс в Стокгольме. – М., 1961. – С. 7.

ної географії вивчав також Володимир Жекулін. Він вказував на відмінність завдань, які стоять перед історичним і природничим напрямками історичної географії. На думку В. Жекуліна, предметом вивчення природничого напрямку є фізична, економічна і політична географія минулого людства у її взаємозв'язку з географією сучасності. Водночас він визнає, що природничий підхід сам по собі не сприяє вивченню історичного процесу взаємодії суспільства і природи³². На необхідність широко залучати історичні методи досліджень для вивчення історичних аспектів окремих фізико-географічних наук, таких, як, наприклад, ландшафтознавство, кліматологія, гідрологія вказував Анатолій Ісаченко³³.

Важливий вплив на розвиток історико-географічних студій в СРСР мало запровадження у 1970-х роках терміна “географічне середовище” (пізніше – “історико-географічне середовище”), який став ключовим для визначення предмета історичної географії. З приводу його змісту розгорнулася ціла дискусія. Одні дослідники вважали, що в поняття географічного середовища треба включати всі природні елементи: яких не торкалася людина і які зазнали змін в процесі її діяльності³⁴. Інші пропонували включати також і новоутворені елементи ландшафту, яким немає аналогів у природі (терикони, водосховища)³⁵.

Спроба істориків Анатолія Муравйова і В'ячеслава Самаркіна розширити зміст поняття, включивши до нього також і населення з результатами його діяльності, не була сприйнята географами³⁶. Стала очевидною необхідність подальшого уточнення поняття. До того ж через тавтологію термін “історико-географічне середовище” був не дуже зручний для визначення предмета історичної географії.

Серед представників природничого напрямку в СРСР, як і серед їхніх зарубіжних колег, разом із посиленням інтеграційних процесів у розвитку наук зростало розуміння необхідності генетичного й інтеграційного підходів до вивчення природного середовища та його взаємодії із суспільством. Це спричинило розвиток в останні десятиріччя ХХ ст., крім природничого і історичного, третього комплексного напрямку історичної географії. Так, наприклад, В. Жекулін на

³² Жекулін В. Историческая география: предмет и методы. – С. 27.

³³ Ісаченко А. География и историческая география // Известия ВГО. – 1976. – № 6. – С. 525-526.

³⁴ Калесник С. О некоторых недоразумениях в теории советской географии // Известия ВГО. – 1971. – Вып. 1. – С. 36.

³⁵ Жекулін В. Историческая география: предмет и методы. – С. 13.

³⁶ Див., наприклад: Самаркин В. Историческая география Западной Европы в средние века. – М., 1976. – С. 3-5.

початку 1980-х років визначає історичну географію як систему наук, що розвиваються на пограниччі історії і географії. Головними напрямками у цій системі, на його думку, є: 1) історична географія як допоміжна історична дисципліна, яка займається локалізацією поселень й історичних подій; 2) історична економічна географія; 3) історична політична географія; 4) історична етнічна географія; 5) історична фізична географія; 6) історична географія як комплексна дисципліна, яка вивчає особливості природи, поселень, господарства минулих епох (історичне країнознавство)³⁷.

На комплексному, синтезуючому характері історичної географії наголошували українські вчені Олег Шаблій, Людмила Воропай³⁸. Її подальший розвиток, на їхній погляд, можливий лише за умови інтеграції соціальних, природничих і технічних наук. На думку Л. Воропай, предметом вивчення історичної географії на сучасному етапі мають стати “фактори і закономірності розвитку географічної оболонки в історичний період, процеси її трансформації під впливом суспільства в геоекоотехносферу”³⁹.

Розвиток історичної географії в Україні був обумовлений створенням у 1960-1980-х роках осередків історико-географічних студій в провідних університетах, зокрема, Львівському (О. Шаблій, К. Геренчук), Чернівецькому (Я. Жупанський, Л. Воропай), Київському (П. Шищенко, В. Пашенко, С. Романчук), Сімферопольському (П. Підгородецький, Г. Гришанков).

Конкретні історико-географічні дослідження представників природничого напрямку в СРСР у другій половині ХХ ст. були присвячені перш за все проблемам історичної фізичної географії. Їх розвиток привів до появи у 1970-х роках окремої спеціальної дисципліни – історичного ландшафтознавства, предметом якого стало вивчення стану ландшафтів в різні історичні епохи і комплексу чинників, які впливали на природні ландшафти. Розвиваючи погляди Л. Берга, теоретичні аспекти історичного ландшафтознавства розробляв

³⁷ Жекулин В. Историческая география: предмет и методы. – С. 26.

³⁸ Див.: Воропай Л. Комплексные историко-географические исследования, их значение в изучении процессов взаимодействия общества и природы // Взаимодействие общества и природы в процессе общественной эволюции. – М., 1981. – С.30-41; Воропай Л., Коржик В., Куниця М. Історична географія: об'єкт, цілі, функції, проблеми // Фундаментальні географічні дослідження (стан, проблеми, напрямки). – К., 1994. – С. 42- 43; Шаблій О. Українознавство: сумативний, міждисциплінарний та інтегративний підходи // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – Ч. 3-4. – Львів, 1997. – С. 355-361; Шаблій О. Суспільна географія; теорія, історія, українознавчі студії. – Львів, 2001.

³⁹ Воропай Л. Комплексные историко-географические исследования. – С. 32.

В. Жекулін⁴⁰. Починаючи з 1990-х років проблеми історичного ландшафтознавства активно досліджують українські вчені Анатолій Мельник⁴¹, Володимир Пащенко⁴², Сергій Романчук⁴³.

Середина ХХ ст. стала часом становлення історичного напрямку історико-географічних студій в СРСР, який у 1920-х роках фактично припинив своє існування. Провідні радянські історики почали говорити про необхідність всебічного вивчення впливу географічних умов на розвиток суспільства. Так, на значенні географічного чинника наголошував Віктор Пашуто⁴⁴. Проти недооцінки його ролі виступив також Борис Рібаков, який писав, що “відрив від географічного чинника це відхід від реалізму, вивчення суспільства поза середовищем, яке впливало на його формування”⁴⁵.

Окремі радянські історики⁴⁶ у своїх працях акцентували увагу на ролі природного чинника в історичному процесі. Однак загалом можна погодитися з висновком В. Жекуліна, що в конкретних історичних дослідженнях проблема взаємодії суспільства і природи у радянській історіографії залишалася слабо вивченою⁴⁷. На цьому тлі цікавими, хоч і не безспірними є ідеї Лева Гумільова. Він сформулював і намагався практично розв’язати проблему взаємовідносин етносу і ландшафту. Етнос, на думку Л. Гумільова, був, з одного боку, продуктом історичного розвитку, а з другого – через добування їжі – був тісно пов’язаний з біоценозом ландшафту⁴⁸.

⁴⁰ Жекулин В. Историческая география ландшафтов. – Новгород, 1972.

⁴¹ Мельник А. Основи регіонального еколого-ландшафтного аналізу. – Львів, 1997.

⁴² Пащенко В. Методологія постнекласичного ландшафтознавства. – К., 1999; Пащенко В. Землезнання. Методологія природничо-географічних наук. – К., 2000.

⁴³ Романчук С. Історичне ландшафтознавство: Теоретико-методологічні засади та методика антропогенно-ландшафтних реконструкцій давнього природокористування. – К., 1998.

⁴⁴ Пашуто В. Голодные годы в Древней Руси // Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы. 1962. – Минск. 1964. – С. 61-94.

⁴⁵ История и социология. – М., 1964. – С. 59.

⁴⁶ Див., наприклад: Кизилев Ю. Географический фактор в истории средневековой Руси // Вопросы истории. – 1973. – № 3. – С. 51-66; Дулов А. Человек и природа на Руси в XIV–XVII вв. // Природа. – 1976. – № 12. – С. 90-105; Дулов А. Природные условия и развитие производительных сил в России в XVIII – середине XIX в. // Вопросы истории. – 1979. – № 1. – С. 38-53; Гумилев Л. Этнос и ландшафт // Известия ВГО. – 1968. – № 3.

⁴⁷ Жекулин В. Историческая география: предмет и методы. – С. 14-15.

⁴⁸ Гумилев Л. По поводу предмета исторической географии // Вестник ЛГУ. – 1965. – № 18. – С. 113.

Л. Гумільов розглядав історичну географію як народознавство, тому завданням її вважав вивчення історії народів разом з історією природи (середовищем проживання)⁴⁹. Ці ідеї він намагався втілювати у своїх працях⁵⁰. Теоретичні питання історичної географії в рамках історичного напрямку в середині ХХ ст. почали розробляти Ольга Медушевська⁵¹ і Віктор Яцунський⁵². На думку В. Яцунського, предмет історичної географії не відрізняється від предмета власне географії і включає всі основні галузі цієї науки: історичну фізичну географію, історичну політичну географію, історичну економічну географію. “Географія і історична географія, – писав вчений, – мають один об’єкт вивчення, але з тією різницею, що географія вивчає цей об’єкт в його сучасному стані, а історична географія в історичному минулому”⁵³. Головні завдання історичної географії, на думку В. Яцунського, полягають в тому, щоб дати характеристику країни чи території впродовж певного часу за такими параметрами:

- 1) фізико-географічний ландшафт;
- 2) етнічний склад, розміщення і міграції населення;
- 3) географія зовнішніх і внутрішніх кордонів, найважливіших історичних подій;
- 4) географія виробництва і господарських зв’язків.

Історико-географічні дослідження, пов’язані з локалізацією тих чи інших історичних об’єктів, на думку В. Яцунського, були другорядними⁵⁴.

Розвиваючи погляди В. Яцунського на завдання історичної географії, Ігор Шаскольський включив до її предмета також вивчення топографії міст, лісистості і т.п.⁵⁵ Такий підхід викликав критику

⁴⁹ Там же. – С. 115.

⁵⁰ Див., наприклад: *Гумилев Л.* Открытие Хазарии. – М., 1966; *Его же:* Этногенез и биосфера земли. – Ленинград, 1990; *Его же:* Этносфера: история людей и история природы. – М., 1993; *Его же:* От Руси к России: очерки этнической истории. – М., 1994.

⁵¹ *Медушевская О.* Историческая география как вспомогательная историческая дисциплина. – М., 1959.

⁵² *Яцунский В.* Историческая география. История ее возникновения и развития в XIV–XVII веках. – М., 1955.

⁵³ *Яцунский В.* Историческая география как научная дисциплина // Вопросы географии. – 1950. – С. 20, 13-14.

⁵⁴ *Яцунский В.* Историческая география. История ее возникновения и развития в XIV–XVII веках. – С. 10.

⁵⁵ *Шаскольский И.* Историческая география // Вспомогательные исторические дисциплины. – М., 1968. – С. 97-98.

В. Жекуліна, який вважав, що І. Шаскольський надто спрощено і прямолінійно трактував тезу В.Яцунського про те, що одним із завдань історичної географії є просторова локалізація історичного процесу⁵⁶.

Розвиток інтеграційних процесів у розвитку гуманітарних і природничих наук в СРСР у другій половині XX ст. створив нові можливості для глибшого пізнання історії розвитку суспільства і довкілля, а також їх взаємодії і взаємозалежності, зумовивши розширення уявлень про предмет і завдання історичної географії серед представників історичного напрямку. Так, на думку І. Шаскольського, до історико-географічних студій треба віднести історичну етнічну географію⁵⁷. Леонід Бескровний і Леонід Гольденберг включали до них історичну географію культури⁵⁸. Л. Гольденберг до предмета історичної географії відносив також історію географії⁵⁹, з чим важко погодитися. Незважаючи на історичний компонент, остання є окремою галуззю географічної науки і має суттєво інші завдання, ніж історична географія, на що у свій час вказував ще А. Геттнер⁶⁰ і на чому наголошують сучасні дослідники⁶¹.

Вважаючи історичну географію насамперед історичною наукою, Л. Гольденберг вказує, що найслабшою її ланкою є історична фізична географія, для вивчення якої історики повинні залучати дані природничих наук⁶². Предметом історичної географії, на його думку, є вивчення історичної економічної, історичної політичної географії минулого людства у взаємозв'язку з фізико-географічним середовищем. У такому формулюванні предмету, як вважає Л. Гольденберг, історична географія виступає єдиною суспільно-географічною наукою, яка розвивається на рубежі між історією і географією⁶³. З поглядами Л. Гольденберга солідарний Л. Бескровний, на думку якого, історична

⁵⁶ Жекулин В. Историческая география: предмет и методы. – С. 11.

⁵⁷ Шаскольский И.П. Историческая география. – С. 96.

⁵⁸ Бескровный Л., Гольденберг Л. О предмете и методе исторической географии // История СССР. – 1971. – № 6.

⁵⁹ Гольденберг Л. С. А. Ремезов и картографическое источниковедение Сибири второй половины XVII – начала XVIII в. Диссертация. – М., 1967. – С. 21.

⁶⁰ Геттнер А. География, ее история, сущность и методы. – С. 246.

⁶¹ Див., наприклад: Шищенко П., Муніч Н. Історія географії та історична географія: галузі науки і навчальні дисципліни // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Географія. – 2008. – Вип. 55. – С. 6-8.

⁶² Гольденберг Л. С. А. Ремезов и картографическое источниковедение Сибири. – С. 19-20.

⁶³ Там же. – С. 21.

географія знаходиться на стику історії і географії: завдання географів – вивчати історичну фізичну географію, завдання істориків – вивчати історичну географію господарства, політичну історичну географію, географію культури⁶⁴.

Розширене трактування предмета історичної географії, що стає характерним і для історичного напрямку досліджень, сприяє розвитку комплексного підходу як одного із найбільш перспективних напрямів історико-географічних студій. У свій час на необхідності саме такого підходу до вивчення суспільних і природних явищ наголошував Володимир Вернадський. “Ми все більше спеціалізуємося не по науках, – вказував вчений, – а з проблем. Це дозволяє, з одного боку надзвичайно заглиблюватися в явище, а з іншого – розширювати його з усіх точок зору”⁶⁵. Значення комплексного напрямку історико-географічних студій сьогодні зростає також у зв’язку із актуальністю досліджень з історичної регіоналістики, яка розвивається на стику історії, географії, культурології і інших суміжних дисциплін і покликана дати цілісну картину історичного розвитку певної території. На думку Ярослави Верменич, одного із провідних сучасних українських дослідників у цій галузі, головне завдання історичної географії полягає у створенні “географічної характеристики регіону на певному історичному етапі у тісному зв’язку з розвитком суспільства”⁶⁶.

Інтегруючи дані природничих, технічних і гуманітарних наук, історична географія водночас дозволяє простежити глобальні суспільні процеси, є фундаментом для створення нових синтезуючих історій як окремих народів і країн, так і людства загалом, позаяк, як слушно наголошує Джаред Даймонд, найзагальніша схема історії і причини нерівномірного розвитку різних народів залишаються непоясненими, що створює підґрунтя для расистсько-біологічних теорій⁶⁷.

В останні десятиріччя, розвиваючи методику історико-географічних досліджень, вчені наголошують також на необхідності екологічного підходу. Він передбачає вивчення взаємовідносин природи і суспільства насамперед під кутом зору підтримання (чи порушення) стану динамічної рівноваги між ними, а також між різними структурними елементами природного середовища і суспіль-

⁶⁴ Бескровный Л. Состояние и задачи исторической географии // Первая Всесоюзная научная сессия по исторической географии. – М., 1974. – С. 8.

⁶⁵ Вернадский В. Размышления натуралиста. – М., 1977. – Кн. 2. – С. 54.

⁶⁶ Верменич Я. Історична географія й регіоналістика: наступність і взаємодія. – С. 488.

⁶⁷ Даймонд Дж. Зброя, мікроби і харч. – С. 22-23.

ства. Цей підхід має бути визначальним у дослідженнях взаємодії географічного середовища і суспільства, особливо для XVIII і наступних століть, коли антропогенний чинник почав відігравати головну роль у зміні природних ландшафтів. Ідеї гармонійного і збалансованого розвитку природи і суспільства, які були сформульовані у 1920–1940-х роках засновниками вчення про ноосферу П'єром Тейяр де Шарденом, Едуардом Леруа та Володимиром Вернадським, сьогодні стають особливо актуальними. Вони впливають на формулювання головних завдань історико-географічних досліджень на сучасному етапі і зумовлюють подальше зростання їх прикладного характеру.

Галина Вербиленко

**ПЕРЕДУМОВИ СТАНОВЛЕННЯ
ІСТОРИКО-ГЕОГРАФІЧНИХ
ДОСЛІДЖЕНЬ В УКРАЇНІ***

Історична географія сформувалася на стику історії й географії як дисципліна, покликана вивчати просторові аспекти історичного процесу. Проміжне становище між історією і географією забезпечує їй широкі можливості для інтеграції дослідницьких методів гуманітарних і природничих наук і для їх взаємопроникнення. У своєму розвитку історична географія тісно взаємодіє з історичною регіоналістикою, етнографією, топонімікою, урбаністикою тощо.

Незважаючи на те, що історична географія посідає важливе місце в науковому історичному пізнанні, ще не сформувалося єдиного підходу до визначення її предмета, здебільшого йдеться про те, що вона вивчає вплив географічного середовища на розвиток людського суспільства.

Порубіжне становище історичної географії спричинило те, що наукові проблеми тут розробляються або істориками, які цікавляться географією, або географами, які мають історичну підготовку. Історики та географи вбачають у ній “свою” науку і відповідним чином окреслюють її предмет, завдання та перспективи розвитку. Різниця в дослідницьких завданнях та кваліфікації вчених привела до утворення двох провідних наукових напрямів в історичній географії – історичного і географічного, які відрізняються передусім застосуванням різних методологій і методик дослідження.

Як особливий напрямок знань історична географія почала формуватись в епоху Відродження і Великих географічних відкриттів. На динаміку її розвитку значною мірою вплинула історична картографія.

Перші спроби наукового вивчення історії Наддніпрянщини з використанням географічних факторів були здійснені ще наприкінці XVIII ст. Я.Марковичем. Його праця “Записки о Малороссии, ее жителях и произведениях” стала своєрідною енциклопедією для всього українського відродження. В ній автор подає історію краю через географічні і етнографічні особливості місцевостей. Окрім опису клімату України, її земель, річок, лісів, промислів Я.Маркович дає етнографічну характеристику українців, прив’язує їх національні і мовні особливості до умов проживання і природи краю. Таким чином, головною ідеєю, покладеною в основу цієї праці, було доведення окремішності українців, а також демонстрація їх неоднорідності,

* Публікація містить результати досліджень, проведених при грантовій підтримці Державного фонду фундаментальних досліджень за конкурсним проектом Ф 67.

притаманність їм ряду особливостей, які фіксуються не лише через історію, а й через географічні особливості локалізації¹.

Починаючи з першої половини XIX ст. в Україні посилюється увага до географічних досліджень. Відкриття університетів у Харкові (1805), Києві (1834), Одесі (1865) і зосередження в них потужного наукового потенціалу, природно, сприяло виникненню при університетах наукових товариств. Якщо спочатку це були переважно історичні товариства, що спрямовували свою діяльність на пошуки, вивчення і збереження старожитностей, то поступово їх діяльність зосереджувалась на вивченні і описанні відповідних губерній – складанні історичних, статистичних, топографічних записок.

Як слушно зауважує І. Колесник, “в Україні у другій половині XVIII ст. ...вивчення окремих місцевостей, великих та малих територіально-адміністративних одиниць здійснювалось у вигляді топографічних описів, ...в яких історичні відомості поєднувалися з географічними та статистичними даними”. Так з’явилася ціла низка описів: “Топографическое описание Черниговского наместничества”, “Топографическое описание Харьковского наместничества”, “Черниговского наместничества топографическое описание А.Ф.Шафонского”².

Перша половина XIX ст. ознаменувалася утворенням на етнічно українських територіях кількох наукових товариств, таких як Харківське товариство наук, Одеське товариство історії і старожитностей, Тимчасова комісія для розгляду давніх актів (пізніше Київська археографічна комісія).

Поступово, в процесі накопичення значного емпіричного матеріалу постає питання про можливість вивчення не тільки окремих населених пунктів, а певних регіонів в їх комплексному історико-географічному та статистико-економічному напрямках.

Гене́за історико-географічних досліджень в Україні бере початок з періоду формування історичної науки як професійної наукової дисципліни – в другій половині XIX ст. Це пов’язано з цілою низкою чинників, що визначали особливості розвитку тогочасних українських земель, що практично за сто років до того втратили ознаки власної державності, перетворившись на регіони двох великих імперій – Російської та Австро-Угорської. При цьому не був ліквідований і третій потужний чинник, що впливав на суспільно-політичну ситуацію на Україні, визначаючи, зокрема, і напрямки наукового розвитку: польський вплив, що усіяло протистояв (включно з двома повстаннями) російському централізму і русифікації. Через це українське суспільство і українська наукова еліта опинилися в епіцентрі боротьби імперського та польсь-

¹ Маркович Я. Записки о Малороссии, ее жителей и произведениях. – СПб., 1798. – Ч. 1.

² Колесник І. Регіональна історія в українській історіографії: практика та рефлексії // Регіональна історія України. – Випуск 1. – К., 2007. – С. 207.

кого національного інтелектуальних потоків і змушені були реагувати на них розробкою доктрини власної національної унікальності, захищаючись таким чином від спроб повної русифікації чи колонізації.

Розвиток капіталістичних відносин в другій половині XIX ст. вимагав нових аналітичних даних про природу, ресурси, населення країни. В Європі, поряд з центральними статистичними інституціями, виникають регіональні статистичні товариства. В Києві ідею утворення Статистичної комісії обстоював відомий статистик-економіст Д. Журавський. Оскільки цю ідею відразу реалізувати не вдалося, Д. Журавський зосередився на підготовці фундаментального видання “Статистическое описание Киевской губернии”, яке вийшло друком 1856 р. при підтримці і на кошти Київського цивільного губернатора І. Фундуклея. Видання складається з трьох томів, 1910 сторінок великого формату з планами, картами, ілюстраціями, безліч таблиць містять величезний матеріал про Київ і губернію – огляд міст, містечок, сіл, шляхів сполучень між ними, про ріки, клімат, ресурси, народонаселення, побут тощо³.

За багатьма оцінками “Описание” стало фундаментальною працею, що спрямувала подальший розвиток історико-географічних досліджень у Росії. Русское географическое общество посмертно присудило Д. Журавському Жуковську премію. П. Семенов-Тянь-Шанський у звіті про піввікову діяльність географічного товариства наголошував на величезному впливі праць Д. Журавського на наступний розвиток історико-географічних і статистичних досліджень⁴.

Не можна проігнорувати і діяльність на території України російських наукових комісій, передусім географічних. Адже саме вони, займаючись збиранням фактичного матеріалу, заклали підвалини і для аналітичної науки. Перехід від накопичення і введення в науковий обіг величезного масиву джерел до комплексного аналізу специфіки розвитку окремих регіонів пов'язаний з діяльністю Комісії для опису губерній Київського учбового округу (1850-1864). Ця комісія, заснована 22 грудня 1850 р., мала на меті “дослідження губерній Київського учбового округу у природничому, сільськогосподарському і промисловому відношеннях і для статистичного їх описання”⁵.

Діяльність комісії не обмежувалася студіюванням природничо-етнографічних ресурсів. Досліджувалось історичне життя міст через призму майнового і соціального стану населення, занять, звичаїв, з урахуванням історії колонізації. Водночас проводилися дослідження

³ Верменич Я. Теоретико-методологічні проблеми історичної регіоналістики в Україні. – К., 2003. – С.152.

⁴ История полувековой деятельности Русского географического общества. 1845-1895. – СПб., 1895. – Ч. II. – С.1343.

⁵ Центральний державний історичний архів, м. Київ (далі – ЦДІАК України), ф.Р-13, оп.1, спр.2, арк.17.

“іноплемянного впливу на тутешній край із диференціацією по губерніях, повітах, містах”⁶.

Задля реалізації зазначених програм були проведені наукові експедиції з метою збору статистичних, етнографічних, економічних, природничих матеріалів на території Київського учбового округу. У 1852 р. етнографічне обстеження берегів р. Дністер здійснив О.Афанасьєв-Чужбинський. У 1853 р. А.Метлинський очолив експедиції в Чернігівську і Полтавську губернії, М.Маркевич збирав історичні і народознавчі матеріали на Київщині і Поділлі. У 1857 р. В.Дабижа вивчав статистичні та етнографічні матеріали повітів Правобережної України⁷.

Результатами плідної праці дослідників стало видання 4 томів “Трудов комиссии”. В них представлені статті і матеріали з етнографії, географії, історії, ботаніки, геології, економіки, статистики Д.Журавського, О.Афанасьєва-Чужбинського, О.Роговича та інших членів комісії.

Наступним етапом історико-географічних досліджень на етнічних українських землях, без сумніву, була діяльність експедиції П.Чубинського в Південно-Західний край за дорученням Російського географічного товариства. Результатом плідної дворічної дослідницької роботи експедиції стало видання декількох наукових збірників та семи томів (дев’яти книг) під назвою “Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край”, які вийшли друком протягом 1872-1879 років у Санкт-Петербурзі за підтримки М.Костомарова і П.Гільденбрандта. Значний інтерес з огляду на історико-географічне спрямування дослідження становить опис історико-географічного і етнографічного районування Правобережної України⁸.

Завдяки науковій діяльності Д.Журавського, О.Афанасьєва-Чужбинського, П.Чубинського та інших, вперше за короткий термін було зібрано величезну кількість історико-етнографічних матеріалів, що продемонстрували оригінальність, самобутність української історії та культури. Таким чином виникла нагальна потреба в консолідації і структуризації українських наукових кіл.

Перші спроби накопичення фактичного історичного матеріалу щодо особливостей українських регіонів були тісно пов’язані з діяльністю Південно-Західного Відділу Російського географічного товариства, співробітники якого не лише збирали інформацію щодо

⁶ Труды комиссии, Высочайше утвержденной при Императорском университете Святого Владимира для описания губерний Киевского учебного округа. – К., 1853. – Т. 2. – С.13-14.

⁷ ЦДІАК України, ф.884, оп.2, спр.14, арк. 5, 7, 26; ф.873, оп.1, спр.41, арк.19-20.

⁸ Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-русский край, снаряженной Русским географическим обществом. Юго-Западный отдел. Материалы и исследования, собранные д. чл. П.П.Чубинским: в 7-ми т.т. – СПб., 1872. – Вып.1. – Ч.2. – Т.7: Поляки Юго-Западного края.

етнографії, географії, історії, а й здійснювали її опрацювання. Як результат, Відділ підготував і видав “Исторические песни малорусского народа” М. Драгоманова і В. Антоновича в 2-х томах⁹, які, за оцінкою М. Грушевського, стали “одною з найзаслуженіших, найславніших українських наукових праць”¹⁰.

Протягом існування Відділу відбулося 28 засідань¹¹. Наукові дослідження та реферати, що виголошувались на засіданнях Відділу у 1873-1874 рр., були опубліковані в “Записках Юго-Западного отдела Императорского Русского Географического общества” в двох томах. Центральне місце в “Записках” займає етнографія, географія й природознавство, економіка і статистика. Кожний том має додатки, де вміщені матеріали переважно історико-географічного та етнографічного змісту. Але, за твердженням дослідників, члени Відділу “...не вдавалися до глибокого аналізу зібраного ними матеріалу. Вони його лише поверхово описували, віддаючи перевагу етнографічним дослідженням, на основі яких прагнули розв’язати історичні та суспільно-політичні питання”¹².

Потрібно зазначити, що розвиток історичної географії в Україні, формування її теоретичних засад відбувалися в процесі осмислення просторових чинників в історичному розвитку не лише Малоросії в цілому, а й окремих її районів. Причому “змістом історико-географічних робіт спочатку були питання політичної географії минулого... Лише наприкінці XIX ст. тематика публікацій з історичної географії розширюється за рахунок досліджень факторів соціально-економічної історії”¹³. Одночасно з професійною історичною наукою в цей час формується також українська національна географія¹⁴, що значною мірою полегшило вироблення нових дослідницьких та аналітичних методик, в яких поєднувалися елементи обох дисциплін.

Подальшу роботу в галузі історичної географії здійснював В. Антонович, якого по праву можна вважати фундатором українських історико-географічних досліджень. Протягом 1870-1905 рр. він видав понад два десятки історико-географічних праць, що містили інфор-

⁹ Исторические песни малорусского народа с объяснениями В. Антоновича и М. Драгоманова . В 2-х т. – К., 1874. – Т.1; 1875. – Т.2.

¹⁰ Грушевський М. П’ятдесят літ «Исторических песен малорусского народа» Антоновича і Драгоманова // Україна. – 1924. – № 2-4. – С.97.

¹¹ Савченко Ф. Українське науково-культурне самовизначення 1850-1876 рр. // Україна. – 1929. – Січень-лютий. – С.19.

¹² Волощенко А.К. Нариси з історії суспільно-політичного руху на Україні. – К., 1974. – С.110.

¹³ Бачинська О.А. Географія історична // Енциклопедія історії України. – К., 2004. – Т.2. – С.84.

¹⁴ Шаробура І.М. Розвиток української географічної науки (початок XX століття). – Електронний ресурс. – Режим доступу: <http://studentam.net.ua/content/view/7285/97>

мацію з різних галузей дослідження регіонів України, створивши з числа своїх учнів та послідовників наукову школу, котра на різних рівнях продовжувала наукові дослідження¹⁵.

Надзвичайною подією в науковому житті стало проведення 1874 р. в Києві Третього археологічного з'їзду. На той час В.Антоновичем була завершена робота над археолого-топографічними картами Києва та Середнього Подніпров'я. За його пропозицією до програми з'їзду включили питання топографії Києва, архітектури міста Х-ХІІІ ст., археологічного картографування Київського князівства, Литви та Кривицької землі, оборонних споруд (змієвих валів) і городищ на кордоні Київської Русі¹⁶.

З закриттям Південно-Західного відділу Російського географічного товариства не припинилися регіональні дослідження на історичній ниві. На той час у Києві продовжувало працювати Історичне товариство Нестора-літописця, ініціатива утворення якого належить М.Максимовичу. Головною формою його діяльності було проведення засідань (читань). На них обговорювались дослідження членів товариства, які в наступному друкувались в збірнику "Чтений в историческом обществе Нестора-летописца"; а також на сторінках "Киевской старины". З 1879 по 1914 рр. вийшли друком 24 збірники (49 випусків) "Чтений". Товариство провело понад 700 засідань, на яких було виголошено понад 1400 наукових доповідей¹⁷.

Втім, слід зазначити, що наукові інтереси членів товариства зосереджувались передусім на російській історіографії. Як наголошує О.Гермайзе, під час доповідей на українські теми, лектори "свідомо обминали всілякі слизькі місця, навіть з великим побоюванням вжити термін "український"¹⁸.

Не можна не згадати розпочату у 70-х рр. ХІХ ст. В.Антоновичем у співробітництві з О.Андрієвським, В.Вовком-Карачевським, І.Каманіним, В.Щербиною та іншими працю по збиранню матеріалів для складання історично-географічного словника України в її етнографічних межах. (Ця праця, ґрунтуючись на зібраних членами Історичного товариства Нестора-літописця матеріалах, була продовжена в комісії історично-географічного словника української землі при ВУАН). В.Антонович ініціює проект по написанню Історичних нари-

¹⁵ *Добровольський Л.* Праця В.Б.Антоновича на ниві історичної географії // Записки історично-філологічного відділу. Кн. ІХ. – К., 1926. – С.185-207.

¹⁶ *Чорна Л.В.* Південно-західний відділ Російського географічного товариства і його роль в українському національному відродженні. Дисертація. – Ізмаїл, 2005. – С.115.

¹⁷ *Колесник М.П.* Історичне товариство Нестора-літописця та його вклад в розвиток історичної науки в Україні // Український історичний журнал. – 1995. – № 5. – С.28-29.

¹⁸ *Гермайзе О.* Праця Київського Українського Наукового Товариства на тлі наукового життя Наддніпрянської України // Україна. – 1929. – Січень-лютий. – С.33.

сів більшості історико-географічних земель і регіонів України, в першу чергу на етапі їх формування і становлення. Задля його реалізації він у 1870-х рр. створює гурток укладачів історико-географічного словника української землі. Планами передбачалося скласти довідник українських земель, з описом історії міст, сіл, повітів тощо, при цьому охопити всі території, на яких проживали українці, аж до Сибіру і Далекого Сходу. Внаслідок копіткої праці в 70-х рр. XIX ст. – на початку XX ст. з'явилася серія книг учнів В.Антоновича, присвячених історичним описам географічних областей України від найдавніших часів до XV ст. включно¹⁹.

Поза межами Російської імперії, на етнографічних теренах України історико-географічні дослідження найширше були репрезентовані в Галичині в діяльності Наукового товариства імені Шевченка у Львові, заснованому 1873 року. Як зазначав В.Кубійович, “у зв'язку з поживанням українського національно-громадського й культурного життя в другій половині 80-х років XIX ст. і в Галичині і на Центральних і Східних землях, виникла потреба ширше розгорнути наукову працю, ...постала konieczність створити потужний науковий осередок, що відповідав би рівневі наукових закладів державних націй”²⁰. Якщо спочатку Товариство працювало виключно як видавничо культурно-просвітницька установа, то з 1890-х стає суто науковою структурою. Багато зусиль доклав М.Грушевський (очолив НТШ у 1897 р.), щоб воно не залишилось суто галицькою установою, сприяв налагодженню стосунків і поповненню його відомими вченими зі Східної України. Членами НТШ стали, зокрема, М.Петров, М.Сумцов, О.Маркевич, В.Перетц та інші професори вищих навчальних закладів Східної України²¹. Результати наукових дослідів членів НТШ друкувалися в багатотомному виданні “Записок НТШ”. Це суто наукове видання з внутрішньою рубрикацією академічного характеру можна кваліфікувати як видання переважно гуманітарне, а з 1897 – виключно гуманітарного напрямку. За редагування М.Грушевського записки мали багаті відділи хроніки та бібліографії.

Пом'якшення урядової політики, внаслідок революції 1905-1907 рр., дало можливість створити 1907 р. національну наукову інституцію в Києві – Українське наукове товариство на чолі з М.Грушевським. З самого початку діяльності УНТ основна робота була зосереджена в секціях. При історичній секції була утворена статистико-економічна комісія. В рамках її діяльності, використовуючи результати всеросійського перепису 1897 р., О.Русов (1909 р.) розраховував кількісні показники про-

¹⁹ Баженов Л. Антонович – один із фундаторів української наукової історичної регіоналістики // Регіональна історія України. – К., 2008. – Вип. 2. – С. 218-219.

²⁰ Кубійович В. Нарис історії Наукового товариства ім. Шевченка у Львові (1873-1948) // Наукові праці у 2-х тт. – Л., 1996. – Т. 1. – С. 611.

²¹ Зайцева З.І. Інституціоналізація української науки наприкінці XIX – на початку XX ст. Дисертація. – К., 2007. – С. 102.

фесійної зайнятості українського народу ряду губерній. Продовженням розпочатої ним праці був статистико-демографічний нарис О.Корольової (1910 р.) стосовно розселення українців на території ряду губерній, наведені дані щодо їх питомої ваги в загальній чисельності населення конкретних міст, сіл і губерній в цілому²². Результатом експедицій, в рамках історичної секції, і здійснених Л.Добровольським історико-топографічних обстежень околиць Києва на Правобережжі Дніпра стала стаття “Забуті межі давньої Київщини”²³. Реалізуючи програми діяльності етнографічної секції, М.Сумцов на основі пісень, поширених на теренах Слобідської і Галицької України, відтворив історію колонізації краю²⁴.

Друкованими органами УНТ стали “Записки Українського Наукового товариства у Києві”, а також журнал “Україна”, який замінив у 1906 р. “Киевскую старину”. Справи, видання праць і звіти УНТ велися українською мовою. М.Грушевський вбачав головну заслугу УНТ в тому, що воно поставило на практичні рейки не тільки організацію Української Академії наук, “але й українізацію наукових установ Києва й України”²⁵. “Так сформувалось Товариство... як чисто українське і чисто наукове... Воно пересаджувало на велико-український ґрунт наукову працю, розпочату кількома десятиліттями скорше – на ґрунті галицьким, в очікуванні можливості здійснити план української академії наук, як символа сеї повноти національної культури, що маніфестувалася сею науковою роботою”²⁶.

Таким чином, діяльність комісій, товариств, відділів, що плідно функціонували на території України в другій половині XIX – на початку XX ст., заклала основи інституалізації історико-географічних досліджень., сприяла, спираючись на програмно-методичне забезпечення, їх подальшому розвитку.

Поступово відходячи від краєзнавчих та етнографічних методик, характерних для другої половини XIX ст., вчені дедалі більше зосереджують свою увагу при дослідженні історії та географії певних районів на їх комплексних особливостях, зумовлених ключовими для історичної географії причинами: географічне середовище, міграційні та економічні процеси. Важлива роль у цьому процесі належить М.Грушевському, котрим була розроблена і викладена програма “горизонтального” вивчення історії України і в подальшому реалізована в дослідках порайонних комісій і інших структур Всеукраїнської академії наук.

²² Онопрієнко В., Реєнт О., Щербань Т. Українське наукове товариство 1907-1921 роки. – К., 1998. – С. 48-49.

²³ Записки Українського Наукового товариства в Києві. – 1908. – Кн. 3. – С. 54-79.

²⁴ Онопрієнко В., Щербань Т. Джерела з історії Українського наукового товариства в Києві. – К., 2008. – С. 45.

²⁵ Цит. за: Верменич Я. Теоретико-методологічні проблеми історичної регіоналістики в Україні. – С. 187.

²⁶ Грушевський М. Велике діло // Україна. – 1929. – Січень-лютий. – С. 8.

Світлана Архипова

**ДИНАМІКА РОЗШИРЕННЯ
МЕЖ м. КИЄВА В XX ст.:
ІСТОРИКО-ГЕОГРАФІЧНИЙ АСПЕКТ**

Розширення меж міст за рахунок прилеглих сільських територій – загальносвітова тенденція. Ніде в світі цей процес не є безпроблемним: інтереси міських і сільських мешканців далеко не в усьому співпадають. Дореволюційний Київ не належав до числа перенаселених міст; як промисловий осередок він також не потребував значного розширення площ, поступаючись за цим показником Харкову, Катеринославу, Одесі. Однак міську владу проблеми міської поселенської структури та її оптимізації турбували постійно – насамперед з огляду на її бажання збільшити кількість потенційних платників податків. Проблеми розширення міських меж у Київській Думі дебатувалися час від часу, переважно у контексті незадовільного санітарного стану передмість та загроз перенесення епідемій з околиць на центр, а також з урахуванням скупчення на неконтрольованих містом околицях осіб без певного місця проживання, "порушників спокою", кримінальних елементів.

Метою даної статті є відтворення процесу розширення міських меж Києва, починаючи з 80-х рр. XIX ст. і до наших днів. Уявляється необхідним усунути наявний в літературі різнобій у датах включення до складу міста окремих прилеглих територій, спричинений переважно неодноразовими поверненнями до розгляду цих питань у зв'язку з протестами мешканців околиць. Відтворення загальної картини розширення міських меж корисне не лише з точки зору з'ясування зміни пропорцій міського й сільського населення у контексті процесів урбанізації та модернізації, але й у контексті проблем формування київської агломерації.

Питання про приєднання передмість до Києва набуло актуальності у 80-х рр. XIX ст. Вже 1889 року Звіринець, Байкова гора, Протасів Яр, Верхня Солом'янка, Шулявка, Пріорка, Куренівка та Труханів острів були приєднані до Подільської, Печерської, Плоскої, Либідської та Бульварної частин міста¹. У 1908 р. розпочалося включення до міської межі селища Забайков'я разом з Байковим цвинтарем. Офіційне включення Верхньої і Нижньої Солом'янки, Кучминого, Протасового Яру та Батієвої Гори до Солом'янського відділу

¹ Ілюстрована історія Києва. – К., 2012. – С.182.

відбулося за ухвалою Київської міської управи згідно дореволюційного положення Ради Міністрів від 2 червня 1910 р.² Тоді усталилася і практика щорічного відрахування на утримання Київського міського громадського управління частини зборів.

У 1911 р. постало питання про приєднання до Києва дачної місцевості Святошин, яка отримала постійний зв'язок з містом через спорудження трамвайної колії, та села Деміївки. Однак тоді деміївські селяни відмовилися стати киянами. В 1913 році щодо приєднання Деміївки, Забайков'я з Байковою горою і селища Святошина до міста Києва висловились міністерство внутрішніх справ, київські міські і земські відомства та інші установи. Жителі Святошина хотіли включити його до складу курортних місць. Натомість селище було включено до складу Києва тільки в 1919 р. і повторно у 1921 р., а Пуща-Водиця, територія Рубежівської колонії, хутори Грушки, Галагани, Нивки – у 1921 р., селище Катеринівка – у 1923 р.³

Стосовно місцевості Шулявка, то вона поділялась Брест-Литовським шосе на дві частини – праву (міську, верхню) і ліву (повітову, нижню). Праву передано місту ще за наказом Миколи І у 1851 році, в 1875 її поділили на 5 кварталів, а в 1879-му включили до складу Лук'янівської поліцейської дільниці міста. Ліва входила до складу Білогородської волості Київського повіту, а у 1881 р. її включено до Бульварної поліцейської частини Києва⁴.

Крім приєднання навколишніх територій, Київ зростав за рахунок розбудови на міській території. У 1888 р. почалася забудова навколо Брест-Литовського шосе, яке з'єднало Київ новою магістраллю з Житомиром. По ній було прокладено трамвайну колію, яку 1900 р. продовжили до Святошина. Тож внаслідок приєднання та розбудови територія міста з 64,3 збільшилася до 123,47 кв.км.⁵

У 1914 р. до складу міста знову було приєднано ліву частину Шулявки, селище Караваєві дачі, колишні Казенні дачі, садибу Політехнічного інституту і цвинтар Шулявської церкви⁶. У вересні 1918 р. до міської мережі були приєднані Деміївка і Саперна слобідка⁷.

² Известия Киевской городской Думы. – 1910. – С.1-2.

³ ДАКО, Ф.Р-III, оп.1, спр.74, арк.27; Список поселень Київщини. – К., 1924. – С.1.

⁴ Киев и его предместья: Шулявка, Соломенка с Протасовым Яром, Батыева гора и Демиевка с Саперной Слободкой по переписи 2 марта 1874 г. – К., 1875. – С.3; 390-399; ЦДІА України, ф.442, оп.517, спр.72, арк.46 зв.- 47.

⁵ Ілюстрована історія Києва. – С.182.

⁶ Известия Киевской Городской Думы. – 1910. – №10. – С.1-2; Правительственный вестник. – 1914. – 4(17) ноября, №263; ЦДІА України. – Ф.442, оп.665, спр.37, арк.14-14 зв.

⁷ ДАКО, ф.Р-432, оп.3, спр.36, арк.7.

Найчастіше розширення міської території відбувалося на прохання жителів самих передмість, оскільки деякі передмістя вже фактично зливались з містом. Але непоодинокими були й випадки незгоди мешканців навколишніх сіл переходити під міське управління. Так, свій протест у травні 1921 р. висловили представники ряду сіл Київської губернії і повіту Микільсько-Борщагівської волості. Жителі сіл Желяни, Совок, Мишоловки, Олександрівської слобідки протестували проти приєднання до міста, тому що їхній сільський побут був далекий від міського⁸. Однак через три роки, у вересні 1921 р. Мишоловку було включено в межу міста у склад Деміївського району. Також були включені урочища "Лиса гора", "Витянські поля", "Теремки"; Голосіївщина, Китаєво, Деміївське лісництво, села: Червоний Трактир, Пирогово, Хотів, Гатне і Віта-Литовська⁹. Але й після цього у місті гостро відчувалася нестача землі, і тому до Деміївського району були включені порубки Голосіївського лісу і урочище "Лиса гора" в кількості 300 дес. у довготривале користування з правом забудови для дачного селища¹⁰.

Земельна секція міськради вважала, що першочерговим завданням для неї було забезпечення незалежності міста від села шляхом передачі робітникам землі під городи. Потреби в землі у 1921 р. вираховувались 2005 десятинами, із них колективам було передано лише 1758, тобто 25% потреб залишились незадоволеними. Для цього потрібно було приєднати до існуючих у розпорядженні міськради земель ще близько 1000 дес. у масивах, не дуже далеких від підприємств: у Подславсько-Куренівському районі: територію міського вигону в урочищі "Оболонь" (близько 200 дес.); у Шулявсько-Лук'янівському районі: землі, захоплені борщагівськими куркулями (близько 150 дес.); у Солом'янському районі: урочище "Проневщина" (близько 300 дес.); у Деміївському районі: Лиса гора, поруби Голосіївського лісу (близько 200 дес.) і частково "Теремки"¹¹.

У боротьбі з овочевим голодом єдиним придатним для його подолання великим масивом була Голосіївщина, у ній вирішили відвести землі для всіх наукових установ (у тому числі для обласної дослідної станції і для політехнічного технікуму) з тим, щоб всі наукові господарства в місті (на Солом'янці, Шулявці і т.д.) були поступово ліквідовані, а їхні землі виділені робітникам. Окрім неї, для комунальних культрадгоспів також повинні були використані нетрудові, монастирські, приватновласницькі землі і т.д. (в районі Вишгорода і Межигір'я); куркульські землі в районі Брест-Литовського шосе.

⁸ ДАКО, ф.Р-349, оп.1, спр.217, арк.5-5 зв.

⁹ ДАКО, ф.Р-349, оп.1, спр.217, арк.8.

¹⁰ ДАКО, ф.Р-349, оп.1, спр.217, арк.13.

¹¹ ДАКО, ф.Р-349, оп.1, спр.217, арк.15.

Існувала потреба відвести в провінції ряд господарств для комунальних радгоспів у 60-верстній смузі навколо Києва.

У майбутньому знову планувалося розширення меж Києва, яке було неминучим при промисловому пожвавленні – посиленій забудові приміських поселень, побудові ряду промислових підприємств, трамвайних ліній, регулярного сполучення з містом.

Земельна секція міськради вважала, що включеними повинні бути всі комунальні землі, включаючи Святошинську волость (5 червня 1921 р. на засіданні Святошинського районного робітничого земельного бюро були намічені межі для Святошинської волості, затверджені ще в 1918 р.)¹², а також Слобідку і Дарницю, площею близько 15000 десятин; всі землі Деміївського району: урочища "Витянські поля" (частина Деміївки), "Теремки"; Голосіївщина, Китаєво, Деміївське лісництво з Проневщиною; приміські села: Червоний Трактир (135 жителів, 72 дес.) і Мишоловка (810 жит., 176 дес.); села Пирогово, Хотів, Гатне і Віта-Литовська (близько 4000 дес.); Борщівська волость (близько 9000 дес.); лісництва Межигірське і Святошинське (близько 10000 дес.); Вишгород і прилеглі нетрудові землі (Вишгород був промисловим центром (близько 2000 дес.), тут працювали 2 цегляних заводи, розпочато видобування бурого вугілля).

Загальна площа проектного збільшеного Києва складала близько 44000 десятин (близько 6500 дес. садово-городніх земель, 4000 дес. орних земель, 4000 дес. лісів, близько 4000 дес. луків, близько 5000 дес. забудованої площі). Це, звичайно, не вирішувало проблему постачання продовольством усього населення Києва (для цього було потрібно 100000 дес.), але давало можливість збільшити до максимуму городній фонд і уникнути хаотичної забудови передмість¹³.

Для повного впорядкування народного господарства у майбутньому, скасування залежності міста від села, вирішення проблеми недостачі харчових продуктів і недоліків у розміщенні житлових будинків постановою Шулявської районної ради робітничих і червоноармійських депутатів було вирішено розширити територію міста до 8 квадратних миль (включаючи вже заселену площу) і створити продовольчий і житловий для міста-села земельний фонд¹⁴.

За даними перепису населення м. Києва 12-16 березня 1919 р. цивільне населення міста (без Деміївки і Слобідки) у вересні 1917 р. налічувало 464.000 осіб, до березня 1919 р. на тій же території його кількість зросла до 509.000, тобто на 9%. За переписом 10 вересня 1920 р. вона зменшилась до 365.737 осіб, тобто на 32,6%¹⁵.

¹² ДАКО, ф.Р-349, оп.1, спр.217, арк.23.

¹³ ДАКО, ф.Р-349, оп.1, спр.217, арк.20-22.

¹⁴ ДАКО, ф.Р-349, оп.1, спр.217, арк.24.

¹⁵ ЦДАВО, ф. 1738, оп.1, спр.41, арк.22.

6 вересня 1921 р. постановою виконкому Київської губернської ради робітничих, селянських і червоноармійських депутатів до міста Києва було приєднано селище Святошино Київського повіту. Також були включені ліси, які мали дачні поселення: Святошино і Пуцу¹⁶.

З архівних матеріалів можемо скласти уявлення про динаміку росту комунальних земель¹⁷, але в різних архівних фондах щодо часу входження місцевостей до складу Києва існують істотні розбіжності. Це пояснюється тим, що збільшення площі земель міської смуги проводилось самопливом, без будь-яких попередніх проектів та перспективних планів розвитку міста. Забудова мала стихійний характер, що призводило до утворення хаотичного розташування кварталів та будинків. За приклад можуть бути Деміївка, Солом'янка, Шулявка та слобідки.

1921 року вперше уважно підійшли до оформлення міських земель та їх обліку і протягом двох наступних років вирішували цю проблему. За цей час було намічено приєднати близько 25.730 га, що разом зі старими землями становило 43700 га¹⁸. У такому вигляді проект розширення міської смуги і був затверджений Раднаркомом 23 жовтня 1923 р. Після цього якщо і були якісь зміни, то незначні та належно не оформлені. У перші роки радянської влади питання експлуатації міської землі, здачі її в оренду страшенно утруднювала відсутність геодезичного плану міста, який давав би змогу досконало вирахувати площу всіх земель та скласти експлікацію. У більшості випадків площу визначали приблизно, що створювало на місці багато непорозумінь. Це все, разом взяте, примусило 1922 року приступити до складання геодезичного плану міста.

За даними, які визначила особлива комісія міськради, була наведена експлікація земель сіл міської смуги, що мала такий вигляд: Совки (401,87 га), Мишоловка (171,26 га), Осокорки на острові Покал та Великий (440,0 га), острів Муромець (485,0 га), Червоний трактир (131,32 га), Кухмістерська слобідка (645,96 га), Микільська слобідка (965,20 га), Горенка (54,24 га) з хуторами Костянтинівка та Добробут (470,5 га), Мостище (55,21 га) з хутором Комгосп ім. Петровського (244,10 га), Воскресенська слобідка і промкомгосп "1 травня" (661,79 га), Біличі (547,70 га), хутір Дігтярі (54,86 га), колгосп "Перемога" (264,80 га), Старі (425,66 га) та Нові (974,90 га) Позняки, Романів (57,66 га) з хутором (213,56 га), Південна Борщагівка (81,0 га)¹⁹.

Дореволюційна територія Києва складала 17,4 тис. га. Дозвіл на її розширення міськрада дістала лише 12 жовтня 1923 р. після затвердження її подання Раднаркомом УСРР, внаслідок чого територія

¹⁶ ДАКО, ф.Р-111, оп.1, спр.74, арк.27.

¹⁷ ДАК, ф.Р-1, оп.1, спр.5812, арк.7.

¹⁸ ДАК, ф.Р-1, оп.1, спр.5812, арк.7 зв.

¹⁹ ДАК, ф.Р-1, оп.1, спр.5812, арк.10 зв.

зросла до 39,9 тис. га, тобто більш ніж у два рази. Частиною міста стали більше 20 населених пунктів, які вже давно тяжіли до нього економічно: Микільський хутір, Горенка з селищем Костянтинівка, колишній Цегельний завод, Мостище з хутором Берковець, Романівка з хутором Любка, хутір Вишневський, Біличі, хутір Дігтярі, Стара і Нова Чоколівка, Проневщина, Совки, Червоний трактир, Голосіївський хутір, Олексіївська слобода, Віта-Литовська, Галерний острів, острів Покал, Мишоловка, Лисогірська фортеця, Київське, Святошинське, Межигірське і Микільське лісництва, землі Флорівського монастиря, Нова і Стара Дарниця, Микільська, Кухмістерська, Олександрівська, Воскресенська і Передмостова слобідки, Позняки, артилерійський полігон, аеродром²⁰. Тоді ж ці землі за господарською ознакою було поділено на три категорії: лісові площі, поселення безпосередньо міського типу і урбанізовані поселення²¹. У межі міста увійшли 12,3 тис. га лісів, внаслідок чого їх питома вага зросла з 19,3 до 39,6%. Після подальших, менш значних за масштабами прирощень територія передвоєнного Києва збільшилася до 68 тис. га. Всесоюзний перепис 1926 р. зареєстрував у місті 513,6 тис. осіб, а в 1939 році кількість киян зросла до 846,3 тис. осіб²².

Завдання чіткого розмежування міських і неміських територій знов стали на порядок денний після того, як у 1923 р. президією ВУЦВК було створено Київську округу (повіт) з окружним (повітовим) центром у м. Києві. Округа створювалася з Київського, частин Білоцерківського, Чорнобильського, Переяславського, Канівського повітів Київщини й частини Остерського повіту Чернігівщини. До міського окружного центру входили передмістя Деміївка, Пуща-Водиця, Святошин, Катеринівка, Нивки, Микільське лісництво, Передмостова Слобідка. Безпосередньо окривиконкомові були підпорядковані Нова та Стара Дарниця, Микільська, Кухмістерська, Олександрівська Слобідки, Чоколівка, Микільське лісництво²³. За проектом, затвердженим 12 жовтня 1923 р., до смуги Києва залучалися не всі землі Горенки, а тільки та частина їх, яка мала безпосередній зв'язок з Києвом²⁴.

У зв'язку з тим, що міські поселення мали різне підпорядкування або й навіть цілковиту їх відсутність, то виникло становище, коли понад три десятка селищ опинились поза сферою сталого адмініс-

²⁰ ЦДАВО України, ф.2, оп.2, спр.608, арк.237.

²¹ ЦДАВО України, ф.2, оп.2, спр.608, арк.419; Пролетарская правда. – 1923. – 28 октября, № 247 (662).

²² Ілюстрована історія Києва. – С.239.

²³ Збірник узаконень та розпоряджень робітничо-селянського Уряду України. – 1923. – С.575

²⁴ ДАК, ф. Р-1, оп.1, спр.882, арк.28 зв.

тративного керування. Тому в 1926 р. Окружний виконавчий комітет розділив селища, що увійшли до нової міської смуги, на 3 групи: 1) з повною або переважною більшістю заняття населення сільським господарством; 2) селища та місцевості, які мають міське напруження і міцно зв'язані з Києвом; 3) приміські поселення з міським спрямуванням²⁵.

Хоча поселення були включені до міської межі згідно з постановою раднаркому ще 12 жовтня 1923 року, з документів Київського окружного виконавчого комітету рад робітничих, селянських та червоноармійських депутатів видно, що станом на кінець 1925 року питання про управління поселеннями вирішено не було²⁶.

У Києві офіційно, документально не було визначено межі селітебно-будівельної смуги. У грудні 1926 року Окружний комітет господарства встановив ці межі: це вся земельна площа міста та селищ і сіл, що прилягають безпосередньо до міста (Совки, Чоколівська та Олександрівська слобідки), а також ті, які хоч і знаходяться за розривами незабудованої площі, але за характером та складом населення наближаються до поселень міського типу, і незабудована між ними і містом площа, вже запроектована під забудову (Катеринівка за Святошином, Пуща-Водиця, Труханів острів, Передмостова, Микільська та Кухмістерська слобідки та Стара Дарниця). Тому згадані села й селища: Микільська і Кухмістерська слобідки, Стара Дарниця, Олександрівська слобідка та селище Чоколівка, а також комунальні ліси (Святошинського, Київського, Пуща-Водицького, Межигірського й Дарницького лісництв) вважалися включеними до селітебно-будівельної смуги Києва²⁷.

На засіданні президії київського окрвиконкому у липні 1926 р. обговорювали порядок обслуговування населених пунктів, що увійшли в міську смугу Києва. Будаївському, Броварському та Гостомельському районним виконавчим комітетам було роз'яснено, що Мишоловська, Білицька, Совська, Романівська, Позняківська, Воскресенсько-Слобідська, Мостищенська та Горенська сільради зі всіма населеними пунктами, що ними обслуговуються, підпорядковані їм в адміністративно-господарському відношенні тимчасово, з метою кращого обслуговування населення. Встановлення такого порядку керування зазначеними сільрадами не означає зміни смуги м. Києва, яку затверджено постановою РНК УСРР від 12 жовтня 1923 р. Всі нетрудові землі знаходяться виключно у господарському віданні Окркомгоспу.

До складу Будаївського райвиконкому входили: 1) Мишоловська сільрада (село Мишоловка; радгоспи Преображенський, Голосіївський, Китаївський, Галерний острів; хутори Багринова гора, Самбурки;

²⁵ ЦДАВО, ф.1, оп.3, спр.618, арк.20 зв.-22.

²⁶ ЦДАВО, ф.1, оп.3, спр.618, арк.20.

²⁷ ДАК, ф.Р-1, оп.1, спр.323, арк.1.

2)Білицька сільрада (село Біличі; хутори Дігтярі, Вишневський); 3)Совська сільрада (село Совки, хутір Совська лісова дача); 4)Романівська сільрада (село Романівка, хутір Любка); 5)Хотівська сільрада (хутір Червоний трактир)²⁸. До Броварського райвиконкому: 1)Позняківська сільрада (села Старі та Нові Позняки); 2)Воскресенсько-Слобідська сільрада (село Воскресенська слобідка). До Гостомельського райвиконкому: 1)Мостищенська сільрада (село Мостище, хутір Берковець, цегельня Папірня); 2)Горенська сільрада (село Горенка, селище Костянтинівське, хутір Добробут). Сільради, що підпорядковані безпосередньо Окрвиконкому: 1)Олександрівсько-Слобідська сільрада (селище Олександрівська слобідка); 2)Дарницька сільрада (селища Нова та Стара Дарниця); 3)Кухмістерсько-Слобідська сільрада (селище Кухмістерська слобідка); 4)Микільсько-Слобідська сільрада (селище Микільська слобідка); 5) Чоколівська сільрада (селище Чоколівка).

Вищезгадані поселення, а також лісництва вважали цілком приєднаними до м. Києва і підпорядкованими відділам та інспектурі ОВК. Йшлося про селище Катеринівка, Передмостова слобідка, Микільський хутір, лісництва: Межигірське, Київське, Микільсько-Дарницьке та Святошинське.

Щодо хуторів Коники, Корчуватого, Вовчих Гір, Пилипового Поток та Стоянки, які не запроектовані постановою Раднаркому УРСР 1923 року в межу Києва, то вони і надалі обслуговувалися такими сільрадами: Мишоловською сільрадою – Коники та Корчувате, Білицькою – Вовчі Гори, Романівською – Пилипів Потік та Стоянка. Стосовно Соболева хутора та Кучминого яру, які згадані в постанові ОВК з 16 грудня 1925 р., то їх виключили зовсім зі списків окремих поселень, бо вони фактично злились з Києвом. Водночас зазначалося, що оскільки поселення Дарниця (Стара і Нова), слобідки: Микільська, Кухмістерська, Олександрівська та Чоколівська за характером своїм і економічно зв'язані з Києвом, керування ними повинно бути з Києва²⁹. У грудні 1925 р. Київською плановою комісією при виконкомі була видана нова карта Київської округи³⁰.

28 лютого 1927 р. на підставі постанови Президії ВУЦВК та виданої на розвиток її постанови Президії київського окрвиконкому до території м. Києва знову було включено Стару та Нову Дарницю (попередньо їх приєднали в 1923 р.), Нивки (приєднані в 1921, 1923 рр.), Чоколівку (1923 р.), Олександрівську (1923 р.), Микільську (1923 р.) та Кухмістерську (1923 р.) слобідки. З 8 березня 1927 р. ці поселення вважались остаточно приєднаними до Києва, сільради в них скасовано, а самі вони підпорядковані міськраді³¹. В адміністративно-мі-

²⁸ ДАКО, ф.Р-112, оп.1, спр.509, арк.74.

²⁹ ДАКО, ф.Р-112, оп.1, спр.509, арк.75.

³⁰ ЦДАВО, ф. Р-5, оп.2, спр.1146, арк.1.

³¹ ДАК, ф.Р-1, оп.1, спр.463, арк. 56 зв. - 57.

ліцейському відношенні їх обслуговувала Київська міська міліція, а саме: Дарницю (Стару та Нову) та Микільську і Кухмістерську слобідки – Ленінський район міліції, Чоколівську та Олександрівську слобідки обслуговував Солом'янський, хутір Нивки – Святошинський райони міліції³².

Внаслідок фактичного приєднання села Совки і майбутнього приєднання Голосієва до міста, у зв'язку з побудовою там Лісового інституту і переселення Сільськогосподарського інституту, Комісія поставила порушити перед президією міської ради питання про їх офіційне приєднання до Києва³³.

Стосовно відмежування смуги м. Києва у міськраді були внесені часткові зміни, внаслідок яких було вилучено зі смуги міста приблизно до 731,75 га, натомість прилучено до міста додатково 353,65 га. Всього у відмежованій смузі Києва загальна площа разом зі старою смугою становила 44,190 га³⁴.

Для значної частини сільських громад ці зміни виявилися неприйнятними. У листопаді 1927 року представники сіл Мишоловки, Совок, Віти-Литовської (Багринова гора); хуторів Відрадного, Коник, Берковець; селища Чоколівки вимагали, щоб і надалі їхня земля вважалася землею трудового користування.

Уповноважені села Мостище просили вилучити зі смуги Києва ділянку землі біля траси Київ-Мостище площею 0,70 десятин. Були протести щодо приєднання хутора Костянтинівки до Києва. Уповноважені с. Вишгород були проти приєднання до Києва Микільського хутора площею 52 дес. і сіножатей на Оболоні площею 186 дес. Уповноважені сіл Бровари та Биківня були проти приєднання до Києва о. Муромець та лісової ділянки біля Артполігону. Уповноважені с. Воскресенської слобідки заявили про наявні в проекті суперечності і про своє бажання смугу м. Києва провести так, щоб залучити урочище Прірву і всю землю до Десенської гідроелектростанції, а також і гідроелектростанцію. Гострі дебати викликало залучення до міської смуги землі в урочищі Велике Вербіччя площею 2, 20 га³⁵.

Утім, робота в напрямі розширення меж міста тривала. У липні 1930 р. на організаційній нараді при секретаріаті Київського ОВК було вирішено приєднати до міста й підпорядкувати Київській міській раді ряд населених пунктів для покращення їх політичного, культурного і адміністративного обслуговування. Це 45 сільрад і 3 селищні ради Київського району; 8 сільрад Васильківського району;

³² ДАК, ф.Р-1, оп.1, спр.463, арк. 226; Вісник обов'язкових постанов Київського окрвиконкому. - № 3(24). – С.11.

³³ ДАК, ф.Р-1, оп.1, спр.940, арк.4.

³⁴ ДАК, ф. Р-1, оп.1, спр.882, арк.54.

³⁵ ДАК, ф. Р-1, оп.1, спр.882, арк.54 зв.-55 зв.

2 сільради Баришівського району; 2 сільради Макарівського району; 8 сільрад Броварського району. Отже, всього до Київської ради входили – 1 міськрада, 3 селищні ради і 65 сільрад³⁶.

На засіданні президії міськради у червні 1932 р. на підставі постанов ВУЦВКУ та РНК від 23 листопада 1925 р. та інструкції НКВС від 16 квітня 1926 р. "Про права та обов'язки органів комунального господарства щодо земель, вилучених у міську смугу", встановлювався такий характер землекористування м. Києва.

Через те, що хутір Червоний трактир (шинок), який віднесено до розряду нетрудового користування, за проектом відмежування не входив у смугу міста, але щільно прилягав до неї та був запроектований під робітниче селище для переселення туди жителів Лівобережжя (Осокорки, Бортничі), земельна управа вважала за необхідне приєднати його до Києва. Кухмістерську та Микільсько-Слобідську земельні громади ліквідувати, передавши їх майно в розпорядження райколгоспів³⁷. Натомість до Київської міськради у вересні 1933 р. була надіслана заява мешканців хутору Червоний трактир Хотівської сільради про те, що вони здебільшого працюють на київських підприємствах, сільським господарством не займаються, хутір від с. Хотова віддалений на 7 км, а від Києва – на 3 км і обслуговувати його Хотівській сільраді незручно. Тому вони просили Київську міськраду приєднати їх до міста³⁸. Згідно постанови Президії міськради у червні 1932 р. всі землі (площею 137,32 га) Червоного трактиру включено до міської смуги, а також віднесено до розряду нетрудових земель та передано в розпорядження земуправи комгоспу³⁹.

На засіданні організаційної наради при оргвідділі Київської міськради 20 травня 1932 р. перед президією міськради було поставлене питання про розпуск сільрад Совок, Мишоловки та Воскресенської слобідки, із включенням їх до міської смуги м. Києва. Це було зроблено у зв'язку з тим, що вони знаходяться поблизу м. Києва, втратили своє сільськогосподарське призначення, не мають ніякої сільськогосподарської бази, що призводить до зайвої витрати коштів на утримання апарату⁴⁰. У листопаді 1932 р. було ухвалено приєднати Воскресенську слобідку до Києва як "Робітниче селище ім. Першого Травня"⁴¹. У березні 1933 р. прийнята постанова президії Київського обласного виконавчого комітету "Про ліквідацію сільрад у селах

³⁶ ЦДАВО, ф.1, оп.6, спр.439, арк.96-98.

³⁷ ДАК, ф.Р-1, оп.1, спр.5261, арк.2 зв.

³⁸ ДАК, ф.Р-1, оп.1, спр.5261, арк.5.

³⁹ ДАК, ф.Р-1, оп.1, спр.5261, арк.8, 12.

⁴⁰ ДАК, ф.Р-1, оп.1, спр.5260, арк.9.

⁴¹ ДАК, ф.Р-1, оп.1, спр.5260, арк.7.

Воскресенська слобідка, Совки та Мишоловка Київської приміської смуги та утворення в цих селах інституту уповноважених міськради". У зв'язку з тим, що ці села втратили сільськогосподарське значення (землі за постановами міськради від 9 червня 1932 р. передані до міськкомунвідділу) – а жителі постачаються хлібом та продуктами лише з Києва – президія Облвиконкому ухвалила схвалити постанову Київської міськради та ОАТК про ліквідацію сільських центрів у цих селах та організацію замість існуючих там сільрад уповноважених київської міськради. Постанову подали на затвердження ВУЦВК⁴².

Село Совки станом на 1 листопада 1932 р. нараховувало 290 дворів, всього землі 99,36 га, жителів 1421 особа. Мало школу (157 дітей), дитсадок⁴³. Село Мишоловка мало 382 двори, землі 374, 67 га. Була школа (262 дітей), дитсадок, лікарня, працювали цегельня, фабрика взуття⁴⁴. Президія Київської міської ради прохала обласний виконавчий комітет приєднати їх до міста, як це було в свій час зроблено з Дарницькою, Микільсько-Слобідською, Олександрівсько-Слобідською та Чоколівською сільськими радами⁴⁵.

До складу Києва станом на 1932 рік входили передмістя Деміївка, Пуща-Водиця, Святошин, Катеринівка, Солом'янка, Передмісна, Микільська, Кухмістерська, Олександрівська, Воскресенська слобідки, нова та стара Дарниця, Чоколівка, хутір Дігтярі, радгоспи Голосієве та Китаєве, хутори Корчувате і Самбурки, села нові та старі Позняки, Мишоловка, Совки, Бортничі, Вигурівщина, Микільська, Братська, Михайлівська, Петро-Павлівська, Софійська Борщагівки, Осокорки, Троєщина, Віта Поштова, хутори Вовча Гора, Червоний трактир⁴⁶.

У серпні 1933 р. секретаріат Всеукраїнського центрального виконавчого комітету прийняв рішення розформувати сільради Воскресенської слобідки, Совок та Мишоловки, приєднати територію цих сіл до міської смуги Києва й утворити на них замість сільрад – інститут уповноважених Київської міської ради. Мотивувалося це тим, що переважну кількість жителів цих сіл складають робітники і службовці київських підприємств та закладів (по Воскресенській слобідці – 97%, по Мишоловці – 91%, по Совках – 88%), які живуть тільки на зарплатню; територія цих сіл безпосередньо межує з міською смугою;

⁴² ДАК, ф.Р-1, оп.1, спр.5260, арк.15.

⁴³ ДАК, ф.Р-1, оп.1, спр.5260, арк.17.

⁴⁴ ДАК, ф.Р-1, оп.1, спр.5260, арк.18 зв.

⁴⁵ ДАК, ф.Р-1, оп.1, спр.5260, арк.19 зв.

⁴⁶ Київ та його приміська смуга. Статистично-економічний довідник 1932 року. З схематичною мапою території Київської Приміської смуги. – К., 1932. – С.1-10.

культурні, соціальні і побутові умови в цих селах останнього часу набули міського характеру⁴⁷. Станом на 1 серпня кількість жителів у Воскресенській слобідці була 1110 осіб, Мишоловці – 1741, Совках – 1185 осіб.⁴⁸

В січні 1933 р. до Київської міської ради депутатів трудящих була надіслана колективна заява мешканців поселення Жуляни, що знаходиться за 12 км від Києва, з проханням приєднати їх до міста. Міська рада це прохання не задовольнила, тому що село входило до складу сільрад, які розташовані ближче до Києва⁴⁹. 20 травня 1934 р. Президія ВУЦВК нарешті поставила останню крапку в питанні підпорядкування хутора Червоний Трактир Хотівської сільради. Її спеціальною ухвалою хутір Червоний Трактир Хотівської сільради був перейменований в Червоний і приєднаний до міської зони м. Києва⁵⁰.

Після надання м. Києву у 1934 р. столичних функцій почалася нова хвиля будівництва та розширення його території. Основна ідея територіального розвитку міста, відповідно до генерального плану 1937 р., полягала у розширенні території у південному і східному напрямках. Згідно з цим вперше був намічений перехід забудованих територій міста на лівий берег Дніпра з перетворенням населених пунктів у райони міста. Територія Лівобережжя ставала ментальною і психологічною частиною Києва.

26 січня 1935 р. відбулось засідання президії Київської міської ради з питання включення у межі Києва сіл приміської зони Осокорків і Позняків⁵¹. Питання було вирішене позитивно. 3 квітня 1935 р. президія ЦВК УСРР затвердила постанову київського облвиконкому про утворення Дарницького району і включення до міської смуги міста Києва сіл Позняки (1923) та Осокорки, з приєднанням їх до складу Дарницького району⁵².

За переписом 1939 р. місто мало 846,3 тис., у 1941 р. – 930 тис. мешканців⁵³. На час визволення Києва від гітлерівців (листопад 1943 року) їх нараховувалося лише близько 70 тисяч. На кінець листопада у місті вже було майже 200 тис. населення, у січні 1944 – 250 тис., у лютому – 305, травні – 420, січні 1945 – 472 тис.⁵⁴ Станом на 1 жов-

⁴⁷ ДАК, ф.Р-1, оп.1, спр.5260, арк.26.

⁴⁸ ДАК, ф.Р-1, оп.1, спр.5260, арк.27.

⁴⁹ ДАК, ф.Р-1, оп.1, спр.5260, арк.1-2.

⁵⁰ Збірник узаконень та розпоряджень робітничо-селянського Уряду України. – 1934. – № 20. – С.172.

⁵¹ ДАК. – ф. Р-1, оп.1, спр.7281, арк.78.

⁵² Збірник законів та розпоряджень робітничо-селянського уряду України. – 1935. – №11-12. – П.54. – С.7.

⁵³ Ілюстрована історія Києва. – С.248.

тня 1944 р., якщо орієнтуватися на кількість виданих хлібних карток, у місті нараховувалось 536 тисяч чол. За даними прописки населення Києва складало 363.955 чол. Станом на 1 січня 1945 року ця кількість становила 560 тис. чол., на 1 січня 1948 року – 742 тис. чол.⁵⁵

У 1946 році до Голови Ради Міністрів УРСР М.С.Хрущова звернувся Виконавчий комітет Київської міської ради з питання розширення міської межі Києва шляхом приєднання до нього 31 населеного пункту, що входили до складу Києво-Святошинського, Броварського і Бориспільського районів Київської області. Загальна площа, що підлягала приєднанню, складала 56,3 тис. га. Таким чином, територія міста з 68,0 тис. га зростала до 124,3 тис. га. Населення території, що приєднувалася, складало 59,4 тис. чол.⁵⁶

Розширення міської смуги було необхідним для забезпечення промислового, житлового й іншого будівництва міста ресурсами місцевих будівельних матеріалів і місцевого палива, для надання територій під житлове будівництво, для організації місць відпочинку і курортів по обслуговуванню населення столиці, для розширення зеленої зони навколо міста і посилення заходів лісоохорони, для розширення власної продовольчої бази і, зокрема, забезпечення населення свіжими молочними продуктами, ранніми овочами, виноградом і т.д.

Приєднувана територія мала великі природні багатства і була досить цінною для міста. Так, у Бучі, Мостищі існували поклади глини, в Пирогові, Яблунці – поклади мергеля, на базі якого повинно було розвиватись цегляне виробництво. У селі Нові Петрівці і в районі Межигір'я – поклади строкатих глин для виробництва пічної цегли і гончарних виробів. У Жулянах – глина для кераміки, в Броварах – глини і суглинки для виготовлення цегли і клінкера. Торф'яні масиви були розміщені на наміченій до приєднання території Києво-Святошинського району. Йшлося про значні запаси торфу на торфорозробках у Бучі (р. Бучанка) і поблизу Святошина, торф'яники на р. Ірпін, в районі Гостомеля, у с. Віта-Литовська і т.д. Значною сировинною базою для розвитку лісообробної промисловості і лісохімії було розміщення на приєднаній території лісу⁵⁷.

Ряд населених пунктів, що приєднувались, мали промислові підприємства. Профіль оздоровчих місць отримали Пуща-Водиця, Ворзель, Буча, Ірпін і т.д., де були побудовані санаторії, будинки відпочинку. Включення до міської межі 31 населеного пункту давало можливість розвинути колгоспне господарство. Район Пирогово-Хотів отримувал розвинуток по лінії виробництв цегли і цементу. Район

⁵⁵ Галузевий державний архів СБУ. – Ф.13, спр.462. – арк.10, 20.

⁵⁶ ДАК. – Ф. Р-1, оп.5, спр.45, арк. 109.

⁵⁷ ДАК. – Ф. Р-1, оп.5, спр.45, арк. 110.

Жуляни і Шамровщина – виробництва керамічних виробів і для розширення залізничного господарства. Район Борщагівок було визначено як територію, де розміщується газгольдерне господарство. Район Ірпінь-Буча – лінія санітарно-курортного і дачного будівництва. Околиці Бучі – цегляне і скляне виробництво, добування торфу. На лівому березі спеціалізуються: район Бортничі – як поле зрошення на базі каналізаційних вод, що поступають по колектору Дарницького району. Район Троєщина-Вигурівщина, Позняки – під індивідуальне житлове будівництво і розвиток лозового промислу. Район до Броварів планувалося спеціалізувати у напрямі розвитку молочного господарства і птахівництва, організації виробництва цегли. Район Білич було орієнтовано на розвиток деревообробної промисловості і лісохімії. Район Святошино – на торфодобування. Дачне будівництво планувалося в Горенці, Романівці, Мостищі, Віті-Литовській та ін.

Ставши у 1957 р. містом-мільйонником, Київ упевнено еволюціонував у напрямі створення агломерації – системи розселення, що складалася з міста-центру і прилеглих поселень, пов'язаних з ним маятниковими міграціями. Президія Верховної Ради УРСР своїм Указом від 21 березня 1957 р. включила у межу міста населені пункти Києво-Святошинського району Київської області: Пирогово, Чапаєвку, Феофанію, селище Дніпровського пароплавства (острів Жуківка) і зону дачних селищ Конча-Заспа. Натомість Пирогівська сільрада була ліквідована⁵⁸.

У 1959 р. київська агломерація складалася з 16 міст, в яких мешкало 1257 тис. чол.⁵⁹ У 60-80-х роках ХХ ст. Київ залишався третім, після Москви і Ленінграда, за кількістю населення містом у СРСР і першим – в Україні. Всесоюзні переписи населення 1959 і 1979 років показали, що кількість його жителів зросла з 1,1 до 2,1 млн. осіб, тобто збільшилася вдвічі⁶⁰. Чисельність населення міста в другій половині 80-х років досягла 2,6 млн. осіб⁶¹, основним чинником зростання якого був механічний приріст. В цей час споруджувались Позняки, Осокорки, Троєщина та ін. Площа Києва сягнула 825 кв. км.⁶²

У 1967 р. було затверджено другий післявоєнний план розвитку Києва, згідно якого житлові масиви зводились на наливних, раніше заболочених землях по обидві сторони Дніпра. Наприкінці 70-х років

⁵⁸ ЦДАВО, ф.Р-5111, оп.1, спр.151, арк.94.

⁵⁹ *Алфьоров М.А.* Урбанізаційні процеси в Україні в 1945 – 1991 рр. – Донецьк, 2012. – С. 291.

⁶⁰ Ілюстрована історія Києва. – С.308.

⁶¹ Ілюстрована історія Києва. – С.328.

⁶² Ілюстрована історія Києва. – С.330.

постала потреба у новому перспективному плані розвитку міста. У 60-60-х роках резерви для будівництва швидко вичерпувались. З 1966 по 1977 рік забудована територія збільшилась з 19 до 27,8 га. Оскільки Київ впритул підійшов до лісопаркових зон, сільськогосподарських угідь, які потребували збереження, забудовники стали переорієнтовуватись на пошук будівельних майданчиків у межах міста.

За 1959-1971 роки питома вага будівництва у Києві зростає з 13 до 94%. Крім Відрадного, Першотравневого, Нивок, з'явилися інші масиви – Русанівка, Лісовий, Микільська Борщагівка, Виноградар. У першій половині 70-х років була здійснена основна забудова масиву Березняки. На початку 1972 р. побудовані перші будинки найбільшого на той час масиву Києва – Оболоні, який було розташовано у колишній заплаві Дніпра, на піднятих гідронамивним способом на 4-5 м піщаних "подушках". У першій половині 80-х років завершилась забудова Оболоні, Виноградаря, Микільської Борщагівки. Водночас на північно-східних околицях міста на намивних територіях дніпровської заплави почалося спорудження Троєщини. У 80-х роках розгорнулося будівництво масиву Теремки, споруджувалися Позняки, Осокорки, Райдужний, Троєщина, Харківський масиви, у 1988 р. розпочалася забудова сучасного масиву Біличі.

Рішенням Виконавчого комітету Київської міської ради депутатів трудящих від 24 лютого 1966 р. селище міського типу Біличі Ірпінської міськради Київської області було включено до складу Жовтневого району м. Києва⁶³. Так нарешті було офіційно закріплене передбачене ще постановою виконкому Київської губернської ради робітничих, селянських і червоноармійських депутатів від жовтня 1923 р. обов'язкове включення в межу міста Києва 37 населених пунктів Броварського, Будаївського, Гостомельського і Хотівського районів Київського округу Київської губернії⁶⁴.

Рішенням Виконавчого комітету Київської міської ради депутатів трудящих від 26 січня 1965 р. в межі Жовтневого району Києва включили селище Жовтнєве Петро-Павлівсько-Борщагівської сільської ради депутатів трудящих Києво-Святошинського району та Перемога Біличанської сільської ради депутатів трудящих Ірпінської міської ради Київської області⁶⁵. У вересні 1971 р. рішенням Виконавчого комітету Київської міської ради депутатів трудящих село Микільську Борщагівку Києво-Святошинського району площею 450 га було включено до складу Жовтневого району⁶⁶.

⁶³ ДАК. – Ф.Р-1, оп.8, спр.512, арк.226.

⁶⁴ Список поселень Київщини. – К., 1924. – С. 24.

⁶⁵ ДАК. – Ф.Р-1, оп.8, спр.390, арк.607.

⁶⁶ ДАК. – Ф.Р-1, оп.8, спр.1003, арк.37-41.

У 1983-1986 рр. був затверджений третій післявоєнний генеральний план Києва, у 1999-2002 четвертий, який діє до сьогодні. Кожний з них визначав перспективи приблизно на 20 років, раз у 5 років вносились корективи. Станом на січень 1988 р. у 8 київських районах була така кількість жителів: Ватутінський – 204,8 тис., Харківський – 147,9 тис., Мінський – 303,3 тис., Дніпровський – 262,6 тис., Дарницький – 191,8 тис., Московський – 172,4 тис., Печерський – 119 тис. і Подільський – 109 тис.⁶⁷ За чисельністю населення Київ залишається найбільшим містом України і сьомим в Європі. На початку 2011 р. у столиці проживало 2 799,2 тис. мешканців⁶⁸.

До складу Київської агломерації поступово увійшли міста обласного значення Березань, Бориспіль, Бровари, Васильків, Ірпінь, Ржищів, Фастів, а також райони Баришівський, Бориспольський, Бородянський, Броварський, Васильківський, Вишгородський, Кагарлицький, Києво-Святошинський, Макарівський, Обухівський, Фастівський. Її площа становить близько 13534 кв.км, а кількість населення на кінець XX ст. становила понад 3,6 млн. чол. Це найбільша агломерація в Україні за кількістю населення, площею, фінансово-економічними показниками⁶⁹. Особливістю її розвитку стало винесення багатьох промислових підприємств з міста-ядра до приміських зон і міст-супутників. Сьогодні агломерація постала перед безліччю складних проблем, зумовлених спадом виробництва за умов приватної економічної кризи і "гібридної війни" на Сході країни. Але ця проблема, безумовно, потребує спеціального розгляду.

⁶⁷ Нові межі районів // Вечірній Київ. – 1988. – 4 січня.

⁶⁸ Ілюстрована історія Києва. – С.340.

⁶⁹ *Алфьоров М.А.* Урбанізаційні процеси в Україні в 1945 – 1991 рр. – С. 357, 436.

Регіональна історія України
Збірник наукових статей
Випуск 9

Розділ 4 **ІСТОРІЯ РЕГІОНІВ УКРАЇНИ. ДОНБАС**

Донік Олександр (Київ)

**Індустріальне освоєння Донбасу
у XIX – на початку XX ст.**

Кульчицький Станіслав (Київ)

**Структура донецької промисловості
у 1926–1938 рр.**

Якубова Лариса (Київ)

Етнонаціональна специфіка Донбасу

Олександр Донік
ІНДУСТРІАЛЬНЕ
ОСВОЄННЯ ДОНБАСУ
У XIX – НА ПОЧАТКУ XX ст.

Український Донбас (Донецький вугільний басейн) – регіон, що розташовується у закруті річки Сіверський Донець, яка дала йому своє ім'я, – нині, як і сто років тому, залишається головним паливно-енергетичним центром нашої країни (територія становить близько 60 тис. км). У традиційному розумінні Донбас стійко асоціюється з Донецькою та Луганською областями, тісне переплетення інтересів і економічних ресурсів яких зумовили неформальне об'єднання в єдиний Донецький економічний район. В етнокультурному плані Донбас займає землі від Слобожанщини до Приазов'я, від Запорозжя до території донських козаків (тепер Російська Федерація). Економічним символом регіону є вугільна промисловість як одна з основних галузей паливно-енергетичної безпеки сучасної України, адже лівова частка (близько 92%) запасів кам'яного вугілля нашої країни зосереджена саме на Донбасі (34% припадає на Донецьку, решта – на території Луганської, Дніпропетровської, Харківської областей).

В останній третині XIX ст., із завершенням промислового перевороту, широкомасштабним залізничним будівництвом і створенням перших металургійних підприємств, почався бум у розвитку вугільної промисловості на Донбасі, коли до справи видобутку мінерального палива долучилися не тільки російські й українські промисловці та банкіри, а й іноземні підприємці з їхніми величезними капіталами, новітніми техніко-технологічними надбаннями. У цей час, що отримав назву “вугільної лихоманки”, у краї виникли десятки великих шахт, сформувалися потужні центри вугледобування, з'явилися нові шахтарські поселення. Насамперед завдяки розвитку вугільної галузі Донбас на початку XX ст. перетворився на провідний економічний регіон Російської імперії.

Водночас остання третина XIX ст. в усіх українських регіонах імперій Романових і Габсбургів була добою активної розбудови мережі залізниць. Спорудження сталевих магістралей, що зумовлювалося не тільки військово-стратегічними, а й економічними потребами, стало вагомим прискорювачем соціально-економічної модернізації суспільства, завершення формування внутрішнього ринку та зростання промислового виробництва. Завдяки введенню в експлуата-

цію залізниць – а Донбас у цьому плані виявився найбільш забезпеченим регіоном Російської імперії, уклавшись густою мережею залізничних вузлів – стало можливим швидко та водночас відносно економічно вигідне переміщення товарів і сировини на значні відстані як по країні, так і за її межі. Розбудова залізничного господарства справила величезний вплив на подальший розвиток Донецького економічного району.

На рубежі XIX–XX ст. у жодному регіоні Російської імперії не спостерігалось такої компактності промислових селищ, як на Донбасі. Від самого початку вони задумувалися як центри, навколо яких утворювалася міська периферія. Одним із прикладів такого поселення стала Юзівка, з якої виріс сучасний Донецьк. Підсумком і своєрідним пам'ятником двадцятирічної діяльності на Донбасі керівника Новоросійського товариства (1869 р.) британського підприємця Джона Юза став добре організований у виробничому і техніко-технологічному плані завод – лідер металургійної галузі тогочасної Росії, навколо якого виросло селище Юзівка з декількома тисячами мешканців. Тут підприємство було “творцем міста”¹.

Про поклади кам'яного вугілля на Донбасі люди знали давно. Археологічні знахідки свідчать про знайомство місцевого населення з викопним паливом уже в X–XI ст. До кінця XVIII ст. видобуток “чорного золота” не виходив за рамки задоволення власних потреб.

Значну роль у відкритті кам'яного вугілля на Донбасі відіграли бахмутські солеварі. Адже соляний промисел міг успішно функціонувати і давати прибуток тільки за умови існування надійного джерела палива. Уже на початку XVIII ст. і так скудні місцеві запаси деревини пішли на вказані потреби. У 1721 р. експедиція на чолі з комендантом Бахмутської фортеці капітаном Семеном Чирковим та управителем місцевих солеварень Микитою Вепрейським відкрила значні поклади вугілля в урочищі Скелеватому, поблизу р. Лугань, за 30 км від Бахмута (нині – м. Артемівськ Донецької області) та на р. Біленькій, правій притоці Лугані. Знайдені зразки було відправлено до Санкт-Петербурга у Берг-колегію, яка відала гірничою й металургійною промисловістю та пошуком корисних копалин².

Першим історичним документом про відкриття кам'яного вугілля на Донбасі став запис у журналі Берг-колегії за 1723 р., який зафіксував проведення дослідів саме над зразками, знайденими М. Вепрейським та С. Чирковим поблизу Бахмута. Вони ж уперше в історії Донбасу організували й промислову розробку вугільних покладів, які

¹ Лінднер Р. Підприємці і місто в Україні, 1860–1914 рр. (Індустріалізація і соціальна комунікація на Півдні Російської імперії). – Київ-Донецьк, 2008. – С. 70-71.

² Подов В.И., Курило В.С. Первенец металлургии Украины: Исторический очерк. Документы. – Луганск, 1998. – С. 6-7.

виходили на поверхню, але до будівництва шахти справа тоді не дійшла. Кам'яне вугілля, яке добували більше сотні вуглекопів, відправлялося для потреб солеварень³.

У наступні десятиріччя ХVІІІ ст., особливо після приєднання до Росії в результаті війн із Туреччиною Північного Причорномор'я, розвідка родовищ кам'яного вугілля на Донбасі за наполяганням російських урядовців активно продовжувалася. Зокрема 1792 р. катеринославський губернатор командировав фахівців гірничого відомства обстежити узбережжя Сіверського Донця, які в урочищі Лисича балка Бахмутського повіту Катеринославської губернії (нині – м. Лисичанськ Луганської області) відкрили нове багате покладами кам'яного вугілля родовище. Саме тут було закладено перший рудник на Донбасі, що став енергетичною базою Луганського ливарного (гірничого) заводу, заснованого за указом Катерини ІІ від 14 листопада 1795 р. під керівництвом шотландця Карла Гаскойна – відомого в Європі спеціаліста з виплавки чавуну та відливки гармат, котрий із 1789 р. перебував на службі в Росії⁴.

Відкриття Луганського ливарного заводу (працював з 1797 по 1887 рр.), який був першим великим металургійним підприємством у краї (з 1895 р. по теперішній час – патронний завод) ознаменувало початок промислового освоєння Донбасу. Розробка вугільного родовища у Лисичій балці розпочалася наприкінці 1795 р., і вже впродовж наступного року тут збудували першу в Україні вугільну шахту завглибшки 36,2 м. Пошуком і розробкою вугілля для нового заводу займався англійський інженер Т. Ропер, а з 1797 р. шахту очолив А. Сміт. За сім років за його керівництва було розвідано нові поклади “чорного золота”, розроблено та вдосконалено системи їх видобутку, збудовано муровані казарми для робітників шахти і шпиталь. У ті ж роки Г. Шериф спорудив тут першу парову машину. В 1799 р. лисичанські копальні вперше в Російській імперії видали на-гора 13 тис. пудів кам'яного вугілля⁵.

4 (16 за н.ст.) жовтня 1800 р. у доменній печі Луганського заводу вперше в Російській імперії отримано чавун на кам'яновугільному коксі (цей день вважається початком металургійної промисловості України). Поступово розросталося селище Луганськ, яке підпорядковувалося Луганській гірничозаводській управі (у 30 верстах від

³ Гірництво й підземні споруди в Україні та Польщі (нариси з історії) / Г. Гайко, В. Білецький, Т. Мікось, Я. Хмура. – Донецьк, 2009. – С. 146-147.

⁴ Подов В.И., Курило В.С. История Донбасса: В 3 т. – Т. II: Донбасс в ХІХ веке. – Луганск, 2004. – С. 55-56.

⁵ Подов В.И., Курило В.С. Первенец металлургии Украины: Исторический очерк. – С. 33-34, 38-39, 41; Гірництво й підземні споруди в Україні та Польщі (нариси з історії). – С. 159-160.

повітового Слов'яносербська), утім лише 1882 р., згідно з імператорським указом, воно стало містом⁶.

Розвідані вздовж р. Сіверський Донець залізні руди виявилися низької якості, тому Луганський завод працював на привізній сировині. Утім, це не завадило підприємству вести масштабні геологічні пошуки, в результаті яких відкрилися величезні кам'яновугільні багатства надр. До 1802 р. Лисичанський вугільний рудник був єдиною промисловою розробкою в усьому Донецькому басейні. Найвищого рівня видобутку він досяг в 1840-х рр., коли місцеве мінеральне паливо постачалося не тільки Чорноморському пароплавству, а й багатьом іншим навколишнім замовникам. Зокрема 1846 р. на руднику було видобуто 411 180 пудів вугілля. У 1838 р. в основному штреку Петропавлівської шахти прокладено першу рейкову колію завдовжки 76 м, по якій “чорне золото” відвантажувалося в дерев'яних вагонетках, а 1844 р. на шахті Капітальна для відкачки води встановили парову машину⁷.

Слідом за цими державними копальнями на території сучасної Донецької області виникли розробки окремих підприємців – видобуток вугілля почали організовувати поміщики, державні селяни й козаки, які мали в користуванні казенні землі. Так, у Бахмутському повіті, поблизу слободи Зайцеве, на початку XIX ст. селяни добували мінеральне паливо не тільки для власних потреб, а й на продаж.

У 1820-х рр. вугілля було виявлене біля с. Олександрівка (територія сучасного Донецька), де невдовзі з'явилися перші дрібні шахти. 1841 р. за наказом новоросійського генерал-губернатора Михайла Воронцова закладено три копальні Олександрівського рудника. У другій чверті XIX ст. у цьому районі виникають приватні розробки: рудники Смолянинова (Смоляниновські), Нестерова (Нестеровські), Ларіна (Ларінські). Тоді ж землевласником Рутченком і поміщиком Карповим створюються глибокоземні вугільні копальні: Рутченковські (нині – територія Кіровського району м. Донецьк) і Карповські (Петровський район Донецька)⁸. Водночас у Бахмутському повіті починається розробка великого Микито-Зайцевського родовища (територія сучасного м. Горлівка).

Наприкінці 1830-х рр. кам'яне вугілля добувалося у 13 місцевостях українського Донбасу – в районі теперішніх Лисичанська, Донецька, Горлівки, Селідового, Щербинівки та ін. Однак вугледобування було незначним і зростало повільно. Потужність копалень на Донбасі, на яких застосовувалася праця державних і поміщицьких

⁶ Подов В.И., Курило В.С. История Донбасса: В 3 т. – Т. II: Донбасс в XIX веке. – С. 246.

⁷ Там же. – С. 80, 82, 84.

⁸ Степкин В.П., Гергель В.И. Полная история Донецка (1779–1991). – Донецк, 2008. – С. 78.

селян, була невеликою. Якщо 1839 р. видобуток кам'яного вугілля становив 855,4 тис. пудів, то в 1850 р. лише дещо більше – 1 млн пудів (близько 16,4 тис. т). Спосіб видобутку був надзвичайно примітивним. Лопата, кайло, молоток, ручний вороток із мотузкою й кошівка для підйому “чорного золота” були основними знаряддями у вугледобуванні. Селянські шахти-дудки залягали не глибше за 25 м. Наприкінці 1830-х рр. щорічна їх продуктивність дорівнювала 15–20 тис. пудів.

Отже, для вугільної промисловості Донецького басейну першої половини XIX ст. був характерний поступовий, але неспішний розвиток, що зумовлювалося (після відносно невдалої спроби спорудження Луганського ливарного заводу) повільними темпами економічного розвитку регіону та обмеженими транспортними можливостями. З іншого боку, ґрунтовні геологічні дослідження Донбасу свідчили про небачений потенціал вугільної галузі.

Перше наукове геолого-стратиграфічне дослідження краю здійснив Євграф (Єгор) Ковалевський, котрий починав свою діяльність на Луганському ливарному заводі як інженер (у 1820-х рр. він був берг-інспектором цього підприємства, якому підпорядковувалася також розвідка корисних копалин). Учений обстежив близько 80% території Донбасу, виявив напрямок простягання Донецького кряжу, тим самим заклавши основи вивчення тектоніки басейну, дав опис гірських порід та гідрографії регіону, а також склав першу геологічну карту 25-ти вугільних родовищ. Саме Є. Ковалевський першим запровадив назви “Донецький кряж”, “Донецький басейн”, від яких згодом було утворено топонім “Донбас”. Його книга, що побачила світ 1829 р., стала справжнім науковим відкриттям Донбасу⁹.

Є. Ковалевський виявив біля поселення Городище давні відвали шлаків та залишки плавильних печей, складених із вапнякових плит. Його вивчення древніх виробничих реліктів започаткувало напрямок історичних досліджень, що згодом отримав назву археометалургії. Пізніше вчений був призначений на посаду міністра народної освіти Російської імперії, усебічно підтримував гірничу науку, загальном освіту. Є. Ковалевський був серед тих, хто сприяв скасуванню цензурної заборони на твори Тараса Шевченка (1860 р.).

Серед визначних геологічних успіхів слід назвати обстеження Східного Донбасу майором штабу гірничих інженерів А. Олів'єрі, який у 1827–1828 рр. відкрив багате на поклади Грушевське родовище антрациту* (нині – у Шахтинському районі Ростовської області

⁹ Ковалевский Е.П. Геогностическое обозрение Донецкого горного кряжа. – СПб., 1829; История Луганского края / А.С. Ефремов, В.С. Курило, И.Ю. Бровченко и др. – Луганск, 2003. – С. 224-226.

*Антрацит – найдавніше викопне вугілля, в складі якого більше вуглецю (понад 90%).

Російської Федерації), а також вугільні поклади поблизу кількох донських станиць. Грушевське родовище було поділене приблизно на 400 ділянок, які належали козацьким родинам. Невдовзі тут відкрилися невеликі копальні, де за допомогою найпростішого знаряддя велася розробка вугілля до появи підземних вод, що змушувало припиняти видобуток. Отриманий антрацит донські козаки продавали насамперед Чорноморському флоту¹⁰.

Незважаючи на перспективне виявлення вугілля на сході та заході Донбасу, основними виробничими районами тривалий час залишалися Бахмутський та Слов'яносербський повіти, а найбільш потужним центром видобутку – Лисичанський¹¹. Завдяки організаційній діяльності новоросійського генерал-губернатора М. Воронцова місцеве вугілля водним шляхом почали доставляти в Керч. Зусиллями цього адміністратора було розпочато обігрів мінеральним паливом казенних будівель (казарм, шпиталів, державних установ тощо).

Обмеженому попиту на вугілля відповідав дрібний промисел, який зберігався до середини XIX ст. Утім уже в той час за кількістю видобутого вугілля Донбас вийшов на друге місце в Російській імперії, поступаючись лише Силезькому басейну. Однак шахти у переважній більшості випадків працювали на відсталій техніці, а поміщицькі, до реформи 1861 р., – і на непродуктивній кріпацькій праці¹².

Лише з 1860-х рр. відбулося різке збільшення видобутку “чорного золота”, що вилилося у справжню “вугільну лихоманку”, котра супроводжувалася виникненням сотень копалень і шахт, у тому числі рудників значної потужності та технічної оснащеності. На це вплинули важливі чинники, серед яких активне будівництво мережі залізниць, розвиток чорної металургії (особливо після відкриття рудних родовищ Криворіжжя у другій половині 1860-х рр.), прогрес парового транспорту – усе це вимагало вугілля. Так, залізниці були потужним споживачем металу, що, своєю чергою, передбачало використання коксівного вугілля; а залізничний транспорт потребував у величезній кількості вугільного палива. Все це вело до посилення концентрації його виробництва.

Поряд із відомими родовищами й шахтами Бахмутського (Лисичанський казенний рудник, приватні шахти в поселеннях Рубіжне, Олександрівка, Софіївка, Нестерівка та ін.), Слов'яносербського (Голубовський рудник) повітів, Облaсті Війська Донського (шахти

¹⁰ Гайко Г.І., Білецький В.С. Історія гірництва: Підручник. – Київ-Алчевськ, 2013. – С. 481.

¹¹ Подов В.И., Курило В.С. Первенец металлургии Украины: Исторический очерк. – С. 46.

¹² Гірництво й підземні споруди в Україні та Польщі (нариси з історії). – С. 164-165.

Грушевського родовища) в останній третині XIX ст. виникли потужні вугільні райони – Юзівський, Горлівський, Макіївський, Єнакієвський, Чистяковський, Гришинський та ін. На рубежі XIX–XX ст. видобуток кам'яного вугілля на Донбасі у порівнянні з 1860 р. зріс у понад 115 разів і становив 691 млн пудів (майже 69% усього видобутку в Російській імперії). Так, 1898 р. у регіоні функціонувало 1009 шахт, з яких 746 добували вугілля до 500 тис. пудів і 263 – понад 500 тис. пудів. Якщо перші дали близько 8% загального видобутку, то другі понад 92%¹³.

Особливого розмаху зростання кам'яновугільної промисловості набуло в 1890-х рр. – період найбільшого промислового піднесення, державного протекціонізму та залучення іноземних інвестицій. Утім, уже з 1870-х рр., у вугільну промисловість Донбасу, як згодом і в інші галузі, починає активно проникати іноземний капітал у вигляді акціонерних товариств. Так, спорудження Юзівського й Курахівського рудників було пов'язане з ім'ям британського підприємця Джона Юза. У 1869 р. він за сприяння російського уряду викупив у князя Сергія Кочубея концесію на будівництво заводу з виготовлення залізничних рейок і став одним із засновників Новоросійського товариства кам'яновугільного, залізного та рейкового виробництв. Наступного року розпочалося спорудження металургійного заводу, який сприяв перетворенню з часом невеликого навколишнього індустріального селища Юзівка в місто. Обладнання для підприємства та вугільних шахт без сплати мита (пільга уряду) було завезене з Великої Британії¹⁴.

Два роки пішло на будівництво першої домни. 13 квітня 1871 р. піч було запущено, але через три дні вона зупинилася після того, як з'ясувалося, що неможливо далі підтримувати необхідну температуру. Знадобилася серйозна перебудова домни. Не опустивши руки, Дж. Юз домогся оптимального режиму роботи обладнання, значного поліпшення складу шихти. Але головний його успіх полягав у тому, що вперше в Росії при виробництві металу використали мінеральне паливо – кокс. Повторно домну запустили 24 січня 1872 р., коли було отримано першу регулярну виплавку чавуну¹⁵. Із того часу завод безупинно працював. Тоді мало хто міг передбачити, що за чверть століття тут виникне найбільший у Російській імперії гірничопромисловий район. Вдало обране місце, дешева робоча сила, а також

¹³ Економічна історія України: Історико-економічне дослідження: в 2 т./ Від. ред. В.А. Смолій. – К., 2011. – Т. 1. – С. 626.

¹⁴ Васильєва Л.А. Джон Юз и Юзовка // Летопись Донбасса: Краевед. сб. – Вып. 3. – Донецк, 1995. – С. 31.

¹⁵ Новороссийское общество. Юзовка Екатеринославской губернии. – Юзовка, 1915. – С. 7; Мозговой В.И., Ляшенко В.Г. «Там, где было Дикое поле...»: Очерки истории Донецкого края. – Донецк, 2001. – С. 78-79.

бурхливе залізничне будівництво сприяли швидкому розвитку виробництва в Юзівці. Тут виготовляли чавун, рейки, листове залізо, сталь, прутковий метал та ін. Рейковий завод упродовж 1873–1887 рр. узагалі був єдиним підприємством на Півдні Російської імперії, де виготовлялася продукція зі сталі місцевого походження. У 1899 р. Юзівський завод виплавив уже 17,7 млн пудів чавуну. На території селища працювало 9 копалень, які того року видобули 99,2 млн пудів вугілля. Підприємство було оснащено вальцювальними верстатами потужністю 1400 кінських сил, а також рухомим парком, до якого належали 15 паровозів та 35 причепів для транспортування вугілля¹⁶. 1897 р. цей завод, що працював за повним металургійним циклом, посів перше місце з виробництва чавуну в Російській імперії; він також входив до числа найбільших виробників сталі. До початку XX ст. в його складі функціонувало 7 доменних і 10 мартенівських печей, 14 прокатних клітей¹⁷.

Продукція Новоросійського товариства користувалася неабияким попитом як у середині країни, так і за кордоном, що підтверджувалося золотою медаллю Всеросійської промислової виставки 1882 р., державним гербом Всеросійської промислової і художньої виставки 1896 р. у Нижньому Новгороді та гран-прі Всесвітньої виставки в Парижі 1900 р. Символом виставкового павільйону Новоросійського товариства в Нижньому Новгороді стала “пальма Мерцалова” заввишки 5 м та вагою 325 кг, яка була виготовлена з рейкової сталі в Юзівці майстрами Олексієм Мерцаловим та Пилипом Шкаріним. Вона мала 10 широких листків і вінок угорі¹⁸. Цей витвір зрештою став одним з елементів герба сучасної Донецької області.

Ініціатором заснування (разом із “залізничним королем” Самуїлом Поляковим) Корсунської копальні (пізніше відома як шахта “Кочегарка” у м. Горлівка) став гірничий інженер Петро Горлов, котрий здійснював керівництво будівельними й гірничими роботами. Саме його ім’ям було названо шахтарське селище, що виникло на схилі Корсунського байраку поблизу хуторів Щербинівський та Нелєпівський (1867 р.). Невдовзі, із заснуванням Товариства південноросійської кам’яновугільної промисловості (1872 р.) на чолі з С. Поляковим – першої вугільної компанії Центрального району Донбасу, Горлівка стала одним із найпотужніших центрів вуглевидобутку в Росії. Тут за декілька років було закладено шахти “Альберт”, “Альфред”, “Марія”, “Государів Байрак”. Також вона набула статусу

¹⁶ Поткина И.В. Джон Юз и Новороссийское акционерное общество // Предпринимательство и предприниматели России. От истоков до начала XX века. – М., 1997. – С. 309.

¹⁷ Новороссийское общество. Юзовка Екатеринославской губернии. – С. 8-9.

¹⁸ Рубинштейн Л.А. Пальма Мерцалова // Книга рекордов Донбасса. – Донецк, 2002. – С. 23.

провідного центру ртутного виробництва. 1886 р., поряд із цим промисловим поселенням, у районі Микитівського ртутного родовища (відкрите в 1879 р.), було засновано рудник і ртутний завод “Товариства ртутного виробництва О. Ауербах і К^о”, на якому виготовлялася перша в Російській імперії заводська ртуть. Директор-розпорядник названого товариства, відомий геолог і підприємець О. Ауербах, який доклав значних зусиль у становленні ртутного виробництва, перетворився на абсолютного монополіста у цій галузі. У середині 1890-х рр. у Горлівці з’являються нові підприємства – машинобудівний, алебастровий, цегельний, цементний заводи. Із цього часу місто стає важливим промисловим центром Донбасу¹⁹.

У 1858 р. на місці сучасного Єнакієвого було відкрито Софіївську кам’яновугільну копальню (1864 р. видобуто 225 тис. пудів вугілля) поряд із побудованим у 1862 р. казенним чавуноплавильним заводом, названим Петровським на честь Петра І. Керівництво гірничими роботами й будівництвом підприємства було довірено Аполлону Мевіусу – гірничому інженеру, одному з засновників металургійної промисловості Півдня Російської імперії. Але через нестачу фінансування завод невдовзі закрили. Утім у 1895 р. інженер шляхів сполучення Федір Єнакієв та кілька бельгійських підприємців заснували Російсько-бельгійське акціонерне металургійне товариство, яке розпочало будівництво нового Петровського металургійного заводу поблизу селища Федорівка. Із початком роботи цього підприємства 1897 р. для його потреб було закладено потужні вугільні рудники: Вірівська, Жуковського, Бунге. Селища, що виросли навколо заводу і шахт, наступного року об’єдналися й були названі іменем одного з засновників Російсько-бельгійського товариства, – Єнакієве. На початку XX ст. біля міста постав також коксохімічний завод, а Петровський металургійний посідав 3-є місце за обсягом виробництва серед підприємств Півдня Росії²⁰.

Із 1860-х рр. поблизу поселення Олексіївка одним із центрів видобутку кам’яного вугілля Донбасу поступово стає Чистяковський гірничий район, який входив до складу Таганрозького округу Області Війська Донського (в 1867 р. це поселення отримало назву Чистякове за прізвищем власника маєтку – таганрозького купця Чистякова; з 1964 р. – м. Торез). До початку 1870-х рр. на поміщицьких і селянських землях навколо селища працювало вже кілька невеликих шахт.

¹⁹ Иллюстрированный спутник по Курско-Харьково-Севастопольской железной дороге. – Харьков, 1902. – С. 194-197, 220-223; Нестерцов В.Д., Нестерцова С.М., Щербинина Е.В. Деловая элита Донбасса XIX – начала XX вв. – Донецк, 2007. – С. 88, 98-99.

²⁰ Подов В.И., Курило В.С. История Донбасса: В 3 т. – Т. II: Донбасс в XIX веке. – С. 255-256; Нестерцов В.Д., Нестерцова С.М., Щербинина Е.В. Деловая элита Донбасса XIX – начала XX вв. – С. 108-109.

У 1875 р. маєток Чистякова придбав харківський підприємець Олексій Алчевський, який разом з Іваном Іловайським, одним із найбільших поміщиків Обласі Війська Донського, заснував Олексіївське гірничопромислове товариство (у вигляді паю О. Алчевський передав товариству Чистяковський маєток і частину своїх земель із покладами вугілля). На рубежі XIX–XX ст. на північній окраїні Чистякового було закладено шахти “Італія” й “Галерея”, де почалася розробка одного з найкращих пластів антрациту. Так, продуктивність “Галереї” становила понад 1 млн 800 тис. пудів (близько 30 тис. т) вугілля на рік. Відчутне зростання видобутку вугілля у Чистяковському гірничому районі припало на початок XX ст., з прокладанням у 1904–1907 рр. двох залізничних гілок. У цей час з’явилися нові шахти Олексіївського гірничопромислового і Російсько-Донецького гірничого товариств, зокрема 1910 р. потужна “Софія-Наклонна”²¹.

Наприкінці XIX ст. складається Макіївський гірничий район, який також входив до складу Таганрозького округу Обласі Війська Донського. Перші письмові згадки власне про слободу Макіївку датуються 1815 р. У середині XIX ст. тут розпочався видобуток кам’яного вугілля, коли запрацювали декілька дрібних поміщицьких шахт. У 1859 р. І. Іловайський відкрив перший у Макіївській волості вугільний рудник. Через 10 років він уже мав 7 діючих шахт і здійснював активну розвідку вугленосних ділянок для закладення нових. У 1870-х рр. у Макіївському районі працювало чимало вугільних копалень, серед яких “Сєргій”, “Амур”, “Іван”, дрібні поміщицькі у станіці Нижньо-Кринській, пізніше копальні Берестово-Богодухівського та Ясиновського рудників²². На початку 1880-х рр. І. Іловайський започаткував спорудження труболиварного заводу на базі перевезеної із с. Зуївки ремонтно-механічної майстерні. Лише макіївські шахти нащадків І. Іловайського, що становили справжній вугільний комбінат, у 1887 р. добували понад 10 млн пудів вугілля, у 1890 р. – уже 15 млн пудів, а в 1895 р. – понад 20 млн пудів, або 19% усього видобутку вугілля Донецького басейну у межах земель Обласі Війська Донського. Усього 1895 р. 16 шахт Макіївського й Берестово-Богодухівського рудників добували 42 млн пудів вугілля (близько 680 тис. т)²³.

Наприкінці XIX ст. усі навколишні шахти й заводські підприємства становили Макіївський гірничий район. Із будівництвом металургій-

²¹ Лазанська Т. Історія підприємництва в Україні (на матеріалах торгово-промислової статистики XIX ст.). – К., 1999. – С. 230; Нестерцов В.Д., Нестерцова С.М., Щербинина Е.В. Деловая элита Донбасса XIX – начала XX вв. – С. 75, 119.

²² Подов В.И., Курило В.С. История Донбасса: В 3 т. – Т. II: Донбасс в XIX веке. – С. 194.

²³ Ляшенко В.Г. Предприниматель Иван Григорьевич Иловайский (Шахтовладелец, промышленник) // Летопись Донбасса: краевед. сб. – Донецк, 1994. – Вып. 2. – С. 77-78.

ного заводу товариства “Уніон” поблизу слободи Макіївка 1892 р. засновано робітниче селище Дмитріївськ, яке стало торговельно-промисловим і культурним центром для навколишніх поселень (у 1931 р. м. Дмитріївськ перейменували на Макіївку)²⁴.

Поряд із великими підприємствами існували десятки невеликих шахт, видобуток в яких здійснювали артіль по 20–30 робітників. Здебільшого це були колишні селяни (переважно односельці), котрі добре знали один одного. Лише невелику частину артілі становили досвідчені гірники. Таку організаційну форму можна було спостерігати і на більш потужних підприємствах, ділянки яких обслуговувалися артілями. Окрім селян робочою силою слугували також ув’язнені, що направлялися на Донбас на виправно-трудові роботи.

Напередодні Першої світової війни на Донбасі діяло близько 1200 шахт середньою потужністю близько 1 млн 320 тис. пудів (21 тис. т) вугілля на рік. Фінансував вугільну промисловість здебільшого французький та бельгійський капітал²⁵. Середня глибина розробки складала 110 м, хоча досвід найглибшої на той час шахти “Новосмолянської” свідчив про технічні можливості видобутку з глибини 745 м²⁶.

Технічна оснащеність гірничих робіт суттєво відрізнялася на різних шахтах, але здебільшого (особливо на невеликих копальнях) переважала праця ручними знаряддями й найпростішими механізмами. Основним знаряддям шахтаря було кайло (вигнутий і загострений з одного або двох кінців металевий молоток на довгому дерев’яному держаківі для відколювання шматків ламких порід від масиву), яке згодом замінив обушок, що став відомою емблемою гірничої справи. Він мав тупу (власне “обух”) і гостру (“зубок”) частини. Вугільний масив шахтар підрізав у підосві врубом і здійснював відбивку вугілля. Глибина врубу не перебільшувала довжини рукояті обушка (руки вибійника не повинні були входити у щілину врубу). Для відбиття особливо міцного вугілля використовувалися лом, клин, молоти. Вугілля біля вибою завантажували в дерев’яні ящики, що розміщувалися на полозах санчат. Для цього використовували навальну лопату (у формі ковша), великі грудки вантажили руками. Вивіз вугілля від вибою до рейкової колії (на відкотний штрек) здійснювали робітники-саночники, що “впрягалися” в лямки або ланцюги санчат і транспортували вантаж вагою до 150 кг. Достатньо часто цю працю виконували підлітки, які пересувалися навколівки. На відкотному штреку вугілля перевантажували у вагонетки (по 30–35 пудів) і по

²⁴ Макеевка. – Режим доступу:// <http://infodon.org.ua/pedia/573>

²⁵ Щербініна О.В. Іноземні капітали в металургійній та вугільній промисловості Донбасу і Придніпров’я (1861–1914). – Донецьк, 2006. – С. 65–67.

²⁶ Гірництво й підземні споруди в Україні та Польщі (нариси з історії). – С. 170.

рейках вручну відкочували їх до підйомної кліті. На деяких шахтах існувала відкатка кіньми, яких запрягали у потяг із вагонеток. Із цією метою в копальні під землею тримали стайню. Кінь, якого спускали у шахту, залишався там на все життя, швидко втрачав зір і пристосовувався до неприродного, зовсім “не кінського”, існування. Підйом кліті з вагонетками здійснювали за допомогою парової машини. На невеликих шахтах вугілля доставляли в баддях, що піднімали коловоротом із кінним приводом.

На багатьох копальнях для руйнування гірських порід використовували вибухівку. Перше її застосування на Донбасі зафіксоване у 1838 р. на шахтах Лисичої балки (Лисичанська). Тривалий час буріння шпурів велося вручну металевими забивними бурами глибиною близько 1 м. Пізніше з’явилися перфоратори з ручним приводом, а наприкінці XIX ст. – електричні бурові машини²⁷.

Значною проблемою залишалося забезпечення підземного простору свіжим повітрям. Для вентиляції використовували природну депресію, а також парові повітродувні машини. Для провітрювання вибоїв застосовували шахтні вентилятори з ручним, а з кінця XIX ст. – з електричним приводом. Недостатня інтенсивність провітрювання часто призводила до накопичення гримучого газу в небезпечних концентраціях, який міг вибухнути при використанні відкритих ламп. Донбас зазнав багатьох трагічних катастроф, пов’язаних із цією проблемою. Так, у Макіївці 1898 р. стався вибух на шахті “Іван”, під час якої загинуло 74 особи (у 1905 р. на цій же копальні відбулася повторна катастрофа), 1912 р. вибух на шахті “Італія” забрав 56 життів. На початку XX ст. питанням техніки безпеки промисловці почали приділяти все більше уваги, зокрема створювати гірничорятувальні станції й артілі. Так, з листопада 1907 р. в Макіївці почала функціонувати перша в Російській імперії центральна рятувальна станція²⁸.

Для розвитку металургійної промисловості на Донбасі переломними стали 1890-і рр. – час інтенсивного залізничного будівництва та промислової експлуатації Криворізького залізничного басейну. Тоді ж було засновано великі Дружківський (1894 р.), Донецько-Юр’ївський (1896 р.), Петровський (1897 р.), Нікополь-Маріупольський (1897 р.), “Російський Провіданс” у Маріуполі (1898 р.) та Макіївський (1899 р.) металургійні заводи. Особливістю цих підприємств був високий як для свого часу технічний рівень виробництва, оскільки із самого початку вони споруджувалися з урахуванням техніко-технологічних нововведень. Передусім помітно зросли розміри доменних печей, що привело до збільшення їх продуктивності. На нових мета-

²⁷ Гайко Г.І., Білецький В.С. Історія гірництва. – С. 490-491; Гірництво й підземні споруди в Україні та Польщі (нариси з історії). – С. 167-169.

²⁸ Мозговой В.И., Ляшенко В.Г. «Там, где было Дикое поле...»: Очерки истории Донецкого края. – С. 99.

лургійних заводах Донецького басейну будувалися домни заввишки 23–24 м, місткістю – до 380 куб. м, виплавка яких за добу досягала 15 тис. пудів²⁹.

У роки економічного підйому 1890-х рр. значний розвиток отримало транспортне машинобудування, оскільки для залізниць із кожним роком вимагалось все більше і більше рухомого складу, перш за все паровозів. Зокрема, 1900 р. залізнична мережа в межах України досягла 10 046 верст (загальноімперська дорівнювала 51 206 верстам). Державні великі замовлення на локомотиви для відновлення та поповнення паровозного парку залізниць, протекціоністська політика уряду, який огородив російські паровозо- та вагонобудівні заводи від конкуренції з боку іноземних підприємств та зобов'язав усі залізничні компанії й товариства Росії купувати рухомий склад для залізниць внутрішнього виробництва, привели до виникнення нових паровозобудівних заводів (промисловість повинна була щорічно виробляти для залізничного господарства не менше 1000 локомотивів). Вигідна на той час кон'юнктура в паровозобудуванні, яке в 1880-х рр. було сконцентроване на одному лише Коломенському заводі, порушила монополію в цій галузі, що зумовило започаткування або переобладнання кількох великих машинобудівних заводів на випуск паровозів.

У середині 1900-х рр. виробництво паровозів розгорталося на восьми найбільших машинобудівних підприємствах Росії, два з яких – Харківський (1897 р.) та Луганський (1900 р.) – виникли як спеціалізовані паровозобудівні заводи. Створення останнього було пов'язане з діяльністю німецького промисловця й фінансиста Густава Гартмана, який у травні 1896 р. заснував “Російське товариство машинобудівних заводів Гартмана” в Луганську (його правління, до якого входило кілька російських промисловців та інженерів, очолював до 1908 р.). Статутний капітал товариства становив 4 млн руб., поділених на 40 тис. акцій. Основними власниками цінних паперів були Дрезденський та Санкт-Петербурзький комерційний банки. Це стало початком історії великого заводу в Луганську з виробництва паровозів, спорудження якого почалося влітку 1896 р. і завершилося через чотири роки. Обладнання на Донбас було доставлене з німецького міста Хемніц. Після відкриття підприємство стало одним із найпотужніших у всій Російській імперії (восьмим за ліком серед діючих на той час у Росії паровозобудівних заводів та останнім за датою його введення)³⁰. Завод

²⁹ Економічна історія України: Історико-економічне дослідження: в 2 т./ від. ред. В.А. Смолій. – К., 2011. – Т. 1. – С. 626-627; Довжук І.В. Промисловий розвиток Донбасу в системі економіки Наддніпрянської України (кінець XIX – початок XX ст.). – Луганськ, 2003. – С. 98.

³⁰ Пономаренко Р.О. Розвиток паровозобудування на Україні в кінці XIX – на початку XX століть // Дослідження з історії техніки. Зб. наук. праць – 2003. – Вип. 3. – С. 93-95.

випускав спочатку локомотиви серії “ОД”. Із 23 травня 1900 р., коли вийшов перший товарний паровоз, уже впродовж першого року свого існування підприємство випустило 48 паротягів. На березень 1903 р. завод Гартмана побудував 359 локомотивів, а за обсягом своєї головної продукції залишив позаду такі відомі російські заводи, як Путиловський і Невський³¹.

За півстоліття майже безперервного залізничного будівництва Україна перетворилася на один з найзабезпеченіших у транспортному відношенні регіонів імперії, особливо це стосувалося Донбасу. Напередодні Першої світової війни тут протяжність залізниць на 1000 км² була більшою, ніж будь-де³². В цілому частка українських губерній у вантажообігу Росії піднялася з 28,8% у 1890-х рр. до 40% у 1909 р. Високі темпи розвитку вантажообігу пояснювалися зростанням важкої індустрії Донецько-Криворізького басейну. На залізничні станції Катеринославської губернії в 1909 р. припало 937 млн пудів вантажів, тобто більше від сумарного обороту 13 центральних губерній Росії³³.

Спільною рисою для всіх міст Катеринославської губернії (сюди, зокрема, окрім Катеринослава, входили Бахмут, Луганськ, Маріуполь, Олександрівськ, Верхньодніпровськ, Новомосковськ, Слоб'яносербськ та Павлоград), що охоплювала більшу частину Донбасу, став вплив на них макроекономічних процесів. Після періоду бурхливого росту, що розпочався в 1870-х рр., динаміка приросту населення у цих містах на початку XX ст. відчутно знизилася (навіть у такому центрі урбанізації, як Харків, та “місті міграційного буму” Катеринославі). Капіталізм сягнув південних губерній Російської імперії й частково поглинув їх, однак повсюдно міста змушені були платити за модернізацію соціальними негараздами та надмірним навантаженням на свої потенційні можливості. Напередодні Першої світової війни світ міських центрів півдня і сходу України, серед яких було й густонаселене селище Юзівка, зазнав різкої диференціації та часткової модернізації, темпи зростання якої підживляли вагомі соціальні наслідки тогочасних зрушень.

³¹ Луганские локомотивы: Люди. Годы. Факты. Хроника 100-летней жизни Луганских локомотивостроителей. – Луганск, 1996. – С. 24.

³² Россия. Полное географическое описание нашего Отечества. Настольная и дорожная книга / Под ред. В.П. Семенова-Тянь-Шанского. – Т. XIV: Новороссия и Крым. – СПб., 1910. – С. 445-447.

³³ Кульчицький С.В. Залізничне будівництво в Україні XIX – початку XX століть // Енциклопедія історії України: В 10-ти т. – Т. 3: Е–Й. – К., 2005. – С. 238.

Станіслав Кульчицький
СТРУКТУРА ДОНЕЦЬКОЇ
ПРОМИСЛОВОСТІ У 1926-1938 рр.

Донбас і Придністров'я з дореволюційних часів об'єднувалися в один економічний район. Якщо проаналізувати загальносоюзний список підприємств важкої індустрії, у розбудову або реконструкцію кожного з яких було вкладено за роки індустріалізації понад 100 млн. рублів, то цей економічний район з 11-ма новобудовами займав перше місце. На другому місці з сімома новобудовами перебував Уральський регіон, шість новобудов були розташовані в Центральній Росії, по дві – під Ленінградом, у Середній Азії і Східному Сибіру¹.

Якщо на початку індустріалізації дрібна, тобто переважно кустарно-ремісничя промисловість виробляла мало не третину всієї промислової продукції, то перед Другою світовою війною її питома вага скоротилася більше, ніж учетверо – до 7,5%. Зміна співвідношення на користь великої промисловості засвідчувала високі темпи технічного прогресу. Слід пам'ятати, однак, що дрібна промисловість стовідсотково працювала на задоволення повсякденних потреб населення, тоді як переважна частка продукції кожної галузі великої промисловості призначалася для споживання інших галузей і, в кінцевому підсумку, для задоволення потреб військово-промислового комплексу, підприємства якого розміщувалися, як правило, за межами України.

Економічне значення Донбасу визначалося наявністю великих запасів високоякісного вугілля, густою мережею шахт, де воно видобувалося, і залізниць, якими перевозилося на місцеві металургійні заводи і в усі регіони країни. Напередодні Першої світової війни Донбас давав 87% загальноімперського видобутку вугілля. Довоєнний рівень вуглевидобутку був перевищений в 1927/28 господарському році, але питома вага басейну в загальносоюзному вуглевидобутку скоротилася до 78% в цілому по Донбасу і до 68,2% по українському Донбасу².

Комуністична модернізація мало нагадувала однойменний процес в країнах Заходу, який був засобом утвердження демократичного суспільства. Вона була схожою на здійснювану самодержавною

¹ Кульчицький С.В. Внутренние ресурсы социалистической индустриализации СССР (1926-1937). – К., 1979. – С. 226.

² Народне господарство УСРР. Статистичний довідник. – К., 1935. – С. 95.

Росією вестернізацію, яка давала в руки імператорам військово-промисловий потенціал для здійснення на світовій арені імперіалістичної політики. Вестернізація завжди виступала у вигляді “революції згори”, яку держава проводила методами насилля і терору. Навесні 1918 р., коли більшовики після остаточного утвердження при владі розпочали комуністичну революцію, В.Ленін закликав їх наслідувати першого російського імператора, який “не спинявся перед варварськими засобами боротьби проти варварства”³.

Головною опорою більшовиків були згуртовані у великі колективи промислові робітники. Вивчаючи відносини радянської влади з робітниками, треба пам’ятати, що держава тримала їх в покорі, не зупиняючись навіть перед терористичними засобами впливу. Пролетарське походження не давало жодної гарантії безпеки тим, хто відхилявся від визначеної вождями генеральної лінії партії. Робітник з багаторічним стажем перебування в більшовицькій партії ставав у таких випадках опозиціонером, а позбавлений засобів виробництва селянин – підкуркульником. Опозиціонерами і підкуркульниками займалася спеціально розбудована структура, яку можна було б назвати матеріалізованим втіленням диктатури вождів – органи державної безпеки.

Соціально-економічні перетворення 1920-30-х рр. розглядалися в радянській історіографії та пропаганді як колосальний злет духовної енергії народу, який після повалення самодержавства здійснив у найкоротші строки під керівництвом партії більшовиків кардинальну модернізацію відсталого економіки. У пострадянські часи тема модернізації виявилася перекритою, особливо в українській історіографії, темою репресій сталінського режиму. Однак проблема комуністичного будівництва вимагає комплексного вивчення обох тем – радянської модернізації і сталінських репресій.

Між переписами 1926 і 1937 рр. число міст з населенням понад 50 тис. жителів зросло в Донецькій області з 4 до 12. Кількість людей в містах, де розміщувалися новобудови перших п’ятирічок, зростала особливо швидко. Рекордсменами в Україні за темпами зростання були Краматорськ (7,6 рази) і Горлівка (4,5 рази). Подібні темпи спостерігалися тільки в сусідній Дніпропетровській області, де населення Дніпродзержинська за десятиріччя збільшилося в 4,5 рази, а Запоріжжя – в 4,4 рази. Це й не дивно. В обох областях, які входили до складу дореволюційної Катеринославської губернії, формувалася єдиний економічний район (з 1960-х рр. відомий як Донецько-Придніпровський). Проте міста Донецької області у міжвоєнну добу розвивалися більш динамічно. Область мала п’ять міст з потроєною за десятиріччя чисельністю населення, тоді як Дніпропетровська – тільки одне (Кривий Ріг). В інших областях України – не було жодного.

³ *Ленін В.І.* Повне зібрання творів. – Т. 36. – К., 1973. – С. 284.

Відбудова і розбудова вугільного Донбасу була одним з пріоритетів центрального уряду в Москві. Технічна реконструкція старого Донбасу відбувалася шляхом концентрації вуглевидобутку в найбільш перспективних шахтах, поліпшення і оновлення їх устаткування, прискореного будівництва нових шахт.

У перші роки індустріалізації будувалися невеликі і середні шахти, які здебільшого повторювали за технікою виїмки вугілля дореволюційні проекти. В проектах того часу не передбачалося застосування принципово нового устаткування, запровадження повної механізації виробничих процесів. Для кожної шахти будувалася складна індивідуальна поверхня. В роки першої п'ятирічки у проектах уже передбачалася широка механізація основних процесів вуглевидобутку.

За першу п'ятирічку до ладу стало 53 шахти, за другу – 40⁴. Завдяки реконструкції старих шахт і будівництву нових істотно зросли нові виробничі фонди, поліпшилася їх якість. Вирішальною ділянкою технічної реконструкції шахт був забій. Зрушення, які відбувалися в ньому, знайшли своє відображення перш за все в системі розробок. Переважання пологого і похилого падіння пластів (79,5% усього добування) і відносно невелика їх потужність (від 0,6 до 1,8 м при середній динамічній потужності 0,93 м) сприяли розвитку механізації виймання вугілля важкими врубовими машинами⁵.

У шахтах, де розроблялися пологі пласти, ефективному використанню врубової машини перешкоджав короткий забій: на його зарубку йшла незначна частина всього робочого часу, і тому врубова машина простоювала. Це привело до необхідності збільшення довжини забою пологих пластів. На Донбасі середня довжина лави збільшилась з 48 м у 1927/28 р. до 70 м у 1932 р.⁶

Механізація зарубки вугілля на крутих пластах проводилася за допомогою відбійних молотків. Пневматичні відбійні молотки застосовувалися тільки на крутих пластах з неякісними боковими породами і великим газовідділенням, тобто там, де використання врубових машин зустрічало технічні труднощі.

За станом на 1933 р. вугілля було видобуто за допомогою⁷:
важких врубових машин – 53,2% від сукупного обсягу видобутку;
легких врубових машин – 0,5%;
відбійних молотків – 10,8;

⁴ Яснопольский Л.Н. Каменноугольная промышленность Донецкого бассейна. – Т. II. – К., 1957. – С. 8. У загальному підсумку враховано комбінат «Ростовуголь».

⁵ Уголь (Москва). – 1935. – № 123. – С. 25.

⁶ Зворыкин А.А. Реконструкция каменноугольной промышленности. – М., 1934. – С. 61.

⁷ Социалистическое строительство СССР. Ежегодник. – М., 1935. – С. 137. У цьому джерелі, як і в усіх інших загальносоюзних статистичних збірниках, подаються дані з урахуванням Східного Донбасу в кордонах Російської Федерації.

інших механізмів – 12,8;
всього механізмами – 77,0;
ручний видобуток – 23,0.

На кінець другої п'ятирічки (1937 р.) за допомогою механізованої зарубки на Донбасі було видобуто вже 90% вугілля (проти 77% в США, 84,7% в Німеччині, 51% у Великій Британії)⁸. Зростання рівня механізації зарубки стало початком удосконалення всього процесу добування вугілля.

Рациональне використання врубової машини могло досягатися лише за умови механізації інших процесів вуглевидобутку. У зв'язку з цим впроваджувалася, зокрема, скреперна і конвеєрна доставка вугілля в лави до навантажувальної площадки. Це допомогло ліквідувати розрив між механізованою зарубкою і менш механізованою доставкою на пологих пластах. До 1936 р. доставка була механізована на 87,5%⁹.

Вузьким місцем залишалася відкатка вугілля. На корінних штреках механізована відкатка у 1935 р. становила 39,8%, у той час як механізоване добування досягло 80,2%, а доставка – 87,5%¹⁰.

Видобуток вугілля на українському Донбасі зріс з 24,8 млн тонн у 1928 р. до 39,3 млн тонн у 1932 р. Однак план першої п'ятирічки галузь виконала тільки на 85%¹¹. Прорив 1932-1933 рр., викликаний передусім Голодомором, вдалося ліквідувати тільки в 1934 р., коли Донбас виконав виробничу програму на 104% і дав 60,016 млн тонн вугілля¹². У 1935 р. Донбас також виконав планове завдання: було видобуто 68,9 млн тонн вугілля проти плану у 68 млн тонн¹³. Проте в наступні роки кам'яновугільна промисловість знову опинилася у прориві (результат Великого терору), і в другій п'ятирічці недовиконала план на 2%¹⁴.

У розрахунку на душу населення видобуток вугілля в Україні підвищився з 836,3 кг у 1913 р. до 2257 кг у 1938 р., тобто на 169,9% (у 1926/27 р. він дорівнював 756,8 кг). Ці темпи зростання були невеликі порівняно з іншими галузями промисловості, але виявилися достатніми, щоб наблизити душові показники виробництва по Україні до провідних країн Заходу. У 1937 р. душовий видобуток вугілля

⁸ Угольная промышленность СССР. К сорокалетию Великой Октябрьской социалистической революции. – М., 1957. – С. 207.

⁹ Итоги переписи забоев и оборудования угольной промышленности. – М., 1936. – С. 14.

¹⁰ Там само. – С. 10, 14, 18.

¹¹ Индустриализация СССР (1929-1933). Документы и материалы. – М., 1970. – С. 179.

¹² Орджонікідзе Г.К. Статті і промови. – К., 1960. – С. 588.

¹³ Соціалістична Україна. Статистичний збірник. – К., 1937. – С. 24.

¹⁴ Гудзенко П.П., Кульчицький С.В., Шаталіна Є.П. Трудові почини робітничого класу 1921-1937 (на матеріалах Української РСР). – К., 1980. – С. 199.

становив: у США – 3429 кг, в Англії – 5165, у Німеччині – 3313, у Франції – 1065 кг¹⁵.

Утім, роль донецького вугілля в економіці Радянського Союзу поступово зменшувалася в результаті розгортання видобутку в інших кам'яновугільних басейнах. Питома вага Донбасу в загальносоюзному видобутку скоротилася з 86,8% у 1913 р. до 60,3% у 1937 р. (у тому числі по українському Донбасу – з 78,2 до 54,2%), тоді як частка Кузнецького басейну зростає відповідно з 2,7 до 13,9%, Уралу – з 4,2 до 6,5%, Підмосковного басейну – з 1 до 6%¹⁶. У зв'язку з цим споживання донецького вугілля все більше зосереджувалося в Україні і в Центральній Росії, решта регіонів поступово переходила на місцеві види палива.

За обсягом капіталовкладень в роки форсованої індустріалізації перше місце посідала металургійна промисловість. У чорній металургії значна частка коштів спрямовувалася на нарощування потужностей існуючих підприємств. Зокрема, до початку 1936 р. було вкладено по діючих заводах (у млн руб.)¹⁷:

Макіївський завод ім. С.Кірова – 294,5.

Комунарський (Алчевський) завод ім. К.Ворошилова – 148,6.

Єнакієвський завод – 67,8.

Сталінський (Юзівський) завод – 57,1.

Костянтинівський завод ім. М.Фрунзе – 13,6.

Поряд з розширенням існуючих підприємств в Україні споруджувалися три металургійні гіганти світового значення – два в Дніпропетровській області (Запоріжсталь і Криворіжсталь) і один в Донецькій (Азовсталь). План першої п'ятирічки передбачав побудову тільки двох заводів у Дніпропетровській області потужністю по 650 тис. тонн чавуну (з відповідною кількістю дальших продуктів переділу). Однак великий дефіцит чорних металів змусив союзний уряд істотно переглянути металургійну програму. Потужність Криворіжсталі було збільшено в остаточному варіанті проекту до 1,7 млн тонн чавуну, а Запоріжсталі – до 2,0 млн тонн. Одночасно союзний уряд затвердив рішення побудувати на узбережжі Азовського моря, в Маріуполі новий металургійний завод потужністю в 2,2 млн тонн чавуну. Вважалося, що у перспективі потужність Азовсталі досягне 4 млн. тонн чавуну (продуктивність найбільшого в світі заводу Гері біля Чикаго дорівнювала 3 млн тонн чавуну)¹⁸. Перший чавун Азовсталі було одержано у серпні 1933 р.

¹⁵ Социалистическое строительство Союза ССР (1933-1948 гг.). Статистический сборник. – М., Ленинград, 1939. – С. 50.

¹⁶ Угольная промышленность СССР. Статистический справочник. – М., 1957. – С. 37.

¹⁷ Народнохозяйственный план на 1936 г. – Т. 2. – М., 1936. – С. 487.

¹⁸ Болтенгаген Л.К. Перспективы развития украинской черной металлургии во второй пятилетке. – Харьков, 1933. – С. 7.

Темпи розвитку чорної металургії в перші роки індустріалізації і у першій п'ятирічці були уповільненими. Держава тоді ще не могла виділити достатніх коштів для одночасної розбудови потужностей численних і пов'язаних між собою ланок чорної металургії – від видобутку руди, виробництва коксу і вогнетривів аж до кінцевої продукції галузі – виробництва прокату і труб. Недостатні темпи капітального будівництва поряд із затягуванням введення в експлуатацію новоспоруджуваних металургійних об'єктів наприкінці п'ятирічки (коли загальна сума капіталовкладень в цю капіталоемну галузь надзвичайно зросла) значною мірою зумовили невиконання накреслених планів розвитку. Досягнутий у 1932 р. рівень виробництва прокату по країні в цілому становив лише 55,3% від запланованого оптимальним варіантом першої п'ятирічки¹⁹. Внаслідок цього потреби країни в прокаті чорних металів зростали значно швидше, ніж його виробництво.

Радянська економіка не могла розвиватися запланованими темпами, тому що недопостачалася всіма видами прокатного металу і труб. Зокрема, у 1931 р. потреби капітального будівництва України в металі на підприємствах республіканського і місцевого підпорядкування були задоволені: у листовому залізі – на 20,7%, сортовому залізі – на 26,6, трубах сталевих – на 35,3, балках і швелерах – на 35,7% тощо²⁰. Можливості розв'язати проблему за допомогою імпорту прокату чорних металів були обмежені, тому що держава мала обмаль конвертованої валюти. Те, що вдавалося виручити від експорту, йшло в першу чергу на імпорт устаткування для машинобудівної галузі. І все-таки зовнішньоторгівельні організації змушені були різко збільшити імпорт прокату чорних металів. У 1931 р. частка імпорту у споживанні чорних металів досягла 23 %²¹. У другій п'ятирічці темпи зростання чорної металургії значно прискорилися (частково за рахунок реалізації того величезного заділу, який був зроблений у першій п'ятирічці). Це дало можливість задовольнити основні потреби економіки в продукції металургійної промисловості й ліквідувати імпортну залежність по металу.

У 1928/29 рр. українська металургія дала 2880 тис. тонн чавуну проти 2892 тис. в 1913 р., й відповідно 2787 тис. тонн сталі проти 2442 тис. та 2261 тис. тонн прокату проти 2086 тис. Алчевський і Костянтинівський (по чавуну) заводи навіть не досягли довоєнного

¹⁹ Построение фундамента социалистической экономики в СССР. 1926-1932 гг. – М., 1960. – С. 149.

²⁰ Ленінський план соціалістичної індустріалізації та його здійснення на Україні. – К., 1969. – С. 169.

²¹ Дерев'янкін Т.І. Розгортання боротьби за завоювання індустріально-технічної незалежності країни. Роль УРСР в цьому процесі // Історія народного господарства Української РСР. – Т. 2. – К., 1984. – С. 249.

рівня виробництва. У першій п'ятирічці уповільнені темпи зростання були характерні для переважної більшості українських заводів. У 1932 р. на Макіївському (по сталі і прокату) і Єнакієвському заводах виробництво знаходилося приблизно на рівні 1928/29 р. Проте саме ці підприємства, докорінно реконструйовані і розширені протягом двох перших п'ятирічок, на завершальному етапі дали більшу частину приросту металу. Споруджені в Україні нові підприємства (за винятком Запоріжсталі) в другій п'ятирічці ще не були доведені до нового металургійного циклу.

Протягом першої п'ятирічки погіршилося співвідношення між виробництвом чавуну і продукції передільних цехів: чавуну вироблялося набагато більше, ніж сталі і особливо прокату. Форсований розвиток доменних цехів пояснювався різким зниженням частки металолому у виплавці сталі після вичерпання нагромаджених у відбудовний період запасів лому. Крім того, будівництво нових заводів з повним металургійним циклом і навіть розширення існуючих заводів, як правило, починалося з доменних цехів. З другої п'ятирічки, навпаки, помітилося випереджаюче нарощування потужностей переробних цехів. Проте в донецькій металургії навіть в останні роки другої п'ятирічки виробництво прокату ще відставало від виплавки чавуну і сталі. Це відставання було подолане пізніше.

Залежність радянської економіки від імпорту прокату чорних металів особливо загострилося в 1931 р. у зв'язку з падінням виробництва прокату при одночасному стрімкому зростанні металоспоживаючих галузей. Проте в 1934–1935 рр. завдяки швидким темпам зростання металургійної промисловості Донбасу і Придніпров'я ця залежність була ліквідована. Імпорт прокату чорних металів скорочувався: з 1289 тис. тонн в 1931 р. до 885 тис. в 1932 р., 457 тис. в 1933 р. і 311 тис. тонн в 1934 р. У 1938 р. імпорт скоротився до 89 тис. тонн при експорті чорних металів в 53 тис. тонн²².

У листопаді 1930 р. видали першу продукцію два нових цинкових заводи приблизно однакової потужності – на Уралі – Беловський та в Україні – Костянтинівський. Раніше ця галузь кольорової металургії була представлена в СРСР одним невеликим заводом на Північному Кавказі. Тим часом потреби економіки в цинку постійно зростали, і доводилося задовольняти їх за рахунок імпорту. У 1929 р. було вивезено 34,1 тис. тонн цинку, в 1930 р. – 38,4 тис. тонн²³. Працюючи на довізній сировині (з Північного Кавказу, Уралу і Далекого Сходу), Костянтинівський завод неухильно збільшував виробництво цинку: у

²² Внешняя торговля СССР за 1918–1940 гг. Статистический справочник. – М., 1960.

²³ Там само. – С. 311.

1931 р. – 2,3 тис. тонн, в 1934 р. – 8,6 тис. тонн, в 1936 р. – 11 тис. тонн²⁴. Завдяки цьому постійно зменшувався імпорт цинку: з 23,7 тис. тонн в 1931 р. до 4,3 тис. у 1934 р. і 1,5 тис. в 1935 р. У 1936 р. СРСР припинив імпорт цинку²⁵.

На третьому місці за важливістю в Донбасі перебувало машинобудування. Донецька область не мала переваг серед інших областей України за ступенем розвинутості металообробної промисловості. На початку другої п'ятирічки тут працювало 278 підприємств цієї галузі у великій промисловості. В них було зайнято 88,8 тис. робітників, і вони виробляли продукцію на 380 млн руб. в цінах 1926/27 р. Порівняно невисока оцінка вартості виробленої продукції пояснюється специфічною структурою галузі, яка орієнтувалася виключно на промисловість групи А. В продукції цієї галузі майже не було виробів, які задовольняли б потреби населення. Якраз ці вироби оцінювалися державою істотно дорожче (з включенням в ціну податку з обороту).

У першу чергу машинобудівники Донбасу задовольняли потреби двох провідних галузей місцевої промисловості – кам'яновугільної і металургійної. Така спеціалізація склалася з дореволюційних часів і в роки перших п'ятирічок тільки зміцнилася.

Частка українських підприємств у загальносоюзній продукції вугільного машинобудування була вагомою: 57% за 1928/29-1932 рр.²⁶ В Україні ця галузь була представлена в основному утвореним в 1930 р. трестом по виробництву гірничошахтного устаткування, до якого увійшли Горлівський завод ім. С.Кірова, Донецький завод ім. XV-річчя ЛКСМУ, Луганський завод ім. О.Пархоменка і Торецький машинобудівний завод, а також харківський завод "Світло шахтаря".

Горлівський завод, який до революції випускав переважно шахтні вагонетки, у першій п'ятирічці був докорінно реконструйований і переведений на випуск устаткування, знятого з імпорту – турбоповітродувок, шахтних ротаційних компресорів, врубових машин. В грудні 1930 р. тут була створена перша важка врубова машина, а в 1932 р. став до ладу один з найпотужніших в світі цех врубових машин²⁷.

Луганський завод вугільного машинобудування постав на місці залізничних майстерень. Після реконструкції тут було освоєно вироб-

²⁴ Виконання народногосподарського плану УРСР за 1936 р. – К., 1937. – С. 40.

²⁵ Там само.

²⁶ Промышленность СССР. Статистический сборник. – М., 1957. – С. 61.

²⁷ Лихолобова З.Г. Рабочие Донбасса в годы первых пятилеток (1928-1937 гг.). – Донецк, 1978. – С. 15.

ництво складного технологічного і транспортного устаткування для збагачення вугілля. Донецький завод став основним виробником шахтних тягальних лебідок. Торецький, Краснолуцький і Рутченківський механічні заводи, які займалися переважно ремонтом, після здійсненої в другій п'ятирічці реконструкції почали самостійно виробляти шахтне устаткування²⁸.

Перелічені заводи відіграли основну роль у технічній реконструкції кам'яновугільного Донбасу та інших вугільних басейнів СРСР. У 1932 р. вугільна промисловість країни задовольнялася внутрішнім виробництвом по всіх видах машин на 72%, у тому числі по важких врубових машинах – на 75%, пересувних компресорах – на 49%, тягальних лебідках – на 24%²⁹. В другій п'ятирічці імпортна залежність була цілком подолана.

Машини та устаткування для металургійної промисловості головним чином виробляли два краматорські заводи важкого машинобудування. Старокраматорський завод (СКМЗ), створений у 1896 р. і реконструйований у 1928 р., на першому етапі індустріалізації був основним підприємством країни в цій галузі. Значним його досягненням стало виготовлення в 1931 р. другого в СРСР і чотирнадцятого в світі потужного блюмінга для Магнітогорського металургійного заводу (перший виготовлений в країні блюмінг, встановлений в Макіївці, було створено на розташованому під Ленінградом Іжорському заводі). У 1933 р. СКМЗ виготовив комплексне устаткування для прокатного цеху Запоріжсталі у складі чотирьох станів³⁰. У 1936 р. на заводі було збудовано перший радянський слябінг, призначений також для Запоріжсталі³¹. Це підприємство забезпечувало потреби радянської металургії в завалочних, ливарних і монтажних кранах, виконувало замовлення на унікальне устаткування для гідроелектростанцій, тракторних заводів тощо. Колектив СКМЗ починаючи з 1932 р. виробляв стани для прокатки інструментальних і легованих сталей, машини для правки сталевих листа і сортового прокату, стани холодної прокатки³².

²⁸ Тимошенко М.Т. Завершення соціалістичного перетворення економіки (1933-1937 рр.) // Історія народного господарства Української РСР. – Т. 2. – С. 324.

²⁹ Дерев'янкін Т.І. Розгортання боротьби за завоювання індустріально-технічної незалежності країни. Роль УРСР в цьому процесі // Історія народного господарства Української РСР. – Т. 2. – С. 248.

³⁰ Ленінський план соціалістичної індустріалізації та його здійснення на Україні. – С. 180.

³¹ Экономическая жизнь СССР. – Кн. 1 (1917-1950). – М., 1967. – С. 293.

³² Технический прогресс в машиностроении Украинской ССР. 1917-1967. – К., 1967. – С. 35.

У жовтні 1929 р. було закладено Новокраматорський машинобудівний завод (НКМЗ). 28 вересня 1934 р. його перша черга стала до ладу. Разом зі своїм дублером – Уралмашзаводом – він перетворився на найбільше підприємство важкого машинобудування СРСР. Завод був розрахований на щорічний випуск 30 комплектів устаткування для мартенівських і 6 комплектів – для доменних цехів, трьох блюмінгів, 16 прокатних станів, значної кількості устаткування для шахт, коксових батарей, електростанцій³³.

Машинобудівна промисловість, яка спеціалізувалася на виготовленні устаткування для залізниць, була представлена на Донбасі, окрім ремонтних заводів, підприємством світового значення – Луганським (Ворошиловградським) паровозобудівним заводом. На заводській території ЛПЗ за роки першої п'ятирічки було збудоване підприємство, співставне за потужністю з найбільшим у світі заводом компанії “Американ локомотив”. Проектна потужність заводу була розрахована на випуск 1080 важких вантажних паровозів серії “ФД” на рік. У 1935 р., коли виробнича потужність нового заводу була освоєна менше ніж наполовину, ЛПЗ дав у півтора рази більше паровозів, ніж усі заводи передреволюційної Росії, разом узяті (у порівнянній потужності)³⁴.

На Донбасі була розміщена більша частина хімічної промисловості України. Якщо взяти тільки велику промисловість, в Донецькій області було розміщено зовсім небагато хімічних підприємств, але вони були найбільшими в галузі. Планом першої п'ятирічки передбачалося створення в Радянському Союзі ряду комбінатів з виробництва азотних добрив за новітньою технологією – з синтетичного аміаку, отриманого з водню коксового газу й азоту повітря. Зокрема, в Україні передбачалося здійснити будівництво Горлівського і Рутченківського азотнотукових комбінатів кошторисною вартістю по 25-26 млн руб. Кожний із чотирьох комбінатів з невизначеним у п'ятирічному плані місцерозташуванням досягав вартості 93 млн руб.³⁵ Виконати таку програму не вдалося ні в роки першої п'ятирічки, ні взагалі за довоєнні роки. Життя поставило вимогу прискореного розвитку галузей паливно-енергетичного комплексу і машинобудування. На будівництво підприємств хімічної індустрії було витрачено немало коштів, але для реалізації планових розрахунків щодо приросту потужностей для виробництва добрив цього було замало.

³³ Донецький облвиконком Рад робітничих, селянських та червоноармійських депутатів. Звіт про роботу (1932-1934 рр.). – Сталіно, 1934. – С. 58.

³⁴ Хромов П.О. Промисловість України перед Вітчизняною війною. – К., 1945. – С. 44.

³⁵ Мапа капітального будівництва УСРР за п'ятирічним планом народного господарства. – Харків, 1930. – С. 25-31.

Програма будівництва азотнотукових комбінатів скоротилася і розтяглася в часі.

На Горлівському азотнотуковому заводі випуск добрив розгорнувся тільки в останні роки другої п'ятирічки. Поряд з добривами тут було налагоджено виготовлення великої кількості вибухових і отруйних речовин (в 24 з 25 цехів)³⁶. Будівництво другого азотнотукового комбінату (не в Рутченковому, як планувалося, а в Дніпродзержинську) завершилося у третій п'ятирічці. Спорудження більш потужного комбінату з числа тих, що передбачалися планом першої п'ятирічки, розпочалося біля Лисичанська у 1933 р.³⁷ На цьому місці розташовувався завод, будівництво якого почалося ще в роки Світової війни, але тоді ж припинилося. До кінця першої п'ятирічки тут вироблялися тільки деякі напівпродукти з сировини, яку поставляли збудовані поблизу коксохімічні заводи. Через відсутність коштів будівництво знову було законсервоване і відновилося тільки в 1938 р. Тепер це найбільший в Україні і в Європі Рубіжанський (Сіверськодонецький) хімкомбінат.

Однією з найбільших будов став Костянтинівський хімічний завод. У 1930 р. тут став до ладу суперфосфатний цех виробничою потужністю в 200 тис. тонн суперфосфату на рік. Реконструкція Донецького і Слов'янського содових заводів в другій п'ятирічці теж перетворила їх в потужні підприємства. У 1936 р. хімічна промисловість Донбасу давала 49% загальносоюзного виробництва суперфосфату, 49% каустичної соди і 80% кальцинованої соди³⁸.

За роки перших п'ятирічок в Україні було споруджено одинадцять великих коксохімзаводів продуктивністю від 640 до 1300 тис. тонн металургійного коксу на рік. Шість заводів знаходилися на території Донбасу: Рутченківський (перша черга стала до ладу в 1928 р., друга – в 1931 р.), Горлівський (1928, 1931), Алчевський (1929, 1931), Новомакіївський (1933), Маріупольський (1935) і Новоенакіївський (1935, 1936)³⁹. Поряд з основною продукцією коксохімія давала багату палітру хімічних речовин, які використовувалися як готова продукція або сировина для наступної переробки на хімічних заводах.

Хімічна промисловість Донбасу до кінця другої п'ятирічки збільшила обсяг виробництва порівняно з 1913 р. в 12 разів. Її питома

³⁶ Троян М.П. Індустріалізація в Україні// Нові сторінки історії Донбасу. Збірник статей. Книга 15-16. – Донецьк, 2008. – С. 141.

³⁷ Проект народногосподарського плану УСРР на 1934 р. – Харків, 1933. – С. 27.

³⁸ Промышленность СССР. Статистический сборник. – М., 1957. – С. 195.

³⁹ Ленінський план соціалістичної індустріалізації та його здійснення на Україні. – С. 157.

вага у промисловому виробництві Донбасу за цей період підвищилася з 4 до 14%. Заводи виробляли понад 100 різних видів хімічної продукції⁴⁰.

Донецька електроенергетика розвивалася прискореними темпами. Будувалися районні електростанції (ДРЕС, державна районна електростанція), електростанції для постачання струмом промислових підприємств (ЦЕС, центральна електростанція), заводські електростанції і теплоелектроцентралі (ТЕЦ). Перша черга Штерівської ДРЕС потужністю 20 тис. кВт стала до ладу ще в жовтні 1926 р. У 1931 р. вона досягла потужності в 157 тис. кВт і виявилася однією з найбільших в СРСР. Тоді ж увійшла в дію Зуївська ДРЕС потужністю в 150 тис. кВт – одна з найдосконаліших у світі за технічним рівнем. Північнодонецька ДРЕС потужністю в 73 тис. кВт вступала в дію двома чергами – в 1930 і 1932 рр.⁴¹

Будівництво електростанцій з агрегатами великої потужності давало змогу створювати енергетичні системи з метою передачі струму на великі відстані. Об'єднання енергогосподарства Донбасу почалося в 1930 р., коли було організовано трест “Донбас-струм”. До його складу увійшли Штерівська ДРЕС і 27 промислових станцій (ЦЕС) сумарною потужністю 142 тис. кВт⁴².

На початок 1935 р. в Донбасі налічувалося 18 діючих електростанцій потужністю понад 3 тис. кВт (в тис. кВт)⁴³. Електростанції об'єднувалися в єдину енергетичну систему – “Доненерго”. У 1933 р. мережі Донбасу були з'єднані з мережами Шахтинського району Азовсько-Чорноморської системи, а в 1935 р. почалося створення найбільшої в світі енергосистеми шляхом спорудження лінії електропередачі Дніпро-Донбас напрутою 220 кв. і довжиною 270 км.⁴⁴ Ця лінія з'єднувала дві існуючі в Україні енергосистеми – “Доненерго” і “Дніпроенерго”.

Електрифікація галузей економіки здійснювалася не тільки вшир, в міру створення нових промислових потужностей, але й вглиб, шляхом переведення існуючих потужностей з механічної енергії на електричну. Тому випереджаючі темпи розвитку електроенергетики порівняно з іншими галузями промисловості були все-таки недостатніми, і в Україні постійно відчувалася напруженість в постачанні

⁴⁰ Донбасс – крепость социалистической экономики. Статьи и цифровые материалы. – Сталино, 1938. – С. 27.

⁴¹ Дудник Я.М. Вивершимо виконання п'ятирічки за чотири роки. – Харків, 1932. – С. 4.

⁴² Электроэнергетика СССР. – Т. I. – Ленинград, 1934. – С. 375-376.

⁴³ Народне господарство УСРР. Статистичний довідник. – К., 1935. – С. 85.

⁴⁴ История энергетической техники СССР. – Т. II. – М.-Ленинград, 1957. – С. 135-137.

енергією всіх категорій споживачів. Пріоритет в постачанні надавався промисловості, особливо металургійній і хімічній, де електроенергія все ширше використовувалася в технологічних процесах (електроплавка, зварювання, сушка, нагрів тощо). Потреби транспорту і сільського господарства задовольнялися незадовільно. Відчувалася напруженість і в постачанні електроенергії комунальному господарству, де вона використовувалася майже виключно для освітлення.

Незважаючи на те, що частка кам'яновугільної промисловості у споживанні електроенергії істотно впала, електроозброєність шахтарів за період з 1928 до 1935 рр. зросла більше ніж удвоє⁴⁵. Проте за роки перших п'ятирічок в галузі не вдалося подолати напруженості енергетичного балансу. Внаслідок цього проблема комплексної механізації вуглевидобутку залишилася нерозв'язаною.

Сумарна потужність електростанцій Донбасу зросла з 105 тис. кВт в 1928 р. до 780 тис. в 1937 р. Порівняно з дореволюційним періодом потужність електростанцій збільшилася в 12,6 рази. У 1937 р. Донецька область виробила 4181 тис. кВт-год електроенергії, що складало 44,3% загальноукраїнського виробництва і перевищило показник дореволюційної Росії в 2,5 рази⁴⁶.

Результати промислового розвитку Донбасу в роки перших п'ятирічок були надзвичайно вагомими. Радянська держава спромоглася зосередити максимум ресурсів, щоб домогтися прискореного розвитку вирішальних галузей економіки, які служили надійним фундаментом для зростаючого військово-промислового комплексу. Проте жорсткі методи концентрації ресурсів, особливо ресурсів з сільського господарства, утворили прірву між державою і суспільством. Мобілізовані в армію громадяни часто відмовлялися захищати радянську державу. Це стало головною причиною катастрофічних поразок 1941 року, які призвели до окупації України. Створений з величезними труднощами і жертвами економічний потенціал Донбасу довелося знищувати при відступі, щоб він не дістався ворогу.

* * *

Прагнення володарів московського Кремля примусово “ощасливити” всіх жителів планети під гаслом світової комуністичної революції не зникло після демобілізації п'ятимільйонної Червоної армії в 1921-1922 рр. Це засвідчував навіть герб Радянського Союзу, в центр якого помістили земну кулю, оповиту серпом і молотом.

⁴⁵ Цукерник А.Л. Производительность труда и численность трудящихся в каменноугольной промышленности Донбасса. – Харьков, 1940. – С. 27.

⁴⁶ Лихолобова З.Г. Рабочие Донбасса в годы первых пятилеток (1928-1937). – С. 12, 98.

Проте розмови про світову революцію, головна роль в якій відводилася Червоній армії, поступово зійшли нанівець. В міру відбудови дореволюційного економічного потенціалу країни в компартійній пропаганді посилювалася тема “соціалістичної індустріалізації”. Вона повинна була покінчити з віковою технічною відсталістю і забезпечити міцний фундамент для галузей військово-промислового комплексу.

У розбудові ВПК провідну роль відігравали п’ять галузей важкої промисловості – кам’яновугільна, металургійна, машинобудівна, хімічна і електроенергетична. Всі вони з дореволюційних часів були представлені в Донбасі. Не дивно, що цей край перетворився в один з найбільш важливих регіонів країни, де вирішувалася доля індустріалізації.

Індустріалізація була проголошена XIV з’їздом ВКП(б) в грудні 1925 р. “генеральною лінією” партії. Однак тільки після перемоги Й.Сталіна над політичними супротивниками і зосередження в його руках всієї влади почалася “революція зверху” – своєрідний рімейк здійснюваних царським урядом в 60-90-х рр. XIXст. соціально-економічних реформ. На відміну від дореволюційної індустріалізації, яка відбувалася на кошти іноземного капіталу в позиковій або інвестиційній формах, “соціалістична” індустріалізація проводилася за рахунок максимального обмеження матеріальних потреб народних мас. Мова йде не тільки про ресурси колективізованого села, що завжди підкреслюють дослідники, але й про ресурси міста у вигляді мобілізації трудових зусиль постійно зростаючого за рахунок селянства робітничого класу. За десятиріччя (1929-1938) форсованої індустріалізації життєвий рівень робітничого класу не зріс, а знизився. Але новобудови і докорінно реконструйовані підприємства важкої індустрії докорінно змінили обличчя країни. Донбас і технологічно пов’язане з ним Придніпров’я перетворилися на найбільший за обсягом освоєних капіталовкладень індустріальний регіон СРСР.

Лариса Якубова

**ЕТНОНАЦІОНАЛЬНА
СПЕЦИФІКА ДОНБАСУ**

Назва, що закріпилася за частиною території сучасних Донецької та Луганської областей з легкої руки Є.П. Ковалевського – харківського гірничого інженера, який в 20-і рр. XIX ст. досліджував Донецький кряж і розробив першу карту залягання вугільних пластів на теренах Слобожанщини та Приазов'я, виявилася значно живучішою за назви низки адміністративно-територіальних одиниць, в межах яких історично Донецький басейн (скорочено – Донбас) розміщувався.

Український Донбас охоплює територію у понад 53 тис. км з населенням близько 7 млн. осіб. Попри доволі міцно вкорінені стереотипи, що Донбас – суто шахтарський край, це регіон розвиненої металургійної, хімічної, коксохімічної промисловості. Крім кам'яного вугілля, надра Донецького басейну багаті на поклади солі, срібної руди, цинку, олова з домішками міді, срібла й золота, крейди, крейдяних мергелів, вапняків і доломіту, сланцевих газів, вогнетривких глин, кварцового та формовочних пісків, і навіть – алмазів (Волноваський район).

Не менш багатим є й етнонаціональний склад регіону, що впродовж принаймні останніх трьохсот років вирізняється з-поміж решти регіонів України надзвичайною строкатістю та рухливістю.

Історія заселення і господарського освоєння Південної України практично не має аналогів у тогочасній світовій практиці. Кількість населення регіону зросла з кількох тисяч осіб на початку XVIII ст. до понад 1 млн. в середині XIX ст. і надалі продовжувала стрімко збільшуватись.

Подорожуючих вражала “різноплемінність” Південної України загалом, Донеччини зокрема. І для цього були підстави: на середину XIX ст. тут мешкали представники понад 30 етнічних груп: хазяйновиті й неквапливі “хохли”, підкреслено манірні німці чотирьох віросповідань, містечкові євреї та євреї-колоністи¹, осілі й кочові цигани, болгар, гагаузи, старообрядці, молокани, духобори, пилипони, греки-елліни й греко-татари, грузини, вірмени, волохи, а також низка скалок європейських та азійських етносів, що опинилися тут в епоху російсько-турецького протистояння.

¹ *Яруцкий Л.Д.* Евреи Приазовья. – Мариуполь, 1996.

Втім, незвичне для ока мешканця середньої полоси Росії скупчення представників різних народів та конфесій на теренах південних губерній на той час сприймалося радше як певна “цікавинка”, аніж як привід до серйозних висновків та розробки відповідних урядових програм. До середини XIX ст. громади мало контактували між собою, хоча історикам відомі плідні кураторські взаємини між німцями та євреями-колоністами, приклади меценатської та культурно-освітньої діяльності німців в середовищі оточуючих слов'янських громад. До епохи Великої реформи взаємини між етнічними громадами на загал носили епізодичний, суто обмінний характер. Станова особистість залишалася визначальним чинником соціально-економічного та етнокультурного життя регіону. В той час як менонітські та німецькі громади створювали земляцтва, клуби, систему органів благодійності, мережу освітніх установ та піклувальних закладів, започаткували видання преси національними мовами, маріупольські греки існували в умовах добровільної етнокультурної ізоляції, що спричинила їхню поступову деградацію. Єврейські колоністи під кураторством німецьких наглядачів освоювали навички сільськогосподарської праці та підприємництва. Життя оточуючого малоземельного українського і російського селянства поруч колоній було позбавлене радості повноцінного господарювання та перспектив розвитку – як господарського, так і культурного – внаслідок критичної нестачі земель та кріпосної залежності.

Поряд із цим, формування в приморській зоні півдня України великих транспортних вузлів значно збільшило можливості спілкування людей різних національностей та верств населення. Прикметною рисою регіону було те, що він із самого початку становив арену інтенсивних міжнаціональних процесів, що найбільш виразно відбувалися в поселеннях міського типу. Такого бурхливого процесу виникнення і розвитку міст перед тим не знав жоден регіон України. На кінець XIX ст. Південна Україна вже була найбільш міським регіоном України: рівень урбанізації тут сягнув 17,76%, що перевищувало середньоукраїнський показник у 1,4 рази, Правобережжя – у 1,9, Лівобережжя – в півтора рази².

Підсумовуючи виклад доволі суперечливої історії формування етнічної структури Донбасу, слід зауважити, що в пореформену добу вона перебувала під потужним впливом кількох факторів. По-перше, розпочався демонтаж станової системи імперії. Неподоланні раніше мури між станами стали не такими непроникними. Пореформені часи перетворилися на епоху, як кажуть зараз, відчинених соціальних ліфтів, що відкрили шлях у політику, економіку, науку низці

² Водотика Т. Південні та східні губернії України як соціальний фронтір: до постановки проблеми // Схід і Південь України: час, простір, соціум. У 2 т. – Т.1. – К., 2014. – С.95.

вихідців з непривілейованих верств. Рух різночинців у місцевих етнічних громадах був доволі помітним і приносив відчутні результати: земства, їхні освітні та медичні установи стали полем діяльності когорти просвітителів, що мурували підґрунтя майбутнього національного відродження. Втім, по-друге, іноземні колонії на той час зайняли на загал оборонну позицію, намагаючись призупинити наступ держави на права та привілеї, гарантовані умовами переселення. Ця позиція не мала історичних перспектив і поволі сходила нанівець під впливом економічних факторів. “Пшенична лихоманка” змусила не лише хазяйновитих німців, а й неквапливих греків подивитися на світ під новим кутом зору. Капіталізація сільськогосподарського сектора визначила його майбутнє. Втім аж до 1917 р. всі селянські етнічні громади розвивалися в умовах етнокультурної замкненості: збереження не лише етносу, його генофонду, традицій та духовної культури, а й національного земельного фонду, як їхньої економічної підоснови, правило за основне завдання традиційних громад. З цієї ж самої причини замкненими в межах власних громад залишалися чи то частково, чи то повністю українські та російські селяни, що, окрилені відкритими можливостями, облаштовували нове життя. Загалом же донецьке село лишалося оплотом традиційності в усіх її етнічних формах, щоправда, традиційності, що вступила до завершальної фази свого існування.

Міжвоєнний період по праву посідає центральне місце в етнонаціональній історії Донбасу. Саме за часів політики коренізації вирішувалося, яким етнокультурним шляхом надалі йтиме людність регіону. “Оскільки за іронією долі очолити українізацію Донбасу повинні були саме росіяни, які становили значну частину відповідальних партійних та радянських керівників, відбувалася вона тут зі значними труднощами та повільніше, ніж в інших регіонах УСРР”, – зазначала свого часу Н. Малярчук³. Та то була не іронія долі, а усвідомлене рішення кремлівської партійно-державної верхівки, що розглядала Донбас як прототип майбутнього етнокультурного проекту, що згодом, втілюючись у значно більш урізаному за початкову версію (в контексті Всесвітнього Союзу Радянських Республік) вигляді, отримав назву “радянський народ”. Донбас став своєрідним полігоном, на якому випробовувалися постулати “теорії боротьби двох культур”. Саме на прикладі Донбасу партійні догматики розробляли стратегічні плани тотальної денаціоналізації радянського населення. Врешті Донбас перетворився на специфічну лабораторію із особливими формами етносоціальної взаємодії. Село в ньому (нині частка сільського населення тут є чи на найнижчою в Європі (!) з життєдайного джерела етнічної культури перетворилося на аутсайдера соці-

³ Малярчук Н.Г. Росіяни в Донбасі (20 – 30 рр. XX ст.). – Донецьк, 2011. – С.202.

ального життя. Міста, що натомість задавали цьому життю тон, перетворилися на постійний міграційний вир. Суттєвість частки мігрантів і хронічно плинного населення, економічно, ментально і культурно не пов'язаного з регіоном і Україною, стала визначальним чинником соціогуманітарного розвитку регіону.

Центральне місце в етнокультурних процесах, що розвивалися в повоєнному Донбасі, на думку переважної більшості дослідників, посідали спочатку утвердження національно-російської двомовності, згодом – русифікація. Зростаюча розбіжність між рідною мовою та етнічною приналежністю стає визначальною прикметою демографічних процесів у регіоні. Найбільш помітною вона була в середовищі українців: 1959 р. 87,6% назвали українську мову рідною, 1970 р. – 78,3%, 1979 р. – 71,6%, 1989 р. – 66,4%. За рахунок русифікації російськомовне населення станом на 1970 р. збільшилося до 13,4 млн (8,9 млн – росіяни, 3 млн – українці, решта – представники етнічних меншин)⁴. Надалі тенденція тільки увиразнювалася.

На противагу дослідники відзначають стало високий рівень співпадіння мови й етнічності у росіян: 99,2% згідно із переписом 1989 р. Однак, вони забувають, що на той час відсоток визнання рідною мовою росіянами не важив так, як важить тепер. Бо росіяни, попри свій начебто високий статус у так званій піраміді радянських народів, насправді були позбавлені права на власну національну ідентичність, а підносилися лише як найвищий у своєму соціальному розвитку етнос – носій радянськості.

В той час, як процеси розмивання тіла українського етносу в українсько-російському порубіжжі чим далі пришвидшувалися, справляючи потужний вплив на мовні уподобання та орієнтири низки нечисленних громад етнічних меншин, кваліфікація сутності цих процесів та їхніх перспектив залишалася кон'юнктурно вмотивованою. Радянська історіографія на загаль розглядала їх як ознаку прогресивного, а з історичної точки зору – невідворотного руху в позанаціональне комуністичне суспільство, одностайно підтримавши партійну міфологему про утворення нової спільності “радянський народ”⁵, зміцнення позицій російської мови в якості мови міжнаціонального спілкування із поступовим її перетворенням на єдину мову цієї новоутвореної позанаціональної спільноти. Бажаним орієнтиром культурного поступу в галузі мовної політики була проголошена двомовність (у перспективі – бікультурність) як початковий етап етнокультурної стандартизації. Послідовно, за рахунок згортання мережі

⁴ *Ніколаєць Ю.О.* Поселенська структура населення Донбасу (етнополітичний аспект динаміки). – К., 2012. – С. 164.

⁵ Див. приміром: *Горовський Ф.Я.* Соціально-політичні основи розквіту та зближення соціалістичних націй в СРСР (На матеріалах Української РСР). – К., 1968; *Національні відносини в умовах розвинутого соціалізму.* – Львів, 1976.

закладів з національними мовами викладання, збільшувалася кількість російських шкіл і, відповідно, російськомовних громадян. Міста перетворювалися на осередки русифікації, яка набирала обертів перш за все за рахунок дисперсних етнічних громад. На XXIV з'їзді КПРС уявна спільнота “радянський народ”⁶ була названа історичною реальністю.

Досліджуючи історію формування поселенської структури Донбасу, Ю. Ніколаєць дійшов висновку, що асиміляція набула потуги вже в міжвоєнний період внаслідок поширення міжнаціональних шлюбів⁷. Маргіналізація нащадків змішаних шлюбів була органічним явищем у поліетнічних за своїм складом промислових містах і охоплювала всі без винятку етнічні складові. Ця обставина, слід зауважити, не є секретом для науковців, які давно відзначають її руйнівну дію на традиційні культури етнічних меншин⁸. За рахунок масової мовної асиміляції як нащадків історичних етнічних меншин Донбасу, так і повоєнних мігрантів, зокрема з дальнього зарубіжжя, зростала частка російськомовного населення: згідно з даними перепису 1979 р. в Луганській області російську мову вважали рідною 69,9% білорусів, 95,8% євреїв, 91% греків, 74% татар⁹.

Попри величезну кількість досліджень і низку свіжих міркувань, що у них висловлюються, дискусія навколо етніонаціональної історії Південної України загалом, Донбасу зокрема, є далекою від завершення. Питання етнокультурних перспектив регіону наразі залишається наріжним каменем наукового дискурсу: в той час, як одні з відразою описують культурну маргіналізацію і духовну деградацію російськомовних українців, вбачаючи їхнє спасіння у поверненні в лоно національної культури, інші ратують за долучення до “більш високої” культури – російської. Процеси, що тут відбуваються, порівнюють із дією плавильного тигля, в якому формується нова ідентичність. Ця аналогія у дослідників на загал співвідноситься із концепцією широковідомої праці Гіроакі Куромія. Натомість слід нагадати, що японський науковець, вдумливо і скрупульозно дослідивши історію Донбасу, зробив кілька принципових зауважень щодо

⁶ За визначенням – нова історична, соціальна та інтернаціональна спільність людей, які мають єдину територію, економіку, соціалістичну за змістом культуру, союзну всенародну державу та спільну мету – побудову комунізму. (Матеріали XXIV съезда КПСС. – М., 1971. – С.76.)

⁷ Ніколаєць Ю.О. Поселенська структура населення Донбасу. – С.108.

⁸ Філіпцова О.В. Генетико-демографічні процеси в урбанізованих популяціях Східної України: Автореферат. – Х., 1998. – С.11-14.; Пономарьова І.С. Греки Приазов'я: етніонаціональні процеси в аспекті трансформації традиційної культури: Дисертація. – К., 2007. – С.47; Панчук Г.М. Зміни в складі населення Донецької області (1959 – 1989 рр.): Автореферат. – Донецьк, 2000. – С.10-11.

⁹ Национальный состав населения СССР. – М., 1991. – С.80-81.

етнічної ідентифікації його мешканців, повз які затято проходить величезна частка як закордонних, так і вітчизняних дослідників, вихоплюючи з загального контексту ті або інші його зауваження, придатні для ілюстрації окремих мало привабливих сторінок минулущини регіону.

Історія формування етнонаціонального складу Донбасу відіграла непересічну роль у сьогоденній гостроті ідейного і збройного протистояння на Сході України. Постійне населення регіону усталилося найпізніше від решти історичних областей. Більше того, це регіон, в якому лишається доволі високою частка жителів, що є мігрантами в першому поколінні. Власне, гострота етнополітичної ситуації в Донбасі обумовлюється не стільки двомовністю регіону як такою, і не історично вже звичною російсько-українською культурною конкуренцією, скільки високою часткою населення, що не має ментальної прив'язки до землі, на якій живе. Мігранти в першому поколінні становлять величезну проблему для будь-якої країни: не випадково в розвинених країнах розроблені і послідовно втілюються в життя довгострокові програми соціалізації мігрантів, що, однак, не забезпечує їх від сплесків етносоціального протистояння та громадянських конфліктів на цьому ґрунті. В Радянському Союзі трудова міграція не вважалася соціальною проблемою. Вільний обмін трудовими ресурсами, цілком природний в умовах авральної розбудови тих чи інших регіонів і галузей виробництва, підносився як передвісник нового етапу соціально-економічних відносин. На проблеми, що продукувала масова міграція в соціальній, демографічній, культурній царинах, не зважали. Останні перетворилися на проблему вже в пострадянські часи, коли у низці кровопролитних конфліктів, що спалахнули в пострадянських республіках Закавказзя та Середньої Азії, унаочнилася їхня вибухонебезпечна деструктивна суть. На жаль, Україна не зробила в той час правильних висновків з гіркого досвіду колись братніх республік. Політикум країни, наче мантру, повторював тезу про відсутність етнонаціональних конфліктів та етнокультурної конкуренції в Україні. Тим часом проблеми не зникали, а лише консервувалися.

На жаль, у діючої української влади впродовж усього періоду незалежності хронічно “не доходили руки” до цієї проблемної ділянки державного господарства. Нині – маємо, що маємо. Вимираючі шахтарські та промислові селища перетворилися на звичну “окрасу” етнокультурного ландшафту Степової України. Попри розпачливі зойки про вимирання так званого “русского мира” мало хто дійсно усвідомлює всю суперечливість і неоднозначність етнокультурних процесів, що там відбуваються. А тим часом проблема подвійної ідентичності в Донбасі, як ніде в Україні, набула загрозливих масштабів. Варто погодитися з думкою А. Момрика про те, що “практично всі, хто за часів СРСР визнавали себе росіянами, насправді були ними лише частково.

Практично ж, як свідчили соціопитування, більшість з них була народжена в україно-російських сім'ях, або перебувала в змішаному шлюбі¹⁰. Так само має рацію й наступне його зауваження: "Покоління дідів, яке розмовляло українською на Сході, вимирає, а на зміну їм приходять російськомовні онуки. Звісно, вони знають українську мову навіть краще, ніж їхні батьки, однак вона не є їм рідною, а – вивченою, навченою. І хоча ми маємо українську міську культуру в Чернівцях, Львові, Луцьку чи Рівному, однак сумніваюся, що в найближчих поколіннях вона запанує у великих мегаполісах, іншими словами, в наших містах-мільйонниках"¹¹.

Донбасу це стосується передовсім. Ще більш складною з часом стає не лише проблема подвійної самоідентифікації російськомовних українців, а й проблема самоідентифікації мовно асимільованих меншин. Проілюструвати її можна на прикладі сімейної історії автора цих рядків: візьмемо для прикладу материнську лінію. Дідусь і бабуся були чистокровними білорусами, що переселилися до Сталіно в епоху колективізації. Тут вони народили сімох дітей, шестеро з яких створили власні родини, жоден не побрався із білорусом. Серед подружніх партнерів дітей переважали росіяни. Онуки білоруських переселенців на загал мали у паспортах відзначку "росіянин", хоча властиво добре пам'ятали, що дід із бабою – гомельські білоруси. Переважна більшість із них побралася із такими само "росіянами", у пам'яті яких доволі чітко закарбовані згадки про дідусів і бабусь – поляків, євреїв, греко-татар (урумів), татар, українців. Цікаво, що правнуки білорусів створили родини не лише із традиційно "росіянами", але й із індусом, американським німцем та американським українцем (!). Отже, чимдалі питання самоідентифікації для нащадків чистокровних білорусів перетворюється на не вирішувану проблему. Наважуся стверджувати, що вона незмінно складна для всіх мешканців донбасівських робітничих селищ. Але неспівставно складнішим і відповідальнішим в контексті висловленого вище є завдання державної національної політики, що полягає в адекватній інтерпретації окресленої ситуації та створенні умов для інтеграції специфічної регіональної ідентичності до загальноукраїнського контексту.

Мовна русифікація в історичній ретроспективі виглядає як магістральний напрямок розвитку етнокультурних процесів у регіоні. Найбільшої потужності вона набула саме в радянський період. Зміни, що відбулися в середовищі донбасівської, на той час ще багатонаціональної, спільноти були лишень віддзеркаленням загальносоюзної тенденції, що врешті спрямувала природні процеси етнокультурного

¹⁰ «Русский мир» вимирає. Населення Сходу України і Росії стрімко зменшується, Заходу України не змінюється // texty.org.ua/pg/article/editorial/read/27739/

¹¹ Там само.

відтворення та взаємодії неприродним шляхом. Мутація ця, слід зауважити, зачепила всі без винятку етнічні складові СРСР, включаючи й росіян.

І в Російській і в радянській (за винятком короткого проміжку 1923 – 1935 рр.) імперіях росіяни розглядалися як системоутворююча етнічна спільнота, а російська мова – як свого роду “цемент”, що утримував імперські конструкції. В добу запровадження обов’язкової початкової, згодом – семирічної та середньої освіти радянській імперії вдалося досягти найбільшої міцності цього “цементу” та його максимального поширення в решті етнічних громад. Підносячи це як епохальні перемоги більшовицької влади на культурному фронті, Кремль не зважав на той очевидний факт, що культурний рівень носіїв нової радянської масової культури, в Донбасі зокрема, м’яко кажучи, був неспівставний із зразками культури часів імперії Романових. Масовість підміняла якість. Втім, якість, як таку, тим більше в культурі, замінити нічим неможливо. Видаючи факт мовної асиміляції низки етнічних спільнот та засвоєння (часом механічне) ними зразків штучної радянської масової культури на рівні повсякденного життя за утворення якісно нової етнокультурної спільності “радянський народ”, теоретики КПРС видавали бажане за дійсне. Хибність їхніх теоретизувань унаочнилася в епоху розвалу СРСР, зокрема в маятниковому поверненні низки етнічних спільнот “на висхідну” (народи Сходу, Сибіру та Далекого Сходу, Дагестану, цигани та ін.) і відновленні в новому історичному контексті *традиційних моделей* етнічного відтворення. Не менш болючим і гіпертрофовано контроверсійним процес пошуку нових шляхів етнічного розвитку був у середовищі росіян, які навіть після розвалу СРСР не отримали свободи вибору власного шляху і, як і упродовж сімдесяти років радянської влади, знов затиснені в прокрустове ложе імперської доктрини. Сучасний етап є насправді вирішальним для росіян як нації. Втім, руйнівна енергія, що його супроводжує, надто дорого обходиться Україні.

Отже, процеси, що нині відбуваються на Сході України, є ні чим іншим, як відлунням тектонічних зрушень у тілі так званих радянських соціалістичних націй, що консервувалися й пригнічувалися впродовж понад 70-ти років радянської історії та 24-х років тернистого шляху суверенізації.

Українці нині виходять на чергове коло націєтворення. Те, чи зроблять вони врешті цивілізаційний вибір, багатократно унеможливлений впродовж останніх принаймні двохсот років, визначатиме перспективи українців як нації, України як держави. Безумовним укладночим фактором є та обставина, що аналогічні процеси (хоча й інші за змістом та формою) відбуваються нині в російському суспільстві, зчавленому лабетами сьогоденної державної доктрини, яка, з одного боку, є спадкоємицею міфологеми “братської дружби

народів” як системоутворюючого фактору збереження цілісності РФ, з іншого, потужно генерує новий стратегічний глобалістський проєкт, що живиться низкою націоналістичних російських концептів, найбільш потужним з яких є ідея “русского мира”.

Етнонаціональна структура Донбасу в своєму сучасному вигляді усталилася в другій половині XX ст. Сутність етнонаціональних процесів у регіоні обумовлювалася російсько-українською культурною конкуренцією, підтримуваною, ба більше – провокованою радянською владою. Постійні “довливання” населення та його надзвичайна рухливість стали підосновою того, що мешканці Донбасу виявилися найбільш піддатливими до засвоєння широко пропагандованого міфу про виникнення нової історичної, наднаціональної за своєю суттю спільноти – “радянського народу”. У часи незалежності його почала заступати регіональна свідомість. “Донбас” – уявна спільнота, про яку свого часу говорив Г. Куромія, поволі перетворювалася на впливовий фактор політичного життя країни і досягла піку своєї ваги за президентської каденції В. Януковича. Етнонаціональний фактор у ній набув специфічної конфігурації, вміло моделювався і використовувався політтехнологами для маніпуляцій електоратом.

В умовах звичної вповодж останніх десяти років протидії „регіон - центр” і, відповідно, боротьби за контроль над місцевими виробничими ресурсами та бюджетними потоками, а також суперництва між територіями всередині регіону за право домінувати в ньому, склалися конкуруючі групи інтересів. Втручання в цей складний і доволі заплутаний пасьянс із кількома великими гравцями та безліччю малопомітних і малознаних до недавнього часу “діячів” суспільно-політичного та соціально-економічного життя регіону зовнішнього фактору справило детонуючу дію. Протиставляючись київській владі і граючи на межі фолу у вірогідність Москві, вони, як це не здаватиметься алогічним, поступово підвищували свої політичні рейтинги. В будь-якому випадку до цієї тривалої в часі епопеї виживання “останнього авторитета”, із яким можна буде домовлятися щодо умов подальшої інтеграції Донбасу в суспільно-політичне тіло оновленої України, жодним чином не пов’язане із національним питанням.

Стрімко змінювані події “русской весны”, що супроводжувалися агресивною пропагандою російських ЗМІ, попервах дезорієнтували не лише мешканців Донбасу й України, а й “видавщик видав” європейських експертів, що, здавалося б, “набили руку” на етнонаціональних конфліктах кінця XX – початку XIX ст. Чим далі, переважно вітчизняним дослідникам, ставала зрозумілою неспроможність не те що проаналізувати, навіть описати події на Донбасі за допомогою усталених позитивістських термінів та схем. Втиснути всю феєрію подій “русской весны”, а тим більше літа й осені, що прийшли й на

зміну, в парадигму російсько-українського конфлікту, а тим більше – громадянської війни не було ніякої можливості. На перешкоді цьому стояли об'єктивні неспростовні факти: симетричне представництво росіян та українців як у стані сепаратистів (в російській інтерпретації – “повстанців” та “ополченців”), так і захисників українського суверенітету (в російській інтерпретації – “київської хунти”); катастрофічна нестача “ідейних” захисників ідей “русского мира” в середовищі власне донбасівців. Останню обставину впродовж кількох місяців вже не приховує й офіційне російське інформаційне середовище, змушене визнати, що більшість “ополченців” становлять найманці, як громадяни Росії, так і низки країн світу.

Так звана “східна (російська) весна” стала часом, коли раніше замовчувані, відтерміновувані, забалакувані негаразди вирвалися назовні в найбільш страшний і відразливий формі. Ідеї “русского мира” стали каталізатором громадянського протистояння попри те, що не мали жодного стосунку до дійсних проблем і прагнень населення Донбасу. Власне, аморфність тогочасної позиції населення стосовно подій на Майдані та анексії Криму вкупі із конформізмом місцевих правлячих еліт дозволили зовнішнім силам, апелюючи до гасел захисту прав росіян, розв'язати і очолити повномасштабний громадянський конфлікт. Попри віртуозно створювану російськими мас-медіа картинку тотальної підтримки російської інвазії, ідеї “русского мира” в Донбасі чим далі більше гальмують, оскільки є штучним політичним концептом. Звести всю широчінь суспільно-політичних і культурних викликів, що постали перед регіональною спільнотою в контексті процесу українського націєтворення, до банального питання утисків російської мови не вдається. Попри вагомість російського фактору у Донбасі, історія формування його етнонаціонального обличчя і, відповідно, сьогоденної етнополітичної ситуації, ним не вичерпується.

Відкрита, більше того – озброєна, форма протистояння, яку ми нині бачимо на Сході України, власне, включає всі найбільш актуальні політичні чинники постреволюційного буття: і боротьбу місцевих еліт за збереження своїх позицій; і намагання сусідніх держав зміцнити свій геополітичний вплив за рахунок “національної” карти, і банальну соціокультурну невідповідність місцевого населення викликам, що перед ним постали в контексті так званої “гібридної” війни. Провідну роль у цьому відіграє Росія, що під приводом “захисту росіян” намагається знищити українську державність як таку. Слід нарешті визнати, що українсько-російське пограниччя, що пролягає через Донбас, є “прогавленим” фактором державної безпеки. Висновки із нинішньої політичної ситуації мають бути зроблені державним керівництвом і щодо решти етноконтактних зон України, аби убезпечити їх від спалахів природно властивих їм сепаратистських настроїв. Не менш серйозні висновки мають бути зроблені й щодо етнонаціональної політики як такої.

Без перебільшення можна стверджувати, що події весни – літа 2014 р. стануть відправною точкою переосмислення не лише доктринальних засад державної політики в Україні (національної, зокрема), а й теоретичних засад сучасної історичної, політичної, соціологічної думки. Для значного кола фахівців чим далі більш очевидною стає криза загальнопоширених концепцій націй і націоналізму. Поодинокі голоси про те, що існуючі концепції з великими застереженнями можуть бути застосовувані для аналізу етнополітичної історії України та її сьогоденної етнополітичної практики, на загал нині замінюються цілковитою безпорадністю західних науковців підвести наукове підґрунтя під ті суспільні процеси, що охопили Україну та Росію. Жодна з існуючих теорій націй і націоналізму не спроможна повністю охопити всю складність сьогодення.

Справа в тому, що всі вони розроблялися на прикладі національних і державних організмів, що попри всі перипетії своєї внутрішньої та загальної історії, розвивалися **природним шляхом**. Історія української державності та української нації відрізняється від них принципово. Українська нація і українська державність вкотре заходять на чергове коло на своєму шляху націєтворення, що неодноразово переривався під впливом зовнішньополітичних факторів у різні історичні епохи. Так було в епоху Богдана Хмельницького, впродовж східноєвропейської “Весни народів”, на межі 1920–1930-х рр. у опанованому більшовиками Харківському субцентрі влади. Жоден із попередніх шансів Україна не змогла використати повною мірою. Власне, ця принципова відмінність, яку не спроможна досягнути західна соціологія, що не стикалася з подібною проблемою, і стала відправною точкою формування висловлювань на кшталт Україна – “failed state”.

Наші західні колеги не розуміють повною мірою, яких непоправних втрат зазнала Україна, пройшовши через горнило радянської історії. Йдеться навіть не про величезні гуманітарні та соціальні втрати, що вона принесла на вітвар більшовизму, йдеться передовсім про ті глибинні мутації всіх складових тіла нації та принципів організації її життєдіяльності, що відбулися під впливом радянської суспільно-політичної системи. Наслідки цих мутацій на прикладі Донбасу видні найбільш виразно, втім, вони властиві більшою-меншою мірою всім історичним регіонам України і ще довго даватимуться взнаки. Одне зрозуміло – за допомогою самих лише кліше “нації”, “націоналізм”, “національні меншини” тощо усю складність етніонаціональної ситуації в Україні описати, тим більше – проаналізувати, неможливо.

Усвідомлення цієї, без перебільшення, життєвої потреби сучасного українського суспільства як істориками, так і політиками, власне є передумовою вироблення дієвих інструментів спочатку протидії руйнівній інформаційній агресії східного сусіда, а згодом – і вироблення

конструктивної власної державної доктрини. Перше з названих завдань набуває особливої актуальності саме в контексті теорії націй та націоналізму. Нині внутрішньо- і зовнішньополітичні позиції України значною мірою постали перед загрозою саме внаслідок контроверсійності державних доктрин. Росія та СРСР виступають в історичній ретроспективі як антиверсії національних держав: з якісно відмінними від загальнопоширених у цивілізованому світі механізмами збереження територіальної цілісності, соціальної мобілізації, суспільно-політичними стратегіями. Сучасна Росія виявилася прямою спадкоємицею СРСР в такому широкому сенсі, можливість якого мало хто з аналітиків міг припустити. Трансформувавши ідеологему “пролетарського інтернаціоналізму” в ідею “русского мира” і давши їй оперття на потужну модифіковану версію варварського капіталізму, Кремль, власне, заклав міну уповільненої дії під будівлю сучасного взаємозалежного світу, в якому російські громади імплантовані в практично всі державні організми світу. Україні, що першою стала на шляху просунення стратегії перетворення Росії на центр світової політики, треба думати над тим, що можна протиставити доктрині “русского мира”, аби саме тим створити міцні підвалини громадянського миру всередині країни. Допоки це питання відкрите – конфлікт ментальностей, а отже – і “двох Україн” – не вичерпаний. Тим більше, що частка населення України, яку безумовно буде намагатися використовувати Росія в своїх стратегічних планах, є доволі суттєвою: це і покоління, свідомість яких формувалася в концепті “радянського народу”, і російськомовне населення з розмитою етнічною свідомістю, і низка етнічних меншин.

На часі розробка довгострокових соціальних адресних програм. На часі усвідомлення того факту, що представники тих понад 130-ти етносів, про які постійно йдеться в аналітичних та наукових публікаціях, живуть у різних соціальних реальностях: громад, що існують як повноцінні етнічні спільноти, небагато; ще менше громад, що стали на шлях громадської самоорганізації. Переважна більшість мешканців Донбасу, хоча й має відмінну від українців позначку в паспорті, існує поза національно орієнтованими дискурсами. Окрему стратегію українська держава має також здійснювати до повсякчас зростаючої категорії мігрантів у першому поколінні, аби в перспективі не мати у стосунках із ними та їх нащадками проблем, аналогічних тим, що існують нині в Східній Україні. Стосовно них слід було б повернутися до питання про більш жорсткі правила набуття українського громадянства. Ще більшу увагу слід звернути на законодавчу базу соборності української держави, чітко прописавши в ній суб'єкти права самовизначення. Очевидно, цілком слушною є думка М. Джемільова про те, що право на самовизначення можуть мати лише корінні народи, а не переселенці з внутрішніх областей Росії.

Для дослідження й опису поточних подій треба буде шукати нові підходи і нову мову, спроможну адекватно відобразити суть ментального протистояння “двох Україн”, пам’ятаючи, що основу їхньої різності становить не відмінність національно-мовних матриць, а застарілі занедбані соціально-економічні проблеми стагнаційних регіонів. Регіональний шовінізм був притаманний “двом Українам” завжди, на ньому й паразитував увесь політичний істеблішмент: як правляча коаліція, так і опозиція. Й одна й друга опікувалися лише своїми особистими інтересами, ментальні відмінності регіонів вони використовували як шлях до влади та інструмент її збереження. Саме через те так звана політична еліта дбала не про зближення “двох Україн”, а про поглиблення розколу поміж ними. Їхні старання не лишилися марними: “холодна війна” ідей, вміло використана зовні, переросла в справжню війну; безневинне на перший погляд “плакатне” політичне заробітчанство перейшло в свою вищу форму – “воєнне наймитство”. В окреслених умовах цивілізаційне завдання України в ближчій перспективі полягає в тому, аби перевести НАСЕЛЕННЯ на інший рівень свідомості і перетворити його в НАРОД/НАЦІЮ.

Ситуація, що нині набирає обертів на Донбасі, і симптоматична і повчальна водночас. Власне, це історія про “нашу загальнонаціональну кричущу відірваність від власного коріння”. Висловлені Оленою Степовою з приводу виходу в світ книги О. Чупи “Бомжі Донбасу”, ці слова цілком придатні для характеристики суті сьогоденного суспільно-політичного конфлікту в донбасівській спільноті, що стоїть перед цивілізаційним дороговказом і намагається зробити вибір. На жаль, вибір цей робиться спільнотою, що надто мало знає свою реальну історію. Історією “зовсім не обов’язково пишатися, але знати її начебто необхідно, одвічне питання “хто ми і куди йдемо” ще ніхто не скасував”¹². Натомість попри, здавалося б, суттєву історіографію, історія Донбасу на загал лишається “історією фабрик і заводів”, а не історією народу, його страждань і звитяг. Ми цілком солідарні із думкою Т. Водотики що нині “саме населення, люди Півдня України (і не так села, як міста на кшталт Одеси) мають бути у фокусі дослідження як носії особливих рис”¹³. Це слушне зауваження ще більшою мірою стосується Донбасу, що фактично впродовж останніх трьох століть залишається фронтиром, зоною боротьби й конкуренції різних цивілізацій, етнічних культур, домодерного й індустріального не лише в сфері виробництва та матеріальної культури, а й свідомості людей. Справа ж бо не в тому, що нинішня суспільно-політична ситуація вимагає чергового, “в пожежному порядку” здійсненого перезаванта-

¹² <http://dusia.telekritika.ua/smotrovaia/26582/>

¹³ Водотика Т. Південні та східні губернії України як соціальний фронтір: до постановки проблеми //Схід і Південь України: час, простір, соціум. У 2 т. – Т.1. – С.95.

ження свідомості населення, а в тому, що переважна більшість складових “канонічного” образу Донбасу є міфологемами, що мало співвідносяться із реальністю.

Нині існування певної регіональної ідентичності, власне, не викликає заперечень не лише стосовно Донбасу¹⁴, а й решти історичних регіонів України. Однак, регіональна ідентичність Донбасу не сформувалася, всупереч затвердженим стереотипам, а *формується*. Вона не є константою, як і будь-яка уявна спільнота. Те, що ми бачимо нині – не більше ніж маркер певної обмеженої в часі субстанції і постійно змінюване віддзеркалення світу, який постійно змінюється. Причому події, що нині розгортаються у регіоні, без перебільшення, стануть для Донбасу своєрідною Голгофою, на якій він або народиться для нового життя, або втратить таку можливість. Нині важливо говорити не про недоліки певної регіональної ідентичності (вони є у всіх), а про діагностику та прогнозування її реакції та ті чи інші виклики.

Не міжетнічний конфлікт, “не історично-міфологічний дискурс, а колективний страх перед змінами тих суспільних відносин, що склалися”¹⁵ є причиною загострення до певної міри латентної донбаської ідентичності, та обставин суспільного конфлікту, що його супроводжують. Водночас слід наголосити: етнонаціональний компонент у етнічно індиферентному Донбасі є лише **інструментом** вирішення певних геополітичних завдань. Причому, інструментом (на щастя України) – неправильно підібраним. Звідси і “загрузання” ідей “Русской Весны” і все більш виразне протверезіння мешканців Донбасу.

Найбільш актуальне питання, над яким доводиться нині “ламати голову” й вітчизняним, і зарубіжним експертам, полягає в тому, як поєднати непоєднувані гасла захисту прав російськомовного Донбасу із тим, що переважна більшість воїнів та добровольців, що протистоять російським найманцям, а віднедавна – й кадровим російським військам, є російськомовними та етнічними росіянами.

Ті процеси, що доволі інертно розгорталися в українському суспільстві впродовж років незалежності, під впливом небезпеки державному суверенітету набули потужного імпульсу і чимдалі пришвидшуються. Докорінної трансформації зазнає ментальність російського та російськомовного населення України загалом, Донбасу зокрема. Ці процеси не симетричні внаслідок фактичної окупації частини Донбасу і, відповідно, розірваності інформаційного поля. Але, доволі невиразний і повільний в минулому процес формування

¹⁴ Про регіональну ідентичність Донбасу див., приміром: *Пашина Н.* Етномовний чинник політичної ідентичності в Донбасі // Політичний менеджмент. – 2005. – №1. – С.24-34.

¹⁵ newzz.in.ua/1148853452-donbaska-identich

українського патріотизму росіян і російськомовних, нині переживає своєрідний бум. Звичайно, це явище не нове. Більше того, вже з'явилися вагомі наукові дослідження з цього приводу¹⁶. Проте саме нині цей стан, що так і просить назви “синдрому Фітільова-Хвильового”, охопив широкі верстви українського суспільства і перетворився на масове явище.

Парадоксальна лише на перший погляд ситуація, коли по обидва боки збройного протистояння воюють переважно російськомовні бійці, є нічим іншим, як візуалізацією природних процесів реальної суверенізації України, що, попри всі перепони, токсичний вплив корумпованого державного організму, соціально-економічні негаразди відбувалися й набули екстремального пришвидшення під впливом ідей “русского мира”. Суперечність українського буття, висловлена авторами фундаментальної праці “Російськомовна спільнота в Україні: соціально-психологічний аналіз” (Кіровоград, 2012): “Молодь в Україні ставала одночасно і патріотичною, і більш російськомовною, аніж старше покоління”¹⁷, – нині стає все більш очевидною. Блискучим підтвердженням тенденції стало інтерв'ю американського журналіста С. Лойко, опубліковане інтернетвиданням “Новое время”¹⁸. Спостереження журналіста, які він попри передбачуване нерозуміння, намагається донести до російського загалу, колись стануть неочікуваним, але від того не менш приголомшливим, відкриттям для останнього. Сьогоднішня ситуація в Росії, на жаль, свідчить про те, що населення федерації існує в системі координат, в яких можливість того, що етнічні росіяни можуть стріляти в етнічних росіян, захищаючи УКРАЇНУ, в принципі зведена до нуля. Однак, це – dokonana реальність. До того ж реальність, яку доволі просто пояснити теоретично.

Нації бувають етнічні і політичні. Як показують події останнього часу – це різні просторово-часові форми існування національних організмів. І вони, що важливо, не накладаються симетрично. Так, існує сучасна російська нація, до якої в глобальному сенсі відносяться і автор цих рядків, і “кіборги”, що боронять Донецький аеропорт, і волонтери, що допомагають армії та добровільним батальйонам, і тисячі відомих і нікому не відомих учасників сепаратистських референдумів і виборів без вибору. Ні в кого, певне, не викликає сумнівів, що, розмовляючи з дитинства російською мовою, ми водночас є но-

¹⁶ Див. приміром: www.3republic.org.ua/ru/analytics/13963 – Ситуацію, що мала місце в Україні, досліджував проф. В. Васютинський. Тоді його висновки із недовірою сприймалися навіть грузинськими психологами. «Їх дивувало, що російськомовні українці і навіть росіяни можуть бути прибічниками скоріше українських, аніж російських цінностей, ратувати за віддалення України від Росії».

¹⁷ www.3republic.org.ua/ru/analytics/13963

¹⁸ nvua.net/.../Rossiyskie-vlasti-zapretili-intervyu-o-realnoy-situacii-v-aero

сіями геть відмінних ціннісно-моральних орієнтацій і керуємося різними життєвими принципами. А відтак, належимо до відмінних політичних націй, що сформувалися в різних національно-державних організаціях із відмінними суспільно-політичними системами. Ментальність – та складова, яка в новітній час визначає якісне наповнення національних організацій, впливаючи на решту базових складових існування.

Власне, сучасне ставлення Кремля до питання росіян і російської нації увиразнює доволі простий висновок: одна й та сама, здавалося б, нація існує не лише в різних країнах, а й у якісно відмінному часово-цивілізаційному контексті. **Російська**, продовжує існувати в системі координат імперського дискурсу з притаманним йому ментальним полем, де досить гукнути загальновідомі гасла, як під знамена стають сотні тисяч людей, який вважає, що приналежність до певної етнічної групи сама по собі надає право знищувати інші етноси (як фізично, так і культурно) та привласнювати території, на яких вони мешкають. **Українська**, значно ближча за своїми основами до європейського контексту, де право більшості не дає права на етнокультурне знищення меншості.

Для величезної частки етнічних росіян – громадян України – події в Криму та Донбасі стали часом переосмислення свого місця в світі. Для більшості із них відкриття, що, за виразом соцмережевого персонажа Діда Свирида, “коли спілкуємося з росіянами, ніби говоримо російською, але пояснити їм нічого не можемо”¹⁹, стало неприємним, але від того не менш важливим. Значна частина російськомовних українців та росіян відкрила, що саме Україна є справжньою батьківщиною – територією нашої внутрішньої сили і свободи.

Це відкриття рано чи пізно доведеться зробити й мешканцям Донбасу, навіть попри те, що воно буде пов’язане із чи не найстрашнішою драмою в його новітній історії.

¹⁹ “Росію може змінити лише лікування”. Швидкий спосіб – цинкотерапія // Gazeta.ua

Розділ 5 ІСТОРИЧНА УРБАНІСТИКА

Прищепя Олена (Рівне)

**Джерела особового походження
про міське культурне довкілля
Правобережної України
кінця XVIII – початку XX ст.**

Водотика Тетяна (Київ)

**Міські соціальні фронтири
у Наддніпрянській Україні
в другій половині XIX – на початку XX ст.**

Черняхівська Олена (Київ)

**До передісторії вітчизняної
історичної урбаністики:
містознавство у багатотомній
«Історії міст і сіл Української РСР»**

Олена Прищеп

**ДЖЕРЕЛА ОСОБОВОГО
ПОХОДЖЕННЯ ПРО МІСЬКЕ
КУЛЬТУРНЕ ДОВКІЛЛЯ
ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ
КІНЦЯ ХVІІІ – ПОЧАТКУ ХХ ст.**

В сучасних вітчизняних містознавчих студіях окремий дослідницький пласт являють собою дослідження модернізаційних та урбанізаційних процесів в містах Наддніпрянської України¹. Традиційно увагу науковців привертають економічні, соціальні, демографічні складові їх життєдіяльності, що не дозволяє «схопити» їх культурну своєрідність. У даній статті автор виходить із переконання про продуктивність розгляду міста як системи з його соціальною організацією та культурним наповненням. Ключова проблема, яка формулюється у результаті такого підходу, вбачається у з'ясуванні впливу на самопочуття людей міського освітньо-культурного середовища. У просторах міста воно окреслюється як сфера духовної людської взаємодії з врахуванням посередництва різних міських інституцій, храмів, шкіл, різноманітних культурно-освітніх закладів. Поміж останніх нас цікавитимуть насамперед ті, які прокладали містянам, незалежно від їх етнічно-релігійних, станових чи професійних характеристик дорогу до знань, поширювали надбання книжкової культури – бібліотеки, клубні заклади, театри, виставки, музеї і т.д. Їх поява й подальше функціонування наповнювали духовне життя міської громади новим змістом.

У трьох правобережних губерніях Російської імперії – Київській, Волинській та Подільській – нараховувалося 3 губернських (Київ, Житомир, Кам'янець-Подільський), 33 повітових, 5 заштатних міст (на початок ХХ ст. кількість заштатних міст зросла до 7), а також 378 містечок. Особливість міського соціуму проявлялася тут у неоднорідній становій структурі і в поліетнічному складі. Остання обставина призводила до поєднання як традиційних народних культур кожної етнічної громади міста (євреїв, поляків, українців), що прояв-

¹ Чорний Д. М. По лівий бік Дніпра: проблеми модернізації міст України (кінець ХІХ – початок ХХ ст.). – Харків, 2007; Портнова Т. Міське середовище і модернізація: Катеринослав середини ХІХ – початку ХХ ст. – Дніпропетровськ, 2008; Константинова В. М. Урбанізація: південноукраїнський вимір (1861–1904). – Запоріжжя, 2010 та ін.

лялося у різноманітних повсякденних практиках, так і ознак високої культури, продукувати яку були здатні найбільш освічені прошарки міського населення.

Істотним видається те, що на протязі усього періоду входження Правобережної України до складу Російської імперії (кінець XVIII – початок XX ст.) міське освітньо-культурне довкілля локалізувалося за соціальною, а особливо етнічною приналежністю мешканців міст. Детальне розкриття механізмів його формування спонукає до пошуку нових історичних джерел. Поміж таких пластів, як діловодна документація, законодавчі акти, статистичні джерела, періодика, важливу роль у наближенні до нас міського культурного різноголосся Правобережжя відіграють джерела особового походження. Інформативний потенціал цієї групи джерел ще не був предметом спеціального розгляду, що актуалізує уведення її до наукового обігу у руслі досліджуваної проблеми.

Отож сфокусуємо дослідницьку увагу саме на цій групі джерел, до якої, як відомо, належать писемні джерела, виокремлені за ознакою їх походження (від певної особи). Поширеними їх різновидами виступають мемуари (спогади, записки, подорожні записи), щоденники, автобіографії, епістолярії (особисті листи)². Зазначимо, що чималий їх пласт, важливий для з'ясування нашої проблеми, вже опублікований³, однак величезний масив ще чекає такої нагоди. Укажемо й на монографію В.Єршова, присвячену польській мемуарній літературі Правобережної України доби романтизму, в окремому розділі якої аналізується творчість польських мемуаристів, у якій знайшлося місце й відображенню урбаністичного правобережного простору. Як слушно стверджує автор, погляд на місто романтичних правобережних мемуаристів достатньо тенденційний, оскільки формувався очима «консервативного жителя сільської резиденції»⁴.

На наш погляд, джерела особового походження дозволяють поглянути на формування освітньо-культурного середовища міст не лише з точки зору офіційної влади (що вона робила/не робила, аби освітньо-культурна сфера життя у містах набула російського державного забарвлення), а й очима мешканців міст, або тих, хто мав нагоду

² Павленко С. Джерела особового походження // Історична наука: термінологічний і понятійний довідник: Навчальний посібник. – К., 2002. – С. 102-103.

³ Упродовж XIX – початку XXI ст. спогади публікувалися як окремими виданнями, так і на сторінках таких російських і українських часописів, як «Русский архив», «Вестник Юго-Западной России», «Киевская старина», «Україна», «За сто літ». Поміж останніх публікацій укажемо на трьохтомний проект «Вінниця у спогадах», перший том якого уже побачив світ й охоплює 34 публікації про події від початку XIX ст. до початку XX ст. Див.: Вінниця у спогадах: у 3 т. – Т. 1. XIX – початок XX ст. – Кіровоград, 2013.

⁴ Єршов В. Польська мемуаристична література Правобережної України доби романтизму. – Житомир, 2010. – С. 264.

побіжно познайомитися з містами під час мандрівок чи офіційних поїздок, і зафіксувати особисті враження у спогадах, записках, щоденниках, листах тощо.

Зрозуміло, що задіяні нами джерела (насамперед спогади) досить суб'єктивно відтворюють історичну реальність. Адже людська пам'ять не завжди достовірно фіксує події, що мали місце за життя автора спогадів. Окрім того, такі різновиди мемуарів як спогади, записки, подорожні записи тощо у багатьох випадках – це особистий звіт їх авторів про своє життя чи окремі його епізоди, – й зазвичай вибірковий. До них включається насамперед те, що людина вважала значним і цінним для себе, що відібрала і зберегла її пам'ять. Накладають відбиток на ці джерела й суспільно-політичні віяння того чи іншого періоду, і те, яких світоглядних трансформацій упродовж життя зазнав їх автор і яку картину бачення світу пропускав крізь себе на момент написання мемуарного тексту. У цьому сенсі ближчими до об'єктивного відтворення тих картин міського життя, які ми прагнемо реконструювати, можуть виступати щоденники, епістолярій, яких, на жаль, у нашому розпорядженні поки що небагато.

Оскільки головним дослідницьким завданням є з'ясування освітньо-культурного середовища міст Правобережної України (кінець XVIII – початок XX ст.), у цій публікації аналіз джерел особового походження організуємо не за видовою характеристикою, а насамперед за періодизацією. Запропонований нижче її варіант фіксує такі основні етапи формування міського культурного довкілля: 1) кінець XVIII – початок XIX ст., коли в умовах Російської імперії розпочався процес формування мережі освітньо-культурних закладів та осередків за освітніми традиціями Речі Посполитої; 2) 30–60-ті рр. XIX ст., коли на процесі творення міського культурного довкілля Правобережжя позначилися наслідки польського Листопадового повстання 1830 р.; 3) 60-ті рр. XIX ст. – кінець XIX ст., який характеризувався позитивними змінами, викликаними проведенням реформування усіх сторін міського життя; 4) початок XX ст., коли громадська та приватна ініціатива відігравала все відчутнішу роль у формуванні міського освітньо-культурного середовища.

Окремою методологічною засадою для досягнення наперед визначеної мети виступатиме групування виявлених джерел особового походження за приналежністю їх авторів до польського, російського та українського культурного середовища, або ж за наявністю у їхніх спогадах саме таких характеристик. Усвідомлюємо недостатню повноту нашого бачення освітньо-культурної життєдіяльності міст крізь призму джерел особового походження, оскільки не мали можливості залучити ті із них, які створювалися представниками єврейських міських громад.

Наголосимо, що у нашому дослідженні зосереджена увага на аналізі культурного довкілля переважно повітових міст та окремих містечок Правобережжя. Безумовно, освітньо-культурний потенціал

губернських центрів був на порядок вищим за рахунок таких чинників, як більша концентрація освічених містян, і тих, які прагли знань. Та й реалізація державного забезпечення цих потреб була тут набагато відчутнішою. Щоправда, у першій половині XIX ст. губернський статус Житомира, Кам'янця-Подільського і навіть Києва ще мало відбивався на культурному обличчі цих міст⁵. Загальне враження про більшість міських поселень автори розглянутих мемуарів чи епістолярію позначали таким немилозвучним епітетом, як «захолусні»⁶.

Спробуємо знайти у обраній нами групі джерел відповіді на такі питання. По-перше, у яких формах проявлявся освітньо-культурний потенціал міських поселень; по-друге, які етнічні та соціальні групи міського соціуму були спроможні самостійно продукувати його подальший поступ і найбільш ефективно користувалися його здобутками; по-третє, настільки відокремлено один від одного організовувало культурне дозвілля найбільш освічене представництво етнічних та соціальних груп міського населення; по-четверте, до яких заходів вдалася влада задля інтеграції містян трьох правобережних губерній у культурний простір Російської імперії?

Автори досліджуваної групи джерел про освітньо-культурне міське довкілля Правобережжя кінця XVIII – першої третини XIX ст. – переважно поляки. Згадуючи через багато років пережите минуле, в традиціях доби романтизму, вони нерідко міфологізували ранній період свого життя – дитинство, юність. При цьому фіксували і такі незаперечні реалії міського повсякдення, які указували на домінування польських освітніх та культурних традицій.

Своєрідною столицею освітньо-культурного життя Правобережжя першої третини XIX ст. виступав повітовий Кременець значною мірою завдяки Волинській гімназії (із 1818 р. – ліцею), функціонування якої припало на 1805–1832 рр. Спогади про цей відомий навчальний заклад лишили його учні, вчителі та ряд сучасників, які за різних обставин відчули на собі його притягальну силу⁷. За їхніми згадками, у стінах Волинської гімназії не лише шліфувався навчально-виховний процес у кращих традиціях польської Едукаційної Комісії, а й формувалася важлива культурна складова її життєді-

⁵ Загальне враження І. Сбітнева про Київ 30-тих рр. XIX ст. – це місто, яке його розчарувало: «Если отнять от него великолепные соборы и монастыри, здание в крепости, присутственные места, гимназии и десятка два домов, то Киев сделается ничтожным городом» // Записки Ивана Матвеевича Сбитнева (Из времен учреждения на Волыни и Подолии после возстания 1831 г., русских школ, взамен польских). – Киевская старина. – 1887. – Т. 17. – № 2. – С. 306.

⁶ Воспоминания М. К. Чалого // Киевская старина. – 1894. – Т. 46. – № 7. – С. 2.

⁷ Низка спогадів про Кременець 1805–1832 рр. опублікована у збірнику: Krzemieniec. Ateny Juliusza Slowackiego / Pod red. St. Makowskiego. – Warszawa, 2004. – S. 469-564.

яльності. Засновник гімназії Т. Чацький прагнув згуртувати навколо свого дітища культурну громадськість Кременця, і ширше – усієї Правобережної України. Цій меті мали служити шкільні урочистості, відкриті заняття, публічні лекції для місцевої публіки, спільні культурні заходи. Задумані як нерозривне ціле з Кременецькою гімназією її бібліотека, друкарня, книжковий магазин слугували усьому освіченому, хоча й малочисельному прошарку міського населення. До прикладу, у книгарні Глюксберга, яка функціонувала в одному приміщенні разом із гімназійною бібліотекою, друковану продукцію пропонували усім бажаючим. Сама ж кременецька молодь жила згуртовано, незалежно від її матеріального і суспільного становища⁸.

Які ще міські поселення за працями польських мемуаристів мали означувати паростки освітньо-культурного життя, хоча й не такі виразні, як у Кременця? У опрацьованих нами спогадах переважно йде мова про міські осередки Волині – Бердичів, Дубно, Овруч, Межиричі, Корецькі, Корець, Тучин.

Згадки про прояви культурного життя у таких приватновласницьких міських поселеннях, як Тучин, Корець, Дубно знаходимо у текстах відомого мемуариста А. Анджейовського. Своєрідними культурними вогнищами тут виступали маєтки їх власників-магнатів: у Дубно – М. Любомирського, у Корці – Й. Чарторийського, у Тучині – М. Валецького.

Дещо в ідеалізованому вигляді змальовує Анджейовський освітньо-культурне довкілля Корця. Як свідчать його спогади, наприкінці XVIII ст. тут не було державної школи, й дітей дрібної шляхти, до якої відносилася і родина Анджейовського, навчав азам науки колишній учень Межирицької школи піарів Й. Скошковський. Поміж вищих шляхетських верств набуває поширення традиція дарувати книжки, чи то гроші для їх придбання. Відомі майстри Корецької порцелянової фабрики – Мезери, мали добру бібліотеку і виписували газети. Приїзд до Корця відомого польського художника Й. Маньковського на запрошення власника містечка дав поживу до формування у дрібної шляхти зацікавлень малярством. І хоча публічних виставкових заходів він не організовував, на його розписи помешкання Анджейовських приходило подивитися багато коречан.

Цікаво, що у перше десятиріччя XIX століття корецька шляхта не цуралася світських контактів із офіцерським складом російського війська, яке квартирувало у цьому волинському містечку. Тут спрацьовувало не лише почуття спільної приналежності до привілейованих прошарків населення, а й особисте доброзичливе ставлення до польської шляхти з боку окремих представників російського офіцерства⁹.

⁸ *Kozieradski A.* Wspomnienia z lat szkolnych. 1820–1831. – Wrocław; Warszawa; Kraków, 1962. – С. 207.

⁹ *Andrzejowski A.* Ramoty starego detiuka o Wołyniu. Wydał i przedmową opatrzył Fr. Rawita Gawroński. – T. 1. – Wilno, 1921.

У «Записках Михаила Чайковского (Садук-Паши)»¹⁰, відомого польського письменника і громадського діяча, багато уваги приділено спогадам про Бердичів, з околиць якого він був родом. Нашу увагу привернув фрагмент, присвячений трирічному перебуванню автора у стінах приватного пансіону Вольсея (1812–1815). Організований досвідченим педагогом-іноземцем цей навчальний заклад, хоч функціонував недовго, заклав ґрунтовний рівень середньої освіти приблизно двом сотням шляхетських дітей і гуртував навколо себе чимало польських шляхтичів¹¹.

Не на постійній основі, а лише під час проведення бердичівських ярмарків, тут організовувалися світські вечірки польської шляхти. Як згадував Францішек Ковальський, саме тоді на порядок підвищувався градус культурного міського життя. Бердичівські ярмарки супроводжувалися театральними дійствами у виконанні відомих польських колективів Змієвського, або Зелінського, в репертуарі яких – переважно в перекладах на польську мову, були задіяні, зокрема, твори Мольєра. Менш привілейовані прошарки населення надавали перевагу і цирковим дійствам, організацію яких, а втім, як і театральних вистав, супроводжувала реклама, розміщена у трактирах та інших публічних місцях. На згадуваних літературних вечорах шляхта долучалася і до презентації творів нової поетичної зірки 20-тих рр. Адама Міцкевича, якому випало зайняти чільне місце у пантеоні класиків польської літератури. Поширенням його книжок займався кременецький книгар Глюксберг, який практикував виїзну книжкову торгівлю мало не по всьому Правобережжю¹².

Потужний освітній осередок у першій половині XIX ст. функціонував у містечку Межиричі поблизу Корця – школа піарів, про яку писали у своїх мемуарах колишні учні К. Міцковський, А. Мошинський, вже згадуваний М. Чайковський, а також волинський шляхтич В. Борецький, якому доводилось їй неодноразово інспектувати. Чи не найбільше епізодів з культурного життя цього навчального закладу зафіксовано у спогадах А. Мошинського¹³. Привертає увагу згадка цього мемуариста про існування наприкінці 20-тих років літературного товариства в Межирицькій школі, ініційованого учнями, які до того ж започаткували видання рукописного періодичного журналу «*Tigodnik*»¹⁴.

¹⁰ Записки Михаила Чайковского (Садук-Паши) // Киевская старина. – 1891. – Т. 32. – № 1. – С. 40-72.

¹¹ Там само. – С. 51-56.

¹² Цит. за: «Бердичевская ярмарка (Из воспоминаний шляхтича, относящихся к 1823 году) // Киевская старина. – 1893. – Т. 41. – № 6. – С. 448, 452-457.

¹³ *Moszyński A.* Monografia kolegium i szkoły pijarskiej w Międzyrzeczu-Koreckim. – Kraków, 1876.

¹⁴ Там само. – С. 73, 77.

На яких деталях міського освітньо-культурного середовища (як ми вже переконалися, – польського) може зупинитися погляд «чужого», для якого усе в цьому краї було нове і не дуже привітне? Насамперед це стосується спогадів російських чиновників, офіцерів, священослужителів.

Зазвичай російські офіцери знайомилися із містами Правобережжя побіжно, під час передислокації військових частин, або ж перебування у містах на постої, тому їхні уявлення про культурне життя міст були поверхові. У тому разі, якщо перебування у містах російських військових було тривалішим, могли зав'язуватися і товариські стосунки, особливо коли вони будувалися на спільних інтересах. Так, командир Семенівського полку С.Шипов згадував про дружні контакти з директором Вінницької гімназії Юліаном Ковальським під час перебування у Вінниці 1829 року і його допомогу у зборі історичної та статистичної інформації про Подільську губернію¹⁵.

Не обійшли увагою у спогадах такі міські осередки освіти, як василіанське училище в Умані та приходське училище разом із гімназією у Вінниці їхні колишні учні, які навчалися тут у 20–30-тих рр. XIX ст. і не ідентифікували себе із польською шляхтою, як от Н.Хмелевський. У спогадах Н.Хмелевського згадується, що в Умані у той період відбувалися і театральні вистави, і танцювальні вечори, однак учнівській молоді відвідувати їх було заборонено¹⁶.

Якщо основна інформація про освітньо-культурне наповнення міського життя на Правобережній Україні наприкінці XVIII – початку XIX ст. фіксувалася переважно у текстах польських мемуаристів, то щодо періоду 30–60-тих рр. її постачальниками були насамперед спогади чи епістолярії російських авторів. Маємо на увазі групу освічених і здібних до літературної й публіцистичної діяльності викладачів та окремих адміністраторів міських російських освітніх закладів – І.Сбітнева, І.Кулжинського, П.Куліша, М. Костомарова, М. Чалого, Й.Самчевського, П.Клебановського, А. Солтановського, М.Барсова. Кожен із них своєю присутністю у містах правобережних губерній мав стверджувати острівці російського культурного світу у поки що безкрайньому полі польської міської високої культури, й між цими двома культурними вогнищами продовжували зберігатися неподолані бар'єри.

Що побачили вони у чужих і далеких від рідних домівок містах? Окрім мальовничої природи, в око впадала і недоладність облаштування міст, яка позначалася на повсякденному побуті містян. Різала вухо польська говірка на вулицях, базарних площах, в установах, у

¹⁵ Воспоминания Сергея Павловича Шипова // Русский архив. – 1878. – № 6. – Кн. 2. – С. 188.

¹⁶ *Ильшевич В.* Из воспоминаний священника о. Никифора Хмелевского об упраздненном базилианском училище в г. Умани // Киевская старина. – 1892. – Т. 38. – № 8. – С. 160-167.

міському світському товаристві і навіть у стінах російських навчальних закладів, де багатьом із них доводилось працювати. Знаходимо у спогадах І. Кулжинського: «говор польский модный между русских чиновников»¹⁷. «Русский язык здесь ужасно не любят», – писав із Рівного до К. М. Сементовського М. Костомаров 9 грудня 1844 року¹⁸, на той час учитель історії місцевої гімназії.

Важливим видається і такий підмічений мемуаристами (Сбітнев, Кулжинський) штрих: багата шляхта російські школи у містах Правобережної України ігнорувала. Місцева ж освічена польська громада не бажала підтримувати наміри уряду щодо організації тут російських шкіл. До прикладу, І. Кулжинський, який у 1832 році був призначений директором Луцької гімназії, згадував, що попри усі зусилля йому не вдалося організувати урочисте відкриття цього навчального закладу за особисто розробленим сценарієм, яке, безумовно, для повітового міста мало стати резонансною культурною подією. Цьому завадили рішучі дії місцевого поважного католицького священика, який організував і освячення гімназійної будівлі за римо-католицьким обрядом, і першим виголосив промову під час її відкриття¹⁹. Відомий в українських губерніях освітянин Й. Самчевський, який у 1848 р. обіймав інспекторську посаду в Немирівській гімназії, зауважував, маючи на увазі насамперед учителів, що «русские чиновники составляли малую колонию среди враждебного против русских местного населения»²⁰.

Чи не найдетальніше світські міські осередки Рівного 50-тих рр. у своїх спогадах описав А. Солтановський, який у 1849–1863 рр. вчителював у місцевій гімназії. Зазвичай рівненських учителів не приймали у аристократичному товаристві власника міста князя Любомирського, а також у оселях наближених до нього осіб. Однак не відмовлялися від товариського спілкування із вчительською інтелігенцією містяни середнього достатку, поміж яких колишні державні чиновники, окружний начальник над казенними маєтками, аптекар та деякі інші²¹.

В міських осідках світського дозвілля, окрім традиційної гри в карти, подеколи влаштовувалися літературні чи то музичні вечори. Зрідка в 40–50-тих роках у містах Правобережжя гастролювали

¹⁷ Кулжинский И. Воспоминания о Волыни // Вестник Юго-Западной России. – 1865. – Кн. 1. – Т. 1. – Вильна. – С. 2.

¹⁸ Цит. за: Міяковський В. Костомаров у Рівному // Україна. – 1925. – № 3. – С. 48.

¹⁹ Кулжинский И. Воспоминания о Волыни // Вестник Юго-Западной России. – 1865. – Кн. 1. – Т. 1. – Вильна. – С. 7.

²⁰ Воспоминания Иосифа Самчевского // Киевская старина. – 1894. – Т. 45. – № 6. – С. 419.

²¹ Отрывки из записок Автонома Акимовича Солтановского // Киевская старина. – 1892. – Т. 38. – № 7. – С. 102–108.

відомі музиканти, як от у Немирові – угорський композитор і піаніст Ф.Ліст²², а в Рівному – польський скрипаль А.Контський. Один із рівненських концертів Контського був благодійним, а зібрані кошти мали бути використані на потреби бідних учнів гімназії²³.

Однак відчуття відірваності освітян від культурного довкілля повітових міст та містечок Правобережжя в 30–50-тих рр. і безпорадності впливати на нього не полишали багатьох із них. Нарікав на самотність під час перебування у Рівному через відсутність живих контактів М. Костомаров в листі до друга К. М. Сементовського (1844 р.): «Право же хочется пици для ума и для души, а здесь ни книг, ни людей для меня нужных»²⁴. Сумні думки із приводу перебування в Луцьку висловлював П.Куліш, який у 1841 році обіймав учительську посаду у місцевому повітовому училищі, в листі до М.Максимовича: «... бывает иногда грустно: здесь все меня любят и ласкают, но как-то ни к кому сердце не лежит»²⁵.

Отож учительська інтелігенція в 30–60-тих рр. у містах Правобережної України не складала ядра російського культурного світу. Чи могло його скласти малочисельне російське чиновництво, або ж офіцерське російське представництво – розглянуті вище джерела особового походження відомостей щодо цього не містять.

Окрему групу мемуарних текстів про населені пункти трьох Правобережних губерній другої третини ХІХ ст. формують мандрівні нариси польських письменників та дослідників (Т.Є.Стецький, Й.І.Крашевський, О.Пшездецький, Й.Дунін-Карвіцький), які вже на момент написання були розраховані на публікацію. Услід за В.Романовським можна стверджувати, що взірцем для їх авторів слугували тодішні історико-статистичні описи та публіцистичні твори. Часом такі спомини переростали в дослідження виявлених матеріалів, старожитностей, здобутих свідчень²⁶. Зазначимо, що для нашого дослідження інформативність такого роду мемуарів невисока, оскільки головний акцент їх оповідей був далекий від детальної характеристики тогочасного міського культурного повсякдення.

Відмінну від вище згадуваних польських авторів традицію демонструють спогади Т.Бобровського, відомого польського громадського

²² Воспоминания М. К. Чалого // Киевская старина. – 1894. – Т. 46. – № 7. – С. 2.

²³ Отрывки из записок Автонома Акимовича Солтановского // Киевская старина. – 1892. – Т. 39. – № 11. – С. 236.

²⁴ Міяковський В. Костомаров у Рівному // Україна. – 1925. – № 3. – С. 31.

²⁵ Кучеренко О. Луцьк і лучани в житті і долі письменника та історика П. О. Куліша // Минуле і сучасне Волині і Полісся: Луцьк в історії Волині та України. – Вип. 35. – С. 428.

²⁶ Романовський В. Українська мемуарна традиція та пам'яткознавство // Жолтовський Павло. Вибрані праці: у 3 т. – Т. 1. Umbra vitae: Спогади. Листування. Додатки. – Харків, 2013. – С. 225-235.

діяча Правобережжя. У їх основі – фіксація власного життєвого шляху і професійної діяльності. Цінною для нашого дослідження виступає та його частина, де мова йде про 40–50-ті рр., які припали на дитинство та юність. І хоча тогочасні життєві горизонти Бобровського були мало пов'язані із повітовими містами Правобережжя, відтворення реалій домашнього виховання та картин гімназійного життя, проведеного в губернському Житомирі, дозволяють шукати те спільне, що об'єднувало шляхетство Правобережжя незалежно від місця проживання²⁷.

Пристаючи до характеристики джерел особового походження про міське освітньо-культурне середовище пореформеної доби, варто звернути увагу на таке: у апробованій польськими мемуаристами манері спомини про мандрівки Правобережною Україною у 60–90-тих рр. XIX ст., писали російськомовні автори, наприклад, К.Мельник²⁸, Л.Рафальський²⁹. Констатуємо, що їхні подорожні нотатки переросли в дослідження насамперед виявлених старожитностей, при цьому знайомство з міським культурним довкіллям Правобережжя було побіжне.

А от відомій петербурзькій аристократці А.Блудовій для виконання взятих на себе зобов'язань по організації в Острозі Кирило-Мефодіївського братства й дівчачого училища імені Д. А.Блудова, названого на честь її батька – відомого державного діяча другої третини XIX ст., довелося у 1867 р. майже шість місяців прожити у цьому повітовому місті. Її спогади, опубліковані у формі щоденника, містять яскраві приклади намірів надати культурному довкіл्लю Острога рис, загальноприйнятних для внутрішніх губерній Російської імперії. Виконавцем сценаріїв окремих культурних дійств постала артіль робітників із російської глибинки, силами якої у Острозі зводилися споруди для братства та училища. Завершення опоряджувальних робіт було відзначене традиційним ритуалом освячення будівель. Подальша частина урочистостей передбачала святковий обід за участю почесних гостей і народне гуляння. Поведінка робочої артілі із її гучним уславленням «царя-батюшки», російськими народними і солдатськими піснями була чужою для корінних острожан, й тому огорожа садиби

²⁷ Pamiętniki Tadeusza Bobrowskiego z przedmowa Włodzimierza Spasowicza. – Т. 1. – Lwow, 1900. – S. 88-107; Детальний джерелознавчий аналіз спогадів Т. Бобровського див.: Колесник В. В. Мемуари Тадеуша Бобровського (1828–1894) як джерело з історії Правобережної України // Подільська старовина. – Вип. IV. – Вінниця, 2008. – С. 206-243.

²⁸ К. М. [Мельник К.] Путевые очерки Подолия // Киевская старина. – 1884. – Т. 9. – № 5. – С. 1-32; Т. 7. – С. 359-391; Т. 10. – № 9. – С. 53-81; № 10. – С. 254-275; 1885. – Т. 11. – № 3. – С. 465-489; 1885. – Т. 13. – № 12. – С. 651-683.

²⁹ Рафальский Л. М. Путешествие по Кременецкому уезду Волынской губернии в 1865 году // Волынские Епархиальные Ведомости. – В приложении. – 1876. – № 5. – С. 1-201; Його ж: Путешествие по Острожскому уезду Волынской губернии в 1864–1895 году. – Біла Церква, 2012.

училища продовжувала розділяти два світи між тими, хто прогулювався містом тієї днини, і тими, хто уособлював «російський світ»³⁰.

Незмінними учасниками світського салонного життя у повітових містах та містечках Правобережжя пореформеної доби – незалежно від його етнічного забарвлення – залишалося російське офіцерство. Окремі з них свій вільний час присвячували збору інформації про ті населені пункти, де їм доводилося служити. Історію Старокостянтинова аж до сучасної її авторові доби 80-тих років зумів опублікувати поручик М.Зуц. Не пройшов повз його увагу той факт, що християнське населення міста (переважно українське), на відміну від єврейського, неохоче віддавало своїх дітей до навчання, оскільки не вбачало у здобутті освіти для них якихось перспектив. Цю заувагу автора можна розцінити як штрих до характеристики української складової міського населення, яке не було ще готовим до творення свого (власного) освітньо-культурного середовища³¹.

Поставимо ширше питання: чи мала місце у другій половині XIX ст. в освітньо-культурному середовищі досліджуваних міст присутність українського компоненту? Проведений аналіз джерел особового походження дозволяє засвідчити про поки що ледь зримі прояви українськості в культурному житті міської правобережної глибинки.

У творі В.Короленка «История моего современника» автобіографічного характеру, який ми також зарахуємо до мемуарних джерел, згадується про двох новоприбулих учителів до Рівненської гімназії, в якій майбутньому письменнику довелося навчатися наприкінці 60-тих рр. Один із них, Комаров, був «українофілом-етнографом». «Мы плохо понимали, что это за труды по этнографии, – но чувствовали, что это какой то интерес высшего порядка, выходящий за пределы казенного преподавания», – писав Короленко. Другий – вчитель російської словесності В.Авдієв – долучав гімназистів до творчості Т. Шевченка, хоча ознайомлення з нею не входило до навчальної програми³².

Чи не про одного із них йшла мова у спогадах О.Михалевича «Хроніка Скулинських-Михалевичів», відомого українського громадського діяча рубежу XIX–XX ст., який наприкінці 60-тих рр. навчався у Рівненській гімназії. Як указує Н. Бракер у статті, присвяченій

³⁰ Блудова А. Д. Для немногих. Пять месяцев на Волыни. Острожская летопись. 1867. – СПб., 1868. – С. 2.

³¹ Описание города Староконстантинова от начала основания до наших дней (1561–1884). Составил 45-го пехотного Азовского его императорского высочества Великого князя Бориса Владимировича полка поручик Н. И. Зуц. – Староконстантинов, 1884. – С. 29.

³² Короленко В. К. История моего современника. Книги первая и вторая // Короленко В. Г. Собрание сочинений в пяти томах. – Ленинград, 1990. – С. 246, 270.

О. Михалевичу, один із його рівненських викладачів був «натхненною людиною, що закликав учнів до себе, читав Кобзаря і Основу, ідеалізував українську пісню і навівав любов до рідного побуту і культури»³³.

Похану до усього українського плекали в родині Лесі Українки, зокрема, під час її перебування в 70–80-тих рр. у Новограді-Волинському та Луцьку. Насамперед це йшло від матері – О. Косач, згодом відомої української письменниці О. Пчілки, про що писала її донька О. Косач-Кривинюк: «Як не згадати з найглибшою вдячністю ту надзвичайну здібність і охоту нашої матері «заправляти», як вона сама казала, своїх дітей, та й чужих людей в українстві, в любові до проявів усього хорошого, народного, українського»³⁴. Змалку в родині Косачів долучали дітей до читання українських книжок П. Куліша, Марка Вовчка, Гулака-Артемовського³⁵.

В роки перебування на Волині найповніше громадська активність О. Пчілки змогла реалізуватися у Луцьку. Як згадувала сама О. Пчілка, статус російського чиновника – на той час голови Луцько-Дубенського з'їзду мирових посередників, зобов'язував її чоловіка П. Косача брати участь у клубному житті дворян та офіцерів – дворянському та офіцерському зібраннях. Сама О. Пчілка вступила до драматичного товариства і тішилася, що «довелось закласти в Луцьку камінчик української культури. Коли зібралось трохи грошей з двох спектаклів, до клубної бібліотеки виписали українських книжок». А згодом і офіцерське зібрання не відмовилося від поповнення книжкового репертуару своєї бібліотеки українськими виданнями³⁶.

Тут варто зауважити, що українська складова у міській культурі насамперед проявлялася у народній традиції. Автор спогадів «З темряви минулого (1881–1891 роки на Волині)» В. Чаговець відзначав контраст між тим, як відзначали різдвяні та новорічні свята у центрі Старокостянтинова – з балами, феєрверками, карнавалами, і на його передмістях, заселених переважно українцями – з вертепом, народними забавами³⁷.

³³ Бракер Н. Опанас Михайлович Михалевич. 1848–1925 рр. // За сто літ. Матеріали з громадського і літературного життя України XIX і початків XX століття за ред. академіка М. Грушевського. – Кн. шоста. К.; Харків, 1930. – С. 153–155.

³⁴ Косач-Кривинюк О. З моїх споминів // Спогади про Лесю Українку. – К., 1971. – С. 46.

³⁵ Олена Пчілка (Ольга Косач). З біографії // Спогади про Лесю Українку. – С. 84.

³⁶ Олена Пчілка (Ольга Косач). З «автобіографії» // Спогади про Лесю Українку. – С. 82–83.

³⁷ Чаговець В. З темряви минулого (1881–1891 роки на Волині) // За сто літ. – Кн. шоста. – С. 207.

Важливу роль у формуванні української культурної складової у містах Правобережжя відіграло ім'я Т.Шевченка – потужного національного символу, зокрема, поширення його творів і пошанування пам'яті. Могила Великого Кобзаря поблизу Канева була тим місцем пам'яті, яке притягувало до себе як освічену інтелігенцію, яка уже почала ідентифікувати себе із українською спільнотою, так і масу простого українства, яке лише відкривало дорогу до нього.

У спогадах Б.Познанського, опублікованих у 1885 році у «Киевской старине», фіксується яскравий епізод його подорожі 1882 року на пароплаві Дніпром із Києва до Кременчука. Подорожуюча публіка, приналежна до різних соціальних та етнічних громад з цікавістю розглядала пам'ятник на могилі Шевченка, коли пропливали мимо Канева. І лише група прочан – черкащан і чигиринців, не знала, чия то могила. «А що ми знаємо?... Хіба ми письменні?», – відповідали українці. Зняли шапки й побожно перехрестилися»³⁸. Насамперед освічена міська спільнота була здатна приміряти життєвий і творчий поступ Великого Кобзаря до себе, озброїтись його духом і вірою у самостійне українське майбутнє.

С.Нехорошев у спогадах про свого дідуся П.Мусієнка, який наприкінці XIX ст. працював службовцем Черкаської міської управи, указував на такий епізод його молодих років, як урочиста клятва із друзями біля чавунного хреста на могилі Кобзаря: "жити так, як жив Шевченко і Сковорода". П.Мусієнко і його дружина Надія були активними у громадському житті Черкас, що безперечно наповнювало його і українським змістом: «Ни одно благотворительное общество не обходилось без молодых и старых Мусиенко. Организаторы благотворительных вечеров, лотерей в пользу бедных, любительских спектаклей – не без Мусиенко»³⁹.

Понад тридцять років доглядав за могилою Шевченка наглядчач Канівського міського двокласного училища В.Гнилоширов. Його рукописні спогади, які зберігаються в Інституті рукопису НБУВ, цінні для нашого дослідження насамперед тим, що окреслюють міські культурні осередки українців Правобережної України (Канів, Черкаси, Умань, Тараща), для яких пошанування пам'яті про Кобзаря міцно увійшло у практику їх особистого і громадського життя⁴⁰.

³⁸ П-ский Борис [Познанский Б.] Воспоминания о недалеком прошлом (О школе и грамотности в Киевской губернии) // Киевская старина. – 1885. – Т. 11. – № 2. – С. 267.

³⁹ Нехорошев С. Великий бессребреник // Рукопис: Укр. альманах спогадів, листів, документів, світлин. : у 2 т. – К., 2011. – С. 470.

⁴⁰ Гнилоширов В. К истории могилы Т. Г. Шевченка (из заметок обывателя) [Рукопис] // Институт рукопису Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського, ф. I, № 335, арк. 1; № 534, арк. 1-35 зв.

Прикметно, що міські етнічні громади й наприкінці XIX ст. продовжували вибудовувати своє освітньо-культурне життя окремо одна від одної. У міжвоєнні 30-ті рр. XX ст. на сторінках «Rocznika Wołyńskiego», який виходив у Рівному з ініціативи польського громадського і політичного діяча Я.Гофмана, були опубліковані спогади трьох колишніх учнів Рівненського реального училища – етнічних поляків⁴¹. Їх автори підкреслювали особистість позакласного життя реалістів-поляків у 70–90-тих рр. XIX ст. такими деталями як обмін польськими книжками, заснування польської шкільної таємної бібліотеки, залучення до розбудови польського аматорського театру у Рівному, небажання реалістів-поляків долучатися, як того прагнула шкільна адміністрація, до російських офіцерських клубів тощо.

Однак це не означає, що упродовж життя окремо взятого містянина його етнічна й культурна самоідентифікація не могла зазнати трансформацій. Так сталося із донькою повітового справника Л.Давидович із Літина Подільської губернії (в заміжжі – Л.Мищенко), авторкою спогадів «З минулого століття», опублікованих у 1928 р. в часописі «За сто літ». Хоча її батько був російським чиновником, удома, згадувала Людмила, діти під впливом матері-польки «говорили і молились, і вчилися тільки по-польськи». Пізніше «вчилися у школі по-російськи, але говорили удома по-польськи». Однак після того, як вона побралася із професором університету св. Володимира Ф.Мищенком і переїхала жити до Києва, де разом із чоловіком приєдналася до українського культурного товариства, її довгий час не приймали за свою. Це дало їй підстави стверджувати, що українські культурні товариства не дружили з особами з інших кіл⁴².

Маємо поки що обмежену кількість джерел особового походження, які б проливали світло на формування освітньо-культурного середовища повітових міст та містечок Правобережної України початку XX століття. Одне із пояснень вбачаємо у труднощах займатися мемуарною творчістю, вести щоденникові записи тощо уже в умовах радянської тоталітарної системи. Яскраве тому підтвердження – життєпис Н.Суровцової – активної громадської діячки часів Української національної революції 1917–1920 рр., яка в радянську добу зазнала репресій. Як відомо, його публікація стала можливою лише в умовах незалежної України. Які картини громадського й освітньо-

⁴¹ Szczepkowski M. Wspomnienia // Rocznik Wołyński / Pod red. J. Hoffmana. – T. 5–6. Równe, 1936–1937. – S. 153–159; Michalski S. Wspomnienia szkolne (1874/5–1881/2 // Rocznik Wołyński / Pod red. J. Hoffmana. – T. 5–6. Równe, 1936–1937. – S. 159–165; Morkiewicz B. Krótkie wspomnienie z lat szkolnych 1890–1900 r. // Rocznik Wołyński / Pod red. J. Hoffmana. – T. 5–6. Równe, 1936–1937. – S. 165–173.

⁴² Мищенко Л. З минулого століття. Спомини // За сто літ. – Кн. друга. – К., 1928. – С. 106–160.

культурного життя Умані, де у 1904–1913 рр. пройшли дитячі й юнацькі роки, згадувала Суровцова на схилі літ? В пам'яті авторки поставали сцени приватного і громадського життя міста, розділеного на окремі сектори: російський, польський, єврейський, український. Її мама – вчителька і батько – юрист, трималися ліберального гурту уманців, який об'єднував представників інтелігентних професій – переважно російських службовців. Уманські поляки мали власний клуб, де ставили різні вистави. Єврейська культурна спільнота гуртувалася навколо синагог.

За рахунок мешканців передмість набирало в Умані потуг і українське товариство, поміж яких громадською активністю виділявся Курінний. Культурною подією для прихильників українськості у повітовій Умані стала творча зустріч із письменником Г.Ходкевичем. І все ж існувало декілька громадських місць, куди були вхожі усі охочі розширити власні освітні й культурні горизонти – незалежно від соціальної, етнічної, релігійної страти – міська бібліотека й літературно-художній гурток.

Як про це можна судити зі спогадів Суровцової, формування освітньо-культурного середовища Умані в останнє десятиріччя напередодні Першої світової війни було тісно пов'язане із вибудовуванням національної ідентичності за мовним критерієм. Особливо актуально це звучало для тієї частини містян, до якої усвідомлення приналежності до українського загалу прийшло не відразу. На власному життєвому прикладі авторка показала, як не без допомоги товаришів-українців відбувся її поступовий перехід у побуті на українську мову, культивувалася пам'ять про Великого Кобзаря⁴³.

На такі важливі деталі культурного докільля, як творення кожною етнічною міською громадою свого окремого культурного середовища, звертали увагу і автори спогадів про інші повітові міста та містечка Правобережної України. Колишній учень Луцької чоловічої гімназії Т.Станевський, роки навчання якого припали на початок ХХ ст., писав, що і в цей час їм вихованці трималися окремо: католики, православні і євреї⁴⁴. Втім, у спогадах про Вінницю рубежу ХІХ–ХХ ст. її уродженець Я.Лазовський, поляк за національністю, наголошував: «Не було світських стосунків між родинами представників різних національностей, але були зустрічі молоді на шкільних і міських танцювальних вечорах, у театрі й на «дептаку» – тротуарній доріжці між костьолом і готелем «Савой»⁴⁵.

⁴³ Життя Надії Суровцової, описане нею самою в селищі Нижній Сеймчан Магаданської області // Наука і культура. Україна. – Вип. 24. – К., 1990. – С. 413–559.

⁴⁴ *Staniewska-Iskierska S. Tadeusz Staniewski dyrektor państwowego gimnazjum w Dżisnie. Uwagi wstępne* [машинопис] // Волинський краєзнавчий музей. – ДМ 62628.

⁴⁵ *Лазовський Я.* Крихти спогадів про Вінницю. Уривки // Вінниця у спогадах. – Т. 1. – С. 361.

За спогадами Г.Бріллінга, такий приклад демонструвало Вінницьке реальне училище. У 1904 р. з ініціативи вчителя малювання цього навчального закладу В.Коренева тут функціонував учнівський яхт-клуб, на масові заходи якого збиралося чимало містян⁴⁶. Таким чином, маємо приклади формування вже спільного міського культурного простору, утвердження якого залежало значно більшою мірою від самих ініціаторів, ніж від державної підтримки.

Як належить, підведемо підсумки. Незалежно від видової приналежності джерела особового походження займають визначальне місце у з'ясуванні процесів формування освітньо-культурного середовища повітових міст та містечок правобережних українських губерній імперії Романових. Вустами пересічних містян, мандрівників, а то й службових осіб вдалося донести «подих» міського культурного довкілля міст, вірніше – «переказати», яким воно закарбувалося у людській пам'яті. В залежності від кута зору на пережите минуле, який вимірювався рівнем освіти, етнічною і почасти становою приналежністю авторів, проаналізовані джерела висвітлюють різноликі картини культурного буття міст, спробувати скласти які у єдине ціле – завдання сучасних дослідників. Як свідчать джерела особового походження, головним компонентом освітньо-культурного середовища повітових міст та містечок Правобережної України імператорської Росії виступали навчальні заклади, а вчительська інтелігенція була одним із головних ініціаторів його творення. Фактично усі етнорелігійні та соціальні групи містян було спроможні самостійно продукувати культурний поступ міст, однак українці долучилися до цього процесу якнайпізніше. Це співпало із важливими процесами культурної ідентифікації етнічних міських спільнот. Державна влада задля інтеграції містян трьох правобережних губерній до спільного культурного простору через школу, організацію дозвілля вдавалася до їх русифікації.

⁴⁶ *Бріллинг Г.* Времена давнопрошедшие. Воспоминания о реальном училище. Уривок // *Вінниця у спогадах: у 3 т. Т. 1 XIX – початок XX ст.* – С. 413.

Тетяна Водотика

**МІСЬКІ СОЦІАЛЬНІ ФРОНТИРИ
У НАДДНІПРЯНСЬКІЙ УКРАЇНІ
В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XIX –
НА ПОЧАТКУ XX ст.**

Увага до проблем взаємодії та функціонування спільнот в зоні фронтиру обумовлюється набутим комунікаційним досвідом та практиками економічної, соціокультурної взаємодії. Власне, причини зацікавленості цією темою були окреслені А.Каппелером понад десятиліття тому і залишаються актуальними донині¹. Хоча акценти дещо змістились із вивчення фронтирів просторових до ментальних, соціокультурних. Нас цікавитиме соціальний фронтір як «пористий», проникний кордон між системами цінностей та способами життя спільнот, які живуть у різному соціальному часі та просторі. У даному випадку він є точкою зіткнення старих та нових (домодерних та індустріальних) соціально-економічних форм, психології, власне, динаміки історичного поступу.

В контексті перебігу модернізаційних та урбанізаційних процесів другої половини XIX – початку XX ст. соціальний фронтір передбачає аналіз формування та взаємовідносин нових груп індустріального суспільства (в першу чергу підприємців та найманих працівників), руйнування станової та формування індустріальної системи суспільного поділу, наслідків цих глибинних трансформацій.

Міста України у пореформений період можна розглядати як простір співіснування традиції та індустріального модерну. Саме суспільство зазнавало відчутних змін, а у містах ці зміни проявлялись у всій своїй суперечності, неоднозначності. Формування соціальних фронтирів проявляється у трансформаціях структури зайнятості, соціальної структури, міграційній динаміці, змінах міської топографії та внутрішньо міського ринку товарів та послуг, змінах у статистиці злочинів, (не)популярності благодійності тощо.

Підприємці були дзеркалом міського життя, свого роду «людьми фронтиру». Вони виділялись на фоні інертної більшості, традиційно мислячої частини суспільства, будучи водночас протиставленими робітникам, та часто і державі. Вони не просто адаптувались до умов суспільства в епоху трансформації, вони допомагали іншим це

¹ Каппелер А. Южный и восточный фронтир России в XVII-XVIII веках // *Ab Imperio*. – 2003. – №1. – С. 47-64.

зробити – створюючи робочі місця, в міру свого розуміння пом'якшуючи соціальні протиріччя та негаразди, збільшуючи можливості самореалізації. Або ж усе відбувалось навпаки і протиріччя лише поглиблювались. Головні функції підприємців у міському середовищі полягали у творчому руйнуванні старого та водночас у творенні нового. Співвідношення міри їх виконання підприємництвом і визначало (не)успіх поступу кожного міста в умовах індустріалізації та модернізації.

Для міст Підросійської України відповідна модель взаємовідносин підприємництва та міського середовища вже певною мірою описана в сучасній історичній науці. Наприклад, варто загадати студії Т. Портнової, присвячені Катеринославу². Т.Винарчук у своїх статтях аналізує національний контекст концепції фронтиру в українській історіографії, наголошуючи на тому, що ця концепція попри те, що недавно присутня в українській інтелектуальній традиції, вже тим не менш є достатньо розробленою, а українські історики вміло застосовують її як нестандартний та продуктивний дослідницький інструмент³.

Розгляд міських соціальних фронтирів доцільно почати з динаміки зростання населення міст. Вибуховий характер цього процесу у деяких містах пояснюється зростанням міграційних потоків.

Найбільш показовими є міста Півдня та Сходу, а також Київ. Вони були лідерами міграційного потенціалу модернізації, що демонструють результати перепису 1897 р. Рівень урбанізації південних та східних міст, наприклад, становив 17,76%, що перевищувало середній показник по Підросійській Україні у 1,4 рази, Правобережжя – у 1,9 рази, Лівобережжя – у 1,5 рази⁴. Привабливість нових міст південних та східних губерній, а також великих історичних міст, таких як Харків чи Київ, для мігрантів пояснювалась наростаючою потребою промисловості в робочих руках на тлі високоприбуткового вкладання

² Портнова Т. Вихідці з села у великому промисловому місті: на матеріалах Катеринослава кінця XIX – початку XX ст.: есе-urban // Серія он-лайн публікацій Центру міської історії Центрально-Східної Європи. – Номер 8. – Львів, вересень 2010. – [Електронний ресурс]. Режим доступу: www.lvivcenter.org/download; Її ж: Міське середовище і модернізація: Катеринослав в середині XIX – початку XX ст. – Дніпропетровськ, 2008.

³ Винарчук Т. В. Національний контекст концепції фронтиру в українській історіографії // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – 2013. – Вип. XXXVI. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.istznu.org>

⁴ Водотика Т.С. Особливості модернізаційних процесів у містах Наддніпрянщини у другій половині XIX ст. (за матеріалами демографічних переписів міст і Першого загального перепису населення Російської імперії 1897 р.) // Регіональна історія України. – Вип. 7. – К., 2013. – С.159-172.

капіталів, поширення акціонерних товариств, поступу залізничних перевезень, бурхливого розвитку металургії, металообробки і машинобудування, продукцію яких використовували шахти. 1890-ті рр. та початок XX ст. позначились хвилею заснувань заводів-гігантів, які потребували вже не сотень, а тисяч робочих рук.

Безперечно, найкращим прикладом формування соціального фронтиру є поступ Катеринослава, населення якого зросло у 11,2 разу за 1861–1897 рр., і це більше, аніж у будь-якому іншому місті на всій території України. Лідером кількісного зростання був і Київ, населення якого збільшилось у 3,5 рази⁵. Впродовж другої половини XIX ст. у містах різко зростає підприємницький прошарок, в тому числі за рахунок іноземців. Розбудова великих промзакладів створювала кумулятивний ефект – працюючі потребували їжі, одягу, житла, хатнього начиння тощо. Ці потреби та торгівля хлібом, лісом, цукром створювали економічну нішу середнього і дрібного бізнесу.

Економічне лідерство тягло за собою наростання соціальної напруги і конфліктів між роботодавцями та робітниками. Наприклад, на підприємствах Катеринославщини заробітки були вищими, так само як і рівень травматизму та смертності на виробництві. Хоча в історичних містах (Київ) спроби знайти баланс інтересів тривали довше і часто були трохи успішнішими, ніж в імперських містах «промислового буму» та в промислових поселеннях.

Соціальні конфлікти між підприємцями та робітниками були звичним явищем. Між ними панували відносини залежності та патерналізму, спричинені та посилені низькими заробітками, поганою (чи взагалі відсутньою) освітою, неготовністю робітників захищати свої права. Низька культура робітників, нехлюйство, неповага до праці власника підприємства, адміністративного персоналу та менеджменту лише підливали масла у вогонь непорозумінь, неповаги, конфліктів та страйків. Доступність робочої сили вела до того, що підприємці не цінували свій штат. Власники заводів хоча й почали через деякий час ратувати за професійну освіту та покращення умов праці, однак рівень заробітної плати, та і соціальні гарантії залишалися незмінними. Постійна ж потреба у робочій силі та зв'язки з селом вели до того, що працівники не цінували місце роботи.

Соціальна дистанція не мала тенденції до скорочення. Завдання підприємця в умовах взаємної соціальної залежності полягало в тому, щоб забезпечити оптимальну організацію праці. Світ, в якому зустрілися промисловці та робітники, не був ідеальним місцем цивілізованого спілкування і взаємодії, його обличчя визначалося постійними перенавантаженнями, частими випадками травматизму, алкоголізму та девіантної поведінки.

⁵ Там само.

Робітниками ставали вчорашні селяни, які прибули у місто у пошуках роботи, часто сезонної. На некваліфіковані роботи підприємці винаймали жителів міських нічліжок. Часто користувались послугами агентів із найму, які їздили по селах і видавали робітникам невеликий аванс (зазвичай 10-15 рублів). Убезпечуючи себе від неявки робітника на місце роботи, агенти змушували їх підписувати векселі на набагато більші суми. Робітників легко було найняти, але майже неможливо втримати – вони могли повернутись додому чи будь-коли піти на пошуки кращого місця роботи, незважаючи на умови та строки найму. Фабричні інспектори постійно фіксували скарги підприємців на самоуправство робітників, їх зневагу до власника, нехтування умовами договору. Влітку чи в період епідемії селяни могли покинути місце роботи без обов'язкового попередження за два тижні.

Така зневага була взаємною. Скарги робітників на дії підприємців всюди були однаковими – недотримання формальностей при звільненнях, звільнення раніше терміну, заниження виплат при виробничих травмах, невірне ведення розрахункових книжок чи їхня відсутність, заниження розцінок оплати праці та завищення штрафів. Бажання обдурити працівника, хоч би і на дрібничку, здається, було всеохоплюючим.

Робота на заводі давала стабільність, особливо якщо працедавець забезпечував житлом чи мінімальним соціальним страхуванням. Працедавець мав би відіграти роль своєрідної «подушки безпеки» при адаптації мігрантів у місті. Системність заводського устрою, регулярність заробітної плати (наприклад, на заводі І. Гуревича платню отримували щосуботи о 15 годині⁶) допомагала мігрантам знайти місце у місті.

Одним із способів встановити легальні рамки соціального партнерства було фабричне законодавство. Формально ця галузь права вела свій початок від 1835 р., коли вийшов «высочайший» указ «Об отношениях между хозяевами фабричных заведений и рабочими людьми, поступающими на оные по найму». Але жодного впливу на комунікацію між працівником та працедавцем цей нормативно-правовий акт не мав. Історія дійсно впливового фабрично-заводського законодавства починається з 1880-х рр. В редакції Зводу цивільних законів 1913 р. всі закони, що стосувались регламентації прав робітників, були об'єднані в окремий «Устав о промышленном труде». Устав регламентував нагляд за промисловістю, умови праці на підприємствах, встановлював санкції за порушення тощо. Устав 1913 р. був першим кроком на шляху оформлення трудового права як самостійної галузі⁷.

⁶ ЦДІАК, Ф.268, Оп.1, Спр. 758. – Арк.3-9.

⁷ Комаров Н. И. Очерк истории права Российской империи (вторая половина XIX – начало XX в.). – М., 2006. – С.298.

Царська бюрократія використовувала звичні примусові методи реалізації фабричних законів і заохочувала патерналізм у відносинах між підприємцем та робітником. Наприклад, під час роз'яснення робітникам страхового закону від 23 липня 1912 р. підприємцям рекомендували наголошувати на тому, що закон «есть величайшее благодеяние для рабочих», а випадки бойкоту створення лікарняних кас «следует рассматривать не иначе как сопротивление закону, то есть слушание воле Его Императорского Величества...»⁸.

Влада не розглядала робітників і підприємців як рівноправних партнерів. Окротійовані закони не могли створити умов для розвитку соціального партнерства, натомість зміцнювали традиції патерналізму та (як наслідок) безвідповідальності. Державі доводилось перебирати на себе роль модератора/наглядача. Відкрите державне втручання у відносини підприємців та робітників було закріплене у циркулярі МВС від 23 липня 1913 р. У ньому зазначалось, що губернаторам варто вирішувати конфліктні ситуації та обмежувати зайву ініціативу заводських адміністрацій та фабричної інспекції.

Характеризуючи комплекс нормативно-правових актів, які регламентували відносини роботодавця та працівника, відзначимо їх патріархальний характер, жорсткість норм щодо робітників та встановлення максимальної свободи дій для працедавця, бюрократичний контроль та дріб'язкову державну опіку. З іншого боку, санкції щодо підприємців не стали аргументом на користь дотримання законів, на чому наголошували фабричні інспектори. Санкції були присутні навіть не у всіх нормативно-правових актах. Тим самим консервувалась традиційна система відносин між підприємцем та найманим працівником.

Чільним показником зміни ставлення підприємців до робітників є готовність витрачати кошти на покращення умов праці – техніку безпеки, їдальні чи «чайні», медичне обслуговування, облаштування лазень тощо. Загальним місцем в історіографії стала теза про важкі умови праці, але варто зазначити, що це залежало від ініціативи та доброї волі конкретного підприємця. Пристойні умови життя працівникам забезпечували не усі компанії та підприємці, так само не усі цим нехтували. Так, представник Міністерства промисловості та торгівлі зазначав, що на пароплавах судновласника І. Древицького чорнороби і косарі розміщувалися просто на палубі у страшенній скупченості. Однак сам він вважав це цілком прийнятним. «Для них іншого і не треба», – наголошував він⁹. З іншого боку, маємо приклад

⁸ Карнишин В.Ю. Социальный аспект российской модернизации в конце XIX – начале XX в. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.delmor.ru/base/region/REG>

⁹ Шляхов О. Б. Судновласники і моряки Азово-Чорноморського басейну: 90-ті рр. XIX ст. – 1914 р. – Дніпропетровськ, 2003. – С.95.

спорудження заводських колоній із пристойними казармами та окремим житлом для адміністративного персоналу у процесі побудови паровозобудівного заводу Г. Гартмана¹⁰.

Дослідники відмічають зростання травматизму на виробництві. Так, 1895 р. на гірничозаводських підприємствах усієї імперії постраждали близько 11 тис робітників, 326 осіб загинуло (30 смертей на тисячу постраждалих). 1900 р. постраждалих від нещасних випадків було вже майже 30 тисяч, а загинилих – 640 (22 смерті на тисячу нещасних випадків). 1907 р. їх кількість сягнула 70 тисяч. Статистика 1912 р. свідчить, що кожен шостий робітник гірничої промисловості отримував травму¹¹.

Кількість травм у фабрично-заводській промисловості була меншою, хоча теж зростала. Якщо 1901 р. кількість травмованих на тисячу робітників була 15, то 1912 р. показник виріс до 46. При цьому повною або частковою інвалідністю закінчились 170 випадків 1901 р. та 240 1908 р. Негуманний та неощадливий характер промисловості проявився і у такому показникові, як втрати робочого часу. Так, попри зростання механізації на одного робітника щорічні втрати сягали 19 днів, з яких 8 – по хворобі¹².

Від волі підприємця залежало страхування життя та здоров'я працівників. П. Харитоненко з кінця 1890-х рр. запровадив систему страхування від травматизму¹³. Часто заключались відповідні угоди із страховими компаніями. Так, завод Густава Гартмана у 1898-1899 рр. мав угоду з Товариством «Росія», а у 1902–1903 рр. – з компанією «Саламандра»¹⁴.

Обов'язкове страхування на приватних підприємствах було запроваджене на 11 років пізніше, аніж на казенних – 1912 р. До літа 1914 р. 54% робітників скористалось правом на страховку, оскільки добра воля підприємця у цій справі залишалась визначальною¹⁵.

¹⁰ Гартман Г. Записка о возникновении и развитии Русского общества машиностроительного завода Гартмана, Луганск, Екатеринославская губерния, Юг России // Экономическая история: Ежегодник. 2008. – М., 2009. – С. 455-462.

¹¹ Постников С. П., Фельдман М. А. Социокультурный облик рабочих России в 1900-1941 гг. – М., 2009. – С.32.

¹² Там само. – С.33.

¹³ Лінднер Р. Підприємці і місто в Україні, 1860-1914 рр. (Індустріалізація і соціальна комунікація на Півдні Російської імперії). – Київ – Донецьк, 2008. – С.255-259.

¹⁴ Закірова С.Г. Внесок підприємницьких верств Донбасу у соціально-економічний розвиток регіону (1861 – 1914 рр.). Дисертація. – Луганськ, 2006. – С.140-155.

¹⁵ Постников С. П., Фельдман М. А. Социокультурный облик рабочих России. – С.59.

Відзначимо позитивну роль підприємницьких організацій в оформленні страхування. Так, члени Всеросійського товариства цукрозаводчиків уклали колективний договір взаємного страхування від нещасних випадків. Але до договору були включені лише співробітники вищої ланки – директори, управляючі заводами та маєтками¹⁶. Такий підхід унаочнює селективний патерналізм – прагнення заохотити найбільш кваліфікованих працівників. Так само як держава намагалась «створити» підприємництво та підприємців і купити їх прихильність державними замовленнями та преміями, підприємці намагались забезпечити прихильність частини працівників, забезпечуючи їх, бодай по-мінімуму, соціальними благами.

Виробничий травматизм в значній мірі був наслідком недбалості робітників. Якість праці, трудова дисципліна, дотримання правил техніки безпеки – все це залежало від кваліфікації та соціального походження. З іншого боку, не слід забувати і про тогочасний технологічний рівень. Б. Міронов прослідкував закономірність – травматизм був меншим, а дисципліна вищою на тих виробництвах, де домінувала ручна праця, натомість великі підприємства із машинною працею потерпали від нижчого рівня дисципліни та вищого ступеня травматизму. Робітники не були готові до ускладнення технологічних процесів та підвищення інтенсивності праці. Причини цього полягають і у відсутності відповідної кваліфікації, формалізованих міжособистісних взаєминах на великому підприємстві. На початку XX ст. сформувався нечисленний прошарок робітників із модерним ставленням до праці, які засуджували лінощі та нехлюйство¹⁷. В середовищі ж більшості праця на підприємстві у місті не займала високого положення у системі цінностей. Значна частина робітників (за деякими підрахунками, близько половини¹⁸) не втратила економічного, соціального, психологічного зв'язку із селом. Саме праця на землі вважалась справжньою роботою.

Це підтверджують скарги підприємців на робітників. Домінуючим приводом була відмова останніх повідомляти за два тижні про власне звільнення. Оскільки на деяких фабриках була практика оплати праці на два тижні вперед, то це чомусь викликало серед робітників впевненість у тому, що відробляти видані гроші не потрібно, а можна вже йти. Відтак, 70-80% підприємницьких скарг стосувалось саме відмови від роботи¹⁹. Вчорашні селяни часто йшли

¹⁶ ЦДІАК, Ф.918, Оп.1, Спр.24. – Арк.2-6.

¹⁷ Постников С. П., Фельдман М. А. Социокультурный облик рабочих России. – С.33.

¹⁸ Там само. – С.101.

¹⁹ Володин А. Ю. История фабричной инспекции в России 1882-1914 гг. – М., 2009. – С.35.

з роботи тоді, коли їм було зручно, підлаштовуючись під сільсько-господарський календар, власний настрій, кон'юнктуру ринку робочих рук, орієнтуючись на що завгодно, але не на контракт. Домогтися його виконання часто ставало нездійсненним завданням для управляючих²⁰.

З іншого боку, підприємець мав усі можливості заохотити сумлінне ставлення до праці. Врешті, одним із показників рівня культури підприємця є здатність стимулювати своїх працівників, створювати позитивний емоційний фон праці. Не погодимось із висновком Р. Лінднера про «неабиякий дезінтеграційний потенціал» підприємств, зроблений, базуючись на прикладі шахт Юзівки²¹. На підприємствах міст України можна знайти багато інших прикладів, де не було такого ступеня деструктивності.

Важливу роль у налагодженні партнерських стосунків відігравали корпоративні традиції. Так, у родині херсонських підприємців Вадонів такі традиції склалися: наприклад, святкування разом з робітниками дня заснування заводу і Дня взяття Бастилії. Вадони загалом піклувалися про робітників як важливу складову процвітання своєї справи. Щодня вівся особистий прийом працівників для вирішення непорозумінь. Тому робітники вадонівської верфі не брали активної участі у революційних виступах²².

Медичне обслуговування на багатьох підприємствах було не розкішшю, а потребою. Але навіть у 1913 р. затрати на це становили 62% від норми (88% – на казенних підприємствах). Витрати промислових підприємців Катеринославської губернії на медичну допомогу своїм працівникам у 1900 р. складали 34,9% загальноукраїнських витрат промисловців на ці потреби. На медичне обслуговування одного робітника катеринославські підприємці витрачали 5,21 рубля (у металообробній галузі – 6,44 рубля), що у 1,5 рази більше, ніж по всій Україні – 3,44 рубля²³.

Комунікація між робітниками та підприємцями й державою мала б інституюватись за допомогою фабричної інспекції, утвореної 1882 р. Територія України входила у Харківський та Київський фабричні округи. Опір її діяльності з боку підприємців був не таким затятим, як у російських містах, де останні вважали себе повновладними господарями найманих робітників.

Як згадує один із перших фабричних інспекторів І. Янжул, спершу фабрична інспекція також мала патріархальний характер – опіка над

²⁰ ЦДІАК, Ф.2090, Оп.1, Спр. 266. – Арк.11-19.

²¹ Лінднер Р. Підприємці і місто в Україні, 1860-1914 рр... – С.67.

²² Державний архів Херсонської області (ДАХО), Ф.Р. 4009, Оп.1, Спр. 1. – Арк.7-8.

²³ Закірова С.Г. Внесок підприємницьких верств Донбасу у соціально-економічний розвиток регіону. – С.150-155.

робітниками, головно неповнолітніми²⁴. Характер діяльності фабричної інспекції еволюціонував від превентивних дій до каральних. Після відставки М. Х. Бунге з посади міністра фінансів (він активно сприяв становленню та розвитку інституту фабричної інспекції) інспекторські обов'язки дещо трансформувались – із нагляду за умовами праці, посередництва між підприємцем та робітником, вони переросли у нагляд за паровими котлами²⁵. Це був крок на ліквідацію соціальної складової фабричної інспекції, свідоме її «обміління». З часом перед інспекторами ставилося завдання виявляти політично неблагонадійних робітників, припиняти конфлікти, навіть якщо це тягнуло за собою порушення прав робітників. Фактично, інспектори стали заручниками негласної домовленості між підприємцями та державою.

Показовою є ситуація з контролем за дотриманням прав неповнолітніх. Так, на фабричну інспекцію було покладено завдання фіксувати відповідні порушення, підтримувати та процесуально забезпечувати звинувачення у мировому суді. Протокол мав бути складений максимально швидко після виявлення правопорушення (не пізніше 12 годин). Максимальним покаранням був штраф у 100 рублів. Термін давності притягнення до відповідальності – усього 6 місяців. Було просто затягнути справу або проігнорувати рішення суду²⁶. 1885 р. харківський фабричний інспектор В. Святловський відмічав, що «постановлення о малолетних рабочих выполняются промышленными заведениями, пользующимися детским трудом, и упорное невнимание к требованиям инспекции встречается только в виде исключения и служит предметом составления протоколов и дальнейшего судебного преследования»²⁷. При цьому інспектором було складено 5 протоколів, з яких три були передані до суду та закінчились штрафом у 100 рублів. Така ситуація не була винятковою. Причини цього полягають і у тому, що неповнолітні, залякані адміністрацією, приховували свій вік (це загальне місце у звітах інспекторів).

²⁴ Янжул И. И. Из воспоминаний и переписки фабричного инспектора первого призыва. Материалы для истории русского рабочего вопроса и фабричного законодательства. – СПб., 1907. – С. 59.

²⁵ Там само. – С. 60-72.

²⁶ Ташбекова И. Ю. Ответственность предпринимателей за несоблюдение правовых актов, регулировавших труд несовершеннолетних рабочих в Российской империи в конце XIX – начале XX века // Известия Юго-Западного государственного университета. – Серия «История и право». – Курск, 2011. – № 2. – С. 43-49.

²⁷ Харьковский фабричный округ. IX : Отчет за 1885 г. / Сост. В. В. Святловский. – СПб., 1886. – С. 68.

Інформативним та показовим є аналіз протоколів губернських у фабрично-заводських справах присутствій. На засіданнях присутствій розглядалися скарги підприємців на рішення фабричного інспектора. Від часу оголошення рішення (про накладання штрафу та зобов'язання усунути певний недолік) підприємець мав місяць на його оскарження.

Порушення були однотипними та симптоматичними: невірне ведення списку робітників, невидання розрахункових книжок, затримки заробітної плати, приписування віку неповнолітнім працівникам, відмова оплатити понаднормові роботи, недотримання умов та режиму праці. Показовими є аргументи підприємців на свій захист – невидання розрахункових книжок та не занесення працівників у загальний список пояснювали тим, що вони поденники, затримки та невірні розцінки – низькою прибутковістю, відмову сплатити додаткові кошти за понаднормові роботи – тим, що такі роботи взагалі не проводились²⁸.

Характерним є також те, що скарги на рішення фабричного інспектора писали власники різних підприємств – і великих заводів, для яких штраф у кілька десятків карбованців був невеликою втраченою, і невеликих ремісничих майстерень. Затятість, з якою підприємці обстоювали свою правоту, наводить на думку, що компроміс навіть не з робітниками, а між підприємцями та законодавчими нормами був далекою перспективою. В даному випадку характерним є не рівень соціального забезпечення на великих заводах із кількома тисячами робітників, оснащених за останнім словом техніки, а стан справ на невеликих підприємствах. Показовим є вал скарг власників млинів, невеликих кузень, тютюнових фабрик, заводів сільськогосподарських машин на фабричного інспектора, який вказував на очевидні помилки та шахрайство при розрахунках з найманими працівниками²⁹. Самі підприємці, порушуючи норми закону, перешкоджали розвитку соціального партнерства.

Втім, ефективність діяльності фабричної інспекції була досить високою. Так, у щорічних звітах фабричних інспекторів вказувалось, скільки скарг, з яких приводів, яка сторона подавала. Лічені скарги незалежно від року чи округу залишались невдоволеними. Більшості фабричних інспекторів вдавалось завойовувати довіру робітників, хоча це потребувало часу і самовідданої праці. Попри завантаженість штату фабричної інспекції, було досягнуто пристойного відсотка охоплення підприємств – максимальний відсоток відвідувань склав 80%, при тому, що частину підприємств відвідували по кілька разів за умови виявлення порушень. Завдяки інспекції конфлікти часто вдавалось попередити. Особливо позитивний вплив інспекція

²⁸ ЦДІАК, Ф.576, Оп.1. Спр.26. – Арк. 19-25; Спр. 159. – Арк. 3-14

²⁹ Там само. – Спр. 11. – Арк.146-147, 160-164, 178-179зв., 203-204 зв.

справляла на формування правової культури як підприємців, так і робітників. Зростала кількість колективних робітничих скарг, що свідчило про усвідомлення ними спільних інтересів.

Держава була частиною механізму вертикальної комунікації між підприємцем і робітниками. Страйки були далеко не лише справою заводів та їхніх господарів. Майже в усіх випадках припинення роботи на підприємствах у хід подій втручалися губернатор та міністерство внутрішніх справ. Поліція та губернські жандармські управління мали в середовищі робітників власних агентів. Так, у фонді катеринославського губернатора збереглися справи з донесеннями таких співробітників³⁰. Фабричні інспектори наголошували на тому, що така практика шкідлива. Адже стратегія вирішення проблеми робітничого руху має бути попереджувальною, а не каральною³¹.

Показовим є приклад спроби вирішити конфлікт на заводі Катеринославського машинобудівного товариства. Фабричний інспектор просив звільнити одного з майстрів для запобігання заворушень через постійні скарги робітників, в тому числі на адресу губернатора. Характерною є позиція дирекції. Перша скарга на цього майстра надійшла 1899 р., а чернетка листа фабричного інспектора до директора датована 1901 р. Отже, вважалось за краще не звільняти його, попри численні скарги³².

Схожа ситуація склалась і на гвоздильному та ковальському заводі Гантке. Там об'єктом скарг робітників також став іноземний майстер, німець за походженням та підданством. Жорстокий та неграмотний, він тримав робітників у страху, навіть змушував їх приносити хабарі. Неслухняним загрожували невинуваті штрафи та навіть звільнення. Але і в цьому випадку адміністрація не вжила відповідних заходів³³.

Страйки через конфлікти з майстрами та наглядачами іноземного походження на заводах з іноземними інвестиціями були скоріше правилом, аніж винятком. Це було свідченням намагання створити лояльний прошарок робітників попри невдоволення більшості, очевидні недовладності та жорстокість. Дирекція заводів знала про існування напруженості між майстрами та робітниками. Свідоме нехтування проблемою мало закономірні наслідки – страйки, фінансові втрати. Втім, іноземного власника рідко цікавили тонкощі соціальної взаємодії, головним був прибуток та гарні взаємини з владою як запорука нових державних замовлень. Зворотнім боком іноземних

³⁰ Державний архів Дніпропетровської області. – Ф.11, Оп.1, Спр. 48. Спр.1192. – Арк.2-106.

³¹ Там само. – Ф.23. Оп.1. Спр.2. – Арк.20.

³² Там само. – Арк.7-8.

³³ Там само. – Арк.51-52.

інвестицій був мінімальний вплив на культуру підприємців, управлінців, робітників. Не довіряючи місцевому персоналу, власники приводили своїх спеціалістів, які не завжди могли знайти контакт з підлеглими. Це негативно впливало на рівень соціального партнерства.

З іншого боку, на іноземних підприємствах приділялось більше уваги рівню життя найманих працівників – будувались школи, бібліотеки, навіть театр. Відносини німецьких підприємців з робітниками були позначені зростанням готовності «вбачати у своїх робітниках (...) на індивідуальному рівні (...) ділових партнерів, що мають право на чесне поводження з ними»³⁴.

Втім, такі випадки були поодинокими. Загальною ж тенденцією була нездатність побачити небезпеку там, де вона реальна, та переоцінити її там, де вона мізерна. Це стосується і держави, і підприємців. Так, погроза одного робітника помститися за своє нібито неправомірне звільнення (хоча він у день звільнення сів на потяг додому) спричинила скаргу управляючого фабричному інспектору та навіть дійшла до катеринославського губернатора, спричинивши потік бюрократичного листування³⁵.

Натомість, управляючий заводу Гантке в тому-таки Катеринославі не побоявся 1903 р. оштрафувати страйкуючих за невихід на роботу. Страйк працівників котельного цеху мав ефект доміно – не вийшли на роботу робітники Брянського та трубопрокатного заводів. Привід та передісторія мирного протесту показові – адміністрація відмовилась збільшити заробітну плату робітникам та оплачувати час, який іде на розтопку котла (година технічно необхідної роботи). Вибух на заводі та травмування одного з майстрів не переконали адміністрацію. Вимоги робітників були підтримані адміністративним персоналом заводу. За посередництва поліції та фабричного інспектора конфлікт було залагоджено, але 80 робітників звільнились. Управляючий прийняв рішення оштрафувати їх і зменшити суму вихідних виплат. Це призвело до нового витка протестів³⁶.

У джерелах простежуються дві протилежні лінії поведінки, яким слідували підприємці на міських фронтах: спроби взаєморозуміння і водночас поглиблення соціальної прірви між підприємцями та робітниками. Уникнення і розгортання соціальних конфліктів стали паралельними процесами. Так, Рада з'їзду гірничопромисловців Півдня Росії в особі М. фон Дітмара, О. Феніна та єврейського підприємця Л. Рабиновича спробувала проаналізувати можливості при-

³⁴ Лінднер Р. Підприємці і місто в Україні, 1860-1914 рр. – С.78.

³⁵ Державний архів Дніпропетровської області. – Ф.23, Оп.1, Спр.2. – Арк. 3-3зв.

³⁶ Там само. – Арк. 34-35зв.

наймні часткового задоволення соціальних вимог робітників. Вони дотримувалися думки про те, що існування профспілок і права на страйки створюють «ситуацію вільної конкуренції двох рівноправних сторін». О. Фенін і Л. Рабинович навіть з подивом констатували: «Дивно, але ми часто рухаємося в тій же площині, що й ліві партії, коли вони стверджують, що уряд має змінити всі соціальні відносини». Рабинович ще й додав: «Багато чого зроблено в сфері освіти і створенні належного середовища для робітників. Але в питаннях покращення умов життя робітників, їх проживання, заробітної плати та елементарних умов праці – в цих питаннях або нічого не зроблено, або зроблено ще дуже мало»³⁷. XXXIII з'їзд гірничопромисловців Півдня Росії одностайно висловився за ухвалення закону, в якому б за робітниками визнавалося право на страйки і створення профспілок. Однак подібні намагання до залагодження суперечностей можна вважати радше винятком на загальному тлі. Їх ініціаторами були не стільки власники заводів та промисловці, скільки такі інженери, як О. Фенін, котрий неодноразово згадував про свої добрі стосунки з робітниками.

Дрібне та середнє підприємництво в цьому аспекті було більш гнучким. Його ніша була у сфері розвитку соціальної інфраструктури міста. Наприклад, мемуаристи згадують розвинену соціальну інфраструктуру херсонських дореволюційних передмість. У кожному кварталі була лавка та корчма, все було розраховано на потреби споживача: торгівля в кредит, мережа агенцій по продажу товарів домашнього вжитку тривалого користування та ін.³⁸

Аналіз підприємницької діяльності у сфері послуг дає можливість прослідкувати кілька важливих тенденцій. Перш за все, це ступінь орієнтованості на споживача, вміння задовольнити його запити. По-друге, визначити еволюцію споживчих настроїв міських жителів. По-третє, сфера послуг більшою мірою, аніж промисловість, визначає обличчя міста, а для другої половини XIX – початку XX ст. – ступінь його модернізованості. Заклади сфери послуг ставали стартовим майданчиком для подальшого зростання підприємців. Насамкінець, функціонування різноманітних перукарень, готелів, кав'ярень ілюструє відносини між міською владою та підприємцями. Їх відкриття було можливим лише з дозволу міських органів. Кожний з таких закладів обкладався акцизом на користь міста, що було суттєвим джерелом прибутків.

Показовим прикладом позитивного впливу підприємців на міську соціальну інфраструктуру є історія заснування Харківського технологічного інституту. Навесні 1879 р. місцеві підприємці підтримали ідею про створення такого навчального закладу, який відкривав би

³⁷ Лінднер Р. Підприємці і місто в Україні, 1860-1914 рр. – С.145.

³⁸ ДАХО. – Ф.Р. 944, Оп.1, Спр.2. – Арк. 2-16.

перед випускниками гімназій та реального училища можливість здобуття вищої технічної освіти. Харківський губернатор, хоча й погодився з думкою про нагальність створення такого вузу, однак звернувся до міністерства внутрішніх справ із проханням пригальмувати проект через небезпеку подальшого збільшення числа «ворожих елементів». Будівлю ж, профінансовану підприємцями міста та вже споруджену на той час завдяки підтримці думи, на погляд губернатора, можна було тимчасово передати у розпорядження Харківського університету³⁹. Зрештою, генерал-губернатор у своєму листі до міністра внутрішніх справ порекомендував відкрити технологічний інститут чим швидше, тим краще. Врешті, інститут таки було відкрито у вересні 1885 р.

Власне, це є приклад того, як підприємці створювали соціальні ліфти, розширюючи коло можливостей для жителів міст, адже заснування Харківського технологічного інституту – не єдиний випадок, коли підприємництво активно долучалось до відкриття навчальних закладів. Втім, такі починання підприємців не завжди досягали мети.

Значна частина суспільства (робітництво в першу чергу) бачила у них соціальних антагоністів. А розуміння наявності спільних інтересів та необхідності партнерства приходило поволі і запізно. Домінуюча патерналістська модель відносин між найманим працівником та підприємцем лише зрідка порушувалась на деяких підприємствах, переважно із іноземними власниками. Патерналізм консервувався клановістю, сімейністю бізнесу (хоча це було характерне радше для більш традиційного Києва, аніж для індустріального Катеринослава).

Наголосимо, що формування соціального фронтиру у другій половині XIX – на початку XX ст. було закономірним процесом. Катеринославська та Херсонська губернії були на передньому краї трансформації традиційного станового суспільства та формування індустріального, в якому провідні позиції належали робітникам та підприємцям. Економічний потенціал, найбільша питома вага мігрантів та найвищий рівень урбанізації створювали специфічні умови «плавильного тигля».*

³⁹ Лінднер Р. Підприємці і місто в Україні, 1860-1914 рр. – С.112.

* Публікація містить результати досліджень, проведених при грантовій підтримці Державного фонду фундаментальних досліджень за конкурсним проектом Ф 67.

Олена Черняхівська

**ДО ПЕРЕДІСТОРІЇ ВІТЧИЗНЯНОЇ
ІСТОРИЧНОЇ УРБАНІСТИКИ:
МІСТОЗНАВСТВО У БАГАТОТОМНІЙ
«ІСТОРІЇ МІСТ І СІЛ УКРАЇНСЬКОЇ РСР»**

Історіографія двадцятишеститомної «Історії міст і сіл Української РСР» представлена низкою розвідок українських науковців¹. У нашій статті, на підставі нововиявлених джерел і літератури, особлива увага звертається на висвітлення у багатотомнику містознавчої проблематики з характерним для радянського марксистсько-ленінського дискурсу наголосом на пожовтневій історії, соціально-класових й соціально-економічних характеристиках вітчизняного міста радянської доби.

У п'ятому числі «Українського історичного журналу» 1958 р. у рубриці «Листи до редакції» було вміщено, зокрема, допис-заклик С. Т. Білецького під промовистою назвою «Створити історію міст Радянської України»². Кореспонденція починалася так: «В 1957 р. львівська обласна молодіжна газета «Ленінська молодь» почала друкувати серію статей з історії міст Львівщини. Вже вміщені статті з історії Нестерова (Жовкви), Винників, Городка, Белза та інших міст Львівської області.

На нашу думку, це добрий почин. Давно вже назріла потреба вивчати історію не лише таких великих міст, як Київ, Львів, Одеса, а й менших»³.

¹ Див., напр.: Кондрацький А. А. Історико-географічні аспекти багатотомного видання «Історія міст і сіл Української РСР» // Український історико-географічний збірник. – К., 1972. – Вип. 2. – С. 36-37; Тронько П. Т. Летопись дружбы и братства: Из опыта создания «Истории городов и сел Украинской ССР» в 26 т. – К., 1981; Тронько П. Т. Історія міст і сіл України в контексті регіональних досліджень: досвід, проблеми, перспективи. – К., 2001; Бездрабко В. Архівісти й «Історія міст і сіл Української РСР»: історія написання (на прикладі досвіду Хмельницького облдержархіву) // Славута і Славутчина: минуле і сучасне. – Славута, 2003. – С. 75-86; Тронько П. Краєзнавство України: здобутки і проблеми (до III з'їзду Всеукраїнської спілки краєзнавців). – К., 2003. – С. 54-55; Бажан О. Краєзнавча енциклопедія України (до 50-річчя ухвалення постанови ЦК КПУ «Про видання «Історії міст і сіл Української РСР»») // Краєзнавство. – 2012. – № 3. – С. 26-31 та ін.

² Білецький С. Т. Створити історію міст Радянської України // Український історичний журнал. – 1958. – № 5. – С. 240.

³ Там само.

Автор листа наводив характерне, на його думку, звернення до редакції «Ленінської молоді» комсомольців с. Крехова, у якому, зокрема, йшлося: «Шановна редакція! [...] Зараз ми з нетерпінням чекаємо кожний номер «Ленінської молоді», в якому зображується історія міст... Дуже нас зацікавила стаття «Минуле і сучасне Нестерова». Досі ніхто не писав в нашій пресі про місто Нестерів (Жовкву)... Ми вважаємо, що історію міст і сіл необхідно публікувати не лише в газетах, а й у журналах, видавати окремими книгами. Якщо польські історики написали про Жовкву біля сотні книг, то чому в наш період не можна написати хоч невеличку брошуру?»⁴

Завершувався допис С. Т. Білецького пропозицією активізувати у республіканському форматі розробку й оприлюднення питань вітчизняної історичної урбаністики: «Вимоги читачів цілком справедливі. Вивчення окремих міст і навіть сіл є назрілим питанням.

Необхідно не лише друкувати окремі статті в нашій пресі, але, як справедливо вимагають читачі, видавати брошури про міста або книги, в яких дати серію статей про міста тієї чи іншої області. В багатьох містах Радянської України є любителі історії свого міста. В них чимало зібрано матеріалу. Корисно було б надавати їм допомогу та публікувати ці роботи [...]»⁵.

Біля витоків задуму створення багатотомного видання з історії населених пунктів України стояв академік АН УРСР, директор академічного Інституту суспільних наук у Львові, видатний вітчизняний історик Іван Крип'якевич, відомий, зокрема, «Картинами з історії Жовкви» (1930–1935)⁶ й «Історичними проходами по Львові»⁷. З великою ймовірністю можна припустити, що й допис С. Т. Білецького інспірував його науковий керівник, член редколегії «Українського історичного журналу» І. Крип'якевич⁸. Так само не випадковим був особливий наголос у дописі на історії м. Жовкви (І. Крип'якевич учителював у Жовкві 1929–1934 рр. і був автором популярних зама-

⁴ Там само.

⁵ Там само.

⁶ Див.: З минулого Жовкви / Ред. І. Крип'якевич. – Жовква, 1930; *Крип'якевич І. Картини з історії Жовкви* // З минулого Жовкви. – Жовква, 1930. – С. 7-13; *Крип'якевич І. Всячина (з історії Жовкви)* // З минулого Жовкви. – С. 32-34; *Крип'якевич І. З історії міста Жовкви* // Записки ЧСВВ (Львів). – 1935. – Т. VI. – Вип. 1-2. – С. 40-69.

⁷ *Крип'якевич І. Історичні проходи по Львові.* – Львів, 1932.

⁸ Див.: Відгук наукового керівника І. П. Крип'якевича на кандидатську дисертацію С. Т. Білецького, 26 червня 1958 р. // З листування Івана Крип'якевича з київськими колегами (1958–1959 рр.) / Публ. О. Рубльова // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – Львів, 2001. – Вип. 8: Іван Крип'якевич у родинній традиції, науці, суспільстві / Відп. ред. Я. Ісаєвич; упоряд. Ф. Стеблій. – С. 486-487.

льовок з історії цього міста), яку ганебний радянський режим, не питаючи думки містян, перейменував на Нестеров (на честь російського авіатора П. Нестерова, що загинув 1914 р. неподалік Жовкви). Історичну назву міста відновлено 1991 р.⁹

У тексті своєї доповіді, підготовленої до Республіканської наради з питань розвитку допоміжних історичних дисциплін (м. Київ, 14–15 травня 1959 р.)¹⁰ І. Крип'якевич, зокрема, наголошував на потребі нових досліджень у ділянці історичної географії: «В перших десятиріччях ХХ ст. вона була на високому рівні розвитку [...]. В 1920–30 рр. у складі АН УРСР існувала окрема історично-географічна комісія, яка видала кілька томів *Історично-географічного збірника*¹¹. У Львові проф. М. Кордуба проводив широку роботу за збиранням географічної топоніміки. На Закарпатті вийшла цінна збірка назв селищ за редакцією Ол. Петрова. Зараз є всі можливості, щоб ці роботи продовжувати [...]¹² (виділення у тексті тут і далі – І. Крип'якевича).

Пріоритетним завданням серед цих робіт академік вважав наступне: «Необхідно організувати складання *Історично-географічного словника УРСР*, який охоплював би всі населені пункти республіки і для кожного селища давав загальні дані про економічно-соціальні і культурні відносини та коротку його історію. Зразком такого словника може служити старий словник Семенова або повніший від нього польський *Словник географічний*, який давав інформації також про селища України. Складення такого словника – справа довголітніх досліджень, які треба проводити за областями чи районами. Щоб уточнити завдання і структуру такого словника, відділ історії України Інституту суспільних наук у Львові запланував складання історично-географічного словника Львівської області – роботу вже розпочато¹³. Організа-

⁹ Див.: Головка В. В. Жовква // Енциклопедія історії України: В 5 т. – К., 2005. – Т. 3: Е – Й. – С. 163–164.

¹⁰ Див.: Бевзо О. А. Республіканська нарада з питань розвитку допоміжних історичних дисциплін // Український історичний журнал. – 1959. – № 4. – С. 160.

¹¹ Докладніше див., напр.: Вербиленко Г. Історико-географічні дослідження в Історично-філологічному відділі ВУАН у 20–30-х роках ХХ ст. – К., 2014.

¹² Перший варіант доповіді І. П. Крип'якевича на Республіканській нараді з питань розвитку допоміжних історичних дисциплін, 3 березня 1959 р. // З листування Івана Крип'якевича з київськими колегами (1958–1959 рр.) / Публ. О. Рубльова // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – Вип. 8: Іван Крип'якевич у родинній традиції, науці, суспільстві. – С. 493.

¹³ У листі до відповідального редактора «Українського історичного журналу» Ф. П. Шевченка від 3 листопада 1958 р. І. Крип'якевич згадує: «Білецький збирає матеріали до Іст[орично]-геогр[афічного] словника Львівської області [...]» (див.: Листування Івана Крип'якевича з Федором Шевченком / Публ. Ю. Сливки // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – Вип. 8. – С. 542).

цію такого словника в республіканському масштабі повинен очолити Інститут історії АН УРСР [...]»¹⁴.

Наступним за важливістю завданням Іван Петрович вважав підготовку «Історичного атласу УРСР». Й насамкінець, «для підсилення історично-географічних робіт», директор Інституту суспільних наук АН УРСР вважав за потрібне «звернути особливу увагу на розвиток *краєзнавства*»: «Ми є свідками незвичайного росту зацікавлення краєзнавством. На місцях – в районах, містах, селах – за період радянської влади виросла нова інтелігенція, яка розуміє значення науки та із вузів винесла деякі дослідчі методи [...]. В різних місцях є краєзнавчі гуртки, трудящі вимагають лекцій з місцевої історії, відкрито місцеві музеї. Ця робота потребує уваги і допомоги.

Історики-спеціалісти повинні всебічно сприяти цим місцевим дослідженням [...]. Історики повинні допомагати інтелігенції і робітникам в районах при їх дослідженнях місцевої історії, у писанні монографій міст, сіл, районів, заводів і фабрик, культурних установ, біографій видатних місцевих діячів, в організації місцевих музеїв, збиранні архівних матеріалів та ін. Розвиток краєзнавства має велике значення для широких історично-географічних робіт; місцеві дослідники можуть взяти активну участь у підготовних роботах для складення історично-географічного словника. Бажано, щоб і вузи звернули увагу на краєзнавство – необхідно при кафедрах історії організувати краєзнавчі гуртки, організувати курси історичної географії»¹⁵.

¹⁴ Перший варіант доповіді І. П. Крип'якевича на Республіканській нараді з питань розвитку допоміжних історичних дисциплін, 3 березня 1959 р. – С. 493-494.

¹⁵ Там само. – С. 494. Див. також: *Крип'якевич І. П.* Поради тим, хто займається історико-краєзнавчими дослідженнями // Український історичний журнал. – 1960. – № 3. – С. 130-132.

Навіть відійшовши 1962 р. з посади директора Інституту суспільних наук у Львові, акад. І. Крип'якевич не залишав поза увагою численних аматорів-краєзнавців, розпорошених по всій Україні, які долучилися до створення багатотомної «Історії міст і сіл Української РСР». У листі до головного редактора «Українського історичного журналу» Ф. П. Шевченка від 2 вересня 1964 р. Іван Петрович серед інших порад щодо напрямків діяльності Наукової ради по проблемі «Історія історичної науки» висловлював й таку: «В Інституті історії організувати складання словника українських істориків – картотеки, яка охоплювала б біографічні дані і продукцію всіх істориків України за минуле та сучасний період. Дані про живучих істориків зібрати анкетами, із відповідних установ (не мінаючи істориків-краєзнавців, яких виявило складання довідників міст і сіл) [...]» (див.: Листування Івана Крип'якевича з Федором Шевченком / Публ. Ю. Сливки // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – Вип. 8. – С. 542).

Вважаючи ключовим завданням підвищення фахового рівня вітчизняної гуманітарної науки, в останні роки життя Іван Петрович приділяв велику увагу заснованому 1961 р. за його ініціативою семінару з архівознавства та спеціальних історичних дисциплін у Центральному державному історичному архіві УРСР у Львові (ЦДІА УРСР у м. Львові)¹⁶.

Ідею І. Крип'якевича про створення історико-географічного словника України, що обговорювалася й у архівознавчому семінарі у ЦДІА УРСР у Львові, підтримали київські колеги історика – зокрема, відповідальний редактор «Українського історичного журналу» Ф. П. Шевченко¹⁷, директор Інституту історії АН УРСР О. К. Касименко, начальник Архівного управління при Раді Міністрів УРСР (1948–1969) С. Д. Пількевич¹⁸ й начальник науково-видавничого відділу (1954–1971) Архівного управління І. Л. Бутич¹⁹. Сучасний дослідник І. Гирич зауважує щодо останньої постаті: «І. Бутич мав науково-організаційну харизму. До нього дослухалися всі знані вчені України»²⁰.

Невдовзі запропонований І. Крип'якевичем проект історико-географічного словника з «ласки» його київських колег отримав ідеологічну назву – «Соціалістичні міста і села Радянської України». У доповідній записці Інституту історії АН УРСР 1960 р. подавалося таке обґрунтування цього видання: «Під керівництвом Комуністичної партії радянський народ добився історичних перемог – побудував нове соціалістичне суспільство і приступив до розгорнутого будівництва

¹⁶ Про семінар докладніше див.: *Бездрабко В.* Семінар з архівознавства та допоміжних історичних дисциплін ЦДІА України у Львові: науковий феномен // *Записки Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаника*: Зб. наук. праць. – Львів, 2008. – Вип. 1 (16). – С. 546–579.

Втім, на думку львівського історика М. Капраля, розвідка В. Бездрабко відтворює лише офіційну, поверхову історію цього архівного семінару, оскільки написана винятково на підставі самих протоколів та постанов, без залучення інших джерел (див.: *Капраль М.* У майстерні історика: Ярослав Дашкевич як джерелознавець та дослідник спеціальних історичних дисциплін // *Дашкевич Я.* Майстерня історика: Джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни. – Львів, 2011. – С. 20).

¹⁷ Докладніше про нього див., напр.: «Істину встановлює суд історії»: Збірник на пошану Федора Павловича Шевченка. – К., 2004. – Т. 1: Джерела; Т. 2: Наукові студії.

¹⁸ Див.: *Московченко Н. П.* Пількевич Семен Данилович // *Енциклопедія історії України*: У 10 т. – К., 2011. – Т. 8.: Па – Прик. – С. 257.

¹⁹ Див.: *Ісаєвич Я. Д.* Бутич Іван Лукич // *Енциклопедія історії України*: В 5 т. – К., 2003. – Т. 1: А–В. – С. 416–417.

²⁰ *Гирич І.* Іван Бутич – патріарх архівної справи // *Архіви України*. – 2009. – № 6. – С. 275.

комунізму. За роки Радянської влади величезних успіхів досягла Україна – вона перетворилася в одну з найпередовіших індустріально-колгоспних республік Союзу РСР [...]. Докорінні зміни відбулися в усіх містах і селах республіки, невпізнанно змінилося їхнє економічне і культурне обличчя. Змінився соціальний і культурний склад населення»²¹.

Після цього загальнообов'язкового панегірика радянському режимові і його «досягненням» вже конкретно умотивовувалася потреба видання «Соціалістичних міст і сіл Радянської України»: «Надзвичайно виріс інтерес радянських людей до історії своїх рідних міст і сіл, фабрик і заводів, шахт, колгоспів і радгоспів. Наші люди, особливо молодь, бажають знати історичне минуле свого міста, села, фабрики, заводу, прочитати про участь своїх земляків у героїчній боротьбі за перемогу соціалістичної революції і утвердження влади Рад, їх цікавить історія будівництва соціалізму і комунізму. Ці бажання цілком природні і закономірні [...]. А проте, цій справі в нашій республіці до цього часу приділяється недостатня увага. У нас ще мало історичних досліджень, в яких би яскраво і дохідливо розповідалось про історію наших міст і сіл, і особливо, де б на конкретних фактах показувались грандіозні зміни в політичному, економічному і культурному житті, які відбулися в наших містах і селах за роки влади Рад [...]. До науково-дослідних установ, редакцій і видавництв надходить багато запитів про історію окремих міст і сіл, фабрик і заводів»²². Звідси робився висновок: «Все це говорить про те, що настав час організувати цей рух в масштабах всієї республіки»²³.

З цією метою й планувалося написання узагальнюючої праці – історико-географічного словника «Соціалістичні міста і села Радянської України», що у ньому мали б бути вміщені короткі історико-географічні нариси про кожну область та район й історичні довідки про усі міста і села УРСР. Кожна історична довідка на населений пункт мала складатися з двох частин – дожовтневої й післяжовтневої, причому остання мала бути більшою, ніж перша: «У кожній довідці і в словнику в цілому потрібно яскраво показати величні перетворення в економічному, політичному і культурному житті міста і села, які відбулися за часи Радянської влади»²⁴. У довідці про населений пункт слід було висвітлити питання про час виникнення й походження його назви, кількісний і соціальний склад, основні заняття мешканців до жовтня 1917 р., участь трудящих у Жовтневій революції, громадян-

²¹ ЦДАВО України, ф. 4633, оп. 1, спр. 4, арк. 1.

²² Там само, арк. 1-2.

²³ Там само, арк. 2.

²⁴ Там само, арк. 3.

ській війні, «будівництві соціалізму» й Великій Вітчизняній війні; «особливо яскраво показати зміни, які відбулися в економічному, політичному і культурному житті міста, села за період Влади Рад, як виросли люди, перерахувати персонально революційних і партійних діячів, Героїв Радянського Союзу, Героїв Соціалістичної Праці, діячів науки і техніки, культури і мистецтва, новаторів виробництва, будівників нового комуністичного суспільства»²⁵.

Історико-географічний словник мав складатися по кожній області УРСР окремо й друкуватися по мірі підготовки частинами. Для цього у кожному обласному центрі планувалося створити редколегії на чолі з секретарем обкому КП України; заступниками голів обласних редколегій мали стати завідувачі історичних кафедр ВНЗ обласних центрів, членами редколегій – історики, літератори, представники партійних, радянських, профспілкових і комсомольських організацій. Штат обласної редколегії передбачав посаду звільненого секретаря з числа кваліфікованих науковців обласного архіву або вищого навчального закладу. Планувалося створення районних редколегій на чолі з секретарем РПК КП України. Написання історичних довідок на кожний населений пункт мало забезпечуватися викладачами суспільних наук ВНЗ та учителями середніх шкіл області, газетно-видавничими працівниками, співробітниками державних архівів, музеїв, бібліотек тощо. У доповідній записці наголошувалося: «Потрібно організувати роботу так, щоб кожен кандидат історичних наук, який працює в учбових і наукових установах республіки, брав участь у складанні історичних довідок про міста і села УРСР»²⁶.

Державна публічна бібліотека УРСР, Історична бібліотека УРСР й республіканська Книжкова палата мали підготувати й видати бібліографічний покажчик довідкової літератури про історію міст і сіл УРСР; Архівне управління при Раді Міністрів УРСР – скласти спеціальний покажчик архівних джерел з історії вітчизняних населених пунктів. Науково-методичне керівництво підготовкою історико-географічного словника покладалося на Інститут історії АН УРСР, якому планувалося доручити розробку програми усього видання й необхідних науково-методичних інструкцій, а також проведення інструктивних семінарів для голів й секретарів обласних редакційних колегій²⁷.

Завершувався меморандум у кращих традиціях радянської пропагандистської риторики: «Вихід у світ історичного словника буде значною подією в культурному житті республіки. Це сприятиме широкому розгортанню краєзнавчої роботи та роботи по створенню монографічних досліджень з історії міст, сіл, фабрик і заводів, колгос-

²⁵ Там само, арк. 3-4.

²⁶ Там само, арк. 5.

²⁷ Там само, арк. 5-6.

пів і радгоспів. Матеріали історичного словника матимуть величезне значення для радянської науки, для ще більшого розвитку у наших людей почуття радянського патріотизму і національної гордості за свою велику Батьківщину. Вони будуть корисними для партійних, радянських і господарських органів у їхній ідеологічній, організаційній і господарчій діяльності.

Виконання цього завдання наблизить широке коло вчених, викладачів вузів, учителів шкіл, студентів та інші верстви радянської інтелігенції, яка працює в галузі суспільних наук, до життя, до практики комуністичного будівництва»²⁸.

Інститут історії АН УРСР був провідною академічною установою історичного профілю, отже, вже через цей свій статус був «приречений» на забезпечення науково-методичного керівництва новим проектом. Тим більше, що щойно його співробітники підготували й опублікували двотомну «Історію Києва»²⁹. Ряд відомих учених Інституту історії за своїм академічним фахом розробляли проблеми історичної урбаністики – переважно на прикладі пізньофеодального українського міста. Так, ще 1940 р., під час навчання в аспірантурі Московського історико-архівного інституту, підготував кандидатську дисертацію «Русские воеводы на Украине: Очерки взаимоотношений Украины и Московского государства во второй половине XVII ст.» Ф. П. Шевченко, згодом завідувач відділу Інституту історії АН УРСР (1949–1968) й відповідальний редактор «Українського історичного журналу» (1957–1972). Левова частка його кандидатської праці присвячувалася саме вітчизняним містам й представникам чужоземної адміністрації (московським «воеводам») у них³⁰.

Міський соціум України другої половини XVII ст. плідно вивчала й старший науковий співробітник Інституту історії АН УРСР Олена Станіславівна Компан³¹. Її перу належали дві монографії з вітчизняної історичної урбаністики³², а 1964 р. нею була захищена доктор-

²⁸ Там само, арк. 6–7.

²⁹ Див.: Історія Києва: В 2 т. – К., 1959. – Т. 1; К., 1960. – Т. 2.

³⁰ Кандидатська дисертація Ф. П. Шевченка була захищена в евакуації – на засіданні Вченої ради Інституту історії АН СРСР у м. Ташкенті, але надрукована лише 2014 р. – до 100-річчя ученого. Див.: *Шевченко Ф.* Русские воеводы на Украине: Очерки взаимоотношений Украины и Московского государства во второй половине XVII столетия (1940) // *Шевченко Ф.* Історичні студії: Збірка вибраних праць і матеріалів (До 100-річчя від дня народження). – К., 2014. – С. 412–318.

³¹ Докладніше про неї див.: *Ясь О. В.* Історичні погляди Олени Компан: До 90-річчя від дня народження // *Український історичний журнал.* – 2006. – № 4. – С. 140–156; *Історик Олена Компан: Матеріали до біографії.* – К., 2007.

³² Див.: *Компан О. С.* Участь міського населення у визвольній війні українського народу 1648–1654 рр. – К., 1954; *Її ж.* Міста України в другій половині XVII ст. – К., 1963.

ська дисертація – «Міста України в другій половині XVII ст.». Ранню історію столиці Київської Русі вивчав М. Ю. Брайчевський, якому належала праця «Коли і як виник Київ»³³.

У загальному річизці української історіографії, але вимушено поза межами УРСР до другої половини 1950-х рр. провадив свої дослідження з історичного містознавства Валентин Дмитрович Отамановський (1893–1964), колишній член Української Центральної Ради, знаний вінницький історик, згодом в'язень ГУЛАГу й засланець. Вже після звільнення, на підставі своїх досліджень й публікацій 1920-х рр., він захистив у МГУ 1946 р. кандидатську дисертацію «Винница как тип украинского города Южного Правобережья XIV–XVII вв.: Эволюция правового статуса на фоне социально-экономического развития Побужья XIII–XVII вв. и процесса образования сословий: Историко-юридическое исследование»³⁴; а 1956 р. у Ленінграді докторську дисертацію «Города Правобережной Украины под владычеством шляхетской Польши от середины XVII до конца XVIII в.»³⁵. Результати напрацювань ученого частково були використані при підготовці вінницького тому «Історії міст і сіл Української РСР»³⁶.

Як вже зазначалося, ідея багатотомного видання з історії українських населених пунктів належала акад. І. Крип'якевичу. Під його керівництвом декілька його львівських учнів захистили кандидатські дисертації з історико-містознавчої проблематики. Зокрема, вищезгаданий С. Т. Білецький – «Класова боротьба у місті Львові у середині XVII ст.» (1959); Я. Д. Ісаєвич – «Місто Дрогобич у XVI–XVIII ст.» (1960). Тому й не дивно, що саме учені двох академічних установ – львівського Інституту суспільних наук й київського Інституту історії АН УРСР – виступали головними лобістами багатотомного проекту. Тому, на нашу думку, дещо некоректним й занадто прямолінійним є твердження В. Бездрабко, що «автором та адептом» концепції «Історії міст і сіл Української РСР» виступило Архівне управління при Раді Міністрів УРСР³⁷.

³³ Брайчевський М. Ю. Коли і як виник Київ. – К., 1963.

³⁴ Оpubлікована у Москві 1964 р. під назвою «Винница как тип украинского города Южного Правобережья XIV–XVII вв.».

³⁵ Отамановский В. Д. Города Правобережной Украины под владычеством шляхетской Польши от середины XVII до конца XVIII в.: Проблема возникновения и развития украинского феодального города. Автореферат. – Саратов, 1955. 1954 р. дослідження опубліковане у Москві під назвою «Города Правобережья Украины под владычеством шляхетской Польши от середины XVII до конца XVIII вв.».

³⁶ Див.: Історія міст і сіл Української РСР: В 26 т. – К., 1972. – Вінницька область. – С. 78-79, 80-81.

³⁷ Бездрабко В. Архівісти й «Історія міст і сіл Української РСР»: історія написання (на прикладі досвіду Хмельницького облдержархіву). – С. 76.

Ідея «Історико-географічного словника» акад. І. Крип'якевича стала одним з поштовхів для урядового рішення про видання багатотомної «Історії міст і сіл Української РСР», робота над якою, незважаючи на неминучі ідеологічні обмеження, стимулювала пошвавлення краєзнавчої праці, залучення місцевих джерел до опрацювання історії України та її регіонів ³⁸.

Важливу підготовчу працю для цього масштабного проекту здійснив акад. І. Крип'якевич особисто й під його керівництвом – В. Огоновський, С. Білецький, О. Павенцький та інші працівники Інституту суспільних наук. Чимало авторів «Історії міст і сіл Української РСР» скористалися переданою до відділу історії України Інституту суспільних наук бібліографічною картотекою про населені пункти Галичини, що над нею Іван Петрович працював багато років ³⁹.

15 травня 1962 р. завідувач відділу науки і культури ЦК КП України Ю. Ю. Кондуфор адресував секретарям ЦК доповідну записку «Про підготовку і видання праці «Історія міст і сіл Української РСР» », що починалася з наступної преамбули: «Архівне управління при Раді Міністрів УРСР, Інститут історії партії ЦК КП України та Інститути історії, економіки і мовознавства АН УРСР звернулися до ЦК КП України з пропозицією підготувати і видати до 50-річчя Великої Жовтневої соціалістичної революції працю «Історія міст і сіл Української РСР» у 25-ти томах (по одному тому на кожен область). Відділ науки і культури ЦК КП України вивчив матеріали і вважає доцільним підтримати цю пропозицію»⁴⁰.

У меморандумі Ю. Ю. Кондуфора йшлося лише про двадцятип'яти-томник – питання про київський том, очевидно, ще не розглядалося. Відбулося й дивне зміщення акцентів – серед ініціаторів видання взагалі не згадувався Інститут суспільних наук у Львові (головний ініціатор проекту), а Інститут історії АН УРСР був відсунутий на третю позицію – у загальний перелік суспільствознавчих установ Академії. Натомість, мовляв, ініціювали видання Архівне управління при РМ УРСР та неодмінний Інститут історії партії.

У документі звично вже констатувалося пошвавлення краєзнавчої роботи у республіці, підготовка й видання книжок з історії міст і сіл, фабрик і заводів. Одночасно зауважувався невідповідний рівень таких публікацій й брак системи й організованості у цій ділянці: «Книги з історії міст і сіл пишуться малокваліфікованими авторами на низькому рівні і тому не можуть задовольнити запити трудящих. Видання праці «Історія міст і сіл Української РСР», в якій будуть відбиті величні соціалістичні перетворення, що відбулися в республіці за

³⁸ Ісаєвич Я. Д. Крип'якевич Іван Петрович // Енциклопедія історії України: У 10 т. – К., 2008. – Т. 5: Кон – Кю. – С. 393-394.

³⁹ Там само. – С. 394.

⁴⁰ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 6, спр. 3457, арк. 100.

роки Радянської влади, узагальнюватиметься досвід соціалістичного і комуністичного будівництва, на конкретних матеріалах висвітлюватимуться досягнення наших міст і сіл, в значній мірі усуне цей недолік»⁴¹. Далі викладалася структура кожного тому (історико-географічний вступ, короткі енциклопедичного характеру довідки про усі населені пункти області), наголошувалася необхідність висвітлення насамперед «соціалістичних перетворень» й презентації у виданні «передових людей області». Передбачалося залучити до підготовки видання «кращі сили науковців дослідних інститутів, архівів, музеїв, викладачів вищих і середніх навчальних закладів, партійного, радянського і профспілкового активу»⁴².

Для чіткої організації цієї «великої і важливої роботи» відділ науки і культури ЦК пропонував створити Головну редакційну колегію, поклавши на неї загальне й науково-методичне керівництво підготовкою видання, у кожній області сформувати обласну редколегію для написання місцевого тому. Поточне організаційно-методичне керівництво підготовкою й виданням багатотомника планувалося покласти на Архівне управління при РМ УРСР, Вчені ради Інституту історії партії ЦК КПУ та Інститутів історії, економіки і мовознавства АН УРСР⁴³.

29 травня 1962 р. була ухвалена постанова ЦК КП України 16/18-з «Про видання історії міст і сіл Української РСР». У документі метою проекту проголошувалося «висвітлення величних соціалістичних перетворень, які сталися за роки Радянської влади в містах і селах Української РСР». Погоджуючись з пропозиціями вищеперерахованих установ, керівництво республіканської компартії давало «добро» на підготовку і видання «до 50-річчя Великої Жовтневої соціалістичної революції» праці «Історія міст і сіл Української РСР». У проект постанови, підготовлений відділом науки і культури ЦК, була внесена єдина, але важлива правка – підготовка масштабного багатотомника мала відбуватися «на громадських началах»⁴⁴.

Головою Головної редколегії був призначений П. Т. Тронько, заступник Голови Ради Міністрів УРСР (1961–1978), який відповідав за питання культури, освіти, охорони здоров'я. Його заступниками стали керівник Архівного управління при РМ УРСР С. Д. Пількевич та директор Інституту історії АН УРСР О. К. Касименко. Членами Головної редколегії були затверджені: К. К. Цілуйко, І. Л. Бутич, І. К. Головач, Ю. М. Захарук, Б. П. Ковалевський, А. Д. Кочубей, О. О. Нестеренко, В. Є. Нижник, І. С. Слабеев, О. Т. Юрченко⁴⁵.

⁴¹ Там само.

⁴² Там само, арк. 100-101.

⁴³ Там само, арк. 101.

⁴⁴ Там само, арк. 98.

⁴⁵ Там само.

6 лютого 1963 р. на засіданні Головної редколегії були затверджені «Методичні вказівки по написанню «Історії міст і сіл Української РСР»»⁴⁶. У них, зокрема, містилися недвозначні «основні вимоги» до авторського складу видання щодо презентації у проекті містознавчого напрямку: «В статтях про міста необхідно відзначити найголовніші етапи розвитку міста, в першу чергу показати зростання і бурхливий розквіт міст республіки в радянський період, невідпинний розвиток промисловості, особливо її нових галузей, підвищення продуктивності праці, величезний розмах житлового будівництва, благоустрій, перетворення наших міст у великі центри передової радянської науки і культури, показати, як зріс культурний рівень і матеріальний добробут трудящих в містах. Слід розкрити вплив соціалістичного міста на глибокі економічні і культурні перетворення, що сталися на селі за роки Радянської влади»⁴⁷. Авторів також закликали особливо наголошувати «керівну і спрямовуючу роль партійних організацій в соціалістичному і комуністичному будівництві, у вихованні нової людини – активного будівника комунізму»⁴⁸.

Мета, теоретико-методологічні засади й основні вимоги до авторів текстів «Історії міст і сіл Української РСР» були оприлюднені у статті голови Головної редакційної колегії видання П. Т. Тронька на сторінках «Українського історичного журналу»⁴⁹. Вимоги до авторів містознавчих публікацій у тексті статті були ідентичними директивам «Методичних вказівок». Звично для радянської пропагандистської риторики й всупереч історичним реаліям Петро Тимофійович наголошував: «Як відомо, справжня історія наших міст і сіл почалася після перемоги Великого Жовтня. Тому, природно, основна увага при написанні статей повинна бути приділена післяжовтневому періоду. В статтях необхідно широко висвітлити громадянську війну, індустріалізацію та колективізацію, героїку українського народу в період Великої Вітчизняної війни, відбудову і дальший розвиток народного господарства в післявоєнні роки, виконання грандіозних планів комуністичного будівництва»⁵⁰.

22 квітня 1963 р. голова Відділу суспільних наук АН УРСР, член-кореспондент АН УРСР О. С. Короїд інформував заступника Голови Ради Міністрів УРСР, голову Головної редколегії «Історії міст і сіл Української РСР» П. Т. Тронька про досягнуту домовленість з Міністерством

⁴⁶ ЦДАВО України, ф. 4633, оп. 1, спр. 5, арк. 1-9.

⁴⁷ Там само, спр. 7, арк. 15.

⁴⁸ Там само, арк. 16.

⁴⁹ Тронько П. Т. До написання історії міст і сіл Радянської України // Український історичний журнал. – 1963. – № 2. – С. 24-30.

⁵⁰ Там само. – С. 25. .

вищої й середньої спеціальної освіти УРСР щодо розподілу областей республіки у справі організаційно-методичного керівництва підготовкою багатотомної «Історії міст і сіл Української РСР». Відтак Міністерство вищої і середньої спеціальної освіти УРСР брало на себе відповідальність за Дніпропетровську, Донецьку, Житомирську, Закарпатську, Запорізьку, Київську, Луганську, Миколаївську, Одеську, Харківську, Чернівецьку та Чернігівську області. До сфери компетенції Відділу суспільних наук АН УРСР належали Вінницька, Волинська, Івано-Франківська, Кіровоградська, Кримська, Львівська, Полтавська, Рівненська, Сумська, Тернопільська, Херсонська, Хмельницька та Черкаська області⁵¹.

За «академічними областями» закріплювалися для надання науково-методичної допомоги співробітники установ Відділу суспільних наук (Інституту археології, Інституту економіки, Інституту історії та Інституту суспільних наук /Львів/). Так, наприклад, за Інститутом історії були закріплені три області республіки – Кіровоградська (з обласною редколегією мали співпрацювати М. І. Горlach та О. І. Лугова); Хмельницька (О. М. Апанович та О. С. Компан) та Черкаська (Д. І. Мишко, В. С. Петренко). До компетенції львівського Інституту суспільних наук належали п'ять західноукраїнських областей: Волинська (Г. І. Ковальчак, Я. Р. Дашкевич); Івано-Франківська (В. Д. Баран, В. В. Грабовецький); Львівська (В. П. Огоновський, С. Т. Білецький); Рівненська (І. К. Свешніков, Я. Д. Ісаєвич) та Тернопільська області (Ю. Ю. Сливка, Драч)⁵².

25 листопада 1963 р. в Інституті історії АН УРСР відбулася перша нарада щодо підготовки багатотомної «Історії міст і сіл Української РСР», на якій були присутні представники республіканських міністерств, відомств, секретарі обласних редколегій, співробітники Інституту історії АН УРСР.

У виступі директора Інституту історії АН УРСР, заступника голови Головної редколегії «Історії міст і сіл Української РСР» О. К. Касименка було висловлене цікаве з погляду історичної урбаністики розуміння трансформації ролі історичного міста, його взаємин з навколишньою територією. Так, Олександр Карпович, зокрема, зауважив: «Дати історію Білої Церкви – це не значить дати тільки історію міста. Біла Церква – це Білоцерківщина в різних історичних періодах. Вона мала різні розміри, і тільки так її можна подавати. Зараз – це історія окремого міста, а в свій час – центр сотні козацької, районна округа, район і т. д. Ми не можемо охоплювати всю історію території, але зв'язати і показати розвиток її обов'язково треба. Ми зараз зацікавлені в тому, щоб давати історію не окремо, ізольовано, а пов'язати її з оточуючою територією»⁵³.

⁵¹ ЦДАВО України, ф. 2, оп. 10, спр. 2379, арк. 1.

⁵² Там само, арк. 1-2.

⁵³ ЦДАВО України, ф. 4633, оп. 1, спр. 6, арк. 60-61.

Підсумовуючи результати наради, голова Головної редколегії П. Т. Тронько вкотре наголосив на винятковій важливості висвітлення в історичних нарисах про населені пункти республіки по-жовтневої, «справжньої», на його думку, історії й особливо – «успіхів» у «соціалістичному будівництві»: «Я підкреслюю, товариші, що немає двох думок. Основне місце в статтях повинно бути відведено післяжовтневому періоду, бо саме тоді почалася справжня історія нашого народу. Треба розумно до цього підійти, бо є окремі села, де дійсно є славні великі події минулого, на яких можна розвинути історію даного села. Але основне – показати ті перетворення, які відбулися в житті нашої партії, нашого народу, досягнення промисловості, сільської науки і культури, підвищення добробуту трудящих»⁵⁴.

З урахуванням набутого досвіду роботи над виданням 1 лютого 1964 р. ЦК КП України була адресована доповідна записка «Про хід виконання постанови ЦК КП України від 29 травня 1962 р. «Про видання «Історії міст і сіл Української РСР» » за підписами А. Д. Скаби (секретар ЦК КПУ), П. Т. Тронька й О. К. Касименка. Її автори доповідали, що до участі у проекті залучено близько 100 тис. осіб з числа працівників освіти, насамперед учителів-істориків, викладачів ВНЗ й середніх спеціальних навчальних закладів, партійно-радянського активу й любителів-краєзнавців. Робота координувалася з відповідними міністерствами, відомствами й установами, зокрема, Міністерством вищої і середньої спеціальної освіти, Міністерством культури й Міністерством освіти⁵⁵.

Зауваживши певні недоліки у підготовчій роботі над проектом, автори меморандуму просили ЦК КП України вирішити низку питань методичного й організаційного характеру. Зокрема, пропонувалося відмовитися від первісного задуму подати інформацію про усі населені пункти УРСР – 34 572 (355 міст й 33 576 населених пунктів), оскільки це удвічі-утричі перевищувало б встановлений обсяг тому по кожній області. Пропонувалося дати нариси приблизно про 2 200 населених пунктів, в тому числі про 355 міст. Про решту населених пунктів мала бути вміщена лише стисла інформація. У доповідній висловлювалося побажання «покласти на Інститут історії Академії наук УРСР наукове та науково-методичне керівництво роботою над «Історією міст і сіл Української РСР» і підготовкою їх до видання», а на Головну редакцію «УРЕ» – видання усіх 26 томів проекту⁵⁶.

5 лютого 1964 р. Президія ЦК КП України заслухала питання про вищезгадану доповідну А. Д. Скаби, П. Т. Тронька й О. К. Касименка. Їхні пропозиції були схвалені, а доповідна розсилалася обкомам

⁵⁴ Там само, арк. 63.

⁵⁵ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 6, спр. 3692, арк. 155-156.

⁵⁶ Там само, арк. 158.

партії, керівництво яких зобов'язувалося «звернути особливу увагу на якість нарисів» відповідних томів проекту. Інститут історії АН УРСР і створений у вересні 1963 р. у його структурі відділ історії міст і сіл УРСР мали забезпечувати наукове й науково-методичне керівництво підготовкою томів. Відбулися зміни у складі Головної редколегії видання: «для посилення роботи» до неї вводилися додатково М. П. Бажан (заступник голови), І. К. Білодід, Ю. Ю. Кондуфор, С. М. Королівський, О. К. Кошик, І. Д. Назаренко, О. А. Парасунько, В. М. Терлецький, Ф. П. Шевченко. Натомість увільнялись з її складу: І. Л. Бутич, І. К. Головач, Ю. М. Захарук, Б. П. Ковалевський, А. Д. Кочубей, В. Є. Нижник та О. Т. Юрченко⁵⁷.

Ідеологічно-пропагандистські засади усього видання й репрезентації у ньому питань містознавства виразно декларовані у передмові Головної редакційної колегії, вміщеній у томі «Київ», де стверджувалося, що «видання відкривається томом «Київ», у якому висвітлюється історія міста-героя, столиці Радянської України, широко показано його розквіт»⁵⁸. Однак відкривав багатотомну серію все ж таки том, присвячений Харківській області – ближчий серцю голови Головної редколегії, уродженця Харківщини⁵⁹. У тій же передмові містився концентрований перелік ледь не усіх пропагандистських штампів, властивих радянській ідеології того часу. Так, Київська Русь звично виступала «спільною колискою трьох братніх народів»; стверджувалося, що «формування української народності у XIV–XV ст. і весь дальший її розвиток йшли у нерозривному зв'язку із зростанням наших міст і сіл»; а «міста України відіграли велику роль у боротьбі за збереження і розвиток української національної культури, яку намагалися знищити католицьке духовництво і польські феодала та всіляко обмежував і затискував російський царизм»; українські міста були «осередками згуртування прогресивних сил, вогнищами демократичної і пролетарської культури українського народу, що розвивалася в боротьбі проти самодержавства та реакційної поміщицько-буржуазної націоналістичної культури»; тощо⁶⁰. Не кажучи вже про те, що, мовляв, «з перемогою Великої Жовтневої соціалістичної революції почався новий період в розвитку міст і сіл – період їх бурхливого зростання і розквіту»⁶¹.

⁵⁷ Інститут історії України НАН України: Друге двадцятиріччя (1957–1977): Документи і матеріали. – К., 2007. – С. 175-176; ЦДАГО України, ф. 1, оп. 6, спр. 3648, арк. 12.

⁵⁸ Від Головної редакційної колегії «Історії міст і сіл Української РСР» // Історія міст і сіл Української РСР: В 26 т. – К., 1968. – Київ. – С. 12.

⁵⁹ Історія міст і сіл Української РСР: В 26 т. – К., 1967. – Харківська область.

⁶⁰ Від Головної редакційної колегії «Історії міст і сіл Української РСР» // Історія міст і сіл Української РСР: В 26 т. – Київ. – С. 5-6.

⁶¹ Там само. – С. 7.

Й насамкінець передмови від Головної редакційної колегії виставлявся ще один неприхований ідеологічний акцент/розрахунок цього видання: «В умовах, коли в світі відбувається гостра боротьба між двома непримиренними ідеологіями – комуністичною і буржуазною, – «Історія міст і сіл Української РСР» стане одним з важливих знарядь боротьби проти ідеологічних диверсій сучасної імперіалістичної пропаганди. Матеріал «Історії міст і сіл Української РСР» переконливо викриває мерзенну, контрреволюційну суть українського буржуазного націоналізму, є засобом у боротьбі проти всіляких спроб буржуазних фальсифікаторів, ревізіоністів спотворити нашу радянську дійсність, підірвати дружбу народів СРСР, братній союз країн соціалізму, міжнародну солідарність трудящих світу»⁶².

Значно стриманішою й лаконічнішою була передмова редколегії київського тому, хоча й вона у загальних рисах була написана у звичних радянських пропагандистських канонах. Повідомлялося завдання авторського колективу тому, укомплектованого професорсько-викладацьким складом кафедр історії СРСР Київського державного університету ім. Т. Г. Шевченка та науковими співробітниками академічних інститутів: «Столиця Радянської України – Київ – одне з найстародавніших міст нашої країни, має велику і славу історію. В даному томі автори прагнули розкрити історичні умови виникнення древнього Києва, показати джерела формування населення міста у різні історичні епохи, його соціально-економічний розвиток у період феодалізму і капіталізму, майнове і соціальне розшарування населення Києва, поглиблення класових суперечностей і розвиток класової боротьби [...]. Головну увагу приділено зростанню і бурхливому розвитку Києва у радянський період [...]»⁶³.

Втім, зміст тому, принаймні його «дорадянська» частина, дисонував з традиційною пропагандистською риторикою обох передмов. Так звані «феодально-капіталістичні» розділи київського тому, написані професорами КДУ М. І. Марченком⁶⁴ та Л. Г. Мельником⁶⁵, відповідали рівневі вузівсько-академічної історіографії того часу й найменше хибували на пропагандистські штампи.

⁶² Там само. – С. 12.

⁶³ Від Редакційної колегії тому // Історія міст і сіл Української РСР: В 26 т. – Київ. – С. 13-14.

⁶⁴ Див.: *Марченко М. І.* Стародавній Київ (до XIII ст.) // Історія міст і сіл Української РСР: В 26 т. – Київ. – С. 19-38; *Його ж.* Київ і його роль у житті України в XIV – першій половині XVII ст. // Там само. – С. 39-70.

⁶⁵ *Мельник Л. Г.* Київ у період визвольної війни 1648–1654 рр. та після возз'єднання України з Росією // Історія міст і сіл Української РСР: В 26 т. – Київ. – С. 57-70; *Його ж.* Київ у XVIII ст. // Там само. – С. 71-96.

Особливо варто відзначити розділи проф. М. І. Марченка, довоєнного завідувача відділу в академічному Інституті історії України, першого радянського ректора Львівського університету, політичного в'язня часів війни й латентно опозиційного до влади київського професора 50-х – початку 80-х років⁶⁶. На час розгортання роботи над «Історією міст і сіл Української РСР» Михайло Іванович вже був автором знакових монографій з вітчизняної історіографії та історії української культури⁶⁷. У його розділах київського тому наявні посилення не лише на радянську історіографічну класику й тогочасні дослідження українських істориків (І. Крип'якевича, Ф. П. Шевченка, М. Ю. Брайчевського, О. С. Компан), а й на праці В. Антоновича «Археологическая карта Киевской губернии» (М., 1895), М. Грушевського «Очерки истории Киевской земли от смерти Ярослава до конца XIV века» (К., 1891). Ілюстративний ряд його текстів представлений чималою кількістю фото київських церков і монастирів (значна частина яких була знищена радянським режимом у 1930-х рр.), зображенням відомої мозаїки «Дмитро Солунський» з Михайлівського Золотоверхого собору («евакуйованої» до Ермітажу) та ін.

Виявлений і частково опублікований останнім часом архівний матеріал, епістолярій учасників подій дозволяє до певної міри реконструювати різне ставлення до участі у проекті «Історії міст і сіл Української РСР» окремих відомих осіб, заангажованих у його виконання.

Так, скромний співробітник Інституту суспільних наук АН УРСР («скромний» з огляду на свій статус колишнього політв'язня /1949-1956/) – бібліограф Ярослав Дашкевич відразу став активним виконавцем проекту «Історії міст і сіл Української РСР», увійшовши до так званої словникової групи Інституту. У липні 1962 р. він з ентузіазмом висловив ідею надрукувати у вигляді пробного зошиту інформацію про два-три райони Львівщини, щоб прискорити справу видання (лист до І. Бутича від 14 липня 1962 р.). Але невдовзі (вже наприкінці року) цей науковий запал ученого вичерпується, поступаючись місцем песимізму й скептицизму щодо можливості вчасного виконання й на відповідному науковому рівні цього масштабного задуму. Тому ж І. Бутичу він повідомляє, що львівська обласна

⁶⁶ Докладніше про нього див., напр.: Рубльов О. С. Маловідомі сторінки біографії українського історика: [Михайло Марченко] // Український історичний журнал. – 1996. – № 1. – С. 106-118; *Його ж.* Тернистий шлях українського вченого-патріота: [М. І. Марченка] // Марченко М. Київська Русь у боротьбі з кочовиками до монгольської навали. – К., 2012. – С. 144-190.

⁶⁷ *Марченко М. І.* Українська історіографія (з давніх часів до середини XIX ст.). – К., 1959; *Його ж.* Історія української культури: З найдавніших часів до середини XVII ст. – К., 1961.

комісія все ще бездіяльна, стан проекту жалюгідний, хоча робота у Львові тривала вже майже чотири роки⁶⁸.

Специфічне сприйняття Я. Дашкевичем міського середовища Львова зафіксоване у листуванні історика з його уманською кореспонденткою Надією Віталіївною Суровцовою в останній рік «золотого хрущовського десятиліття» – час розгортання інтенсивної роботи над обласним томом «Історії міст і сіл Української РСР». Так, у листі до Умані від 27 вересня 1963 р. львів'янин зауважує: «Львівська осінь починає надходити – дощі, сонця мало. До осіннього краєвиду приєднуються черги за булочками, маслом і т. п., що особливо відбиваються на мойому кавалерському господарстві»⁶⁹. У листі від 8 листопада 1963 р. історик з сумом фіксує занепад й провінціалізацію культурного життя галицької столиці: «Львівські новини? Хоча Львів і нібито велике місто, але я в останні роки чимраз менше відчуваю його великоміський ритм. Велике місто – це, очевидно, якийсь певний рівень специфічної культури, що живе, розвивається, пульсує – а про культурний пульс сучасного Львова якось важко говорити. Час від часу якісь закордонні гастролери (набагато рідше, як 2-3 роки тому), зрідка якась нова художня виставка – нова за назвою, а не за своїм духом. Тому й виходить, що вечорами краще сидіти дома над книжкою»⁷⁰.

Я. Дашкевич серйозно підходив до праці у сфері історичної географії та краєзнавства, тому шукав у минулих десятиліттях/століттях попередників, які вирішували подібні наукові завдання. Тому у листуванні з І. Бутичем він з'ясовує у свого київського колеги (зокрема, лист Я. Дашкевича від 29 жовтня 1962 р.), чи вдалося виявити у столичних архівах матеріали Історико-географічної комісії ВУАН, що її очолював Олександр Грушевський і яка готувала «Історико-географічний словник України». 1963 р. львівський історик опублікував у редактованому І. Бутичем «Науково-інформаційному бюлетені Архівного управління УРСР» розвідку про історико-географічні дослідження Східної Галичини з кінця XVIII ст. до 70-х рр. XIX ст., орієнтуючись на практичну видавничу діяльність⁷¹.

⁶⁸ *Капраль М.* У майстерні історика: Ярослав Дашкевич як джерелознавець та дослідник спеціальних історичних дисциплін // Дашкевич Я. Майстерня історика: Джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни. – Львів, 2011. – С. 18.

⁶⁹ Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського, ф. 284, № 652, арк. 2 (далі – ІР НБУВ).

⁷⁰ ІР НБУВ, ф. 284, № 653, арк. 2.

⁷¹ *Дашкевич Я.* Східна Галичина в історико-географічних словниках кінця XVIII – 70-х рр. XIX ст. // Науково-інформаційний бюлетень Архівного управління УРСР. – К., 1963. – № 2. – С. 10-24.

Однаке джерелознавча й археографічна робота над «Історією міст і сіл» у масштабах всієї УРСР пішла зовсім іншим річищем – не науковим, а науково-популярним й, до того ж, ідеологічно-пропагандистським. Зауваживши цю небажану, на його думку, зміну курсу видання, Я. Дашкевич у своїй приватній кореспонденції пише про загрозу примітивізації цього проекту, який хочуть, мовляв, завершити за один рік. В Інституті суспільних наук відбувалося залучення людей «в наказному порядку» – й робилося це зі шкодою для якості праці, «з примітивно-агітаційних позицій» – зауважував Я. Дашкевич у листі до І. Бутича від 8 січня 1964 р. Вже у наступному листі до свого київського кореспондента (8 лютого 1964 р.) львівський історик зазначає неймовірний поспіх у роботі над Словником Львівського тому «Історії міст і сіл», рукопис якого слід було здати до 1 квітня⁷². У листі Я. Дашкевича до Н. В. Суровцової в Умань від 17 червня 1964 р. такі ж самі настрої: «На роботі – невідкладна кампанійщина з такою собі «Історією міст і сіл» (мабуть, і до Умані вона дібралася), що забирає багато часу – та не дозволяє іти на відпустку»⁷³. Із звільненням Я. Дашкевича з Інституту суспільних наук у квітні 1966 р. він вимушено дистанціюється від участі у підготовці обласного тому «Історії міст і сіл Української РСР».

Втім, низький фаховий рівень колективу редакторів та упорядників львівського тому був настільки очевидний навіть для самих партійних керівників (обласну редколегію очолював одіозний В. Ю. Маланчук), що не без їхньої участі на завершальному етапі підготовки обласного тому до роботи над ним знову був залучений Я. Дашкевич, який 27 січня 1968 р. повідомляв І. Бутичу: «Поки що обком (так!) залучив мене до остаточного вичитування «Історії міст і сіл» – і я визбирую в ній анекдоти, з яких можна скласти чималий збірник»⁷⁴.

Уже після публікації обласного тому «Історії міст і сіл»⁷⁵, що його редактори у прикінцевій подяці численному колективу авторів, консультантів та упорядників (перераховувалися 282 особи)⁷⁶

⁷² Капраль М. У майстерні історика: Ярослав Дашкевич як джерелознавець та дослідник спеціальних історичних дисциплін. – С. 19.

⁷³ ІР НБУВ, ф. 284, № 658, арк. 1.

⁷⁴ Цит. за: Капраль М. У майстерні історика: Ярослав Дашкевич як джерелознавець та дослідник спеціальних історичних дисциплін. – С. 19.

⁷⁵ Історія міст і сіл Української РСР: В 26 т. – К., 1968. – Львівська область.

⁷⁶ Там само. – С. 974-976.

Від Інституту суспільних наук, тоді вилученому з АН УРСР й підпорядкованому Львівському державному університету ім. Івана Франка (1963–1969), згадувалися як активні учасники підготовки обласного тому лише історики С. Т. Білецький та В. П. Огоновський, археолог І. К. Свешніков, які, крім написання текстів, здійснювали значну рецензійну й науково-допоміжну роботу.

жодним чином не згадали багаторічної праці Я. Дашкевича над томом⁷⁷, львівський історик піддав нищівній критиці концепцію усього багатотомного видання. У листі до І. Бутича від 22 квітня 1969 р. він зауважував, що «Історія міст і сіл», на його думку, хибує на три засадничі речі: по-перше, неправильну структуру – замість наукової – науково-популярна; по-друге, неправильний підбір авторів; по-третє, неправильний підбір редакторів з видавництва «Української Радянської Енциклопедії», які не знають місцевої історії⁷⁸.

Втім, єдина авторська (у співавторстві – М. Я. Андросуку належала частина тексту про радянський період) стаття Я. Дашкевича у львівському томі – «Одесько» написана ним на високому науковому рівні з використанням джерел латиною, німецькою, польською та французькою мовами⁷⁹. З незалежних від Ярослава Романовича причин значно вагомішим виявився вклад у це видання його колег по Інституту суспільних наук – С. Т. Білецького, Я. Д. Ісаєвича, В. П. Огоновського, Ю. Ю. Сливки та Ф. І. Стеблій, кожен з яких був ученим високої кваліфікації⁸⁰.

Юрію Юрійовичу Сливці у львівському томі «Історії міст і сіл Української РСР» належать дві статті – «Золочів» та «Нестеров»⁸¹. Особливо складно було автору з написанням останньої – новітній (з 1951 р.) радянський псевдонім «Нестеров» ніяк не ув'язувався з містом, перша писемна згадка про яке датована 1368 р. От і доводилося Юрію Юрійовичу на одній сторінці стверджувати: «Жовква була

⁷⁷ Втім, у редакційній передмові до видання наголошувалося, хоча й занадто узагальнено (занадто, оскільки навіть не згадувалося прізвище уже покійного акад. І. Крип'якевича – ледь не головного ініціатора багатотомника): «Основну роботу по написанню тому здійснив Інститут суспільних наук Львівського державного університету ім. І. Франка» (Від Редакційної колегії тому // Історія міст і сіл Української РСР: В 26 т. – Львівська область. – С. 6).

⁷⁸ *Капраль М.* У майстерні історика: Ярослав Дашкевич як джерелознавець та дослідник спеціальних історичних дисциплін. – С. 19.

⁷⁹ *Андросук М. Я. Одесько:* [селище міського типу Буського району] / М. Я. Андросук, Я. Р. Дашкевич // Історія міст і сіл Української РСР: В 26 т. – Львівська область. – С. 193-202.

⁸⁰ Див., напр.: *Івасюта М. К.* З досвіду написання історії міст і сіл Львівської області / М. К. Івасюта, П. І. Пастер, Ю. Ю. Сливка // Український історичний журнал. – 1973. – № 12. – С. 79-84; *Стеблій Ф.* З досвіду роботи над виданням «Історії міст і сіл України» / Ф. Стеблій, Ю. Сливка // Книга міст Галичини: Міждисциплінарні дослідження у містознавстві. – Львів, 1999. – С. 16-18.

⁸¹ Див.: *Сливка Ю. Ю.* Золочів: [місто районного підпорядкування, центр Золочівського району] // Історія міст і сіл Української РСР: В 26 т. – Львівська область. – С. 365-384; Його ж. Нестеров (до 1951 р. Жовква) // Там само. – С. 498-508.

значним торговим центром»⁸². А на іншій, подавши сучасну назву, доносити до читача інформацію, що з Жовквою пов'язані сторінки біографії його учителя: «Нестеров – це також місто давніх культурних традицій [...]. Протягом 1842–1845 рр. у місті проживав вірменський історик Садок Баронч, автор праці «Пам'ятки міста Жовкви». В 1929–1934 рр. тут працював відомий радянський історик академік АН УРСР І. П. Крип'якевич. В ці роки він написав кілька праць з історії Жовкви»⁸³.

Я. Дашкевич з плином часу дедалі більше бажав дистанціюватися від «Історії міст і сіл Української РСР» й власної невдалої, на його думку, участі у цьому «невдалому» проекті. Так, наприклад, згадуючи 1990 р. світлу постать акад. І. Крип'якевича, авторитетний на той час львівський історик написав: «Він [І. Крип'якевич] знав, що і як треба було робити – і не його вина, що наукові проекти часто перетворювали на карикатури. Так, задум «Історико-географічного словника України» реалізували у помпезно-парадній «Історії міст і сіл Української РСР»; «Історичний атлас України» – в деформованому конформізмом «Историческом атласе Украинской ССР». А історичну бібліографію України, за опрацювання якої він виступав не раз, таки й не зрушили з місця»⁸⁴ (виділення наше. – О. Ч.).

Ярослав Романович надалі прямував в історичній науці власним шляхом, переважно оминаючи проторене річище офіційної історіографії. У сфері його наукових зацікавлень були й різноманітні проблеми містознавства й історичної урбаністики⁸⁵. Так, 1987 р. він увів у науковий обіг й чітко окреслив межі поняття «соціотопографія» – як дослідження урбанізаційних процесів з точки зору взаємозв'язків між соціальною структурою населення та місцем його проживання⁸⁶.

⁸² Сливка Ю. Ю. Нестеров (до 1951 р. Жовква). – С. 499.

⁸³ Там само. – С. 508.

⁸⁴ Дашкевич Я. Іван Крип'якевич – історик України // Дашкевич Я. Постаті: Нариси про діячів історії, політики, культури. – 2-ге вид. – Львів, 2007. – С. 481.

⁸⁵ Див., напр.: Дашкевич Я. Види міст України XVI – першої половини XVIII ст. як історико-краєзнавче джерело // Дашкевич Я. Майстерня історика: Джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни. – С. 386-387; Його ж. Виникнення міст в Україні: міфи та реальність // Дашкевич Я. «... Учи неложними устами сказати правду»: Історична есеїстика (1989–2008). – К., 2011. – С. 70-78 та ін.

⁸⁶ Верменич Я. В. Історична урбаністика в Україні: теорія містознавства і методика літочислення. – К., 2011. – С. 35; Дашкевич Я. Р. Социотопография городов как направление историко-краеведческих исследований // Первая Всесоюзная научная конференция по историческому краеведению, Полтава, октябрь 1987 г.: Тезисы докладов и сообщений. – К., 1987. – С. 71-72 (передруковано у виданні: Дашкевич Я. Майстерня історика: Джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни. – С. 446-447).

Постійний кореспондент Я. Дашкевича, І. Бутич не з своєї волі змушений був 1971 р. піти з архівної системи й 1971–1991 рр. працював старшим науковим редактором у редакції історії міст і сіл УРСР «Української Радянської Енциклопедії» (з 1991 р. – провідний науковий співробітник Інституту української археографії АН України /нині – Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України/)⁸⁷. Відтоді Іван Лукич, один з головних ініціаторів підготовки вітчизняного «Історико-географічного словника» й багатотомної «Історії міст і сіл Української РСР», упродовж понад десятиліття докладав титанічних зусиль до виконання цього, за словами І. Гирича, «непідйомного, здавалося, великого проекту»: «Окремі томи від початку до кінця редагував Іван Лукич. Крім редактури, велося колосальне листування і зустрічі як з професійними істориками, так і з аматорами-краєзнавцями. В результаті, попри неохвальне ставлення влади до історії до 1917 року, було зібрано величезний матеріал до історії населених пунктів України за багато століть. Україна отримала багатотомник, аналогів якого не мала жодна республіка Радянського Союзу. Сьогодні ми можемо критикувати її за односторонність і численні лакуни, але І. Бутич зробив усе можливе, щоб такої односторонності і пропусків було якомога менше»⁸⁸. Зауважимо, що Іван Лукич також був відповідальним редактором узагальнюючої праці керівника Головної редколегії П. Т. Тронька, в якій підсумовувався досвід роботи над цим масштабним проектом⁸⁹.

Багатотомний проект «Історії міст і сіл Української РСР», попри свій «помпезно-парадний» характер (Я. Дашкевич) й виразне пропаган-

⁸⁷ *Исаевич Я. Д.* Бутич Іван Лукич // Енциклопедія історії України: В 5 т. – К., 2003. – Т. 1: А–В. – С. 416.

Утім, нове місце праці обмежувало видавничу ініціативу І. Бутича – він уже був позбавлений можливості ухвалювати важливі видавничі рішення. В одному з листів до Я. Дашкевича на початку 1980-х рр. Іван Лукич, вірогідно, скаржився на прикрі життєві обставини й зневіру. У відповідь львівський опальний історик, що втратив роботу 1980 р., висловив співчуття й поділився власними проблемами (лист від 3 липня 1981 р.): «Турбують мене Ваші настрої та стан здоров'я. Я добре розумію джерела – те, що їх, як шкода, усунути неможливо. Ми вже так довго чекаємо, а історичної науки на Україні, по суті, немає. Сумно. Я працюю на південних, східних чи північних, або й ще дальших сусідів, друкуюся всілякими мовами – лише не рідною. Боляче» (Цит. за: *Капраль М.* У майстерні історика: Ярослав Дашкевич як джерелознавець та дослідник спеціальних історичних дисциплін. – С. 19).

⁸⁸ *Гирич І.* Іван Бутич – патріарх архівної справи // Архіви України. – 2009. – № 6. – С. 278.

⁸⁹ Див.: *Тронько П. Т.* Летопись дружбы и братства: Из опыта создания «Истории городов и сел Украинской ССР» в 26 т. – К., 1981.

дистське замовлення влади, був вигідний не лише для радянського режиму. Він уперше в історії української науки і культури привернув увагу широких верств населення до регіонально-історичної проблематики, залучивши до написання текстів нарисів людей різних професій, а також розкривши маловідомі сторінки історії українських населених пунктів. Енциклопедичну сутність проекту підсилював той фактор, що, окрім історії, статті подавали інформацію щодо соціально-економічного й культурно-освітнього стану населених пунктів УРСР, почасти – демографічну динаміку й навіть статистику втрат у роки Другої світової війни. У проекті загалом було опубліковано 1 341 статтю про міста, селища міського типу та села з давньою історією й значущі у господарському та культурному плані; 475 коротких характеристик районів; 8 319 довідок про центри селищних та сільських рад.

Зрозуміло, що багатотомнику не бракувало й недоліків. Йдеться насамперед про надмірну заідеологізованість матеріалу, особливо у його радянській частині. Саме ідеологічний підхід й пов'язана з ним система історіографічних заборон на висвітлення «невигідних тем», завадив розкриттю низки важливих для історії України питань, в тому числі її регіональної історії. Йдеться про добу Української революції 1917–1921 рр., Голодомор 1932–1933 рр., часи Великого Терору 1937–1938 рр. та ін. Суттєвим недоліком, також ідеологічно умотивованим, була непропорційність матеріалу – з виразним домінуванням висвітлення радянських часів та їхніх «досягнень». Наявні у проекті й інші хиби, зумовлені як об'єктивними чинниками – відсутністю чи закритістю історичних, передусім архівних, джерел; так і суб'єктивними, обумовленими особистими інтересами та рівнем підготовки авторів статей, насамперед з історії сіл.

У багатотомнику були до певної міри «канонізовані» дати заснування українських міст, покладені в основу затвердженого 2001 р. Кабінетом Міністрів України списку вітчизняних історичних населених місць, який складали фахівці Науково-дослідного інституту теорії та історії архітектури. Сьогодні, з урахуванням новітніх даних, виникають поважні сумніви щодо остаточної усталеності цих дат⁹⁰.

Попри окреслені недоліки, «Історія міст і сіл Української РСР» зберігає й до сьогодні своє енциклопедичне значення, залишаючись унікальним джерелом знань з низки тем, особливо щодо історії регіонів та їхніх населених пунктів.

Безперечно, усвідомлюючи як недоліки багатотомної «Історії міст і сіл Української РСР», так і велетенський масив джерельної й

⁹⁰ Верменич Я. В. Історична урбаністика в Україні: теорія містознавства і методика літочислення. – С. 11.

історіографічної інформації, який був уведений до наукового обігу з кінця 1980-х років й особливо після відновлення державної незалежності України, зокрема й щодо специфічної радянської особливості міської історії 1930-х років – локалізації розташування в'язниць й місць масових страт громадян – жертв політичного терору, колишній голова Головної редколегії акад. П. Т. Тронько упродовж останніх років свого життя докладав титанічних зусиль щодо перевидання у новому форматі, з урахуванням новітньої інформації, багатотомної «Історії міст і сіл України». Очевидно, що реалізація цієї ініціативи – справа майбутнього.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

Архипова Світлана (Київ) – аспірант відділу історичної регіоналістики Інституту історії України НАН України

Вербиленко Галина (Київ) – молодший науковий співробітник відділу історичної регіоналістики Інституту історії України НАН України

Верменич Ярослава (Київ) – д.і.н., професор, завідувача відділом історичної регіоналістики Інституту історії України НАН України

Водотика Сергій (Херсон) – д.і.н., професор кафедри історії України та методики викладання Херсонського державного університету

Водотика Тетяна (Київ) – к.і.н., науковий співробітник відділу історичної регіоналістики Інституту історії України НАН України

Горбуров Кирило (Київ) – к.і.н., докторант відділу з розробки архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ Головної редколегії науково-документальної серії книг "Реабілітовані історією"

Грищенко Юлія (Київ) – аспірант відділу історії України 20–30-х рр. XX ст. Інституту історії України НАН України

Донік Олександр (Київ) – к.і.н., старший науковий співробітник відділу історії України XIX – початку XX ст. Інституту історії України НАН України

Кульчицький Станіслав (Київ) – д.і.н., професор, головний науковий співробітник відділу історії України 20–30-х рр. XX ст. Інституту історії України НАН України

Литвин Володимир (Київ) – академік НАН України, Народний депутат України

Нагорна Лариса (Київ) – д.і.н., професор

Павлов Олександр (Одеса) – д.екон.н., професор, завідувач кафедри економіки промисловості Одеської національної академії харчових технологій

Поджур Роман (Київ) – к.і.н., старший науковий співробітник відділу історичної регіоналістики Інституту історії України НАН України

Прищепя Олена (Рівне) – к.і.н., доцент кафедри історії України Рівненського державного гуманітарного університету

Смолій Валерій (Київ) – академік НАН України, директор Інституту історії України НАН України

Черняхівська Олена (Київ) – науковий співробітник Національного Києво-Печерського історико-культурного заповідника

Щодра Ольга (Львів) – к.і.н., завідувача кафедрою давньої історії України та архівознавства Львівського національного університету імені Івана Франка

Якубова Лариса (Київ) – д.і.н., завідувача відділом історії України 20–30-х рр. XX ст. Інституту історії України НАН України

АНОТАЦІЇ / SUMMARIES

REGIONAL HISTORY OF UKRAINE COLLECTION OF SCIENTIFIC ARTICLES

Issue 9

1. Network Models in Regional History: Search for New Science Language

15

ВЕРМЕНИЧ Я. Концептуалізація теорії й історії погранич у сучасних наукових дискурсах. Висвітлюючи гостру проблему кордонів і погранич у сучасних наукових і політичних дискурсах, автор висловлює своє бачення шляхів оновлення наукової мови за умов світової "неотурбулентності", активізації сепаратистських проявів, поширення настроїв агресивності із застосуванням насильства. Особливий акцент зроблено на необхідності нової "філософії кордону" і перегляду основ концепцій центр-периферійних відносин.

Ключові слова: кордони, пограниччя, фронтир, культурний регіоналізм, тезаурус.

ВЕРМЕНИЧ Я. Концептуализация теории и истории пограничья в современных научных дискурсах. Анализируя остроту проблем границ и пограничья в современных научных и политических дискурсах, автор предлагает свое видение путей обновления научного языка в условиях мировой "неотурбулентности", активизации сепаратистских проявлений, распространения настроений агрессивности с применением насилия. Особый акцент сделан на необходимости новой "философии границы" и пересмотра основ концепции центр-периферийных отношений.

Ключевые слова: граница, пограничье, фронтир, культурный регионализм, тезаурус.

VERMENYCH YA. The Conceptualization of the Theory and History of the Borderland in Modern Scientific Discourse. After analyzing the severity of the problems of borders and borderlands in modern scientific and

political discourse, the author offers her vision of ways to update the scientific language in the context of modern problems (separatist movements, aggressions and local wars). Author points out the need for new "borderland philosophy" and the revision of the concept of center-periphery relations.

Key words: border, borderland, frontier, cultural regionalism, thesaurus.

43

ЛИТВИН В. Територіальна організація українського соціуму і проблема кордонів. У статті, присвяченій проблемам територіального облаштування українського соціуму і оптимізації "кордонної стратегії", автор репрезентує власне бачення децентралізації як найбільш прийнятної моделі демократизації управлінської системи. У фокусі уваги – перекося і деформації, що виникли як внаслідок тривалої бездержавності й розчленованості українських земель, так і в результаті суб'єктивних прорахунків центральної та місцевих владних структур.

Ключові слова: територіальна організація, децентралізація, адміністративно-територіальний устрій, кордони.

ЛИТВИН В. Территориальная организация украинского социума и проблема границ. В статье, посвященной проблемам территориального обустройства украинского социума и оптимизации "пограничной стратегии", автор представляет собственное видение децентрализации как наиболее приемлемой модели демократизации управленческой системы. В фокусе внимания – перекося и деформации, возникшие как вследствие длительной безгосударственности и расчленения украинских земель, так и в результате субъективных просчетов центральных и местных властных структур.

Ключевые слова: территориальная организация, децентрализация, административно-территориальное устройство, границы.

LYTVYN V. Territorial organization of Ukrainian Society and the Problem of the Borders. The article is devoted to the problems of territorial organization of Ukrainian society and optimization of "borderland strategy". The author proposes his own view on decentralization as the most compatible model of democratization of state management system. The main attention is paid to the deformations which are the result of long non-state period of Ukrainian history as well as the subjective mistakes of central and local authorities.

Key words: territorial organization, decentralization, administrative-territorial division, borders.

53

НАГОРНА Л. Поняття й метафори у територіальному аналізі: проблеми адекватності тлумачень. У статті порушена проблема розмивання дистанції між поняттями й метафорами, яке тягне за собою переважання експресивності над інформативністю, смисло-

вої невизначеності над конкретикою соціального аналізу. Особлива увага звертається на необхідність розмежування понять і метафор в регіональній аналітиці, зосередженій на аналізі джерел підвищеної конфліктності в українському соціумі.

Ключові слова: *регіональна ідентичність, регіональна аналітика, поняття, метафори, дискурс.*

НАГОРНАЯ Л. Понятия и метафоры в территориальном анализе: проблемы адекватности толкований. В статье рассматривается проблема размывания дистанции между понятиями и метафорами, влекущая за собой преобладание экспрессивности над информативностью, смысловой неопределенности над конкретикой социального анализа. Особое внимание обращено на необходимость размежевания понятий и метафор в региональной аналитике, сфокусированной вокруг анализа истоков повышенной конфликтности в украинском социуме.

Ключевые слова: *региональная идентичность, региональная аналитика, понятия, метафоры, дискурс.*

NAHORNA L. Definitions and Metaphors in Territorial Analysis: Problems of the adequacy of interpretation. The problem of erosion of the distance between concepts and metaphors, which entails the predominance of expressive informative, semantic uncertainty over the specifics of social analysis is being analyzed. Special attention is paid to the need for demarcation of concepts and metaphors in regional analysis, which deal with the sources of increased conflict potential of Ukrainian society.

Key words: *regional identity, regional analytics, definitions, metaphors, discourse.*

69

ПАВЛОВ О. Предметне поле сільської історії як складової руралістики. В статті обґрунтовано теоретичні та методологічні засади руралістики як міждисциплінарної наукової галузі. Визначено сільський простір як об'єкт історії, окреслено предметне поле сільської історії та з'ясовано її місце в системі історичних наук.

Ключові слова: *предметне поле сільської історії, руралістика, сільська історія, сільський простір, сільські території.*

ПАВЛОВ А. Предметное поле сельской истории как составляющей руралистики. В статье обоснованы теоретические и методологические основы руралистики как междисциплинарной научной отрасли. Определено сельское пространство как объект истории, обозначено предметное поле сельской истории и выяснено ее место в системе исторических наук.

Ключевые слова: *предметное поле сельской истории, руралистика, сельская история, сельское пространство, сельские территории.*

PAVLOV A. **The subject's field of rural history as a part of the rural ruralistika.** In the article the theoretical and methodological foundations of ruralistika as an interdisciplinary scientific branch were grounded. The rural space as an object of history was defined, a substantive field of rural history was indicated and its place was found in the historical sciences.

Key words: *the object's field of rural history, ruralistika, rural history, rural space, rural territories.*

2. Territories and Borderlands: The Modification of Borderlands Ambivalence

89

ВОДОТИКА С. **Регіональна історія у геополітичному вимірі: на прикладі Південної України.** Автор намагався показати необхідність врахування геополітичної складової при розгляді практично всіх значущих проблем регіональної історії – економічних, соціальних, етноконфесійних і т. п. на прикладі історичного розвитку Південної України.

Ключові слова: *Південна Україна, геополітика, регіональна історія.*

ВОДОТЫКА С. **Региональная история в геополитическом измерении: на примере Южной Украины.** Автор пытался показать необходимость учета геополитической составляющей при рассмотрении практически всех значимых проблем региональной истории – экономических, социальных, этноконфессиональных и т.п. на примере исторического развития Южной Украины.

Ключевые слова: *Южная Украина, геополитика, региональная история.*

VODOTYKA S. **Regional history in the geopolitical dimension: an example of South Ukraine.** The author tried to show the need to consider the geopolitical component in researchers, devoted to almost all important issues of regional history – economic, social, ethnic, and so on using progress of the South Ukraine as an example.

Key words: *Southern Ukraine, geopolitics, regional history.*

99

ПОДКУРР. **Прикордоння радянської України у військовій доктрині СРСР 1920–1930-х рр.** Досліджуються окремі аспекти реалізації радянської військової доктрини на українському прикордонні впродовж 1920–1930-х рр. Акцентується увага на теорії "малої війни", розбудові укріплених районів, депортації з прикордонних регіонів "політично неблагонадійного" населення.

Ключові слова: *прикордоння, теорія "малої війни", укріплений район, депортація.*

ПОДКУРР. Пограничье советской Украины в военной доктрине СССР 1920–1930-х гг. Исследуются отдельные аспекты реализации советской военной доктрины на украинском пограничье в 1920–1930-х гг. Акцентируется внимание на теории "малой войны", строительстве укрепленных районов, депортации из приграничных регионов "политически неблагонадежного" населения.

Ключевые слова: пограничье, теория "малой войны", укрепленный район, депортация.

PODKUR R. Borderlands of Soviet Ukraine in USSR Military Doctrine in 1920–1930th. Some aspects of the realization of Soviet military doctrine on the Ukrainian borderlands in 1920–1930th are studied. The attention is focused on the theory of "small war", the construction of fortified areas, deportations of "politically unreliable" population from the border regions.

Key words: borderlands, the theory of "small war", a fortified area, deportation.

119

ГОРБУРОВ К. З історії українсько-польського прикордоння міжвоєнної доби ХХ ст.: Мархлевський польський національний район УСРР 1925–1935 рр. У статті йдеться про призабуту сторінку з історії українсько-польського прикордоння міжвоєнної доби ХХ ст. – причини створення, історію функціонування й мотиви владної ліквідації Мархлевського польського національного району УСРР 1925–1935 рр.

Ключові слова: Мархлевський польський національний район УСРР, політика коренізації, польська національна меншина, депортації, репресії.

ГОРБУРОВ К. Из истории украинско-польского пограничья межвоенного периода: Мархлевский польский национальный район УСРР 1925–1935 гг. В статье идет речь о слабо освещенной странице истории украинско-польского пограничья межвоенного периода ХХ в. – причинах создания, истории функционирования и мотивах ликвидации Мархлевского польского национального района УСРР 1925–1935 гг.

Ключевые слова: Мархлевский польский национальный район УСРР, политика коренизации, польское национальное меньшинство, депортации, репрессии.

GORBUROV K. From the history of Ukrainian-Polish frontier in the interbellum period of the XX century: Marchlewski Polish National District of the Ukrainian Socialist Soviet Republic in 1925–1935. The article deals with partially forgotten chapter in history of Ukrainian-Polish frontier in the interbellum period of the XX century – the reasons to create it, the history of its functioning and the motives that pushed

authorities to disband Marchlewski Polish National District of the Ukrainian Socialist Soviet Republic in 1925–1935.

Key words: *Marchlewski Polish National District, policy of korenization, Polish national minority, deportation, repression.*

141

ГРИЩЕНКО Ю. Інституалізація національної політики більшовиків та формування її болгарського напрямку в УСРР. У статті аналізуються основні напрямки національної політики більшовиків та їх реалізація в середовищі українських болгар.

Ключові слова: *болгарська національна меншина, національна політика, болгарська секція ЦКНМ при ВУЦВК, центральне болгарське бюро, болгарські національні райони.*

ГРИЩЕНКО Ю. Институализация национальной политики большевиков и формирование ее болгарского направления в УССР. В статье анализируются основные направления национальной политики большевиков и ее реализация в среде украинских болгар.

Ключевые слова: *болгарское национальное меньшинство, национальная политика, болгарская секция ЦКНМ при ВУЦИК, центральное болгарское бюро, болгарские национальные районы.*

GRISHCENKO Y. Institutionalization of the national policy of the Bolsheviks and the formation of its Bulgarian trends in the Ukrainian SSR. The article analyzes the main directions of the national policy of the Bolsheviks and its implementation among the Ukrainian Bulgarians.

Key words: *Bulgarian national minority, national policy, the Bulgarian section CCFM at UCEC, central Bulgarian Office, Bulgarian national areas.*

3. Historical Geography

159

ЩОДРА О. Історична географія: формування предметного простору і структури дисципліни. У статті розглядаються основні етапи становлення історичної географії як окремої дисципліни, формування історичного й географічного напрямів її розвитку, еволюція поглядів на предмет і структуру історико-географічних студій. Задля цього проаналізовано основні концепції західноєвропейських та російських учених XVIII–XX ст. (Карл Ріттер, Альфред Геттнер, Александр фон Гумбольдт, Василь Татіщев, Леонід Майков), які відіграли ключову роль у розробці методології історико-географічних досліджень. Окремий наголос зроблено на становленні історичної географії на українських землях, пов'язаному з іменами Степана Рудницького та Володимира Кубійовича.

Ключові слова: *історична географія, культурний ландшафт, історико-географічне середовище, історичне ландшафтознавство.*

ЩОДРА О. Историческая география: формирование предметного пространства и структуры дисциплины. В статье рассматриваются основные этапы становления исторической географии как специальной дисциплины, формирование исторического и географического направлений ее развития, эволюция взглядов на предмет и структуру историко-географических студий. С этой целью проанализированы основные концепции западноевропейских и российских ученых XVIII–XX вв. (Карл Риттер, Альфред Геттнер, Александр фон Гумбольдт, Василий Татищев, Леонид Майков), сыгравших ключевую роль в разработке методологии историко-географических исследований. Отдельный акцент сделан на становлении исторической географии на украинских землях, связанном с именами Степана Рудницкого и Владимира Кубийовича.

Ключевые слова: историческая география, культурный ландшафт, историко-географическая среда, историческое ландшафтоведение.

SHCHODRA O. Historical geography: The Establishing of Subject Field and Structure. The article examines the main stages of the historical geography as a special discipline, the formation of the historical and geographical trends of its development, the evolution of views on the subject and structure of historical and geographical studies. For this analysis the basic concepts of Western and Russian scholars of the 18–20th centuries (Karl Ritter, Alfred Hettner, Alexander von Humboldt, Vasily Tatischev, Leonid Majkov) who contributed to develop a methodology for historical and geographical research. A special emphasis is placed on the development of historical geography in the Ukrainian lands associated with the names of Stepan Rudnytskyi and Volodymyr Kubiyovych.

Key words: historical geography, cultural landscape, historical and geographical environment, historical landscape studies.

175

ВЕРБИЛЕНКО Г. Передумови становлення історико-географічних досліджень в Україні. У статті висвітлюються проблеми становлення історичної географії, насамперед створення її описово-інформаційної бази, упродовж другої половини XIX – початку XX ст. Увага автора акцентується на простеженні підходів географічних та історичних товариств Наддніпрянської України щодо зближення методів гуманітарних та природничих наук у процесі дослідження окремих місцевостей та регіональної специфіки.

Ключові слова: історична географія, історико-географічні дослідження, наукові товариства, регіональна специфіка України.

ВЕРБИЛЕНКО Г. Предпосылки становления историко-географических исследований в Украине. В статье освещаются проблемы становления исторической географии, формирования ее описательно-

информационной базы во второй половине XIX – начале XX вв. Внимание автора акцентируется на прослеживании подходов географических и исторических обществ Надднепрянской Украины относительно сближения методов гуманитарных наук и наук о природе в процессе исследования отдельных местностей и региональной специфики.

Ключевые слова: историческая география, историко-географические исследования, научные общества, региональная специфика Украины.

VERBYLENKO H. The Background of the Studies in the Field of Historical Geography in Ukraine. The article highlights the problems of establishing the Historical Geography and its source basis during second half of 19 – early 20th centuries. The author concentrates on the tracking approaches of geographical and historical societies of Dnieper Ukraine concerning the convergence of methods of the humanities and the sciences of nature in the process of investigation of regional particularities.

Key words: historical geography, historical and geographical studies, scientific societies, regional specificity of Ukraine.

183

АРХИПОВА С. Динаміка розширення меж м. Києва в XX ст.: історико-географічний аспект У статті простежується динаміка розширення меж м. Києва, починаючи з кінця XIX ст. і до наших днів. У центрі уваги автора – численні нестыковки у датах, спричинені неодноразовим поверненням міських властей до розгляду, здавалося б, уже вирішених питань.

Ключові слова: територія, місто, межі м. Києва, районування, історичні місцевості, агломерація.

АРХИПОВА С. Динамика расширения границ г. Киева в XX в.: историко-географический аспект. В статье исследуется динамика расширения границ г. Киева, начиная с конца XIX в. и до наших дней. В центре внимания автора – многочисленные нестыковки в датах, обусловленные неоднократным возвращением городских властей к рассмотрению, казалось бы, уже решенных вопросов.

Ключевые слова: территория, город, границы г. Киева, районирование, исторические местности, агломерация.

ARHYPOVA S. The Dynamics of Expanding the Boundaries of Kyiv in 20th century: historical and geographical aspects. The paper investigates the dynamics of expanding the boundaries of Kyiv since the late nineteenth century to the present day. The author focuses on the numerous inconsistencies in the dates due to the constant return of the city authorities for consideration of it seemed to have been resolved issues.

Key words: territory, city, Kyiv borders, zoning, historical places, agglomeration.

4. History of the Regions of Ukraine: Donbass

201

ДОНІК О. Індустріальне освоєння Донбасу у XIX – на початку XX ст. У статті висвітлюються найважливіші напрями індустріального освоєння Донбасу в XIX – на початку XX ст., які спричинили набуття ним статусу головного промислового регіону в межах українських територій.

Ключові слова: промисловий переворот, залізничне будівництво, вугільна промисловість, урбанізація.

ДОНИК А. Индустриальное освоение Донбасса в XIX – начале XX в. В статье освещаются основные направления индустриального освоения Донбасса в XIX – начале XX в., способствовавшие приобретению им статуса главного промышленного региона в составе украинских территорий.

Ключевые слова: промышленный переворот, железнодорожное строительство, угольная промышленность, урбанизация.

DONIK A. Donbass Industrial Reclaiming in the XIX - early XX century. The article highlights the most important trends in the industrial development of Donbass during XIX - early XX century, that led to the gaining the status of the main industrial region within the Ukrainian territory.

Key words: industrial revolution, railway construction, coal industry, urbanization.

215

КУЛЬЧИЦЬКИЙ С. Структура донецької промисловості у 1926-1938 рр. Стаття присвячена осмисленню процесу розвитку промисловості і робітничого класу Донбасу в роки радянської індустріалізації. У центрі уваги автора структурні зміни у промисловості Донбасу, а також парадокси радянської модернізації.

Ключові слова: промисловість, робітничий клас, індустріалізація, модернізація.

КУЛЬЧИЦКИЙ С. Структура донецкой промышленности в 1926-1938 гг. Статья посвящена осмыслению процесса развития промышленности и рабочего класса Донбасса в годы советской индустриализации. В центре внимания автора структурные изменения в промышленности Донбасса, а также парадоксы советской модернизации.

Ключевые слова: промышленность, рабочий класс, индустриализация, модернизация.

KULCHYTSKYI S. The Structure of Donbass Industry in 1926-1938. The paper is an attempt to rethink the process of industrial development

and establishing the working class in Donbass during Soviet industrialization. The author focuses on structural changes in the Donbass industry and on the paradoxes of Soviet modernization.

Key words: industries, working class, industrialization, modernization.

229

ЯКУБОВА Л. Етнонаціональна специфіка Донбасу. У статті простежується історія становлення етнонаціонального складу українського Донбасу в контексті колонізації краю та участі окремих етнічних груп у його господарському освоєнні. Акцент зроблено на висвітленні контроверсійних процесів етнокультурної взаємодії та стратегіях етнокультурного виживання.

Ключові слова: колонізація, етнічна структура, етнокультурні процеси, регіональна ідентичність.

ЯКУБОВА Л. Этнонациональная специфика Донбасса. В статье исследуется история становления этнонационального состава украинского Донбасса в контексте колонизации края и участия отдельных этнических групп в его хозяйственном освоении. Акцент делается на изучении контраверсионных процессов этнокультурного взаимодействия и стратегий этнокультурного выживания.

Ключевые слова: колонизация, этническая структура, этнокультурные процессы, региональная идентичность.

YAKUBOVA L. Ethno-national Peculiarity of Donbass. The history of the formation of ethno-national composition of the Ukrainian Donbass in the context of the colonization of the region and the participation of certain ethnic groups in its economic development is being examined. The emphasis is put on the study of the controversial ethno-cultural interaction processes and strategies of ethnic and cultural survival.

Key words: colonization, ethnical structure, ethnical and cultural processes, regional identity.

5. Urban History

247

ПРИЩЕПА О. Джерела особового походження про міське культурне довілля Правобережної України кінця XVIII – початку XX ст. У статті подається критичний аналіз джерел особового походження (мемуарів, щоденників, автобіографій, епістолярію), який дозволяє поглянути на творення культурного довілля повітових міст та містечок Правобережної України доби Російської імперії очима пересічних містян, мандрівників чи то службових осіб. В залежності від рівня освіти, соціальної стратифікації, етнорелігійної приналежності їх авторів, а головне – від специфіки політичної кон'юнктури, міське

культурне довкілля Правобережжя не виглядає як єдине ціле, а як чи то польське, чи то російське. Його українська культурна складова починає набувати зримих обрисів на рубежі XIX–XX ст.

Ключові слова: джерела особового походження, міські поселення, культурне довкілля, Правобережна Україна.

ПРИЩЕПА Е. Источники личного происхождения о городской культурной среде Правобережной Украины конца XVIII – начала XIX ст. В статье представлен критический анализ источников личного происхождения (мемуаров, дневников, автобиографий, эпистолярия), что позволяет взглянуть на формирование образовательно-культурной среды уездных городов и местечек Правобережной Украины периода Российской империи глазами горожан, путешественников, служебных лиц. В зависимости от уровня образования, социальной стратификации, этнорелигиозной принадлежности их авторов, а главное – от специфики политической конъюнктуры, городская культурная среда Правобережья не выглядела как нечто целостное, а как либо польская, либо российская. Ее украинская культурная составляющая начинает приобретать зримые очертания на рубеже XIX–XX вв.

Ключевые слова: источники личного происхождения, городские поселения, образовательно-культурная среда, Правобережная Украина.

PRYSHCHЕРА Е. The Sources of Personal Origins Shedding Light on the Cultural Environment of the Right-Bank Ukraine of the end of the 18th – the beginning of the 19th cc. This article critically analyses the sources of personal origins (memoirs, dairies, autobiographies, epistles), and thus enables examination from the point of view of town citizens, travellers and public servants of the creation of cultural environment of provincial (povitovi) cities and towns of the Right-Bank Ukraine of the Russian Empire period. Depending on the level of education, social stratification, ethnic and religious background of the authors, and most importantly, depending on which imperial period was examined, city cultural environment of the Right-Bank Ukraine does not appear to be an integral part of either Polish or Russian origin. Its Ukrainian cultural component grows more distinctive on the edge of the 19th – the 20th cc.

Key words: sources of personal origins, town settlements, cultural environment, Right-Bank Ukraine, Russian Empire.

263

ВОДОТИКА Т. Міські соціальні фронтири у Наддніпрянській Україні в другій половині XIX – на початку XX ст. Розвідка має на меті проаналізувати становлення соціальних фронтів у містах в процесі індустріалізації та урбанізації та стратегії поведінки підпри-

емців у цих умовах. Особлива увага приділена ролі фабричної інспекції як інституту, що сприяв налагодженню соціального партнерства між підприємцями та найманими робітниками.

Ключові слова: місто, соціальний фронтір, індустріальна модернізація, підприємництво, фабрична інспекція.

ВОДОТЫКА Т. Городские социальные фронтиры в Надднепрянской Украине во второй половине XIX – в начале XX в. Стаття має целью проаналізувати становлення соціальних фронтірів в містах в процесі індустріалізації та урбанізації та стратегії поведінки підприємців в цих умовах. Особливе увагу приділено ролі фабричної інспекції як інституту, що сприяв налагодженню соціального партнерства між підприємцями та найманими працівниками.

Ключевые слова: город, социальный фронтир, индустриальная модернизация, предпринимательство, фабричная инспекция.

VODOTYKA T. City Social Frontiers in Dnieper Ukraine in the second half of 19th- early 20th century. The article aims to analyze the formation of social frontiers in towns on the background of industrialization and urbanization, and the strategies of entrepreneurs' behavior in such conditions. Particular attention is paid to the role of factory inspection, as an institution that promoted the establishment of social partnership between employers and employees.

Key words: city, social frontier, industrial upgrading, business, factory inspection.

277

ЧЕРНЯХІВСЬКА О. До передісторії вітчизняної історичної урбаністики: містознавство у багатотомній «Історії міст і сіл Української РСР». У статті йдеться про обставини виникнення задуми й методологічні засади підготовки масштабного республіканського проекту – «Історії міст і сіл Української РСР» у 26-ти томах (1962–1974). Особлива увага звертається на висвітлення у багатотомнику містознавчої проблематики з характерним для радянського марксистсько-ленінського дискурсу наголосом на повоєнній історії, соціально-класових й соціально-економічних характеристиках вітчизняного міста радянської доби. Зауважується, що водночас видання дало потужний поштовх розвитку української історичної урбаністики.

Ключові слова: «Історія міст і сіл Української РСР» у 26-ти томах, історичне краєзнавство, історична урбаністика, містознавство.

ЧЕРНЯХОВСКАЯ Е. К предистории отечественной исторической урбанистики: городоведение в многотомной "Истории городов и сел Украинской ССР". В статье идет речь об обстоятель-

ствах возникновения идеи и методологических принципах подготовки масштабного республиканского проекта – "Истории городов и сел Украинской ССР" в 26-ти томах (1962–1974). Особое внимание обращено на освещение в многотомнике городоведческой проблематики с характерным для марксистско-ленинского дискурса ударением на революционной истории, социально-классовых и социально-экономических характеристиках отечественного города советского периода. Отмечается, что, вместе с тем, издание дало мощный толчок развитию украинской исторической урбанистики.

Ключевые слова: *"История городов и сел Украинской ССР" в 26-ти томах, историческое краеведение, историческая урбанистика, городоведение.*

CHERNYAHIVSKA O. On history of Ukrainian historic urban science: local history in many volumes of «The History of Cities and Villages of the Ukrainian SSR». The article deals with the circumstances of origin of the idea and methodological basis of preparation of massive republican project «The History of Cities and Villages of the Ukrainian SSR» in 26 volumes (1962–1974). Special attention is paid to the project's interpretation of urban science with typical for Soviet Marxist-Leninist discourse emphasis on post-revolution history, socio-class and socio-economic characteristics of Ukrainian city in Soviet period. It is noted that «The History of Cities and Villages of the Ukrainian SSR» gave huge impulse to development of Ukrainian historic urban science.

Key words: *«The History of Cities and Villages of the Ukrainian SSR» in 26 volumes, local history; historic urban science, urban science.*

Наукове видання

Регіональна історія України. Збірник наукових статей. Вип. 9

Головний редактор *В. Смолій*

Відповідальний редактор *Я. Верменич*

Відповідальний секретар *О. Андрущук*

Верстка та оригінал-макет *Л. Мизаля*

РЕГІОНАЛЬНА ІСТОРІЯ УКРАЇНИ. Збірник наукових статей / Головний редактор В. Смолій; відповідальний редактор Я. Верменич. — Вип. 9. — К.: Інститут історії України НАН України, 2015. — 316 с.

Підписано до друку 10.10.2015 р. Формат 70х100 1/16

Ум. друк. арк. 26,0. Обл. вид. арк. 23,5.

Наклад 300. Зам. 34. 2015 р.

Поліграф. д-ця Ін-ту історії України НАН України

Київ 1, Грушевського, 4.